

TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN

(NEMZETGAZDASÁGTAN)

*

IRTA

DR. FÖLDES BÉLA

A NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGY-TAN NY. R. TANÁRA

A BUDAPESTI EGYETEMEN.

I. KÖTET.

A TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN ELEMEL.

BUDAPEST,

AZ EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA
(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

1893.

F78

A

TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN

ELEMEI

IRTA

DR. FÖLDES BÉLA

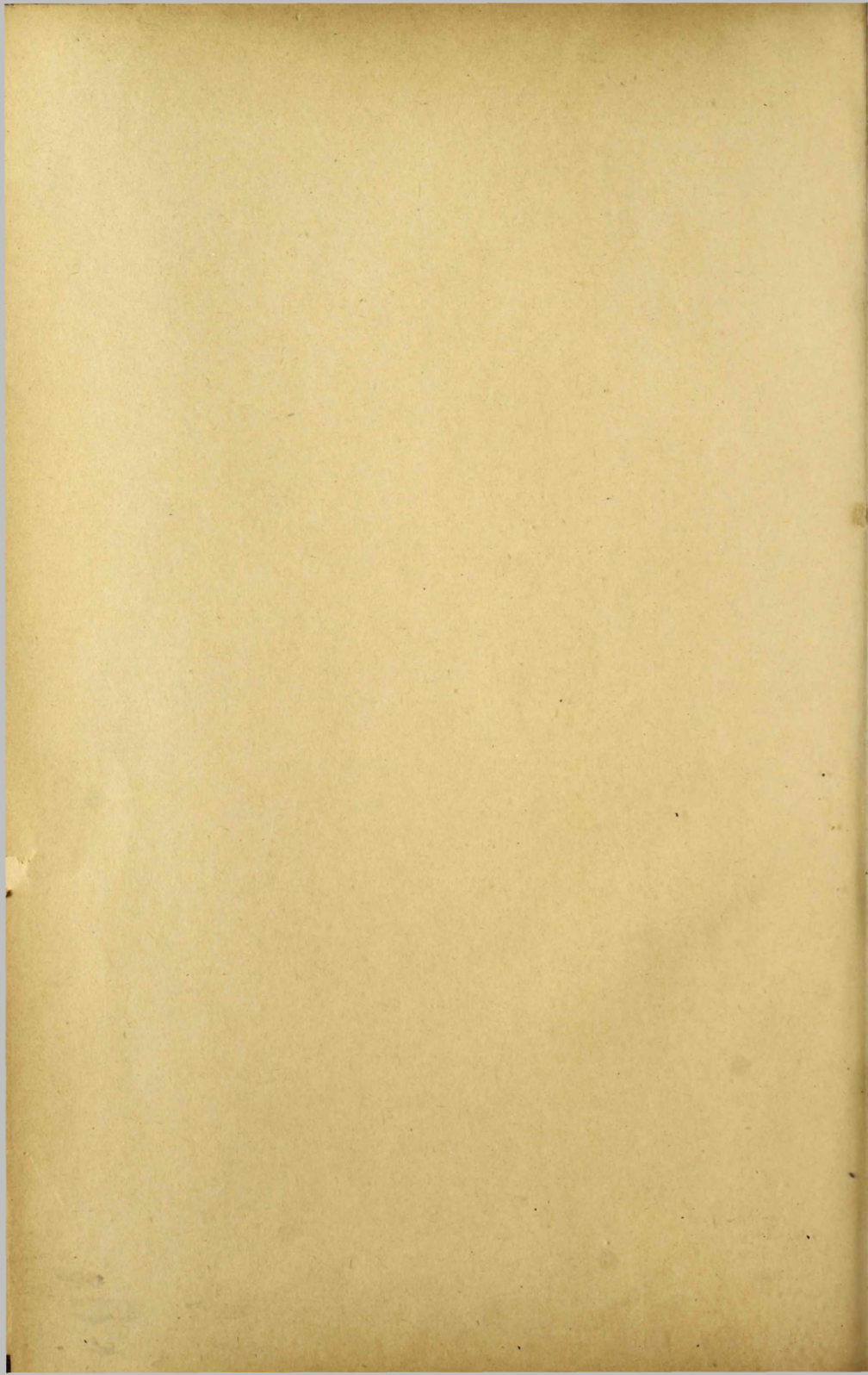
A NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGY-TAN NY. R. TANÁRA
A BUDAPESTI EGYETEMEN.

BUDAPEST,

AZ EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS KIADÁSA
(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

1893.

Heller

A
TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN
ELEMEL.

49045

2000 - - 0

1992

1988

HORNÁNSZKY V. BUDAPESTEN.

REVIZIO 1985
1980

ELŐSZÓ.

A „Társadalmi Gazdaságtan“ című jelen művemben kettős feladatot tűztem magam elé. Egyik feladatomból tekintetem a társadalmi gazdaság jelenségeinek tudományos és önálló vizsgálódását. Másik feladatomból tekintetem a gazdasági jelenségek vizsgálódásánál hazai viszonyaink, gazdasági fejlődésünk jelenlegi és történeti alakulásának szemmel tartását; meggyőződésem az lévén, hogy hazánknak épügy, mint a tudománynak legtöbbet használhatunk, ha a gazdasági élet igazságának kutatásánál saját viszonyainkat tartjuk szem előtt.

Az emberiség történetének ezen korszakában, melynek küszöbén állunk, a gazdasági erők parancsoló jelentőséggel bírnak, ez szükségessé teszi azok szövevényes mechanikájának alapos tanulmányozását, de egyúttal azt is, hogy ezen erők működését összhangzásba hozzuk az emberi lét céljaival és a társadalom folytonos haladásával. Kiváló fontossággal bír az épp hazánkban, mely azon szerencsés helyzetben van, hogy veszedelmes társadalmi harcokat kerülve, oly intézmények létesítésének szentelheti történetének jelen kedvező korszakát, melyek az egész társadalom összhangzatos fejlődését biztosítják. És még egy. Nincs állam, melyben egyéni lét, államlét és nemzetlét úgy összeforrtak, mint hazánkban, és a magyar tudomány sajátos hivatása ezen ténynek a gazdasági jelenségekre gyakorolt visszahatását figyelemmel kísérni és magyarázni.

A tudomány általam használt elnevezésére vonatkozólag a következőt jegyzem meg. A nemzetgazdaságtannak inkább a

német irodalomból származó és ma ott is mármost elhagyott elnevezése helyett nálunk ujabban a helyesebb „közgazdaságtan” használtatott. Azonban e kifejezés egy kissé halvány. Ezért használom különösen tekintettel arra, hogy tudományunk a társadalom gazdasági erőit vizsgálja, a külföldön is mindinkább terjedő társadalmi gazdaságtan kifejezését. Ez egyúttal jelzi a tudomány helyét a többi tudományok között és szoros összefüggését a nagy jövőjű társadalmi tannal. Megjegyzem még csak azt, hogy e név nem zárja ki a nemzeti szempontokat, mint az a mondottakból látszik és a bevezetésből még jobban kiderül, sőt ellenkezőleg egyenesen követeli.

Budapest, 1893. május havában.

FÖLDES BÉLA.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. RÉSZ.

ALAPVETÉS.

I. FEJEZET.

Bevezetés.

1. A társadalmi gazdaságtanról általában. — 2. A társadalmi gazdaságtan tárgya	Lap
3—9 |
|--|------------|

II. FEJEZET.

A gazdasági élet történeti fejlődésmenete.

1. A gazdasági történet korszakai. — 2. A gazdasági élet kezdetei. —
3. Az átmenet magasabb gazdasági életalakulatokra	10—15

III. FEJEZET.

A gazdaságtani eszmék történeti fejlődésének főbb irányai.

1. Az ókor. — 2. A középkor. — 3. Az újkor. A merkantilismus. —
4. A physiocratismus. — 5. A társadalmi gazdaságtan Smith óta	16—34

IV. FEJEZET.

A socialismus főbb irányai.

1. A socialismus kiindulási pontja. — 2. Saint Simon. — 3. Fourier. —
4. Louis Blanc. — 5. Proudhon. — 6. Az anarchismus. —
7. Owen. — 8. Fichte. — 9. Rodbertus. — 10. Marx. — 11.
Lassalle. — 12. A keresztény socialismus. — 13. Államregé-
nyek. — 14. Birálat	35—47

V. FEJEZET.

A társadalmi gazdaságtan módszere.

1. A módszer kérdése. — 2. A deduktív módszer különösen Millnél. —
3. Cairnes. — 4. Comte Ágoston. — 5. Menger Károly. — 6.
Birálat. — 7. Matematikai és természettudományi módszer. —
9. A gazdaságtani fogalom meghatározások. — 10. A gazdaságtani törvények	48—63

VI. FEJEZET.

A gazdasági élet erkölcsi feltételei.

	Lap
1. A társadalmi gazdaságtan mint erkölcsi tudomány. — 2. Az egoismus elve. — 3. Ethikai elvek	64—70

VII. FEJEZET.

Gazdasági szabadság és egyenlőség.

1. A gazdasági szabadság elve. — 2. A szabad verseny. — 3. A gazdasági egyenlőség	71—80

VIII. FEJEZET.

Természet és népesség.

1. A természet. — 2. A népesség általában. — 3. A halandóság. — 4. A városok. — 5. A népesség szaporodása. — 6. A népességi tan	81—101

IX. FEJEZET.

A tulajdonjog.

1. A tulajdon fogalma. — 2. A tulajdonjog forrásai. — 3. A tulajdonjog elve. — 4. Magán- és köztulajdon. — A magántulajdonjog korlátolásáról	102—113

X. FEJEZET.

Alapfogalmak.

1. A szükségletek. — 2. A gazdálkodás. — 3. A gazdaság: társadalmi, világ gazdaság. — 4. Gazdasági elvek. — 5. Gazdasági számvitel. — 6. Gazdasági erők. — 7. A javak. — 8. Vagyon, gazdaság. — 9. Az érték	114—149

II. RÉSZ.

A T E R M E L É S.

I. FEJEZET.

Általános tanok.

1. A termelés fogalma. — 2. A termelési költségek. — 3. A termelékenység. — 4. A termelő képesség. — 5. A termelési ágak. — 6. Termelő erők	153—166

II. FEJEZET.

A munka és a munkás.

- Lap
1. A munka és a munkás fogalma. — 2. A munkára ható körülmények és pedig: 1. természeti körülmények; 2. egyéni körülmények (nem, kor, egészség, táplálkozás, értelmiség, erkölcsiség); 3. gazdasági körülmények; 4. társadalmi körülmények; 5. gazdaságtársadalmi körülmények (munkamegosztás, munkaegyesítés); 6. jogi és politikai körülmények (rabszolgaság, jobbágy-ság, bérrendszer); 7. munkaszabadság; egyéb a munkára ható törvények; 8. a politikai állapotok befolyása; 9. munkavesztésegek 167—194

III. FEJEZET.

A tőke és a tőkés.

1. A tőke fogalma és jelentősége. — 2. A kapitalizmus. — 3. A tőkés. — 4. A tőkeképződés. — 5. és 6. A tőke különböző nemei. — 7. A gép 195—213

IV. FEJEZET.

A vállalat.

1. A vállalat fogalma. — 2. Házi és vállalatserű termelés. — 3. A vállalat különböző nemei. — 4. Nagy és kis vállalat. — 5. Egyéni és társas vállalat; részvénytársulat. — 6. Állami vállalatok. — 7. Szövetkezetek. — 8. A kartellek — 9. A trusts. — 10. A vállalat helye. — 11. A vállalat ideje 214—232

III. RÉSZ.

A F O R G A L O M.

I F E J E Z E T.

A forgalom.

1. A forgalom lényege. — 2. A forgalomképesség. — 3. A forgalom alakjai. — 4. Csere-, pénz-, hitelgazdaság; ár 235—239

II. F E J E Z E T.

A pénz.

1. A pénzintézmény jelentősége. — 2. A pénz szerepe. — 3. A pénzjóságok. — 4. A nemesérczek. — 5. Különböző pénzjóságok. — 6. A nemesérczek átváltozásai — 7. Új pénzrendszerek. — 8. A pénzforgalom törvényei. — 9. A pénzintézmény bírálata 240—265

III. FEJEZET.

Az ár.

Lap

1. Az ár fogalma és különböző nemei. — 2. A normálárak megállapításának módja. — 3. Az árelmélet története. — 4. A kereslet és kínálat. — 5. A kereslet és kínálat különböző alakulása. — 6. és 7. Kereslet és kínálat tanának folytatása. — 8. Ártényezők és árhullámzások. A fizetési képesség jelentősége. — 9. Az áralakulás a kereslet szempontjából. — 10. Az áralakulás a kínálat szempontjából. — 11., 12. és 13. A termelési költségek tana. — 14. A normálárak elméletének összefoglalása. — 15. A piaci árak elmélete. — 16. Az áralakulás sajátos esetei. — 17. Az árhullámzások története..... 266—306

IV. RÉSZ.

A JÖVEDELEM ELOSZTLÁSA.

I. FEJEZET.

Általános tanok.

1. Áralakulás és jövedelemeloszlás; ez utóbbi helye a tudományban. — 2. A jövedelem fogalmai, nemei. — 3. A jövedelmi ágak. — 4. A járadék. — 5. A jövedelemalakulás és jövedelemeloszlás irodalomtörténete. — 6. A jövedelemalakulás elmélete. — 7. A jövedelemeloszlás elmélete. — 8. A jövedelemeloszlás történetéhez. — 9. A jövedelemeloszlás törvényei. — 10. Jövedelmi politika. — 11. A jövedelemeloszlás visszahatása a termelésre..... 309—329

II. FEJEZET.

A munkabér.

1. A munkabér fogalma és nemei. — 2. A munkabér tényezői általában. — 3. A munkabér törvénye, különös tekintettel Ricardora. — 4. és 5. Thünen és mások elmélete. — 6. A munka piaci ára. — 7. A munka termelési költségei. — 8. A munkabéralap elmélete. — 9. A socialistikus munkabérelmélet. — 10. Eredmények. — 11. A tényleges munkabér különbségei. — 12. A munkabér mértéke: idő-, darabbér stb. — 13. A munkásosztályrendszer. — 14. A munkabér múltja és jövője. — 15. A munkabér viszonya a többi jövedelmekhez..... 330—365

III. FEJEZET.

A tőkekamat.

1. A tőkekamat fogalma és forrása. — 2. A tőkekamat nemei. — 3. A tőkekamat hullámzása. — 4. A tőkekamat csökkenése és következményei; a tőkekamat jövője. — 5. A tőkekamat történeti alakulása. — 6. A kamatláb törvényes szabályozása; uszortörvények..... 366—378

IV. FEJEZET

A vállalkozói nyereség.

1. A vállalkozó szerepe. — 2. A vállalkozó nyereség fogalma és elemei. — 3. A vállalkozói nyereség jövője.....	Lap 379—383
--	----------------

V. FEJEZET.

A földjáraadék.

1. A földjáraadék ténye. — 2. A földjáraadék fogalma és első magyarázatok. — 3. Ricardo földjáraadéktana. — 4. Ez elmélet bírálata. 5. A földjáraadék különböző nemei és elemei. — 6. A földjáraadék fejlődési törvényei. — 7. A földjáraadék története. — 8. A háztelkek járaadéka. — 9. A földjáraadék eltörlése	384—397
--	---------

V RÉSZ.

A FOGYASZTÁS.

I. FEJEZET.

A fogyasztás általános elmélete.

1. A fogyasztás fogalma; helye a rendszerben. — 2. A fogyasztás nemei. — 3. A fogyasztás törvényei. — 4. A hiány. — 5. A károk. — 6. A fogyasztás összefüggése a többi gazdasági jelenségekkel. — Túltermelés és fogyasztáshiány.....	401—412
---	---------

II. FEJEZET.

A fogyasztás rendszere és az életmód (Standard of life).

1. Az egyes szükségletek arányai; élelmezés. — 2. A ruházat. — 3. A lakás. — 4. A szeszes italok. — 5. A gazdasági szükségletek. — 6. A szellemi szükségletek. — 7. A fogyasztásra ható körülmények. — 8. Az életmód (Standard of life). — 9. Az életmód statisztikai vizsgálódása.....	413—423
---	---------

III. FEJEZET.

A fényűzés.

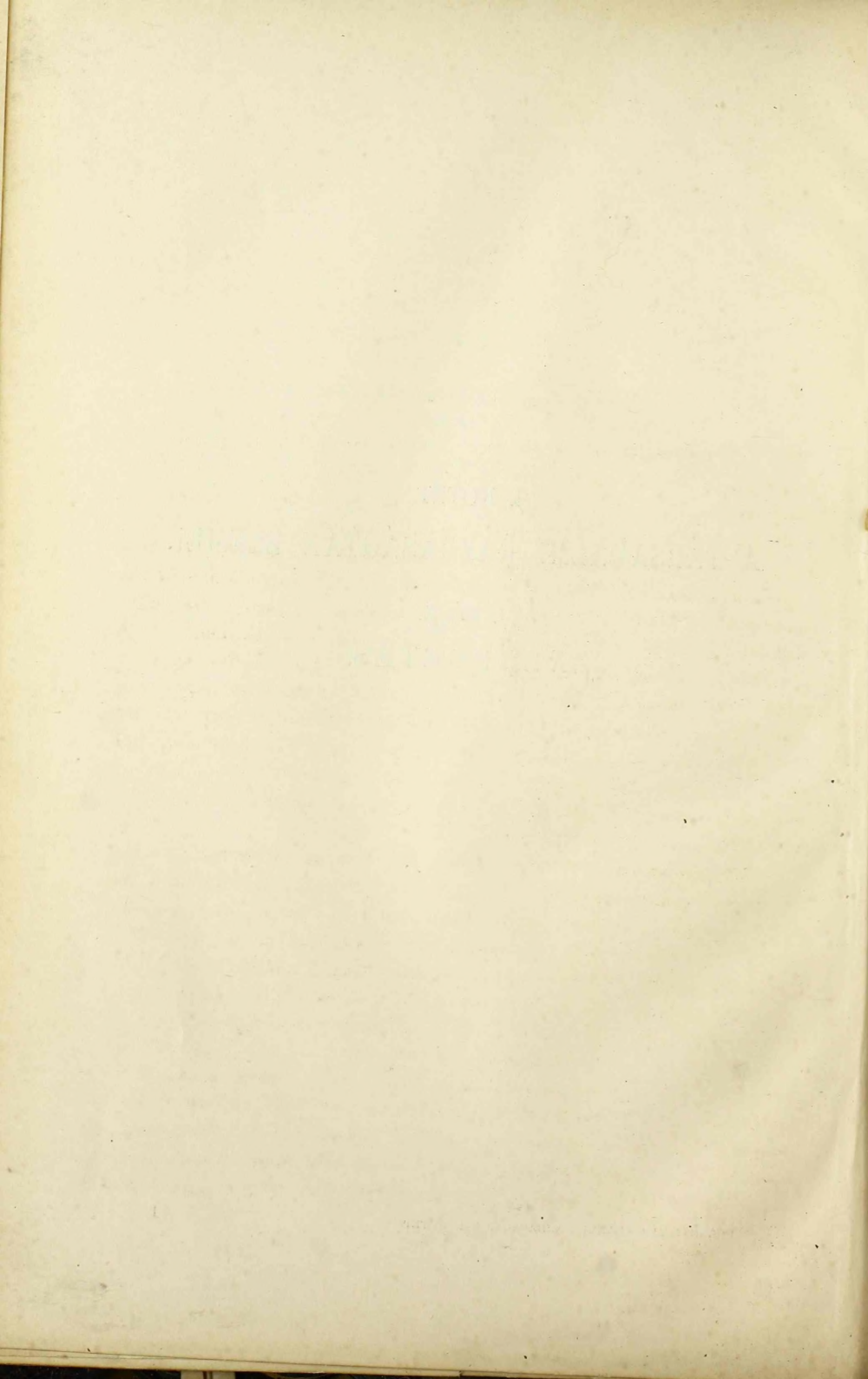
1. A fényűzés fogalma és nemei. — 2. A fényűzés történetéhez. — 3. Fényűzési törvények.....	424—434
---	---------

Tárgymutató	435—439
Névmutató	440—442

HIBAIGAZÍTÁS.

6. lap	3. sor	alulról	«politikai»	helyett olv.	«gazdasági».
9. «	2. «	«	«Traicé»	«	«Traicté».
36. «	1. «	«	a sor elején	hiányzik	«6».
43. «	11. «	«	«eisernes»	helyett olv.	«ehernes».
56. «	7. «	«	a sor elején	hiányzik	«6».
71. «	1. «	felülről	«	«	«1».
81. «	1. «	«	«	«	«1».
88. «	8. «	alulról	«több»	helyett olv.	«többé».
128. «	7. «	«	«erejét»	«	«ereje».
158. «	7. «	«	«T. K.»	«	«T: K.»
218. «	11. «	«	«egyes»	«	«egyéni».

I. KÖTET.
A TÁRSADALMI GAZDASÁGTAN ELEMEL.
I. RÉSZ.
ALAPVETÉS.

B e v e z e t é s .

1. Az emberiség jelenlegi fejlődési fokán két tudomány emelkedett nagy jelentőségre és bizonyult egyenesen e fejlődési fok leghatalmasabb emeltyűjének, a természettudomány és a társadalmi gazdaságtan. Volt idő, mely nagyobb, erősebb gondolkozókkal büszkélkedhetett, melynek nagyobb jogászai, nagyobb politikusai voltak, mint a jelenkoréi, de nem volt idő, mely a természet és az anyagi érdekek felismerésében csak távolról is megközelítheti azt a kort, melyben élünk. Mihelyt az ember felismerte azon korlátot, mely gondolkozásának és a gondolkozás anyagát szolgáltató érzeteinek szabva van, tudvágyának teljes erejével az őt körülvevő természet felé fordult és mihelyt az ember főleg a természettudomány segítségével felismerte, mily tág tere van az anyagi javak előállításának, és felismerte továbbá, hogy az anyagi javak az államok, a nemzetek haladásának egyik főfeltétele: a közgazdasági viszonyok kutatása képezte egyik legfontosabb és legérdekesebb tárgyát a gondolkozásnak.

Rövid lévén az idő, mely eddig e tudomány felépítésére adva volt, nem várhatjuk, hogy az minden tekintetben, minden irányban kész, megdönthetlen eredményeket nyújtson. Az első feladat, mely a tudomány úttörőinek jutott, az volt, hogy a kérdéseket, melyek megfejtésére a tudomány hivatva van, felfedezzék és helyesen felállítsák. Még tévedéseik is világot terjesztenek, melyet felhasználva, reánk nézve már könnyebb lesz biztosabb eredményeket elérni. És mintha szervezetünk új érzékkel gazdagodott volna, a gazdasági érdekek szemüvegén át a történelmi alakulások képe teljesen megváltozott. Felismertük a ható okok leghatalmasabbját, mely a fejedelmek, a nemzetek, az osztályok harcában döntő szerepet visz. Csak a gazdasági érdekek világa mellett értjük meg e küzdelmeket, értjük meg országok keletkezését és bomlását, alkotmányok átalakulását, a nagy magánjogi intézmények rendeltetését. Az új tan

egyfelől megmagyarázza a multat, másfelől keresi azon társadalom-gazdasági szervezetet, mely a társadalmi együttlétet és békét, valamint a társadalmi igazságosságot a legtökéletesebben biztosítja. Arra törekszik, hogy oly jövőt készítsen elő, melyben a lehetőségig a társadalmi ellentétek mérsékeltenek, az anyagi szükségek kielégítése mindenkire, de különösen azokra nézve biztosítottassék, a kik az anyagi termelés nehéz munkájában életöket, erejüket emésztik.

Azonban e czélt, valamint általában a gazdasági igazságok felderítését tudományunk csak úgy érheti el, ha kiindulási pontja helyes. Minden hiba e tekintetben megboszúlja magát a tantételek kétes értékében és gyakorlatilag is sajnos következményekkel járhat.

A társadalmi gazdaságtan úgy, a mint azt az angol tudomány klaszikusai kifejtették, tulajdonképen nem egyéb, mint a tizenyolezadik és tizenkilenczedik század fordulópontján álló Anglia üzleti életének boncztana, oly társadalom boncztana, melyben az üzleti érdekek erősen előtérbe lépnek és döntő szerepet kezdenek játszani, melyben a gépek feltalálása után a régi társadalmi rétegek bomlásnak indulnak és új keretek alakulnak. Ezen átalakulási processus különösen az alsóbb osztályokra nézve, az ipar terén a régi szervezetekben, életérdekeikben biztosítottakra nézve elég fájóssá válik. Ezen társadalmi gazdaságtan, ezideig áthatva egy rideg erkölcsi felfogástól és azon nézettől, hogy az, a mi van, szükségszerű, mindazokat, kik e felfogással nem tudtak megbarátkozni, a tudomány teréről leszorítja és csak legujabban enged ez iránynak némi befolyást. Ennek következménye az lett, hogy a társadalmi gazdaságtan tantételei csak oly társadalom állapotával egyeznek, melyben a rideg üzleti szempontok, túlnyomóan irányadók. Az első követelmény, mely a társadalmi gazdaságtan művelése érdekében felállítandó, tehát az, hogy az erkölcsi törvények alapján épüljön fel. Ez nem annyit jelent, hogy olsó tanításokat, keneteljes tanácsokat osztogasson, hanem azt, hogy az erkölcsi erők hatását vizsgálja, az erkölcsi követelményeket szövegezza és minden ponton csak oly gazdasági eljárásokat helyeseljen, melyek az erkölcsi törvénnyel összhangban állanak.

A társadalmi gazdaságtan egészséges fejlődésének egyik további feltétele az, hogy nem csak a világgazdaságot és annak bizonytalan körrajzait, hanem a kis gazdaságot és annak szervezetét, nem csak a makrokosmust, hanem a mikrokosmust is tanulmányozza, mely ép oly érdekes, ép oly fontos, mint amaz. A világgazdaság, a nemzetközi kereskedelem, a nemzetközi hitel törvényei mellett figyelmet érdemelnek az apróbb gazdasági egyedek is, melyeknek tanulmányozása már

azért is fontos, mert az itt működő erők tényleg ezer meg ezer ponton, minden nap, minden órában érvényesülnek, lényegesen módosítván a nemzeti és nemzetközi gazdasági élet irányait. A gazdaságtan ez által érdekesebb és népszerűvé válik, mert az általános törvények működését ritkán lehet az egyes gazdaságok életében felismerni. Azért tapasztaljuk, hogy gyakran nagy hitetlenséggel találkozunk a gazdasági törvények iránt, mivel a gyakorlati élet jelenségei azokkal nem egyszer ellentétben látszanak lenni. Vegyük pl. csak az újabb áralakulást, mely a nagy kereskedelemben nagy esökkenést mutat, míg azt mindennapi vásárlásainknál alig lehet észrevenni. A mechanika sem tanulmányozza csak az égi testek mozgásának törvényeit, pedig a mozgás jelenségei kevésbé változnak, mint a gazdasági élet jelenségei, melyek a legkülönbözőbb tényezők befolyása alatt állanak. A mikrokosmos tanulmányozásának elhanyagolása a klasszikai gazdaságtan által annál tanulságosabb, mert tényleg gyakran csak a magángazdasági élet leírása adatik, és abból vonatnak le a tanulságok, de úgy adatnak elő, mintha társadalomgazdasági jelentőséggel bírnának. Azért épen az általunk jelzett irány legjobban biztosítja, hogy a köz- és magángazdaság határait tisztán lássuk és tiszteljük.

Az angol remekíróknál gyakran visszatér a gazdasági jelenségek természeti alakjának meghatározása. Ez némileg a régi természetfajog utóhangja. Ha ez csak annyit jelent, hogy a gazdasági jelenségek legegyszerűbb alakjai vizsgálандók, ez egyéb veszélyes következményekkel nem járna és csak a helytelen műszót kellene kifogásolni; mint-hogy azonban gyakran azon felfogáshoz vezet, hogy az így megállapított típusai a gazdasági életnek a törvényszerűek és ezek alapján magyaráztatnak a jelenségek, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a gazdasági jelenségek mind társadalmi jellegűek, a társadalomban élő ember gazdaságára nézve jellemzők. Azért adunk előnyt a „társadalmi gazdaságtan“ elnevezésének a „közgazdaságtan“ vagy „nemzetgazdaságtan“-éval szemben, sok egyéb októl eltekintve már azért is, mert a gazdasági élet első sorban társadalmilag van szervezve.

Ebből azonban korántsem következik az, hogy a gazdasági életben a nemzeti szempontok figyelembevételét mellőzni kellene. Sőt ellenkezőleg. Addig, míg a társadalmi gazdaságtan egészen az idegen államok gazdaságának tükörképét nyújtja, addig, míg e képből a nemzeti élet által előidézett színhangulat hiányzik, valami idegenszerű fog maradni és termékeny hatást az elmékre alig fog előidézni. A hazai jelenségek tanulmányozása az egyedüli mód igazi, mély ismerethez jutni. Hogy csak ily úton juthatunk el mélyebb tudományhoz, azt könnyen megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy azokat a dolgokat leg-

jobban ismerhetjük, melyek körülöttünk végbemennek, melyeket esetleg saját szemünkkel láthatunk, magunk megfigyelhetünk. Idegen viszonyok megítélésénél hiányzik többnyire a felfogás tisztasága és biztossága, melyet csak a közvetlenség nyújthat. Leginkább úgy gazdagíthatjuk a tudományt, ha saját viszonyainkat is teszszük a kutatás tárgyává. A gazdasági jelenségek nagy változatossága és gazdagsága mellett a tudomány haladása föltételezi, hogy lehetőleg sok helyen, sok ponton a legkülönbözőbb viszonyok közt lássuk a gazdasági erők játékát, már azért is, mert a gazdasági tudomány haladása is az összehasonlítás és anyagösszehordás föltételéhez van kötve. Már most ki tanulmányozza a mi viszonyainkat, ha a mi figyelmiünk inkább idegen államok és területek felé fordul? Minden nagyobb területen az égalji viszonyok, a faj gazdasági tulajdonai, a magán- és közintézmények hatása alatt más szint öltenek a gazdasági jelenségek és a titkos összefüggések tanulmányozása számíthat arra, hogy mindenütt újat, érdekeset talál. Az általános törvények, melyek jóformán csak egyszerű logikai vagy erkölcsi törvények, ily tanulmányok folytán alig fognak változni. De ha a természettudomány példáján okulva, a mi tudományunk is jobban fog a részletekben elmélyedni, akkor minden tartózkodás nélkül mondhatni, hogy a magyar gazdasági élet egy pontjának megfigyelése annyi tanulságot fog nyújtani, mely felér sok külföldi viszonyokból levont, de reánk nézve húst és csontot nélkülöző levezetéssel. És végül kitől várjunk tanácsot nehéz gyakorlati gazdasági kérdések megoldásánál, ha gazdasági életünk sajátosságát és annak visszahatását a gazdaságtani elvekre nem ismerjük? Hiszen még közigazgatási intézményeket sem lehet egyszerűen a külföldről átültetni, még kevésbé gazdasági intézményeket, melyek a legerősebb szálakkal minden egyes ember életével összefüggnek.

Igen fontos továbbá a politikai szempontok megfigyelése. A társadalmi gazdaságtan mindenekelőtt politikai tudomány és az államhatalom legnehezebb feladatai ezen téren merülnek fel. A gazdaságtan elvont tételeinek alkalmazása, illetőleg számbavétele az államhatalom által egy el nem hanyagolható, módosító körülmény a gazdasági életben; a társadalmi és egyéni erők befolyása, szövetkezése az államhatalommal, a társadalmi vagy egyéni érdekek és az állami érdekek közti küzdelem tanulságai a tudomány által értékesítendőek. Hiszen épen a modern társadalmakban az államhatalom oly mélyen belenyúl a magánéletbe és annak politikai szervezetébe, hogy már-már csak eufémia, ha magán-gazdaságról beszélünk.

Az emberiség többnyire két ellentét között mozog. Vannak kor-

szakok, melyekben inkább eszményi javakért küzd és olyanok, melyekben főleg az anyagi javak szaporítása és megszerzése foglalkoztatja. Habár egyik irányban sem érhető el a cél a másik irány teljes elhanyagolása mellett, mégis a többnyire ellentétekben mozgó vonala az emberi haladásnak ezt bizonyítja. A haladás jelenlegi fokán kétségtelenül az anyagi javak, a gazdasági erők teljes kifejtése képezi az emberiség legfőbb törekvését. Ne essünk e miatt kétségbe, hanem keressük azon biztosítékokat, melyek megnyugvást nyújtanak az iránt, hogy e törekvés az erkölcsi törvények gátját el nem sepri. És a gazdasági jelenségek mélyebb felfogása meg fogja mutatni, hogy az erkölcsi törvény a gazdasági élet legerősebb alapját képezi. Erkölcsi erő nélkül a gazdasági javak végtelen mennyisége is csak eltakarja a szegénységet, mint a sírhant fölötti viráglepel az alatta végbement enyészetet.

Minden tudományos foglalkozásnak hármias célja van: megérteni, előrelátni, cselekedni. Az első feladat megoldása teljes tárgyilagos odaadást követel, gondos megfigyelését mindazon szövevényesen összefolyó tényezőknek, melyekből a jelenségek alakulnak. A jelenségek helyes felismerése lehetővé teszi, hogy bizonyos erők alkalmazásából, működéséből a jövőre következtetést tehesünk, a mi ismét az első feltétele a spontan cselekvésnek. Minthogy pedig minden ismeret, de különösen a társadalmi élet szövevényességébe bevilágító ismeret, gyakorlati célok elérésére felhasználható: a társadalomgazdasági elvek helyes felfogása az első feltétel arra, hogy úgy a magán, mint a társadalmi gazdaság a fejlődési képesség legmagasabb fokára emeltessek.

2. A gazdálkodás és a javak világa az ember okszerű cselekvésének egyik köre lévén, a tünemények, melyekkel e téren találkozunk, nemcsak egymásközt hasonlatosságot, hanem bizonyos törvényszerűséget mutatnak. Azon tudomány, melynek feladata a gazdasági jelenségeket elméletileg kutatni, különös tekintettel az azokban érvényesülő törvényekre, a gazdaságtan. A gazdaságtan kiválóan azon gazdasági jelenségekkel foglalkozik, melyek az együtt működő és államilag szervezett társadalomban felmerülnek; mint olyant nemzetgazdaságtannak, közgazdaságtannak, társadalomgazdaságtannak nevezzük; ennek tárgya tehát az emberi társadalom gazdasági életének és különösen az abban uralkodó törvényeknek kutatása.¹

¹ Igen érdekes volna végig nézni azon számtalan meghatározásokon, melyeket a társadalmi gazdaságtanról adtak: Say szerint foglalkozik annak az előadásával, mikép keletkeznek, oszlanak meg és fogyasztatnak a javak; Mill szerint vizsgálja a javak természetét, természetök és eloszlásuk törvényeit; Roscher szerint a gazda-

A társadalmi gazdaságtan első feladata a gazdasági jelenségek pontos és teljes leírása, a szerint, a mint azok ugyanazon időben egymás mellett alakulnak, avagy különböző időpontban történeti egymásutánban. A tudomány második feladata a gazdasági életben mutatkozó törvényeket, vagyis a gazdasági jelenségek előzményeit és következményeit felfedezni. A társadalmi gazdaságtan ezen feladatot akkép teljesíti, hogy előbb a gazdasági jelenségek elemeit, az egyszerű tünetményeket, ezek alapján pedig az összetett, bonyolultabb tünetményeket vizsgálja. A társadalmi gazdaságtan ez alapon előadja azon törvényeket, melyek uralkodása mellett a termelés a leghatályosabb és leggazdagabb, a jövedelem eloszlása a legigazságosabb és a fogyasztás a legégszerűbb.

Az ezen tünetményekben uralkodó törvények útmutatást adnak gazdasági életünk czélszerű szervezésére és a társadalmi gazdaságtan harmadik feladata épen abban áll, hogy a gazdasági törvények alapján azon szabályokat állítsa fel, melyeket a gazdálkodási tevékenységnél követni kell. Ezen szabályok részint az egyes gazdálkodók, részint az azokat támogató állam működésének szabnak irányt.

sági népelet fejlődési törvényeinek tudománya; Schäffle szerint az emberi társadalomban működő közgazdasági elv tana; Mangoldt szerint tudományosan rendezett előadása a gazdasági népelet törvényeinek; Bianchini szerint a társadalmi jólét tudománya; Schönberg szerint vizsgálja a gazdasági népelet alakulását jelenben és multban, keresi az abban működő erőket és azok törvényeit, és értékesíti ezen ismereteket a gazdaság örökkévaló czéljának minél magasabb elérésére, mint az ember kulturális fejlődésének alapja. Walras és mások szerint egyszerűen a forgalom elmélete; Macleod szerint azon törvényeket tárgyalja, melyek a cserélhető mennyiségek viszonyaiban uralkodnak; Storch szerint a népek vagyonosodásának természet-törvényeit kutatja; Sismondi szerint az ember fizikai jólétével foglalkozik, a mennyiben az az állam feladatát képezheti; Chevalier szerint az anyagi érdekek tudománya; Marshall szerint az ember eljárását vizsgálja az élet mindennapi üzletében; keresi, honnan veszi jövedelmét és hogyan használja fel; Kautz szerint a társadalmi gazdaságtan az állam- és társadalomtudományok azon ága, a mely a társadalmi gazdaság szervezetének és tünetményeinek rendszeres elemzésével foglalkozik; Wagner szerint a társadalmi gazdaságtan a gazdaságra vonatkozó tanok összesége; Cossa szerint a javak társadalmi rendjének tudománya; Supino szerint tárgyalja az embert mint társadalmi lényt, a mennyiben képességeit a külvilágra irányozza, hogy a gazdasági elvnek megfelelően szükségleteit kielégítse. Végre Coquelin szerint egyáltalában hiányzik még a társadalmi gazdaságtan definíciója. Daczára ezen tarkaságnak, mely mindenestre sajnálandó, még sem tudnék ebből — mint Menger (Methode der Socialwissenschaften, 243. l.) — az elmélet alacsony fokára következtetni, hanem arra, hogy ezen definícióknak nagy jelentőséget nem tulajdonítottak. Végre mégis a lényeges pontokban az írók nagy része egyetért, mit már abból látni, hogy tényleg mindannyian többé-kevésbé ugyanazon kérdéseket tárgyalják.

helytelen
mivel az
okosult
vizsgálhat
kutatja

A társadalmi gazdaságtan rendszeren két részre osztatik; az első az elemi (elméleti, általános, elvont) társadalmi gazdaságtan, mely a gazdasági élet elemi tüneményeivel és azok törvényeivel foglalkozik; a másik rész az alkalmazott (különös, gyakorlati) társadalmi gazdaságtan, mely társadalomgazdasági politikának is nevezetik; ez a bonyolultabb, összetett tüneményeket és azok törvényeit tárgyalja. Együttal a jelenségek tárgyalásánál mindig tekintettel van a tudomány azon gyakorlati szabályokra és intézményekre, melyek az egyesek, a társadalom és az államhatalom által létesítendőek, hogy a társadalmi gazdaság, a nemzet jóléte a virágzás lehető legnagyobb fokát elérje. Ezen osztályozás mellett sok jogosultsággal bír azon beosztás, mely különbséget tesz az elemző és leíró társadalmi gazdaságtan között; az elemző társadalmi gazdaságtan a jelenségek okozati összefüggését kutatja, a leíró társadalmi gazdaságtan a jelenségek hű leírását adja. A leíró társadalmi gazdaságtan — támogatva különösen a statisztika által — főleg az újabb időben vett nagy lendületet és kiváló munkákkal rendelkezik, melyek pontos és beható megfigyelés alapján a legkülönbözőbb gazdasági jelenségek alakulását leírják. Végül vannak, kik a társadalmi gazdaságtant felosztják társadalmi gazdasági statikára és dynamikára; az elsőnek feladata a jelenségek leírása nyugvó állapotban, a másik vizsgálja a jelenségek alakulását az egyes arra ható tényezők változása mellett.

A társadalmi gazdagságtan különböző nevek alatt fordul elő: politikai gazdaságtannak (különösen az angoloknál), társadalmi gazdaságtannak (különösen francziáknál és olaszoknál), cseretudománynak (katalaktika), Plutológiának (Hearn), Laoplusiognosiának (Soden) stb. is neveztek. A politikai gazdaságtan nevét először Aristoteles használta, későbben Montehrétien „Traicé de l'économie politique“ (1615) című munkájában és Ortes.

II. FEJEZET.

A gazdasági élet történeti fejlődésmenete.

1. A gazdasági szervezet a történeti fejlődés eredménye; a legegyszerűbb alakból kiindulva, a fejlődés törvénye szerint mindinkább emelkedik magasabb fokra. A gazdaságtan többnyire két szempontból vizsgálta e fejlődés menetét. Egyfelől a termelés szempontjából és ez alapon az okkupatorikus foglalkozásokkal (vadászat, halászat) látja a legtöbb népet kezdeni, a haladás folytán aztán átmenni marhatenyésztésre, majd mezőgazdaságra és végre fejlettebb iparra és kereskedelemre. Másfelől a gazdaság történeti alakulásában jellemzőnek találta a forgalom mikénti eszközölését, és e szerint a fejlődés három fokát különböztette meg: a cseregazdaságot, a pénzgazdaságot, a hitelgazdaságot.

Ezen felosztásnak jogosultsága egészbenvéve kétségbevonhatlan, de nem deríti fel a történeti fejlődés lényegét és egészét. Lényege a gazdasági élet történeti fejlődésének a következőkben rejlik: Átmenet egyszerű alakoktól összetettek felé, szervezetlen munkától szervezett, különösen megosztott munka felé, természeti viszonyoktól társadalmiak felé, a hatalomtól, mint szerzési tényezőtől a munka felé, megkötöttségtől szabadság felé. A munkamegosztás, a differenciáció, a szabadság, a társulás, a munka által való szerzés képezik a magasabb gazdasági alakok jellegét.

2. Rendkívül lassú ütemben fejlődik a gazdasági élet. Az életfentartási gond leküzdésében az első emberek és embercsoportok alig különböznek az állattól. Előrelátásról szó sincs és a szükségletkielégítés egészen nyers módon történik. Csak a szükséglet beálltával keresi az ember az annak kielégítésére szolgáló eszközöket és mihelyt ki van elégítve, visszaesik a tétlenségbe. Ennek magyarázata abban található, hogy a míveltség legsőbb fokán már ezen pillanatnyi szükségletek kielégítése annyira fárasztja az embert, hogy annak befejezésével a nyugalmat keresi, vagy ha oly szerencsés, éghajlat alatt él, hol a

szükséglet kevés és annak kielégítése a természet bősége mellett biztosítva van, nem éri a gond nyomását. A további fejlődés eredménye, melynek egyes tényezőit itt nem vizsgáljuk, az, hogy oly népeknél, melyek magasabb műveltségre képesek — mert hiszen vannak még ma is olyanok, melyek az említett alacsony fokon állanak — az ember a jövő fogalmát megleri és kezd a jövőbeli szükségletekről előzetesen gondoskodni. Ezzel kezdődik a gazdasági haladás. Ezen haladás eredménye mindenekelőtt az, hogy az ember készleteket gyűjt; hogy későbben megismerkedik bizonyos anyagok előállításával; megismerkedik a tűzzel, melynek gazdasági és társadalmi tekintetben messzeható jelentősége volt és a táplálkozást egészen új alapra fektette. Az ember házában keres védelmet az éghajlat befolyása ellen, készít ruhákat, hogy a hidegebb vidékeken is megélhessen és hogy magát diszítse, és a mi fő, készít eszközököt, melyek tagjainak működését támogatják, melyek őt lényegileg az állatoktól megkülönböztetik és melyek reá nézve az alkalmazkodás törvényét az állatoktól teljesen eltérőleg alakítják. De az előrelátás, a szükségletkielégítés még tovább menő eredményekkel jár, mert az vezet a föld benépesítéséhez, a családi intézmény létesítéséhez, a művészethez, sőt a vallás első csirája is itt keresendő. A szükségletkielégítés neveli az embert gazdasági, családi, társadalmi lénygyé és fölemeli őt a szellemi lények sorába.¹

Az anyagi termelés alakulásának roppant nagy társadalmi jelentősége is van. A kultura legalsóbb fokán a szükségletekről előrelátó gondoskodás a nő által teljesített, míg a férfi a család iránt különös kötelezettséget nem vállal. A nő gyűjti a gyümölcsöket, a gyökereket, a rovarokat stb., a nő kezdi a földet művelni, a férfit a háború és a vadászat foglalja el. A nő őrzi a tüzet és a tűzhelyet vonzóvá teszi. Ezen korszakban az egész családi és társadalmi szervezet a nőtől indul ki és hozzá tér vissza. Később a férfi is nagyobb mérvben vállalja magára a gondoskodást: tökéletesebb fegyverei a munkát inkább vezetéssé változtatják, míg az aprólékos munkát, melyet eddig a nő végzett, megvetett. Hozzájárul azon körülmény is, hogy különösen a hűseledel és főleg a vér-ivás megkedvelésével a férfi kénytelen marhatenyésztéssel foglalkozni, és ezzel mindinkább kifejlődik azon társadalmi szervezet, melynél úgy a családban, mint a társadalomban a férfit illeti meg az első hely.

Az erkölcsi ösztön fejlődése is összefügg a szükségletkielégítés-

¹ Ld. Lippert : Culturgeschichte, Peschel : Völkerkunde, Lotze : Mikrokosmos, Spencer Herbert : Principles of sociology, Ward : Dynamical sociology stb.

sel. Eltekintve attól, hogy a nő erkölesi tartózkodása gyakran valami homályos rokonszenv vagy ellenszenv dolga, kétségtelen, hogy az különösen a nő függéséből és abból származott, hogy a gyermek felnevelése is kényszerítette erkölesi tartózkodásra. Így az életfentartás az egész emberi élet irányát határozza meg és a társadalmi intézmények alakulása nem egyéb, mint a létfentartás függvénye.

A szükségletkielégítés vezeti az embert a természeti adományok elfoglalására és lassanként a természet meglesése által termeléshez. A műveltség legalsóbb fokán — mint láttuk — a jövőről való gondoskodás teljesen hiányzik, nem is képes az ember azt megérteni. Innét a lustaság, ha a szükséglet pillanatnyilag ki van elégítve, innen a könnyelmű pusztítása a javaknak, terhes vadaknak, madártojásnak, midőn a szükségletek elmúlnak. Az egyes nemzedékek egymással nem törődnek, a csekély birtok nemesak nem közös, hanem egyéni és mindenki birtokát magával viszi a sírba. Az előrelátás felébredése képezi az első fordulópontot, mert az egész gazdasági kultúra egyik alaptörvénye, hogy az indokok ereje az érdek távolságával fordított, az előrelátással egyenes viszonyban fejlődik. Az előrelátás ébredésével az ember öntudatosabban gyűjt javakat. Forrásul szolgál, a területi viszonyokhoz képest majd a halászat, majd a vadászat. Ezen foglalkozások gazdasági szempontból még sok tökéletlenséget mutatnak. Vegyük p. a vadászatot. A munka nem folytonos, nagy izgatottságra hosszú munkaszünetek következnek, az ember az anyag szaporítására még nem gyakorol befolyást; a ház, a háztartás fogalma még nem fejlődik, a jövőről alig lehet gondoskodni, mivel a nyert anyagok gyors romlásnak vannak alávetve; munkamegosztás nincs; a népesség nagyon ritka, mert nagy területek szükségesek. A népesség szaporodásával szükségessé válik, hogy az ember nem csak foglaljon és pusztítson, hanem az anyagokat kímélje és lehetőleg szaporítsa. Az ember átmegy a marhatenyésztésre. Ezt előkészíti az embernek azon hajlama, hogy részint fényűzésből, részint egyéb okokból, maga mellett állatokat tart. Az ember tehát bizonyos hasznos állatokat elkerítve tart és később azokat tenyészt is. Ezen korszakban fontossággal bír a tej tápláló erejének felismerése is, mely a népesség sokkal nagyobb szaporodását engedte meg és mely azon fajok fölényét biztosította, melyek a tejjel való táplálást elfogadták. Különb a marhatenyésztők története sem alakul oly egyszerűen, mint azt gyakran előadták, hanem itt ismét nagy tarkaságot találunk. Először már annyiban, hogy nem mindenütt a marhatenyésztők csatangoló népek voltak, hanem csak azok, melyek épenséggel földmiveléssel nem foglalkoztak. A nomádéletűek egy

nagy része ugyanis szűkebb határok között mozog. A marhatenyésztéssel foglalkozó népeknél ismét nagy különbséget találunk, a szerint, a mint az egyik nép tenyészállata a ló (scytháké) volt, másoké a juh, a kecske (pelasgok), a sertés stb. A különleges, a tenyésztésre legalkalmasabb és legérdemesebb állatok kiválasztása is kétségtelenül hosszú történeti fejlődés eredménye, minthogy kezdetben mindenesetre mindenféle állattal, melyet hasznosnak találtak, próbát tettek, míg a szarvasmarha sokkal általánosabban előfordult és mindenütt egyik-másik válfajban tenyésztés tárgyává válik. Nagy különbséget tesz továbbá a népek gazdasági művelődésének fejlődésében, vajjon a tenyészállatok csak táplálás végett tartattak, avagy a munka és főleg a teherszállítás kedvéért is, mely használat maga is kulturtörténeti szempontból roppant fontossággal bír, vagy végre főleg tejelésre.

A gazdasági kulturára semmi sem volt oly kihatással, mint a táplálkozási technika fejlődése a történelem folyamában, olyannyira, hogy a tápanyagok megszerzése szerint a gazdasági kultúra három fokát szokás megkülönböztetni: a vadászat és halászat, a marhatenyésztés és a mezőgazdaság korszakát. Az őstörténelem alapos tanulmányozása e sorrend tipikus alakulását megegyeztetta. Ujabb kutatások azt mutatják, hogy kezdetleges mezőgazdaság vagyis jobban mondva növénytermelés már a kultúra legalsóbb fokán előfordul, midőn még a marhatenyésztés ismeretlen volt. Azonban másfelől még sem szenved kétséget, hogy e növénytermesztés oly kezdetleges volt, hogy azt termelésnek társadalomgazdasági értelemben alig lehet nevezni, mivel még oly néptörzsek között lép föl, melyeknél a társadalmi élet jóformán teljesen hiányzott, míg a mezőgazdaság, mint közgazdasági termelési ág akkor fejlődik, midőn nagyobb szükségletek a terület jobb kihasználását teszik kívánatossá.

3. A marhatenyésztés közgazdasági előnye, kezdetlegesebb termelési módokkal szemben az, hogy mellette nagyobb népesség is találja fentartását, a munkamegosztás már nagyobb, a jövő inkább biztosítható, a magántulajdonjog fejlődik, a természet ismerete terjed, a család határozottabb alakot vesz fel. Azonban ezen felfogás sem biztosít nagyobb népesség számára fentartást, mivel szintén nagy területeket igényel. Azért ezen népek nomád (csángó)¹ életet visznek, nagyobb gazdasági

¹ Wenzel (Mezőgazdaság története. 295. l.): A XIV. században a jász-kunok a keresztény vallás elfogadásával addig költözködő életmódjukat lassanként elhagyva, szintén állandó lakhelyeken kezdtek letelepedni — ez leginkább az Alföld mezőgazdasági viszonyainak és névszerint a lótenyésztés történetére nézve volt fontos

kulturához nemesak hogy nem jutnak, hanem más nemzetek magasabb kulturáját folytonosan veszélyeztetik. Az embernek tehát a föld gyümölcseinek szaporítására kell hatni, melyek gyorsabban fejlődnek, mint a hasznos állatfajok, nagyobb mennyiségben is állíthatók elő. Ennek első és legfőbb hatása, hogy az ember bizonyos helyen letelepedik és vándoréletét abban hagyja. Ez egy új fordulópontra a gazdasági kulturának, mert minden kultúra helyi hatások felhalmozódására vezető vissza. Azonban ezen nagy átalakulás is természetesen csak lassan történik, mert még a földművelésnél is még soká változnak a lakhelyek (becsuánok Afrikában stb.). Csak a földművelés alaposabb ismerete mellett köt az ember állandó viszonyt a területtel, építi maga és családja számára a hajlékot; a házon belül fejlődik a tagok szorosabb összetartozóságának tudata, a monogamikus házasság megszilárdul, az egyes nemzedékek egymás mellett és egymás után folytatják a munkát. Terjed a munkamegosztás, a jövő jelentősége és biztosításának fontossága mindinkább tisztul. A letelepedéssel az ember egyúttal jobb betekintést szerez az őt környező természetbe és így a gazdaság felvirágzásának föltételeibe.¹

Az állati és növényi anyagokkal való táplálás nagy különbségét jól jellemzi Liebig által idézett következő beszédje egy indus törzsfőnöknek, melyben a növénytáplálékot ajánlja. „Nem látjátok-e — mondja, — hogy a fehér magvakból él, mi pedig húsból? Hogy a húsnak gyakran 30 hónapnál több kell, hogy fejlődjék és gyakran ritka? Hogy minden egyes ama esodaszerű magvakból a földbe vetve, százszorosán megtérül? Hogy a húsnak négy lába van, hogy elszaladjon, nekünk csak kettő, hogy üldözzük? Hogy a magvak, a hová vetik, megmaradnak és nőnek, hogy a tél, mely nekünk a nehéz munka ideje, náluk a pihenés ideje. Ezért van nekik annyi gyermekök és azért élnek oly soká! Azt mondom tehát mindenkinek, ki rám hallgat, hogy mielőtt a fák a kunyhóink körül elhalnak, a kis magvetők faja a hűsevők fáját elpusztítja, ha nem fog maga is vetni.“ A bibliai történet Kain és Ábelről is talán egy allegoria, mely az állattenyésztés legyőzetését a mezőgazdaság által tanítja.

A legnagyobb haladást jelzi végre az átmenet iparra és kereskedelemre, melyek a mezőgazdaság mellett is már nagyobb jelentőségre emelkednek, de hatásukat csak akkor érvényesítik teljesen, ha esemény. Hunfalvy szerint a töröcsvári kalibások (Fogarasm.) még most is nomád életet folytatnak. (Földrajz 804. l.)

¹ Ez nem ellenkezik Waitz azon megjegyzésével, hogy némely esetben a mezőgazdaság nem mozdítja elő a kulturát.

önállóságra jutnak. Ipar és kereskedelem fejlődésével jár a népesség bevonulása városokba, mi magában véve is már nagy jelentőségű fordulat; jár továbbá a nagyobb függetlenség a természeti befolyások szeszélyeitől, jár az emberi munkának nagyobb térfoglalása, az ingó vagyon majdnem határtalan gyarapítása. Újabb évszázadok küzdelme a gazdasági élet ezen fejlődési mozzanata. Az új kor tudományos haladása, politikai szabadsága, fölfedezései a földrajz terén, technikai találmányai, a tőke, a társulás, a hitel hatalmas eszközei képezik e fejlődés tényezőit.

A termelési és vele összefüggő fogyasztási technika átalakulásával átalakul a forgalmi rendszer is. Itt is kezdetben a természeti tényező túlnyomó; egy kő az út jelölésére, egy darab bőr, egy kagyló a pénz jelölésére, képezik a forgalmi és csereeszközök alapsejtjét. De a gazdasági élet fejlődésével ez eszközök kifejlődnek, sokszorosodnak, a természeti tényező helyébe lépnek munka és tőke árán létesített nagy forgalmi intézmények, melyek önálló tényezőivé válnak egy újabb hatalmas fejlődésnek. Ezen fejlődés törvényeit és jelenlegi fokát magyarázza a társadalmi gazdaságtan.

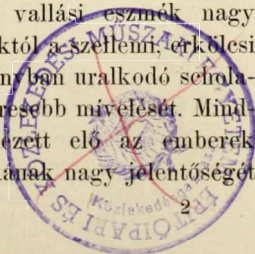
A gazdaságtani eszmék történeti fejlődésének főbb irányai.

1. A társadalmi gazdaságtant azelőtt majdnem kizárólag gyakorlati szempontból művelték. Azon kérdésekkel foglalkoztak egyes korszakokban, melyek épen jelentőséggel bírtak és azokat az illető kor felfogása szerint döntötték el. Ezért a gazdasági elméletek az egyes korszakok szelleme és igényei szerint ítélendők meg. Csak a legújabb időben művelik ezen tudományt tisztán elméleti szempontból is.

Az ókor tudományos törekvései között a társadalmi gazdaságtan önálló szerepre nem jutott. Mindamellett a gazdasági jelenségek is magukra vonták a figyelmet és a vizsgálódások körébe bevonattak. Nézetekkel a gazdasági életéről, jólétről és az azzal összefüggő jelenségekről, már a keleti népeknél találkozunk. A túlvilágra fordított irány, melyet azonban a keleti népek nagy részénél találunk, a kontemplatív élet, az anyagi jólét kérdéseinek fontosságát nem engedte kellően fölismeretni. Ellenben a keleti államok absolutismusa sok intézkedéshez vezetett a gazdaság érdekében, mert az absolutismus erő kifejtésének föltétele az anyagi gyarapodás. Sokkal nagyobb jelentőségre emelkedtek a gazdasági jólét természete felől folytatott vizsgálódások a klasszikai ókor népeinél, görögöknél és rómaiaknál. Egyes írók, köztök különösen Aristoteles, Plato, Xenophon, a gazdasági élet számos kérdéseivel foglalkoztak, sőt egyes kérdéseket igen helyesen értelmeztek; így tárgyalja Aristoteles a pénz, a szerzés kérdéseit; érdekes különbséget tesz a kereseti művészet (κτησιπην), hová csak a mezőgazdaságot számítja, és a pénzszerzési művészet (χρηματιστιπην) között, mely alatt a pénzszerzésre irányuló kereskedelmet érti. Plato a munkamegosztás jelentőségét tárgyalja, de a gazdasági élet szervezetét nem méltatja figyelemre. Egészben véve azonban a munkának megvetése, a rabszolgaság fentartása, a gazdasági életnek szűkebb korlátok közé szorítása a többnyire kisebb városi köztársaságokban, a gazdaság helyes

törvényeinek felfedezését lehetetlenné tette. Leginkább foglalkoztak a jövedelemmegoszlás, a tulajdonjog és a hitel kérdéseivel, melyek demokratikus államokban minduntalan előtérbe nyomulnak. Több rendszert eszeltek ki a vagyonegyenlőség biztosítására. A római világban sem tett a tudomány jelentékeny haladást. Leginkább tárgyaltak azon kérdések, melyek a mezőgazdaság és a forgalom jelenségeivel összefüggnek; ez utóbbiak többnyire plasztikai művészettel találtak kifejezést a római jog alkotásaiban és intézményeiben. Minthogy Rómában is a munka megvetésben részesült, a szerzési módok sajátosságosan alakultak és valamint a köztársaság első századaiban különösen a foglалás, úgy később különösen a pénzforgalom képezték a szerzés főforrását. A pénzforgalom és a pénz maga tehát mindinkább nagyobb jelentőségre emelkedtek és az egész állami életre döntő befolyással bírtak, míg végre a történetíró e három szóban foglalja össze ennek eredményét: Roma omnia venalia. A pénz döntő szerepre jutott. Egy másik sajátossága a római gazdasági életnek, mely a társadalmi gazdasági felfogásban is talál kifejezést, az, hogy a birodalom terjedésével mindinkább háttérbe szorult a régi jogi felfogás és az általánosító jogfelfogás (jus gentium) az intézmények merev kifejtéséhez vezetett, melyben a tiszta individualismus talál kifejezést. Ezen jelenségnek az újabb európai államokra is nagy befolyása volt, mivel a középkor hanyatlásával a legtöbb európai államban a római jogi felfogások terjedtek el, gazdasági és jogi intézményeinknek azon merev individualistikus jelleget kölcsönöztek, mely különösen az újabb állami és társadalmi felfogással ellentétben áll. Azon kérdések között, melyek a római tudomány által figyelemben részesültek, még a kamatvétel, a fényűzés kérdéseit lehet említeni. A mezőgazdasági írónál a munka termelékenységének eszméjével (Varro) is találkozunk és a mezőgazdaság teljes méltánylásával, a mi azonban nem gátolta, hogy a tartományokból tributumként behozott gabona és annak rendszeresített ingyenes osztogatása a római mezőgazdaságot tönkretette, mivel a nagy latifundiumokon azt haszonnal már nem lehetett űzni.

2. A középkor sem kedvezett a társadalmi gazdaságtan haladásának. A keresztény-german államalakulás lassú műfolyama visszaveti a gazdaságot kezdetleges állapotokba. A vallási eszmék nagy hatalma is az emberek figyelmét az anyagi javaktól a szellemi, erkölcsi javak tanulmányozása felé irányozza. A tudományban uralkodó scholasticismus is lehetetlenné tette a gazdaságtan sikeresebb művelését. Mindezzel ép a keresztény vallás forradalmat idézett elő az emberek gazdasági gondolkodásában, a mennyiben a munkának nagy jelentőségét

elismerte és annak tiszteletben tartását követelte. Ezen alapon fejlődik később az ipari munka és különösen a városok szabadsága, melyek az ipar menhelyeivé váltak. Ily körülmények között a gazdasági élet jelenségeinek kutatását sem lehetett többé elhanyagolni, de önálló vizsgálódásokban az még nem jut kifejezésre. Különösen a pénz, a kamat, a biztosítás stb. kérdéseivel foglalkoztak egyes egyházi, jogi és politikai írók, köztük mint legkiválóbbak Aquinoi Tamás és Oresme Miklós püspök. Leghívebb és legtökéletesebb kifejezését a középkori tudományosságnak mindenesetre Aquinoi Tamás képviseli, ki a gazdasági jelenségeknek és azok törvényeinek már nagy figyelmet szentel. Behatóan szól a kereskedelemről, ár és érték közötti arányról, a kamatról, melyet már sokkal enyhébben ítél meg, a jó pénzek fontosságáról stb. Nagyon behatóan foglalkozik a gazdagsággal, melynél a pénz csak másodrendű és visszautasítja a socialistikus elméleteket. A fejedelmeknek is ajánlja, hogy gazdagságra törekedjenek, mely az állami feladatok keresztülvitelére szükséges. Sok helyes megjegyzése mellett meglepő, hogy a rabszolgaság védői közé szegődik. Egész gondolkozása természetesen az erkölcsi elvek uralmát tükrözteti vissza, a mi szintén korának sajtószersége.

3. A középkor letűnése után az állami élet szélesebb alapon szervezkedik. Nagyobb államok keletkeznek fokozottabb központi hatalommal, a középfokú hatalmak elnyomásával. Ezen államok nagyobb szükségletekkel bírtak, a pénzügy, a hadügy, az udvartartás magasabb igényeket támasztottak. A nemesség ingyenes szolgálatai az igazgatás és hadügy terén lassanként megszűnnek, helyét elfoglalja az állandó hadsereg és a bürokrácia. Mi sem természetesebb, minthogy nagyobb mérvben érezték a pénz szükségét. Hozzájárultak még egyéb, nem kevésbé fontos körülmények. Ez időbe esik a középeurópai államokban a városi gazdaság lassú fejlődése a mezői gazdasággal szemben; a tengerentúli összeköttetések is az ipart és kereskedelmet fejlesztették. Ipar és kereskedelem pedig nem enged természetbeni leszámolást (pl. a termékek egy tizedének átengedését), hanem csak pénzt fogad el forgalmi eszközül. Az átmenet a naturalgazdaságból a pénzgazdaságba egy lépéssel előre halad, de e haladás eszközlésére nagyobb mennyiségű pénz kellett. Vegyük még hozzá, hogy a tapasztalat is mutatta, mily gyors föllendülésnek indultak azon államok (pl. Spanyolország), melyeket első sorban érintett az Amerikából Európa felé induló nemesérezáramlat és akkor természetesnek találjuk, hogy azok, kik amaz időben a társadalmi gazdaság felvirágzásának eszközeit keresték, főleg pénz megszerzését tanácsolták. Azért is fektettek súlyt a pénzre, mert akkor még az államhitel nem volt kifejlődve és az államra nézve,

különösen háborúk idején, fontos volt, hogy pénze legyen. A pénz megszerzésének módjai között fősúlyt fektettek a külkereskedelemre, melynek erős ipar az alapja. Felismervén ugyanis azt, hogy az európai nemesérezbányászat az amerikaival csak nehezen tud versenyezni, tehát nem annyira nemesérezbányászatra, mint a kereskedelemre fektettek súlyt. Arra kell törekedni, hogy a külkereskedelem oly irányú legyen, hogy kiviteli többletet mutasson; akkor ezen többlet pénzzel fog kiegyenlítettetni. Minden országnak tehát arra kell törekedni, hogy kedvező mérlege legyen, azaz kiviteli többlete. A mérlegből ítélhetni meg az ország gazdasági helyzetét. Minthogy pedig e czélt mezőgazdasági termelvényekkel nem lehet elérni, mert azok nagy távolságokba nem szállíthatók, különben is a legtöbb állam rendes években szükségletét saját termelésével fedezte, csak az ipar alapján lehet jelentékeny kivitelrel elérni. Tehát szükséges az ipart minden lehető eszközzel előmozdítani. Azért is tulajdonítottak a kivitelnek nagy jelentőséget, mert a nép szegény lévén, jelentékeny iparnak nem nyújt piacot. Végre belátván azt, hogy e rendszer általános alkalmazása mellett egyik állam a másik előtt elzárja magát, ismét szükségét látták a tengerentúli gyarmatok alapításának, melyek kénytelenek lesznek, az anyaország iparezikkeit megvenni és neki olesó nyersanyagokat szállítani. A gyarmatok alapítása és megtartása pedig nagy kiváltságokkal ellátott kereskedelmi társulatokat és hatalmas tengerészetet tételez föl. Az új felfedezések is fokozták a külkereskedelem iránti érdeklődést, mivel a tőke értékesítésére bő alkalmat nyújtottak. Azáltal, hogy a merkantilizmus a kivitelre serkent és a nagy iparnak kedvez, ellenben a helyi szükséglet számára dolgozó kis ipart elhanyagolja, első előharcosa a tőkének, mely hálátlan gyermek módjára, későbbben, midőn a merkantilizmus járszalagára nem volt szüksége, annak hátat fordított. Ebben állanak a merkantilizmus főtanai, melyek, mint látjuk, szoros összefüggésben vannak és melyek nem is oly fonákok, mint azt némelyek — Smith is — állították; sőt bizonyos kérdésekben a merkantilisták Smith fölött állanak. A kor gazdasági viszonyaiból a merkantilizmus törekvései teljesen megérthetők. A merkantilizmus különben is részben csak egyszerű alkalmazása a jelentékenyebb ipari és kereskedelmi államok — mint Velence, a Hanza — által követett eljárásoknak nagyobb államokra. Sőt a merkantilizmus tudományos tekintetben is már azért képez haladást, mert a nemesérezpénznek azelőtt is nagy jelentőséget tulajdonítottak, csak hogy annak megszerzésére kevésbé észszerű eszközöket (tilalmakat és büntetéseket) ajánlottak, mint a merkantilizmus. A merkantilizmus közel áll az újabb védvámírányhoz,

esakhogy a merkantilismus az ipart eszköznek, a védvámiskola czélnak tekinti. Különböztetendő, hogy a merkantilisták nem képeztek zárt iskolát, mi már abból is következik, hogy tulajdonképen nem tudományos rendszert létesítettek, hanem csak a közgazdasági politika irányait akarták megszabni. Lehet is két különböző áramlatot megkülönböztetni, a mennyiben az írók egy része főleg a kereskedelem felvirágzását hangsúlyozta és nemesérezetek bevitelét tartotta szükségesnek, míg a másik irány főleg az iparral foglalkozott és annak érdekében jelentékeny kivitelre törekedett. Különböztetendő a merkantilismus különböző országokban különbözőképen alkalmaztatott. Azért pl. nem tud segíteni Spanyolország bukásán, sem Németország szegénységén, Ausztriában és Németalföldön is más erősebb tényezők szülik a haladást, csak Franciaországban mutat jelentékenyebb eredményeket. A merkantilismus különösen abban hibázott, hogy nagyon szűk nemzeti szempontból indult ki és az állam beavatkozásától túlságosan sokat várt. Midőn felfogásának föltételei elenyésztek és több tekintetben más eszmék jöttek forgalomba, a merkantilismus eltűnik. A merkantilismus kiválóbb képviselői voltak Mélon, Forbonnais, Mun, Child, Culpeper, Gee, Word, Davenant, Serra, Klock, Seckendorff, Justi, Horneck. Későbbben egyes írók tovább fejlesztették a merkantilismust, mint Steuart, Sonnenfels, Genovesi. Kiváló államférfiak között is voltak követői, legnagyobb volt köztök Colbert. Nevéről e rendszer gyakran Colbertismusnak is nevezetik.

4. A társadalmi gazdaságtan első tudományos rendszere a physiokratismus. A merkantilismus többnyire csak a gyakorlati élet szempontjából foglalkozott a gazdasági kérdésekkel és pedig csak bizonyos kérdésekkel. A physiokratismus tudományosan tárgyalja a társadalmi gazdaságtant és annak alapfogalmait iparkodik tisztába hozni. A XVIII. században uralkodó természetjog befolyása alatt a gazdasági életet is a természeti állapotra akarták visszavezetni, melyben nem tételes törvények, hanem a természettörvények szabályozzák a gazdálkodók cselekvését. Quesnay egyik helyen a társadalmi gazdaságtant „physique économique“-nek nevezi. Mint a természeti állapotnak szöszólója, a physiokratismus az egész gazdasági életet az egyénre vezeti vissza, tehát egyénies (individualistikus) rendszer; az államnak befolyását és beavatkozását ellenzi („laissez faire, laissez aller“) és a társadalmi szervezkedés szükségét nem hozza kifejezésre. Mindez pedig ugyancsak a természetjog azon felfogásából következik, mely az egyéneket minden tekintetben teljesen egyenlőknek és a maguk ügyének czélszerű elintézésére kizárólag hivatottaknak és képesítetteknek tekinti, miért is minden téren ellenzik a gyámkodást. E szerint jóformán hiányzik a

közgazdaság fogalma, hanem az egész gazdaság mint magángazdaság és a keletkező jogok mint pusztán magánjogok jelentkeznek. A physiokratismus a teljes szabadságnak, az egyéni szabadságnak szószólója, mely az állam tevékenységére tért nem enged. Gyakorlati tekintetben a physiokratismus azon tant hirdeti, hogy a föld a nemzeti jövedelem főforrása, mely tételt azzal indokol, hogy csak a föld segítségével birunk valóban újat előállítani (új anyagokat képzeltek, a helyett, hogy az új érték-termelésre fordították volna a figyelmet), valamint azért is, mert csak itt állítatik elő tiszta jövedelem (a földművelő egy mag után tizet, huszat arat), míg az iparban és kereskedelemben a javak értéke csak annyival emelkedik, a mennyit az iparosok és kereskedők költöttek. Csak a földművelők képezik a termékeny osztályt (classe productive), a többi osztályok képezik a nem termékeny osztályt (classe stérile) és a földbirtokosok osztályát. Ebből azon következtetést vonták le, hogy csak a földbirtokos jövedelmére lehet adót kivetni; a physiokratismus tehát az egyetlen adónak (impôt unique) képviselője volt, mely adó a tiszta jövedelem után volna kivetendő. A physiokraták és különösen Quesnay vizsgálódásaira az első lökést tulajdonképen a kétségbeejtő pénzügyi helyzet adta. Az adóztatás helyes alapját keresték és megtalálták a földadóban. A mezőgazdaság felvirágoztatására különösen a jobbágyságnak eltörlését követelték, mely nagy reformra ők adták az első jelszót, és a gabonakereskedelem teljes szabadságát. Az ipar és kereskedelem érdekében is a teljes szabadságot követelték, tehát a czeheknek eltörlését, a külkereskedelem szabadságát, a kamatláb szabad megállapítását stb. Hogy a physiokratismus a gyakorlati életben nagyobb jelentőségre nem emelkedett, egyfelől egyoldalú abstractióinak, főleg pedig annak tulajdonítandó, hogy jóformán nyomában egy más rendszer keletkezett, mely életrevaló és helyes elveit tévedései nélkül magáévá tette és minthogy a gazdasági életet a légtöbb pontban igen helyesen fogta fel, csakhamar győzelemre jutott; azért legfőbb érdemének az tekintendő, hogy építőköveket szolgáltatott Smith rendszeréhez. Ezzel visszafizette a franczia tudomány az angolnak a tőle vett kölesönt, mert a physiokratismus elmélete főleg Hume, Locke és Petty munkáinak visszaadása, az alapeszmék ezekre vezendők vissza és azon gyors föllendülésre, melyet akkor az angol mezőgazdaság vett.

Különösen kiemelendő a physiokratismus ethikai iránya, miáltal igen közel áll korszakunk tudományához. Quesnay azt hirdeti, hogy az igazságos és a hasznos azonos fogalmak. A physiokratismus szerint az erkölcsi világregend megsértése magában hordja büntetését, mert ez

visszahat azon természeti törvényekre, melyektől az emberi nem fentartása függ. Az altruismusnak nem lehetne jellemzőbb jelszava, mint Dupont de Nemours szavai, hogy jót tenni annyit jelent, mint elfogadni.

A physiokratismus egyik előhírnöke Sully, IV. Henrik minisztere volt; ő kiváló gondozásban részesíté a mezőgazdaságot; a szántásvetés és legeltetés — mondja — az állam két emlője. Előkészítették azonkívül a physiokratismust még Boisguillebert és Vauban. Az újabb időben vannak ismét írók, kik ha nem is hajlanak a physiokratismus felé, de a mezőgazdaság kiváló fontosságát szeretik hangsúlyozni.

Közelebbről vizsgálva a physiokratismus két fő képviselőjének, Quesnay és Turgot, tanait, azokat következőkép foglalhatjuk össze:

Quesnay a természet tanulmányozása alapján azon szigorú rendet vette észre, mely a külső természet jelenségeiben uralkodik. Elmélkedés útján azon meggyőződésre jutott, hogy határozott természeti rend és természettörvények az emberi társadalmak fölött is uralkodnak. E rendet az ember meg nem sértheti és e természetrendre figyelni kell mindazoknak, kikre a társadalom vezetése bízva van. Hibázik tehát a törvényhozó, ki e renddel ellenkezőleg akarja a társadalmat szabályozni, a ki azt hiszi, hogy a társadalmat, az embereket kénye-kedve szerint megváltoztathatja. A társadalmi rend főbiztosítékai a szabadság és a tulajdon biztonsága. Az emberek szabadságát tisztelni, ebben áll a törvényhozók összes tudománya, miért is Quesnay különösen azt szereti nekik ismételni: *Ne gouvernez trop* (Ne uralkodjatok többenél többet!), *laissez faire* (hagyjatok mindent magára!). Midőn egyszer a trónörökös Quesnay előtt azon nagy felelősség iránt nyilatkozott, mely reá, mint Franciaország jövő királyára, vár, Quesnay azt válaszolja, hogy e hivatásban ő semmi nehézséget nem lát. A dauphin csodálkozással kérdezi, mit tenne ő, mint Franciaország királya? Mit tennék, válaszolt neki Quesnay, semmit. — És ki uralkodnék, kérdi a dauphin. — A törvény, felelt neki Quesnay. Főmunkái: *Tableau économique* és *Maximes générales du gouvernement économique*, mindkettő Versailles 1758.

Quesnay legkitünőbb tanítványa Turgot vala. Neki köszöni a physiokratismus továbbfejtését és fontosabb elveinek alkalmazását az életre. Szerinte a munkamegosztás alapján létesülő foglalkozások közt a földművelés a legfontosabb, mivel a szükséglet az általa előállított áruk után természeti, senki szolgálatát nem nélkülözheti és a tiszta jövedelmet az állítja elő. A kézi munkások bére soha sem lehet több, mint a mi életfentartásukra szükséges; de a földművelő többletet állít elő, mivel tudniillik csak a föld teszi lehetővé, hogy egy ember saját

szükségleténél többet termeljen; ezért a földművelés az ország gazdagságának egyetlen forrása. A társadalom voltaképp két osztályra oszlik: a termelő (productrice) és a jutalmazott (stipendiée) osztályra. Mivel pedig a föld többet szolgáltat, mint a mi a földművelő fentartására szükséges, lassanként külön földbirtokos osztály keletkezik, mely a föld művelését másokra bizza. Ezáltal megszlik a föld jövedelme olyképp, hogy a földművelő annyit kap, a mennyi a munkások fizetésére, saját munkájának jutalmazására, általában az általa tett úgynevezett előlegek (avances) visszatérítésére szükséges, a fölösleg pedig, mely a föld tiszta jövedelmét (produit net) képezi, a földbirtokosnak jut. Most már a társadalom három osztályra oszlik: az első műveli a földet, a másik foglalkozik az iparral, a harmadik (a földbirtokos) a föld fölöslegéből élván, a közügy által szükségelt szolgáltatokra alkalmas és ezért legjobban rendelkezésre álló (classe disponible)-nak nevezhető. A földművelő és az iparos osztály sok tekintetben hasonlít egymáshoz: mind a kettő csak annyit kap, mi fentartására szükséges. De lényeges különbség is van köztük, mivel a földművelő mindent állít elő, mi a többi osztályok fentartására szükséges és így nélkülözhetlen, miért is a földművelő osztályt termékeny (productive), az iparos osztályt terméketlen (stérile) osztálynak lehet nevezni. Mivel minden vállalatnál a tőke ép oly szükséges, mint a munka, a vállalkozó szívesen osztja meg a nyereséget azzal, ki neki tőkét szolgáltat. A tőkék oly módon is használhatók, hogy kamatra adatnak ki; a pénzkölcsönzés nem egyéb, mint a pénz használatának eladása; azért a rómaiak a pénzkamatot igen helyesen usura pecuniaenak nevezték. A kamatvétel teljesen igazságos. Ha valakinek joga van pénzét kiadni, kétségtelenül jogában is áll azt használatra kiadni; a kamatvétel joga közvetlenül foly a tulajdonjog fogalmából. A kamatláb kereslet és kínálat által határozandó meg; annak törvényes megállapítása csak hibás felfogáson alapszik. Minthogy a kamat is a föld jövedelméből elégitendő ki, az államban csak egy tiszta jövedelem van, tudniillik a földé és az állam csak azt veheti igénybe szükségletei fedezésénél. Sőt a föld nemesak az adó egyetlen alapja, nemesak a tiszta jövedelem egyetlen forrása, hanem az összes tőkék is csak abból származnak a takarékoság útján. Turgot főmunkája: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. Paris 1766.

A physiokratismus kiváló képviselői voltak még Gournay, az idősebb Mirabeau, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau.

5. A társadalmi gazdaságtan új korszakba lép Smith Ádámmal, a ki joggal tekintetik a társadalmi gazdaságtan megteremtőjének már azért is, mert ő abban nemesak az állami igazgatásnak egy fontos

segédeszközét látta, hanem felismerte azt, hogy a társadalom gazdasági élete egy önálló körét képezi a jelenségeknek, melyeknek okai és törvényei ép úgy képezhetik a tudományos kutatás tárgyát, mint más tudományosan tárgyalt jelenségek,¹ sőt ezen jelenségeket majdnem egész teljességökben vizsgálja is.

Smith már mint tanár, a glasgowi egyetemen társadalomgazdasági előadásokat tartott, de egész figyelmét csak akkor fordította e tárgy felé, mikor ez eszmekör nagy fontosságát felismerte Párisban, a physiokraták társaságában. Három ember, mint írja, gyakorolt reá különös vonzerőt, ezek Turgot, Quesnay és az idősb Mirabeau. És midőn visszaérkezett hazájába, letelepedett szülővárosában, Kirkaldyban és végre tíz évi kutatásának eredményét közzétette 1776-ban az „Inquiry into the nature and causes of wealth of nations“ czimű munkájában. Érdekes, hogy Smith időközben tárgyalt a keletindiai társulattal egy állás iránt és nagyon valószínű, hogy a Wealth of Nations nem lát soha napvilágot, ha ez állást elnyeri. A munka alapgondolatai a következők:

Smith oly időben élt, midőn elavult társadalmi intézmények, melyek az új életnek többé meg nem feleltek, a szabad fejlődést lépten-nyomon gátolták. Ezt látva, Smith szükségképen a szabadságot követeli. Azt akarja, hogy ezen ósdi intézmények megszünjenek s helyükbe az egyének szabad tevékenysége lépjen. Azonban a szabadság elvének felállításával korántsem az volt mondva, hogy a gazdasági téren a szabálytalan erők csapongó fergetege jusson uralomra. Smith mutat oly tényezőre, mely a rendet, a gazdasági élet szerves alakulását sokkal jobban biztosítja, mint minden kényszer, tudniillik a dolgok saját bennrejlő természete, melynek tusájából a rend születik. A természet, vagy ez esetben jobban az érdekek a legtartósabb intézményeket szülik. Smith számít a gazdasági erők belső alkotó ösztönére. Továbbhaladva keresi a gazdasági tevékenység okozati összefüggését. A morálbölcsezetben, mely Angliában nagy fölvirágzásnak indult, majd a rokonszenv, majd az önzés ismertetett el az emberi eslekvények alapösztönének.²

¹ Smith föllépése előtt is egy része az általa hirdetett tanoknak már kifejezésre jutott egyes írónál, kik előhírnökeinek tekinthetők, mint Cantillon, Locke, North, Petty, Hume, Tucker, Ferguson, Verri és De la Court. A francziák újabban Smith érdemeit leszállítani törekednek, a mennyiben kimutatják, hogy a modern gazdasági tudomány úttörő műve Montchrétién: *Traité de l'Économie politique* czimű munkája (1615). Ilyen elsőségi viták nagyon meddők: döntő az, hogy Montchrétién feledékenységbe ment és tényleg az emberiség tanítója e téren Smith volt.

² Mandeville, Hobbes egoistikus rugóra, Hutcheson, Hume erkölcsi rugóra hivatkoztak.

Azonban az ismert elméletek egyike sem teszi a merész kísérletet, a társadalmi jogrendszert az önzésre alapítani. Smith az elméletek közt közvetítő álláspontot foglal el, a mennyiben a moralfilozófiában az emberi eszelekvényeket a rokonszeny szempontjából vizsgálja, a gazdaságtanban pedig az önzés szempontjából. Ezen kettősítésnek kétségkívül methodikus jelentősége is van. Smith vizsgálódási módszerében mutatkozik a hajlam, egyszerű tényekből kiindulni azon czélből, hogy ekkép határozott, világos, habár hypothetikus következtetéseket nyerjen. Egyébként munkájának számos helyén utal arra, hogy a magánérdek a közérdekkel gyakran ellentétbe jön, sőt ez eszme nem egyszer talál erős kifejezést.

Hogy az egoismus közérdekű legyen, Smith által a verseny ellen-
őrzése alá helyeztetik. Ugyanez elvet régibb morálböleselőknél találjuk; szorosán véve nem is egyéb, mint a bellum omnium vagy az újkori létérti harc alkalmazása a gazdaságra. A verseny elvének fontosságát fölismerjük, ha a gazdasági állapotokat nézzük, a mint Smith idejében léteztek: a szabad mozgás mindenkép akadályozva volt; a mezőgazdaságban a gabnatörvény által, az iparban a czéhek által, a kereskedelemben és hajózásban a gyarmati törvényhozás, a hajózási akta és a monopolistikus kereskedelmi társulatok által. Ily viszonyok közt egy gondolkozó főnek szükségkép kellett a verseny követeléséhez jutni, és nem tulajdoníthatjuk pusztá véletlennek, hogy Gournay és Quesnay ugyanazon időben a szabad verseny elvéhez jutottak, amaz a kereskedelem, emez a mezőgazdaság szempontjából, és hogy későbben Smith ugyanazt követeli az általános gazdasági érdekek szempontjából.

Ezen néhány, a gazdasági életnek bennrejlő elvére fektette Smith a gazdaság alapját; elegendőnek találta arra, hogy az egyének organikus szerkezetét, a gazdasági végezel elérését biztosítsa a nélkül, hogy szükséges lenne még külön intézkedéseket alkalmazásba hozni.

A munka képezi Smith rendszerének tulajdonképi sarkkövét. Valamint egy ország gazdagsága, úgy minden dolog értéke és minden árúnak ára és végre a jövedelem is munkán alapszik. A tőkeamat és földjáraék tulajdonképi megalapítását a „Wealth of Nations“-ben hiába keressük; mert szerinte eredetileg minden jövedelem a munkáé; a földbirtok és tőketulajdon behozatala után pedig a munka kényszerül az őt illető jövedelem egy részéről lemondani. Bár a társadalom jóléte szorosán összefügg a munkásával, mégis a nyilvános ügyekben szavára nem hallgatnak, kivételes oly esetektől eltekintve, midőn panaszai támogattnak munkaadói által azok előnyére.

A kereskedelmi politikában ellentétbe helyezi magát a merkantilistákkal. Kiindul abból, hogy ép a belföldi kereskedés a legtermékenyebb, mivel két oly tőkét foglalkoztat, mely belföldön van, míg a külkereskedelemben az egyik tőke a külföldé. A külkereskedelemben követett azon irányt, melynek célja az ipar előmozdítása, hasonlóképp természetlennek tart, bár itt több kivételt megenged.

Smith legnagyobb érdeme, hogy a társadalmi gazdaságtant a rendszer nélküli okoskodások köréből a tudomány magaslatára emelte. Legvégzetesebb hibája az individualistikus kiindulási pont és a munkának mint egyedüli értékforrásnak tana, mely háttérét képezi az ujkor véstteljes társadalmi küzdelmeinek.

Smith után nincs egyetlen író, ki oly nagy befolyást gyakorolt a klasszikai társadalmi gazdaságtan továbbfejlesztésére és ki oly nagy tekintélyre tett szert, mint Ricardo. Bagehot őt tekinti az elvont társadalmi gazdaságtan tulajdonképi megalapítójának. Ezen rendkívüli hatást két körülményre kell visszavezetni. Először a tárgyalási módra, mely azon benyomást teszi, hogy az előadott tételek szigorú logikai szakszerűséggel bírnak. Az akkor uralkodó angol böleseleti iskola — különösen Bentham — szellemében irt Ricardo és e kör által nagy kitüntetésben részesült. Elvont okoskodásai olyanok, mint a legridegebb böleseleti kérdések tárgyalása. Ricardo jelentősége továbbá abban rejlik, hogy azon időben, midőn már a jövedelemeloszlási problémák nyomatékosan felléptek, az emberek a munkabérekről és azoknak befolyásáról az árakra sokat töprenkedtek, és e kérdések nagy zűrzavarában sehogy sem tudtak eligazodni, a tudomány fáklyájával bevilágított e sötét területre. Nehéz kérdésekre egyszerű és határozott feleletet adott. Ricardo sokban előmozdította a társadalmi gazdaságtant, több irányban túlszárnyalta Smithet és mégis nem minden tekintetben gyakorolt jótékony befolyást a társadalmi gazdaságtanra. Bár az individualismus és utilitarismus rideg képviselője, mégis ép az ő értékelmélete egyúttal kiindulási pontja a socialismusnak. A munkásokat a földbirtokos osztálylyal szemben védelembe vette. Rideg különösen az a tana, mely szerint az államra nézve csak a tiszta hozadék dönt, ha tehát azt kevesebb emberrel elő lehet állítani, jobb, mintha erre több ember szükséges. Az ember tehát csak a jövedelemelőállítás szempontjából jön tekintetbe. Legnagyobb ellenszenvet tanúsít tana a földbirtokosokkal szemben, kik a többi osztályok kárára, a nemzeti jövedelem növekedő részét foglalják le. A tőke iránt mélyebb érzeke van. Ricardo speculativ tehetsége főleg azon tárgyaknál mutatkozik, melyek erre kiváló alkalmat nyújtanak, így a bank- és pénzkérdések-

nél, a külkereskedelem elméleténél stb. Főmunkája: Principles of political economy and taxation (1817).

Ricardo fő tételei a következők: Az előállítási munkától függ az ár; tőkeamat és földjáraadék tehát nem gyakorolhatnak befolyást az árra. Ha tehát a kamat emelkedik, a munkabérnek esökkenni kell, mert az ár változatlan marad. Ép úgy függ a munkától a gabona ára, tekintet nélkül arra, vannak-e földbirtokosok, a kik földjáraadékot kapnak vagy sem. Tehát a földjáraadék sem hat az árra. Az áralakulás oka a földjáraadéknak, de nem okozata. Ép úgy mint a föld, szerepel az abba befektetett tőke, mely annak természetét veszi fel. A földjáraadék keletkezésének oka a népesség szaporodása, mely kevésbé jó területek művelésére készítettén, a legrosszabb minőségű föld előállítás költsége határozza meg az árt. Ennek következtében ott, hol az előállítási költség kisebb, jövedelmi fölösleg mutatkozik, mely járaadék. A munkabér függ a munkások fentartási költségeitől. A külkereskedelemben a be- és kivitt árúk értéke mindig egyenlő.¹

Malthus neve, bár ő a társadalmi gazdaságtan egészével foglalkozott, mégis elválaszthatlanul népességi tanával függ össze. Minthogy erről más helyen bőven lesz szó, itt csak annyit említünk, a mi szükséges azon hely megjelölésére, melyet ő a társadalmi gazdaságtan történetében elfoglat. Malthus a harmadik ama nagy triasban, mely a klasszikai társadalmi gazdaságtant megalkotta. Ő az, a ki a legkategorikusabban veti fel az anyagi boldogság okainak kérdését, azt kutatja gyökeréig. Egész elméletét egy böleseleti irányeszme, egy teljes világnézet jellemzi, azért az egyúttal egy hitvallomás. Malthus azon nagy befolyást, melyet

¹ Ricardo módszerére és elméletére sok világosságot vet újabban közzé tett levelezése Malthussal. Abból látjuk, hogy irányának nehézkességét maga is kellemtlenül érzi; szemrehányást tesz Malthusnak, hogy túlságos gyakorlati hajlama van és a helyett, hogy az általános tételek alapján elmélkednék, mindig példák után akar eligazodni és nézi a múltó okokat az állandók helyett. Mindamellett ő is gyakran hivatkozik esetekre. A földjáraadék tulajdonkép semmi más, mint a haszonbér (146. l.). Nem állítja, hogy mindig emelkedik (95. l.). A munkabér semmikép sem függ a munka által előállított értéktől; ha kétszerannyit állít elő a munkás, de a munkakereslet nem változik, az egész nyereség a vállalkozóé (97. l.). A tőkeamat ritkán változik állandóan más okból, mint az életszükségletek vagy azon javak drágasága, illetőleg olcsósága miatt, melyekre a munkabérek kiadatnak. A tőke összehalmozódása csökkenti a tőkeamatot, mivel minden tőkegyarapodás az élelem megszerzését megnehezíti (52. l.). Alapvetőnek tekintti az árnak az előállítás költségektől való függését állító elméletét, mely ha hamis, egész elmélete romba dől (149. l.); különben Malthussal nem tudott egyetértésre jutni és néhány nappal halála előtt azt írja, hogy ők is úgy jártak, mint más vitázók, annyi vita után mindenki megtartja saját véleményét.

a népességi folyamatok gyakorolnak, kellő világításba helyezte és a társadalom-gazdasági problémát a legegyszerűbb alakra vezette vissza. Ha tana a tudomány mai világa mellett némileg módosul is, de annak magva kétségbevonhatlan igazságot foglal magában. Malthus felfogása, mely szerint az emberi nem nagy csapásai a világrend nélkülözhetlen eszközei közé tartoznak, sok visszatetszést szült és nevét épenséggel nem tette kedvelté. Ő is magáról joggal mondhatta: kevesen értettek, azok között is többen félreértettek. Főmunkája: *Essay on Population* (1798).

A klasszikai társadalmi gazdaságtan különösen azon szoros logikai összefüggés által hatott, melyben egymással fölvelei állanak. Smith hirdeté a gazdasági szabadságot, hogy a gazdasági élet természettörvényei érvényesüljenek. Ezen törvények egyike Malthus szerint az, hogy az emberek szaporodása nagyobb, mint azon anyagoké, melyekkel az ember szükségleteit kielégíti. Ennek pedig oka a különösen Ricardo nevével összefüggő, a föld csökkenő termőképességéről szóló törvény. A népesség szaporodása egyúttal oka a súlyos bértörvénynek, mely a munkásosztály anyagi haladását gátolja. Minthogy pedig épúgy ezen bértörvény, mint a népességi törvény a socialisták szerint csak következményei a mai társadalmi rendnek, megértjük, hogy a socializmus kiindulási pontja a klasszikai társadalmi gazdaságtan, de abból épen a mai társadalmi rend tagadásához jut.

Az angol társadalmi gazdaságtan jobbára a francia encyclopädisták moralrendszerének kifolyása, melynek főtételei a következők: 1. az önérdek az egyetlen alap, melyre egy hasznos moralrendszert felépíthetni; 2. a jól felfogott önérdek követeli, hogy másoknak is használjunk; 3. ha boldog embereket akarunk, ne avatkozzunk ügyeikbe; 4. minden társadalmi rend annyit jelent, mint az emberek leigázása egyesek által, tehát 5. eltörlése a társadalmi rendnek; 6. visszatérés a természethez.

Az említett három író által alkotott társadalomgazdasági rendszer nagy hódítást tett mindenfelé. Angliában különösen az idősebb Mill, Macculloch, Franciaországban Jean Baptiste Say, Rossi, Németországban Kraus, Sartorius, Hufeland, Jakob, Lotz, főleg azonban Rau tanították ezen elméletet, bizonyos önállósággal, nagyobb rendszerességgel és tudományosabb szövegezéssel. Bastiat is ide tartozik, a mennyiben különösen az érdekek teljes összhangzatosságáról hirdetett tana az angol elmélet alap gondolatának folyománya.

Majdnem egyidejűleg az angol orthodox elmélet kifejlődésével érvényesül egy ellenzéki mozgalom. Ez a gazdasági élet egoistikus magyarázata és különösen a gazdasági szabadság túlzói — az ügy-

nevezett Manschester-iskola — által kedvelt éhrematistikus felfogás ellen, mely a gazdasági okoskodást még az erkölcsi és állami tényezők működésére is alkalmazta, felszólalt. Azok közé, kik a gazdasági élet magasabb rúgóit is kivánták figyelembe vétetni, tartoznak különösen Condorcet, Gray, Lemontey, Jones, Sismondi, Thünen.

Egyelőre a tudomány továbbfejlődése a régi alapon megkíséreltetett John Stuart Mill által. A társadalmi gazdaságtan általa oly alakot nyert, mely a tudományos igényeknek teljesen megfelelt és mely a gazdaság tételeit oly rendszerben mutatta be, melylyel szemben lehetetlen volt tagadni, hogy a gazdasági jelenségek a vizsgálódások egy külön körét képezik és hogy e vizsgálódások ép oly tudományos apparatust követelnek, mint más tudomány. A gazdasági kérdéseket az emberiség legnehezebb problémáival hozta kapcsolatba és kiváló figyelmet fordít azon tanokra, melyek a jövedelemeloszlással összefüggésben állanak. Bár elvileg Ricardo álláspontjára helyezkedik, a munkásosztály érdekeinek meleg szószólója és az erre, valamint az állami tevékenység kérdésre vonatkozó nézeteivel némileg előkészítője az újabb irányoknak. Sőt Mill előrehaladtabb korában olyan fogékonyságot tanúsított az új eszmeáramlatokkal szemben, hogy némelyek egyenesen a socialistikus írók közé számítják; önéletrajzában kijelenti, hogy a jelenlegi rendszer egészen ideiglenes és hogy jönni fog oly kor, melyben a nemzeti jövedelem megoszlása az igazságosság alapján fog történni. Főmunkája: Principles of political economy (1848).

Mindamellet halálával az uralkodó rendszer válságos állapotba jutott. Már a Wealth of Nations megjelenésének századik évfordulóján tartott ünnepély alkalmával a tudomány ki nem elégitő állapotát emlegették. A Mind című angol folyóirat kijelentette, hogy nincs figyelemre méltóbb jelenség, mint a társadalmi gazdaságtan esekély befolyása a mai nemzedékre. Cairnes már 1870-ben kimondta, hogy a társadalmi gazdaságtant terméketlen, sőt a reformnak ártalmas tudománynak tartják, mely iránt csak a múltban teljesített szolgálatokért kell hálásnak lenni. Jevons is kijelenti, hogy jelenleg épen úgy gyűlölik a társadalmi gazdaságtant, mint valaha a természettudományokat. Sőt az orthodox klasszikai iskola egyik legvakbuzgóbb apostola, Miss Martineau, önéletrajzában kijelenté, hogy a tudomány jelentékeny része követeli az átdolgozást.

A társadalmi gazdaságtan újabb képviselői nem is késtek, a tudomány ki nem elégitő állapotának egész őszinteséggel kifejezést adni. Angliának egyik legerősebb gondolkozója és a gyakorlati életnek is egyik legjelesebb megfigyelője, Bagehot, a tudomány hiányát abban találja, hogy az, mit a társadalmi gazdaságtan tanít, csak annyiban igaz, a

mennyiben igazak azon előfeltételek, melyekből az kiindul és hogy az általa leírt jelenségek csak olyan társadalomban mutatkoznak és csak olyanban alakulnak a megállapított törvények szerint, a milyen Angliáé. Az, a mit a társadalmi gazdaságtan tanít, nem bir általános jelentőséggel, hanem csak az angol gazdasági életre vonatkozólag igaz. E támadók sorában Cliffe Leslie a tudomány hiányos állapotát a helytelen módszernek, az egyoldalú abstractióknak, a történetellenes általánosításoknak tulajdonítja. Ez eszmemenet és a régi iskola kritikája legerősebb kifejezést talál Symeban. Hibáztatja a régi iskolában azt, hogy az erkölcsi oldalát a gazdasági életnek egészen elhanyagolja, hogy az egoizmusból akarja az összes jelenségeket magyarázni; hibáztatja azt, hogy teljesen vak a verseny számtalan kinövésével szemben és hogy a laissez-faire elvét, mely szigorú alkalmazásában a jogállamot megsemmisítené, hirdeti.

Legnagyobb befolyást gyakorolt azonban a szellemekre Carlyle. Világnézete ellentéte az individualismusnak és az utilitarianismusnak. Nézete szerint nem az élvezet teszi a boldogságot, és nem az én célja az életnek. Tehát lemondás, önmegtagadás („self-denial“), de nem olyan, mint az ind fakiré, hanem a munkának való élés a feladat. Az individualismus különben már magával a társadalom fogalmával ellenkezik, mely maga egy szervezet. Az altruismus azonban hitet tételez föl, mi alatt nem valamely positiv hitrendszer értetik, hanem hit egy magasabb rendeltetésbe, szóval egy nemesebb felfogása az életnek.

Carlyleből egy nagy mozgalom indul ki, mely jellemzi azon törekvéseket, melyek ujabbban az angol tudomány terén érvényesültek és mindenesetre annak egészségesebb továbbfejlődéséhez vezetnek. Ez irány Ruskinben is talál kiváló képviselőt, ki sok elmével vizsgálja (főleg „Munera Pulveris“ és „Unto this last“ című könyveiben) a társadalmi gazdaságtan felfogását.

Carlyle nézeteinek befolyását leginkább az angol keresztény társadalmi iránynál (Hughes, Maurice, Kingsley, Ludlow) látni, mely a következő elveket vallja: 1. Az emberi társadalom egy test, mely sok tagból áll, nem pedig egymás ellen harezoló atomok tömege; 2. igazi munkások társak, nem versenyzők; 3. a forgalomban nem az önzés képezheti a szabályt, hanem az igazságosság. Ezen elvek megvalósítása elérhető: 1. a csalárd kereskedelem elhárítása által; 2. a tőkések, munkások és vevők érdekeinek kibékítése által az üzleti nyereség igazságos felosztása útján; 3. a rendetlen verseny folytán okozott pazarlás elnyomása által. Az államtól egyebet nem kíván, mint törekvéseinek szabad érvényesítését.

Az elégtelenség az angol orthodox elmélettel, vezetett a történeti

iskola alapításához is. A történeti iskola azon nézetnek hódol, hogy a gazdaságtani elméletek, valamint maguk a gazdasági jelenségek, a történeti fejlődés eredményei, szoros összefüggésben állanak valamely történeti korszak egész organismusával, az idő, tér és nemzetiség föltételeiből fejlődnek. A társadalmi gazdaságtan általános törvényei nem nyújthatnak egyebet, mint történeti magyarázatokat, minden fokon csak a fejlődés bizonyos pontjáig jutott általánosításokat, melyek semmikép le nem zárhatók, miért is az elmélet absolutismusa jogosultsággal nem bír és a hol mutatkozik, maga is ép a tudomány történeti fejlődésének bizonyos korszakát jelöli. Ez irány főképviselei Roscher, Hildebrand és Knies. A történeti iskola a gazdasági jelenségek helyesebb felfogásához, azok alakulásának megértéséhez sokban hozzájárult, mégis azonban az alapelméletek továbbfejtését nem igen mozdította elő és újabban mindinkább a gazdaságtörténet felkutatását tette feladatává. Lényeges befolyással volt azonban a gazdasági élet erkölcsi tényezőinek felismerésére és így útját egyengette az ethikai iskolának.¹

Ethikai iskolának nevezhetjük azon irányt, mely jelenleg legerősebben van képviselve és mely a régi klasszikai elmélet ellentétéből fejlődött. Ezen irány főleg a gazdasági élet kiinduló- és célpontjai tekintetében tér el a régi tudománytól, mely különben tudományos követelményeit sem elégíti ki. Ezen irány képviselői közé tartozik Ingram, Sidgwick, Syme, Rogers, Cunningham, Toynbee, Marshall, Angliában, Clark, Walker, Ely Amerikában, Cossa, Loria, Cusumano, Olaszországban, Franciaországban Gide, Schäffle, Wagner, Schmoller, Brentano Németországban, mely utóbbiak munkái legtöbbet tettek ezen irány meggyökerezésére.

A társadalmi gazdaságtan történetének kiegészítéseül még három jelentékeny író meg kell említeniünk, kik külön álláspontjuk miatt eddig nem voltak említhetők. Ezek közé tartozik List Frigyes, Carey és Stein Lőrincz. List gazdasági felfogása a következő:

Míg Smith rendszere az értékből indul ki, addig List Frigyes azon rendszert kereste, mely a termelő erőkre gyakorolja a legjobb hatást. És míg Smith kosmopolitikus, addig List a nemzeti gazdaság rendszerét építi fel, indokolván azt azzal, hogy addig, míg az egyes államok, nemzetek egymással versenyeznek, míg köztük ellentétek vannak, a gazdasági rendszabályok sem indulhatnak ki egy nem létező összhangból, hanem a verseny, a küzdelem, az ellentét tényéből. Azon

¹ A történeti iskolával bizonyos összefüggésben áll a multért és különösen a középkorért rajongó romantikus iskola Németországban, különösen Müller, Haller.

nép gazdaságilag legfejlettebb, melynek virágzó mezőgazdasága mellett jelentékeny ipara és kereskedelme van. Minden népek tehát arra kell törekednie, hogy mielőbb iparral és kereskedelemmel birjon. Ez csak akkor volna a nemzetekkel folytatott szabad kereskedelem mellett elérhető, ha minden nemzet egyenlő fejlődési fokon állana és egyik sem törekednék a másikat fejlődésében gátolni. Ellenkező esetben csak az idegen nemzetek versenyének kizárása által létesíthető ipar, tehát védvámok által. A védvám csak ideiglenes rendszabály, nevelési eszköz, mely a czél elérésével fölöslegessé válik. De ezen eszköz is csak ott alkalmazható, hol a fejlődésnek minden föltétele megvan és az ipar csak azért nem erősödik, mert az erősebb külföld versenyé elnyomja. Tanát számos találó történeti példával bizonyítja. Főmunkája: *Das nationale System der politischen Oekonomie* (1841.).

Önálló gondolkozás által kitűnik az amerikai Carey is, ki az Amerika és Anglia közti ellentétet a tudomány terén legerősebben képviseli. Visszautasítja az egoismust mint egyedüli rúgót a gazdasági életben, kimutatja Ricardo földjáraadék-tanának és Malthus népességi törvényének hibás voltát, követeli a védvámpolitikát és védi a papirpénzforgalmat. Kimutatja az érdekek összhangját a társadalomban és a társadalmi és természeti lét analogiáját. Carey munkái egy időben nagy feltűnést okoztak eredetiségök és azon merészség által, melylyel az angol tanokkal szembeállott, továbbá élvezetes irálya, népszerű példái, meglepő, bár gyakran téves történeti levezetései és természet-tudományi párhuzamai által. Azonban befolyása a mai nemzedék gondolkozására majdnem egészen megszűnt.

Stein Lőrincz egyike az elsőeknek volt, kik a régi társadalmi gazdaságtan ki nem elégitő állapotát érezték és hangsúlyozták. Nem az egyéni, hanem a társadalmi jelleget kívánta a tudomány által kifejtve látni és a gazdasági jelenségek társadalmi okait és okozatait vizsgálta. A társadalmi állapotok és rendszerek visszahatása a gazdasági életre és fordítva, a történet minden korszakán át, képezi vizsgálódásainak vezérfonalát. A gazdasági élet történetbőleéséhez a legbecesebb és magas szempontú eszméket ő szolgáltatta. Ezen úton szükségkép oda jutott, hogy a gazdasági élet társadalmi követelményeit szövegezze; a socialismus elméletének egyuttal egyik első tudományos vizsgálója. A jog és gazdaság közötti összefüggés kutatása által is nagy szolgálatot tett a tudománynak.¹

¹ A szövegben említettekén kívül a társadalmi gazdaságtan kiválóbb írói közé tartoznak:

Az angoloknál: Young, Lauderdale, Senior, Tooke, Newmarch, Fawcett, Shad-

A magyar tudományos társadalmi gazdaságtan egészen újabb keletű. Voltak ugyan már a múlt században (Berzeviczy, Skerletz) és még inkább e század első felében kiváló vezérszemlék, kik a közgazdasági kérdéseket irodalmilag is szakavatottsággal tárgyalták, de mindig túlnyomóan gyakorlati szempontból. Itt is Széchényi az úttörő. A nemzeti gazdaság fejlődésének feltételeit kereste, és olyanokul a természeti viszonyokon felül főleg a gazdasági szabadságot, a versenyt, a társulást, a hitel és közlekedés szervezését ismerte el. Az általa megindított mozgalomban részt vesznek Kossuth, Dessewffy, Trefort, Lónyay stb. A negyvenes években napvilágot lát az első gazdaságtani tankönyv (1842), melynek szerzője Karvassy. Azonban az első nagy elméleti munka, mely a társadalmi gazdaság tudományát az általa elért magas színvonalnak megfelelően átülteti hazánkba, Kautz „Nemzetgazdaságtan és pénzügytan“ című munkája (1863).

Kautz ezen munkában az individualismus és liberalismus álláspontjára helyezkedik, bár sokkal mélyebb történeti tanulmányokat és kutatásokat tett, semhogy el nem ismerné az újabb erkölcsi irány jogosultságát. Kautz főleg arra törekszik e munkában: az európai tudomány vívmányait nálunk ismertetni, annak minden fontosabb mozzanatára figyelmeztetni és pontos definitiókban a jelenségeket meghatározni. Egyik legbecesebb munkája e rendkívül termékeny szakemberünknek „a nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon“ (1868). Német munkát is írt a társadalmi gazdaságtan történetéről és elméletéről, mely előbbi máig a legkimerítőbb összefoglaló és igen becsült

well, Sidgwick, Macleod, Jevons, Bonamy Price, Bonar, Edgeworth, Giffen, Leone Levi, Hearn, Nicholson, Goschen, Crump, Liverpool, Fullarton, Thornton.

Az amerikaiaknál: Amasa Walker, Francis Walker, Adams, Perry, Peshine Smith, Greeley, Atkinson, Jenks, Bowen, Hadley, Dana Horton, Sumner, Dunbar, Patten, Gunton.

A francziáknál: Chevalier, Dunoyer, Garnier, Baudrillart, Block, Droz, Wolowski, Passy, Leroy-Beaulieu. Laveleye, Lavergne, Cauwès, Levasseur, Courcelle-Seneuil, Dumesnil-Marigny, Leplay, Foville, Molinari, Yves Guyot, Cherbuliez, Walras, Juglar, Perin, Batbie, Cernuschi, Bonnet.

A németeknél: Storch, Bernhardi, Hermann, Baumstarck, Helferich, Hanssen, Wirth, Mangoldt, Held, Laspeyres, Knapp, Scheel, Schönberg, Miaskowski, Conrad, Nasse, Rössler, Cohn, Dühring, Kleinwächter, Menger, Sax, Wieser, Böhm-Bawerk, Inama-Sternegg, Plener, Leser, Gross, Mataja, Waltershausen, Paasche, Stieda, Neuwirth, Arendt, Neumann, Neumann-Spallart, Herrmann, Lexis, Dietzel, Soetheer, Hertzka, Schulze-Gavernitz, Lehr, Hasbach, Böhmert, Baernreither.

Az olaszoknál: Bianchini, Romagnosi, Gioja, Scialoja, Minghetti, Boccardo, Ferraris, Ferrara, Loria, Cognetti de Martiis, Majorana, Messedaglia, Pantaleoni, Luzzati, Lampertico, Jacini, Ricca-Salerno, Nazzani.

tárgyalását nyújtja a tudomány történetének. Az újabb időben a társadalmi gazdaságtan terén nagyobb lendületet észlelhetni nálunk is. Számos jeles művelője van e szaknak¹ az irodalomban és publicistikában, köztük Matlekovits különösen vámpolitikai, Láng agrarpolitikai, György Endre vasút- és hitelügyi, Korizmics, Érkövy, Pólya, Gaál Jenő agrarügyi, Kovács, Piszatory, Enyedi, Tisza István, Wickenburg, Mandello valutaügyi, Weninger, Keleti, Ráth Zoltán hitelügyi, Beöthy, Mudrony, Heltai, Ecséri, Bernáth István, Somogyi ipar- és munkásügyi, Lukács Béla, Hegedűs Sándor, Dobner, Mariska, Fenyvessy, Falk, Horn, Kerkápoly, pénzügyi dolgozatokkal, továbbá Neményi, Pikler, Kohn Dávid, Halász, stb. mozdították elő a hazai tudományt, mely az egészséges haladás útján kétségkívül rövid idő alatt az őt megillető helyet ki fogja magának vívni.²

¹ Legelhanyagoltabb nálunk a gazdaságtörténeti kutatás, bár egyes történetírók (Horváth Mihály, Ipolyi, Wenczel, Acsády, Deák Farkas stb.) a gazdaságtörténet egyes mozzanatait megvilágították. Becses gazdaságtörténeti monografiák Kőrösi és Szvetenay árstatisztikai munkái és hasznos gyűjteményt fognak idővel képezni Mandello Károly gazdasági krónikái.

² A magyar szakirodalom részletes kimutatását lásd e munka végén.

A socialismus főbb irányjai.

1. Minden korszakban, melyben a régi intézmények iránti hit meg van ingatva és új eszmék jönnek forgalomba, a mélyebben gondolkozók azon problémán fáradoznak, miként lehet a társadalmat új keretbe foglalni. Így volt az a történelem különböző korszakaiban, kezdve a legrégebb időktől a legújabbig. A merész tervek többnyire nem bizonyultak keresztülvihetőeknek; de a történelmi fejlődésben az eszmék élesztő gyanánt hatottak és a kik azokat szolgáltatták, mindenesetre azzal az érdemmel bírnak, hogy bátorságuk volt magukat a közönség, esetleg a tudomány által is hiú ábrándozóknak tekintetni. Az újkor is követeli a gazdasági rendszer tovább fejlesztését, különösen azon irányban, hogy a szükségletek észszerű kielégítése az alsóbb osztályoknak is lehetségessé tétessék. Ezen problémával foglalkoztak első sorban azok, kiket a socialismus neve alatt szokás összefoglalni.

Mindazon rendszerek, melyek a socialismus neve alatt ismertek, tehát ide számítva az anyagi javak teljes közösségét követelő nyers kommunizmust,¹ a fennálló társadalmi rend tarthatatlanságából

¹ Vannak írók, kik az összes, a mai társadalom ellen irányuló rendszereket a socialismus neve alatt összefoglalják, a kommunizmust tekintetbe vétele nélkül, mivel ennek nyers megvalósítása amúgy is agyrem, míg mások ellenkezőleg az összes rendszereket kommunizmusnak nevezik azon okból, mivel felfogásuk szerint az összes socialistikus rendszerek végre kommunizmushoz vezetnének. Marlo pedig a következő csoportokat különbözteti meg: kommunistákat, még pedig ó-kommunistákat, teljes kommunistákat és új-kommunistákat, associalistákat, még pedig községiakat és foglalkozásiakat és végre a saját csoportját, t. i. a panpolistákat, kik az eddigi uralkodó monopolrendszer ellen küzdenek, mely élvezetet csak egyes osztályoknak biztosított. Az ó-kommunistákhoz tartoznak Vairasse és Fichte, a teljes kommunistákhoz Morus, Campanella, Babeuf, Owen, Cabet, új-kommunista Blanc, a községi associalistákhoz tartoznak St. Simon és Fourier, foglalkozásiakhoz mindazok, kik a termelők között egyenlően akarják a termelvényeket felosztani. Egyébként a socialismus bizonyos irányai collectivismus, foederalismus stb. név alatt szerepelnek.

indultak ki. Mindezen rendszerek követelik a gazdasági viszonyok rendezését társadalmi alapon, míg ma az individualizmus az uralkodó elv.

Ezen rendszerek között különös említést érdemelnek a St. Simon (St. Simonizmus) és Fourier (Fourierizmus) naiv és részben vallási rajongással telt socializmusa, Louis Blancnak a termelés államosítására irányuló rendszere, Proudhon kritikizmusa, mely őt végre az anarchizmus eszméjéhez vezet, Owen kooperatív rendszere, végül az úgynevezett tudományos socializmus, képviselve Rodbertus, Marx és Lassalle által, mely a socializmus legújabb fejlődési korszakát jelenti. Mind e rendszerek a termelési eszközöket ki akarják venni a magántulajdon tárgyai közül, hogy ezáltal biztosítsák a munkások számára munkájuk teljes értékét.¹ A kiválóbb socialisták nézeteit a következőkben fogjuk ismertetni.

2. Saint Simon gróf a rendszeres socializmus egyik első és legkiválóbb képviselője és alapítója a róla Saint-Simonizmusnak nevezett socialistikus tannak. Két főmunkája: „Du système industriel“ (1821), és „Nouveau Christianisme“ (1825). Munkái annyira szélesek és telvék történetbölcséleti fejtegetésekkel, hogy nehéz azokból képet nyerni tanairól. Különben is inkább tanítványai foglalkoztak rendszerének kidolgozásával és közzétették a „Doctrine de Saint Simon“ (1831) című műben. A Saint Simonizmus széles történetbölcséleti alapon nyugszik és gazdag oly eszmékben, melyek később más kiváló történészek és bölcselők által elfogadtattak. Különösen vizsgálja az eddigi társadalmi rendszereket, melyek mind viaszak voltak és a hatalom visszaéléséből származnak. Napjainkban a tudomány haladása lehetővé teszi a társadalomnak egészséges alapra való fektetését. Az uralmi viszonyok helyett az általános társulást („association universelle“) kell létesíteni, melynek alapelve, hogy mindenki képessége szerint jutalmaztassék, minden képesség munkájából ítéltsék meg (à chacun selon sa capacité, à chaque capacité selon ses oeuvres). Ennek elérésére az örökösödési jog eltörölendő és a vagyon és munkaeszközök kiosztandók, hogy minden munkás a szükséges termelési eszközökkel rendelkezék. Nevezetes, hogy Saint Simon nem volt feltétlen híve az egyenlőségnek. Tanítványai egyenesen abszurdumnak nevezik azt, csakhogy az egyenlőtlenség csak azokkal szemben enged-

¹ A socialisták között kiválóbb helyet foglalnak el az említettekén és még említendőkön kívül: Babeuf, Bazard, Rodriguez, Enfantin, Leroux, Lamennais, Comte, Blanqui, Considérant, Engels, Becker, Eccarius, Weitling, Marlo, Stierner, Bebel, Liebknecht, Most, Malon, Bax, Meyer, Aveling, Niewenhuis, Tolstoj, Reclus, Lafargue, Brousse, Guesde, Colins, Hyndmann, Morris, Webb.

tessék meg, kik a társadalomnak nagy szolgálatot tettek. Azok, kik a társadalom iránti szeretetöknek fényes jeleit adták, kitüntetésekben részesüljenek.

3. Fourier tanát a következőkben foglalhatni össze: Az egész természetben az összes jelenségek mozgásokra vezetendők vissza, melyek ösztönökből (az élettelen természetben vonzódások) állanak. Ezen ösztönök bizonyos célok elérésére vannak irányozva, mely célok rendeltetéseiket képezik. Tehát az ösztönök követése vezet rendeltetésünkhöz és az ebből származó, megelégedésünket képező tevékenység a boldogság. A természetben három eredeti elv van: Isten vagy a szellem a mozgató, az anyag a mozgatott, és az igazságosság vagy a mozgást rendező. Négy fő mozgalom van: az anyagi, a szerves, az állati, a társadalmi. A társadalmi mozgás törvényeit még nem ismerjük, e célból tanulmányozni kell az ösztönöket. Ezek háromfélék: érzékiek, indulatiak (affective) és elosztók (distributive). Az érzéki vezet az érzéki szükségletek kielégítéséhez, az indulatiak vezetnek csoportképzésre (mint barátság, szeretet, család); az elosztó vagy sorösztönök közül (serie) az egyik vezet egymás közötti versenyre, a második vezet arra, hogy foglalkozásunkat változtassuk (papillone), a harmadik a szellemi és testi erők egyesítése által lelkesedésre vezet. Az összes ösztönök összhangjából keletkezik a közjó iránti szeretet és a vallási érzület. Az ösztönök mind jók és szabad működésök biztosítja a társadalmi összhangot. Minden sor elvállal bizonyos munkát és egyfelől a verseny, másfelől a foglalkozások feleserelése által (egy-egy munkánál 2 óráig maradnak) a termelés óriásilag emelkedik. Az emberiség fejlődése több stádiumon megy át: a gyermekkor hét korszakból áll, melynek egyike a civilizáció, melyben most vagyunk, a hetedik az associáció, melylyel a sorok alakulása és a boldogság kezdődik; ekkor a természet is a helyes társadalmi elvek felismerésével átalakul, mert hiszen ezek összefüggésben vannak. Az ártalmas állatok kihálnak, az időjárás megjavul stb. A munka szervezése 2000 tagot számláló községekben történik, mivel ilyen létszám mellett bizton számítható, hogy minden munkára akad valaki, a ki azt örömmel végzi. A központot képezi a „phalanstère“, melyben oly boldogságban élnek, hogy a legszegényebb is többet fog élvezni, mint ma a leggazdagabb; minden két órai munka után lakomák lesznek stb. Mivel mindenki örömmel dolgozik, a termelés óriási emelkedést fog mutatni. Fő műve: „Théorie des quatre mouvements“ (1808).

4. Nagy feltűnést okozott e század ötödik tizedében Louis Blanc az „Organisation du travail“ című művével (1842). Nagy közvetlen-

séggel és élénk színekkel festett munkájában kimutatja a haldokló társadalom állapotát és különösen vizsgálja a szabad verseny hatását. Azon eredményhez jut, hogy az a szegényre nézve a halált, a középosztályra nézve a tönköt jelenti. Kimondja a későbbi események által nem csekély mérvben beigazolt tételt: „La concurrence conduit au monopole“. Követeli a jogot: munka által élni; a nélkül a társadalomban inség és igazságtalanság uralkodik. A proletariatusnak, hogy fel szabadíthassa magát, hiányoznak a munkaeszközök; az állam feladata, hogy ezekkel ellássa. Az állam alapítson nemzeti műhelyeket („ateliers nationaux“): ezek hivatva vannak lassanként és rázkódtatás nélkül az egyéni vállalatokat helyettesíteni. Nem lesz szükséges, hogy az állam ezeket tényleg igazgassa; csak megfelelő szabályokat kell alkotni és a munkások maguk fogják az igazgatást végezni. A „droit au travail“ csakhamar jelszóvá vált és az 1848-diki forradalom egyik főtürekvését jellemzi. Blanc ekkor nagy szerepet vitt és nagy befolyást nyert. De a szervezett nemzeti műhelyek¹ meghiusultak.

5. Egyik legérdekesebb alak a socialismus képviselői között Proudhon, ki éles kritikával boncolta a létező gazdasági állapotokat, de egyúttal a socialismus ellen is irányozza bírálatának élet, mely ép úgy sértette egyik eszményét, a szabadságot, a mint a mai társadalom a másik eszményét sértette, az egyenlőséget. Jellemző ezen íróra nézve az, hogy ő minden erőszaknak és a szabadság minden megszorításának ellenzője volt és azt remélte, hogy a szabadság mellett az igazságosság magától fog megvalósulni. Így jut aztán az anarchismushoz, minthogy olyan társadalomban mindenki a többiek jogait tisztelni fogja, miért is minden állami hatalom feleslegessé válik. Gyakorlati tervei között kiváló helyet foglal el azon eszme, hogy a hitel állami szervezése és ingyenes kiszolgáltatása által a tőkekamatot el kell törölni és mindenkit tőkéhez kell juttatni. Fő munkája: „Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère“ (1846).

Az általa követelt anarchismus tényleges szervezésében a fenn-

¹ A nemzeti műhelyek eszméje az első francia forradalomban merült fel. En 1789. — mondja Taine Révolution I. 33. l. — il y a cent vingt mille indigents dans la capitale; pour leur donner du travail, il a fallu établir des ateliers nationaux qu'on en tient douze mille inutilement occupés. A munkára való jog eszméjével pedig még régebben találkozunk. Így mondja egyik beszédjében Savonarola: Mindenekelőtt pedig hozzatok törvényt, hogy a boltok megint megnyiljanak és a népnek, mely most tétlenül az utcán ácsorog, munka adassék. (Villari, Savonarola, I. 193 l.) Kifejezésre jut a munkára való jog továbbá az 1601-iki angol szegényügyi törvényben és az 1794-iki porosz Landrechtben.

álló társadalmi intézmények ellen az őrjöngésig vitt támadást képviseli. Ez a társadalmi rendet állam és uralmi viszony nélkül akarja megvalósítani. Célja, hogy az uralmi viszonyok megszűnésével minden egyén megkaphassa kiérdemelt részét a nemzeti jövedelemnek, melyhez a mai társadalomban ép azért nem juthat, mivel az uralmi viszonyok a munkást mint gyengébbet, az erősebb prédájává teszik. Azért ezen állapotot meg kell szüntetni, mielőtt remélni lehetne, hogy a jövedelemeloszlás igazságosabban alakuljon. Mindenkinék vissza kell adni szabadságát, tehát a munkásnak a tőkessel szemben is. Ezen szabadság alapján minden uralmi viszony nélkül a természetes társadalmi rend ki fog fejlődni. A szabad társadalom az egyetemlegesség és az egyéni kötelességérzet alapján, mely utóbbi következménye az ezen társadalmi viszonyokból származó megelégedettségnek, képezi az anarchismus hitelvét. Az anarchismus végelemzésben visszavezet az individualismusra, az egyén teljes felszabadítására az állami gyámkodás és omnipotentia alól és így bizonyos tekintetben kiindulási pontjában csatlakozik azokhoz az elméletekhez, melyek az individualismus érvényrejutására törekednek. Ennek megvalósítására mindenké előtt irgalmatlanul meg kell semmisíteni a jelenlegi társadalmat. A rombolás ezen munkájában semmiféle eszköztől nem szabad visszariadni. Lopás és gyilkolás, árulás és hitszegés, a legszentebb köteléknek és érületnek lábbal tiprása az anarchismusban üdvözítő eszközzé válik. Mindennemű erőszak alkalmazandó a társadalom végleges elpusztításához. Ezen feltétlen és tartózkodás nélküli erőszakoskodás elve különbözteti meg az anarchismust minden egyéb párttól, a mely a világtörténelemben eddig előfordult, a socialistikus mozgalom legszörnyűbb iránya, mely minden jó érzésnek, minden erkölcsi elvnek eltiprásához, a legaljasabb büntettek minden lelki furdalás nélküli végrehajtásához vezet. Az anarchismus atyjának Proudhont kell tekinteni, apostolai az orosz Bakunin, Neccsajev és Krapotkin herczeg.

7. Owen alapeszméi: 1. az ember felelőtlen tetteiért; 2. a nevelés feladata az embert a legnagyobb boldogsághoz eljuttatni. A munkanélküli munkásokat nagy vállalatokban, melyek legezlszerűbben az állam által vezethetők, akarja alkalmaztatni. A munkaidő korlátolt legyen, az étkezés közös. Ezen rendszert „mutual cooperation“ (kölcsonös szövetkezés)-nek nevezte. Owen saját eszméinek valósításában nem volt szerencsés; kísérletei meghiúsultak. Azonban mindamelllett a socialismus történetében kiváló helyet foglal el, mert tulajdonképen ő a kooperatív mozgalom kezdeményezője, mely az általa megindított békés propagandát folytatja. Owen egyike az elsőnek, kik a munkát

egyedüli értékmérőnek tekintik. Reméli, hogy ennek keresztülvitelével a munka megszűnik árú lenni, vételképessége nagy mérvben emelkedik és így a túltermelési válságok megszűnnének. Ezen eszmének megvalósítására alapította a munkatőzsdét, melyre mindenki árúit elhozta, itt azok a bennök rejlő munka szerint becsültettek és az értékőknek megfelelő papírpénzért kicséréltettek. Ezen kísérlet is természetesen meghiusult. Owen mindig az egyéni szabadság föltétlen védője volt. Későbbi irataiban ő is mindinkább az utopiák terére téved. Thompson eszméit, sok pontban tovább fejlesztve, magáévá tette.

8. Fichte „Geschlossener Handelsstaat“ (1800) című munkája szerint eredetileg az emberek egyenlő joggal bírnak a természet összes adományaira; a tulajdonjog keletkezik azáltal, hogy azok felosztása iránt szerződést kötnek, mely nem jog a dologra, hanem annak használatára. Minthogy az emberek jogai egyformák, ezen szerződés is csak úgy köthető, hogy az élvezetek egyenlősége biztosíttassék. Mindenki csak azt tekintheti magáénak, mi ily módon az övé, és az állam feladata arról gondoskodni, hogy ezt meg is kapja. Az állam minden termelési ág számára a termelők számát megállapítja úgy, hogy minden szükséglet kielégítését találja. A jószágok árát az állam állapítja meg. Értékmérőül szolgál az árúk előállítására szükséges munka mennyisége, és a javak ára úgy állapítandó meg, hogy a termelők azon a termelés folyama alatt szükséges összes tárgyakat szerezhessék. Ezen rendszer csak nagy területű államokban valósítható meg, melyek az önállósághoz szükséges minden természeti erővel rendelkeznek. Ez államok a külföldtől teljesen elzárandók. Ennek biztosítására legjobb egy, a lehető legolesőbb fémből készült pénz.

9. Rodbertus azon felfogásból indul ki, hogy a földbirtokra és tőkére való tulajdonjog még soká fentartandó, mivel jelenleg még nem nélkülözhető. A tulajdonjognak a mai viszonyok között nevelő és vezérlő szerepe van, mely a társadalmi rend fentartására még fontosabb, mint az állami tevékenység. A feladat tehát csak abban áll, hogy a munka a termelékenységgel fokozódó jövedelemnek egy részét megkapja, míg eddig minden haladás daczára csak a legszükségesebbet keresi. Erre a következő intézkedések szükségesek. Minthogy a különböző iparágakban a munka különböző nehézséggel jár és különböző áldozatokat követel testi és szellemi erőben, mindenekelőtt e különbségek kiegyenlítendőek; így keletkezik a normalidő-munkanap, mely különböző iparágakban különböző lesz, pl. a nehezebb munkával járókban 7—8, a könnyebb munkával járókban 10 óra; ezen normalidő-munkanapok egyenlő értéket képviselnek. Miután az egyes

iparágakban a normalidő-munkanap megállapított, ez egy normalmű-munkanappá emelendő, azaz nemesak idő szerint, hanem a termékek szerint is kell azt megállapítani, olyképen, hogy kiszámított, mennyi munka végzendő egy-egy normalmű-munkanap alatt. Ezen normalmű megállapítatik azon eredmények szerint, melyeket egy közepszerű munkás közepszerű szorgalommal a normalidő alatt előállítani képes és melyet elő kell állítani, hogy egy teljes munkanap után járó fizetés neki kiszolgáltassék vagy nyugtáztassék. Ha már most a munkabér az állam részéről vagy legalább az állam felügyelete alatt az érdekeltek által megállapított és gyakrabban a viszonyok változtával felülvizsgálattik, a munkás jövedelme az emelkedő termelékenység arányában emelkedni fog, míg a jelenlegi rendszer mellett minden emelkedése a termelékenységnek csak a járadékot emeli, a munkás minden körülmények között csak annyit kapván, a mennyi fentartására okvetlenül szükséges. Egy további lépés visz a normalmunka megállapításához, mely szerint minden érték méretik és mely egyúttal a bérfizetés mértékét képezi. Ez akkép történik, hogy a normalmű-munkanap, mely, mint láttuk, különböző óraszámából áll, egyenlő részekre, pl. 10 órára felosztatik. Minden munka, mely ez idő alatt végeztetik, egyenlő értéket képvisel, azaz minden jószág, mely egyenlő műnap vagy műóra alatt előállítottatik, egyenlő értékkel bir, habár közönséges időben mérve, az egyik egy napi, a másik két napi munkát vett igénybe. Természetes, hogy a jószágok értékének megállapításánál nemesak a munka, hanem a tőke is számításba veendő; a tőke fejében hozzászámítandó pótlék ugyanis megfelelne a szintén normalmunkában kifejezendő eszközök elhasználási arányának. Minden munkásnak pedig annyi normál munkát nyugtáznának, a mennyit teljesített, leszámítván azon összeget, mely a többi még szükséges társadalmi functiókat teljesítendőeknek adandó, a kik közé ma a föld- és tőketulajdonosok tartoznak. Az állam egy külön munkapénzt teremtene, melylyel a munkások fizettetnek és melyért ezek ismét a különböző javakat eszerélnék. Fő munkája: *Sociale Briefe an Kirchmann* (1850., 1851., 1884).

10. Marx elméleti álláspontja a következő: A munka minden érték forrása, minden érték bizonyos mennyiségű társadalmi munkát képvisel. Minthogy a munka különböző használati értékek előállítására fordítottatik, a munkamegosztás következtében az árúk forgalomba kerülnek. A forgalom könnyítésére használtatik a pénz. A pénz e forgalomnál kétféle szerepet játszik; az egyik esetben árúk adatnak el pénzért, hogy e pénzzel ismét árúk vétessenek; ennek megfelel a

képlet¹ $W - G - W^1$. Ezen forgalom célja, hogy valaki bizonyos árut eladjon, melynek használati értékét ő közvetlenül nem akarja élvezni, hogy más árut vegyen, melyre neki szüksége van. Itt W és W^1 különböző árúkat, de egyenlő értéket képviselnek. A második forgalmi eset az, midőn valaki pénzzel árúkat vesz, hogy ezekért ismét pénzt kapjon; ennek megfelelő a képlet $G - W - G^1$. Ezen eset az elsőtől lényegesen különbözik, mivel annak, hogy valaki pénzzel vegyen árúkat, hogy ezekért ismét pénzt kapjon, csak úgy van értelme, hogy $G^1 > G$ -nél, azaz $G^1 = G + \delta G$. Ily esetben a pénz tőkésül szerepel. Azon többlet, melyet a forgalmi processzus útján a tőke szerez, a többletérték (Mehrwerth). Azonban mikép lehetséges, hogy a tőke ezen többletértékre szert tegyen? Az csak úgy lehetséges, ha a tőke oly áru beszerzésére fordítatik, mely maga minden érték forrása, t. i. a munkára. Hogy a tőkés a munkát megvehesse, arra szükséges, hogy a munkás kénytelen legyen munkáját eladni. A munkás kényszerítése következménye azon történelmi folyamatnak, mely a munkát a munkaeszközöktől, a tőkétől elválasztotta. Ez történt a feudális korszakból a kapitalistikus korszakba való átmenettel. A paraszt megfosztatott a földbirtoktól, tehát munkás lett; egy részök a városba ment, és ipari munkás lett, míg a kereskedelemben s a nagy tengerentúli vállalatokban szerzett vagyon a czéhek hanyatlásával ipari tőkévé vált; a bankok, tőzsdék, részvénytársulatok és államadósságok is a tőkeképzés processusát hatalmasan előmozdították. Az ár pedig, melyért a munkás munkaerjét eladja, megfelel a munka reproductionalis költségeinek vagy a fentartására szükséges kiadásoknak. Minthogy pedig a tőkés abban a helyzetben van, hogy a munkást azon időn túl dolgoztassa, mely szükséges volna a létfenntartási költségek árának előteremtésére, a munkás által a munkaidő alatt előállított érték nagyobb, mint a munkabére és a többlet képezi az úgynevezett többletértéket. Ezen érték-többlet nagyobbítása végett tehát a tőkés mindig arra fog törekedni, hogy a munkanapot meghosszabbítsa. Az érték-többletnek még egy második forrása is van, t. i. a termelésre szükséges időnek megrovidítése, míg a munkanap változatlan marad. Ez történik különösen a termelés tökéletesbülése által, mely a nagy tőke vívmánya, úgy hogy azt mondhatni, miszerint a munkaerő csak a tőke egy funkciója, mivel a tőkeuralom ezen korszakában a munka érvényesítése egészen a tőke hatalmától függ. A tőke ezen hatalma kifejezést nyer a munkások kooperációjában, a kézi nagy iparban és a gépiparban. A többlet-

¹ W = áru («Ware»), G = pénz («Geld»).

értéken alapszik továbbá a tőke felhalmozódása (Accumulation), a tőke felhalmozódásával pedig ismét összefügg a tőke központosítása nagy vállalatokban, melyek ismét egy nagy részét a munkásoknak gépekkel helyettesítik — álló tőkével forgó tőkét. Mindez nem történhetik nagy hullánzások nélkül, melyek minduntalan a munkásokat a munkából kiszorítják; így keletkezik egy alkalmazás nélküli tartaléksereg (Reservearmee, Surpluspopulation), mely munkakinálata által a munkabért folytonosan nyomja. Végre mindezek következtében a dolgok oda fejlődnek, hogy a kapitalistikus hüvely elviselhetlenné válik. Szétreped. „A kapitalistikus magántulajdon órája ütött. A kisajátítók kisajátíttatnak.“¹ Marx fő munkája: Das Kapital (1867).

A kapitalistikus rendszer megszüntetésére Marx szükségesnek tartotta, hogy a munkásosztály a hatalmat magához ragadja; különben pedig többnyire nagyon tartózkodott attól, hogy a jövő számára új társadalmi rendszert ajánljon. 1864-ben alapította az „Internationalet“, melynek lelke volt és mely felozlásáig a socialistikus eszmék terjesztésének hatalmas eszköze volt; azonban későbbben elvesztette befolyását, midőn az anarehikus irány elharapódzása folytán Marx ezélszerűnek tartotta, a társulat székhelyét New-Yorkba áttenni és azt ezáltal szerepétől megfosztani.

11. Lassalle jelentősége nem rejlik új elméletek kifejtésében; ő Marx és Rodbertus elméletein alapszik és azokat fölhasználta arra, hogy a socialismus számára gyakorlati fegyvereket kovácsoljon. Mindamellet az ő érdeme, hogy a socialismus fontos alaptételeit általános jogbőleseleti elméletekből maga részéről is újból kidolgozta. Mint híve Hegelnek, ki mindenben a fejlődés jelenségét látta, azon eredményhez jut, hogy a tőke is csak történeti kategoria. Kiindulási pontja az általa „vas bértörvénynek“ („eisernes Lohngesetz“) nevezett Ricardo-féle bér-elmélet, melyre való hivatkozást ma már maga a socialdemokratia tévedésnek ismer be. A mellett főleg a vállalkozók nyeresége képezi támadásainak pontját. Marxtól főleg abban különbözik, hogy mint lelkes hazafi, nemzeti alapon áll és nem csatlakozott Marx nemzetközi törekvéseihez. Lassalle az általános szavazati jog útján a munkásoknak a többséget akarta a törvényhozásban megszerezni, hogy e többség államhittel segélyével a gyárat államosítsa. Gyakorlati javaslatai közel állanak Louis Blanc rendszeréhez. Lassalle különösen hatalmas szónoklatával és magasröptű gondolkozásával ragadta magával a munkásokat. A társadalmi királyságtól, azaz a királyi hatalom és a nép

¹ Das Kapital, 790. l.

közötti szövetségtől, várta ő javaslatainak megvalósítását. Társadalom-gazdaságtani fő munkája: Herr Bastiat-Schulze-Delitzsch, der ökonomische Julian oder Capital und Arbeit (1864).

Lassalle különösen a socialdemokrata párt szervezése által gyakorolt nagy befolyást a jövő fejlődésére, mivel ezen párt tényleg Németországban növekedő politikai tényező gyanánt szerepel. Azonban későbbben a párt Marx tanait fogadta el. Különben újabban sokkal kíméletesebb; elismeri, hogy a munkások érdekében hozott törvények alkalmasak a munkásosztály színvonalának emelésére, és hogy a jelenlegi társadalmi épület gyors összeroskadását nem várhatni. A proletariatusnak tehát a jelenlegi társadalmi alapon kell berendezkednie. A párt ezért hozzájárul a társadalmi reform munkájához.

12. Eredeti alakja a socialismusnak Huet keresztény liberalis socialismusa, mely szerint az igazi liberalismus, a socialismus és a keresztény vallás alapfelfogása azonos (Le règne social du christianisme, 1853). Különbséget tesz „biens patrimoniaux“ és „biens acquis“ között; csak ezek képezik az egyesek tulajdonát és mennek át örökségül, míg amazok (mint a föld) az egészszé és visszazállanak arra halál után. Ha a gyermek nem szerez semmit, akkor az egész vagyon a társadalomra száll, mert mindenki csak szerzeményeit ruházhatja át utódjaira. Minden évben a patrimonialis vagyon, mely halál által megüresedett, felosztatik. Ezen módon véli a bérvizony eltörlését elérhetőnek. A munkás egyúttal tőkés. Ha pedig valaki az örökséget elkölti, akkor joggal jut szegénységre és ha kénytelen bérbé menni, azt csak magának tulajdoníthatja. Ez iránytól különbözik a keresztény socialismus, melynek előharcosai Franciaországban Mun gróf, Forbes, Caudron, Németországban Ketteler, Moufang a katolikusoknál, Todt a protestánsoknál. Az angol régibb irányról fentebb szoltunk.

Egy része azon eszméknek, melyeket Rodbertus és Marx hirdettek, angol socialisták könyveiben már e század elején, illetőleg a múlt század végén fordulnak elő. Ide tartozik különösen azon követelés, hogy az egész munkatermék a munkásoké legyen, mit különösen Godwin, Hall és legbővebben kifejtve Thompson tanított.¹ Mindamellet nem csatlakozhatunk Menger² felfogásához, hogy Marx és Rodbertus, „az úgynevezett tudományos socialismus“ teremtoi, ezektől vették esz-

¹ Godwin: An Enquiry concerning political Justice and its influence on general virtue and happiness. London, 1793. Hall: The effects of civilisation on the people in European States. Thompson: An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness. London, 1824.

² Das Recht auf den Arbeitsertrag. V. Iapon.

méiket a forrás megnevezése nélkül, és hogy e forrásmunkák mélységben és alaposságban felülmúlják e híres két író. Rodbertus és Marx munkái oly tudományos apparatussal vannak írva, melylyel elődjeik nem rendelkeztek, mit a legjobban azon körülmény bizonyít, hogy a tudományos eszmék továbbfejlődésére amazok nem voltak befolyással.

13. A socialistikus irány egy sajátzerű jelensége az úgynevezett „államregények“ irodalma, utopistikus társadalmak leírása. Ezen munkákban képzelt társadalmakat írnak le, melyekben a gazdasági igazságosság tökéletesebben van megvalósítva, mint a létezőkben. Mint a socialistikus irodalom egyik ága, a szigorúan tudományos és elméleti munkák fölött azon előnnyel bírnak, hogy könnyebben megérthetők, a képzelődesre hatnak és látszólag bebizonyítják, hogy a socialistikus tervek megvalósíthatók. Ezen regények gyakran egyesek életsorsának elbeszélésével kötik össze a komolyabb kérdések tárgyalását, avagy csak azért nevezetnek regényeknek, mert úgy mint ezek, a képzelem és ábránd körében mozognak. Ezen irány atyjának Platot tekinthetni. Legnevezetesebb termékeinek egyike Morus „Utopia szigete“ (1516). Azonkívül nevezetesebb képviselői az utopistikus irodalomnak: Harrington Oceana (1656), Baco Új Atlantis (1626), Campanella Napváros (1620), Vairasse A sevarambok története (1677), továbbá Defoë, Hall, Fénelon, Morelly, Mably, Abbé de St.-Pierre, Heinse stb. A XIX. században különösen a következő munkák említendőek: Cabet Utazás Ikariában (1840), Hertzka Freiland (1889), Bellamy Looking backward (1888),¹ Morris Alfred, a Minimumbér (1891), Morris Vilmos News from Nowhere (1891), Flürscheim Deutschland in 100 Jahren (évszám nélkül).

E helyen megemlíthető, hogy socialistikus alapon nyugvó társadalmak léteztek és újabban is ismételt kísérletek tétettek azok szervezésére. Ide tartozik Peru régi társadalma, ide némileg a szerzetek berendezése, a jezsuiták paraguayi társadalma, a fourieristák kísérletei Amerikában, az idősebb Owen kísérletei különösen New-Harmonyban, legújában pedig az ifjabb Owen telepe Mexikóban.

14. Az eddigiekre visszatekintve, kétségtelen, hogy a socialismus szolgálatot tett a tudománynak, a mennyiben az uralkodó tanok hiányosságára figyelmeztetett, és a történeti fejlődések alapjait mélyebben kutatta. Azonban másfelől a socialismus nem volt képes oly társadalmi rendszert vázolni, mely a szabadság, az egyenlőség, a kultura igényeinek megfelelhessen. Ama sokféle, egymástól a leglényegesebb pon-

¹ Magyar fordításban is.

tokban eltérő rendszerek között egyetlen egy sincs, mely eziránt biztosítékot nyújtana. Ellenben van több, mely egész naivitásban a társadalmat a legkezdetlegesebb állapotokra visszacsavarná, több, mely az egyén szabadságát teljesen megsemmisíti és egy központi hatalom zsarnokságának dobja áldozatul; van olyan, mely a munkában rejlő komoly és nagy életfeladatot frivol játékká aljasítja, a legtöbb pedig az áhítózott társiasság helyébe fegyelmezett, egyéniségöktől megfosztott, számozott rabszolgák mechanikai csoportjait állítja. Mindannyian pedig a nyers materialismus, sőt többen a sensualismus bélyegét viselik magukon, és mindamellett ritkán ígérnek többet az elsőrendű szükségletek kielégítésénél. Annyira ellenkeznek nagyobbára a kultur-emberiség igényeivel, hogy ma életbeléptetve, holnap a legfanatikusabb ostrom tárgyai lennének, melynek megsemmisítésével az emberiség ünnepet ülné, hogy a socialistikus sivatag sivárságából ismét magasabb társadalmi formákba visszajuthat.

Jellemző a socialismusra nézve az is, hogy majdnem minden író más elvi állásponton áll. Vairasse szerint a társadalom és az emberek főbaja a góg, a birvágy és munkátlanság, Owen szerint a nevelés hiánya, Morelly szerint jog- és erkölesről uralkodó téves fogalmak stb. A socialismusra szükség volt, hogy mutassa a társadalomnak azon veszélyeket, melyeknek ki van téve, ha a munkásosztály helyzetének javítását elhanyagolja. Mihelyt e szerepét teljesítette, világtörténeti jelentősége korunkra nézve megszűnik. Saját rendszerének megvalósítása gazdasági, kulturális, sőt erkölesi lehetetlenséget képez. A socialismus le fog győzetni azáltal, hogy mindinkább megvalósul azon elv, hogy lehetőleg mindenki részt vegyen a társadalmi munkában, és senki ne kényszeríttessék fizikai erején túl munkára; hogy lehetőleg mindenki képes legyen legsürgősebb szükségleteit fedezni, élvezetekben részt venni, de senki bizonyos észszerű határon túl nem hajhászsa az élvezet. Egy egészségesebb arány a munka és élvezet között legjobban biztosítja a társadalmi osztályok egymásközi békéjét. Ez pedig helyes reformok mellett a mai társadalmi alapon is elérhető.

Az individualismus ép oly jogosult, mint a socialismus, mindegyik kizárólag alkalmazva, igazságtalanságokhoz vezet. Az individualismust csak mérsékelni kell. A tulajdonjog kinővéseit meg kell nyírálni, a törvényeket jobban áthatni társadalmi elemekkel, oly szervezeteket kell létesíteni, melyeken belül minden osztály, minden életkór saját létének és fejlődésének feltételeit megtalálja; csak ez lehet egy egészséges társadalmi mozgalom célpontja.¹

¹ Ennek nyomait mindinkább a jog terén is észlelni. Lásd különösen Ger-

A vallási érzület gyengülésével szükségessé válik a társadalmi állapotok javítása, mert sok nélkülözést viseltek el régi időkben, midőn azt isteni rendeltetésnek vették és a túlvilági jutalomban reménykedtek. De hibás a socialismus törekvése, mely forradalom útján tör célja felé. A történelem világosan bizonyítja, hogy a legnagyobb átalakulások, mint a természetben, lassan mennek végbe, mert ezek a mélyebben fekvő alapokat is módosítják. Gyakorlatilag is téved törekvéseiben, mert a forradalmi socialismus vandalismusa visszariaszt mindenkit. A socialismusnak arra kell szorítani legközelebbi feladatát, hogy a birtoktalan osztálynak is biztosítsa a kultúra által követelt élettartás minimumát és biztonságát. Ez elérhető rövidebb munkaidő, aggkor, betegség esetére való biztosítás által, a gyermekek nevelésének megkönnyítése által. Különösen az utolsó kettő bir nagy fontossággal. A jobb nevelés biztosítja a feljuthatást kedvezőbb anyagi viszonyokba, a betegségbiztosítás elhárítja a betegségből származó anyagi nyomort, közvetve pedig helyesebb közegészségügyi viszonyokhoz vezet. A tanult egészséges munkás pedig nyugodtan tekinthet a jövőbe. A társadalom végül nem a háború, hanem az összeműködés szelleme által vezérlendő.¹

ber: Die sociale Aufgabe des Privatrechts (1889), Menger: Die unteren Klassen im bürgerlichen Recht stb. (Archiv. f. soc. Gesetzgeb. II. évf.)

¹ The struggle for existence must give place to cooperation for existence (Bax, Ethics of socialism 48. l.)

A társadalmi gazdaságtan módszere.

1. A társadalmi gazdaságtan kutatási eszközeinek megállapítását fogjuk a következőkben keresni. E kutatási eszközök jellege szerint rendszeresen két módszert különböztetünk meg; a deduktív és induktív módszert. Az első egy vagy több előre megállapított általános elvből indul ki és a jelenségek tényleges alakulását tekintve, megállapítja azok különös viszonyait. Ezen módszer tehát az általánosból magyarázza a különös jelenségeket. Az induktív módszer azon eljárás, mely az észleletből, tapasztalatból, megfigyelésből, tényből indul ki, és az ezek segítségével gyűjtött anyagból keresi azon általános tanokat, melyek alapján a jelenségeket magyarázhatni.¹ Ezen módszer tehát a különös jelenségekből magyarázza az általános törvényeket. Utal a jelenségek tág mezejére, melyek a társadalmi élet minden pontján kifejlődnek; azzal kezd, a mi közvetlenül megfigyelés tárgya lehet, hogy azután az eszmék magasabb alakjaihoz emelkedjék. A jelenségek közönséges alakjából kivieszi azt, a mi bennök lényeges, általános, s így megfelel az alsóbbtól a felsőbbre, a tárgytól a fogalomra vivő fokozatnak.

A klasszikai gazdaságtan módszere inductióval vegyes deductív módszer volt. Különösen áll ez Smithről és Malthusról. Ricardo a gyakorlati élet bonyolult jelenségeit a lehető legegyszerűbb esetekre vezeti vissza és a gondolkodás szövöszékén dolgozza fel. Munkája erősen deductív irányú. Ezen módszer alkalmazását kívánja Mill is, a következő okokból.

2. „A nemzetgazdaságtanról adott definíciónkban — mondja — azt lényegileg abstract tudománynak neveztük, módszerét pedig aprio-

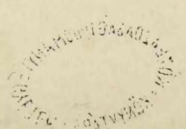
¹ «In hac philosophia leges deducuntur ex phenomenis et redduntur generales per inductionem». (Baco Phil. nat. princip. math.) — In studiis puto melius esse res ipsas intueri et harum causa loqui (Seneca, de tranquill. I.)

ristikusnak. Ez kétségtelen jellege, a mint ezt legkitünőbb tanítói értették és gondolták. E tudomány következtet, és pedig a min nem is kételkedünk, szükségkép föltevésekből és nem tényekből. Oly hypothesiseken épül, melyek teljesen azonosak azokkal, melyek mint definiciók más abstract tudományok alapját képezik. A mértan a vonal oly definitióját tételezi föl, mely szerint hossza van, de szélessége nincs. Hasonlóképen a társadalmi gazdaságtan az ember fogalmának önkényes definitiójából indul ki, mely szerint az ember oly lény, mely mindig azt teszi, a mi által a szükségletek legnagyobb számát a fizikai megerőltetés és munka legkisebb mennyiségével éri el. Tehát a társadalmi gazdaságtan következtetései is, mint a mértanéi — a szokásos szólásmód szerint — csak in abstracto igazak; azaz igazak csak bizonyos föltételek alatt, a mennyiben csak általános okok, melyek t. i. a tekintetbe vett esetek egész osztályával közösek, vétetnek tekintetbe. De még tovább is megyünk azon állítással, hogy az aprioristikus módszer a társadalmi tudományokban a böleseleti kutatás helyes alakja, mert azt állítjuk, hogy ez az egyetlen módszer. Hiába remélik, hogy a társadalmi gazdaságtanban, vagy a társadalmi tudományok más terén is, az igazság oly konkrét tények vizsgálása által található, melyek egész complex jelenségekkel vannak körülveve, mint a melyekkel a természet őket összekapcsolta, és hogy az inductiv eljárás által a részletek összehasonlítása alapján lehetséges egy általános törvényt levezetni; nem marad tehát más módszer, mint az aprioristikus vagy az elvont gondolkodás.“ Ennek oka főleg az, hogy az inductiv módszer leghatályosabb eszköze, a kísérlet, a társadalmi gazdaságtanban nem alkalmazható. Hasonlóképen nem rendelkeznek a társadalmi tudományok oly számos észlelet fölött, mint a növénytan, állattan stb. Mill nem lát arra lehetőséget, hogy ez akadályok, t. i. a működő okok complexitása, a kísérlet hiánya és az észleletek kis száma, melyek az inductiv módszernek a gazdaságtanban való alkalmazását gátolják, eltávolíttassanak, és azért az csak elvont tudomány lehet, mely egy legfőbb tantételtől deductiók által jut bizonyos feltételes igazságokhoz. Ez elvont tételek más, a gazdasági szervezetben szintén működő elvekből levont deductiók által egészítettessenek ki, módosíttassanak, és mindamaz elveknek szigorú tekintetbe vétele által a valóságban érvényesülő elvekhez közelebb hozassanak.

Az ezen kérdéssel behatóbban foglalkozó író ismertetése után áttérünk már most néhány ellenvetés vizsgálatára, melyek az inductiv módszer alkalmazása ellen tétettek, a melynek részünkről ugyanannyi jelentőséget tulajdonítunk, mint a deductiv módszernek. Ugyanezért

szükségesebbnek tartottuk mindazon okokat felsorolni, melyek az inductiv módszer ellen felhozattak, hogy azok jogosultságát vizsgálhassuk. Mill szerint természettudományi igazságokat leginkább tényekből lehet nyerni. A társadalmi gazdaságtannak azonban szintén kell figyelni, észlelni, tényeket gyűjteni. Ha a társadalmi gazdaságtan komplikáltabb jelenségeket tárgyal, a mi szintén nem áll oly általánosan, de másrészt a megfigyelések köre szűkebb és könnyebben áttekinthető. Mill elismeri, hogy a deductió gyakran kényszerül fictiókhoz fordulni, és azt kívánja, hogy azokat lassanként kiküszöböljük. Mint-hogy ez csak inductió alapján történhetik, ez állítás nem egyéb, mint az inductiv módszernek in integrum restitúciója. Minden deductió általánosított inductión alapul, a mi különösen a társadalmi gazdaságtanban azt a hibát szülte, hogy, a mint Mill maga megjegyzi, az angol nemzetgazdák az emberi természetnek oly empiristikus törvényeit fogadták el hallgatagul, a melyek csak Nagybritanniában és Éjszakamerikában érvényesek. Tagadhatatlan továbbá, hogy a deductió soha sem fog túlelmelkedni az adott positiv viszonyokon. Még a legnagyobb böleselők közt is alig találunk nehányat, kik társadalmi és politikai eszméinket tényleg újjakkal gazdagították volna; a mit tettek, a legtöbb esetben csak abból állott, hogy a jelen vagy a mult története által nyújtott tényekből általános igazságokat vezettek le. Oly korban, midőn a társadalmi gazdaságtan segédtudományai még fejletlenek valának, midőn sem a gazdaságtörténet, sem a statisztika még nem nyújtották gazdag kincseiket, az inductiv módszer természetesen nem igen volt alkalmazható. De ez korunkban megváltozott, és a legkülönbözőbb tudományok által szolgáltatott bő tények alapján egészen új társadalmi elméletek keletkeztek, melyek a régi tanépület majdnem minden követ kiszorítják helyéből. Sőt még ha oly részei volnának is a társadalmi gazdaságtannak, melyek deductiv módon ép oly jól vagy még jobban művelhetők, még az sem bizonyítana az inductió ellen. A természet-tudományban is vannak oly jelenségkörök, melyeknél a kutató az inductióra nem támaszkodhatik, mivel az észleletek vagy csak nagyon ritkán tehetők meg, vagy egészen ki van zárva a kiérlet. Amaz áll a csillagászatról és földtanról, emez a boncztanról és az orvosi tudományok nagy részéről. Különben is kétségtelen, hogy a természet-tudomány is igen sokat köszön a deductiónak, a nélkül, hogy azért az inductió ellen kifogást tenni lehetne.

Sokkal fontosabbnak látszik azon ellenvetés, hogy lehetetlen a társadalmi jelenségek nagy szövevényessége mellett az ok és okozat közti összefüggést észrevenni. Ezer tényező találkozik a gyakorlati életben,

melyek egymást erősítik, gyengítik, megsemmisítik, sőt némelyek egészen észrevétlenül működnek a kedély camera obscurájában. De gyakorlati szempontból nem is kívántatik, miszerint az okok és okozatok összesége ismeretes legyen. Ha csak a társadalmi és gazdasági tényezők legfontosabb mozzanatait ismerjük, a gyakorlati élet szempontjából többnyire beérhetjük velök. A gyakorlati ész mindig a tényekből indul ki, és a legtöbb esetben megelégedhetik a főbb tényezők számbavételével. Minden kereskedő, minden gazda, s mindazok, kiknek tevékenysége kiválóan gazdasági, számíthatják és latolgatják a pozitív és előttök ismeretes tényeket, és daczára a viszonyok nagy complexitásának, eselekvényeik helyes irányát többnyire megtalálják. Mindnyájan tudják a legfontosabb és irányadó elemeket a „gazdaság“ nevét viselő nagy szorzatban feloldani és némi correcturák után a kisebb, a jelentéktelenebb tényezők hatását számba venni. Némikép hasonló ehhez amaz eredmény, melylyel sok esetben a gazdasági események tudományos feltalálásánál is meg kell elégednünk. Az inductív módszer alkalmazásának visszautasítása ellenkezne továbbá mindennapi eselekvésünkkel. Ha igaz volna, hogy inductió által helyes következtetésekre nem juthatunk, mivel a társadalmi jelenségek nagyon complicáltak és így a működő erők fel nem ismerhetők, akkor a legnagyobb kulturai törekvéseinkről is le kellene mondanunk, mert ez esetben a történetből merített igazságok prekär értékűeknek mutatkoznának, és bizonyos tünemények jó vagy rossz hatásának a történet fonalán való tanulmányozása hiú törekvés lenne.

A deductió alkalmazhatósága csekélyebb, bár megfelelt különösen a tudomány régibb állapotjának és kivételesen egyes lángeszű embereknek most is mutathatja az irányt, melyet máskülönb en az emberi ész évszázadokon át hiába keres. Alkalmazása inkább kivételes, nem oly általános, mint az inductióé. Általánosan alkalmazva veszélyt hoz.

Nincsen oly mély elme, nincsen oly magasröptű fantázia, mely az élet sokoldalúságát és az ezen sokoldalúságban érvényesülő általános irányokat apróra képes volna megalkotni. Egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint köteteket megtöltő spekulációknak, melyeknek csak úgy lehet becsök, ha tényekből indulnak ki. Különösen áll az oly esetben, midőn a tényekről való tudás nagyon szegényes. Mert azt megengedjük, hogy ott, hol a tények teljes vagy legalább igen gazdag komplexumát birjuk, az okoskodásnak nagyobb tere van. Tények nélkül az okoskodás csak olyan, mint a világosság, melyet semminemű test nem reflektál.

A deductív iskola annyi feltevésből indult ki, hogy tanai ugyan

a gazdasági processusok egyszerű, magángazdasági alakjára képesek világot deríteni, de alig képesek a nemzetek gazdasági életének történetét megmagyarázni. Ezen feltevések a következők: 1. oly embert tételez föl, kinek más törekvése nincs, mint vagyont gyűjteni;¹ 2. föltételezi, hogy a rendelkezésre álló földterület korlátolt mennyiségben van; 3. az emberi nem szaporodásának csak egyik föltételével foglalkozik, t. i. az élelmi szerek mennyiségével; 4. a javak egyforma jogosultságát tételezi föl. És daczára annak, hogy e föltevések a talált igazságok gyakorlati értékét megsemmisítik, csak az élesebb eszű írók voltak ennek tudatában, míg a legtöbbben mégis ezek segítségével akarták a tényleges jelenségeket megmagyarázni.² Ez a deductiv módszer egyik legnagyobb hibája.

3. A deduktív módszer Cairnesben is talált kiválóbb képviselőt. Minden tudományban — mondja — a módszer a tárgyak természetétől függ. A társadalmi gazdaságtan tárgya a vagyonság. Minden tüneménynek, mely a vagyonságra vonatkozik, részint természeti, részint szellemi tényezők és törvények képezik alapját. E szerint a társadalmi gazdaságtan sem a természettudományok, sem a szellemi tudományok körébe nem tartozik egészen, hanem, igen is, ez ismeretkörökből kölesönzi rendszerének alapját. A mennyiben már ez alapelvek az inductív kutatás eredményét képezik, a társadalmi gazdaságtan is inductív, positiv alapon nyugszik. Mindamellett rendszere hypothetikai, mely a deductió alkalmazásán alapszik. Ez következik ama tünemények természetéből, melyek a gazdasági életben előfordulnak. E tünemények nagyon complex természetűek, mindig mint egész jelentkeznek, melyet nem lehet részeire és rész-okaira bontani és melyek kísérlet tárgyát nem képezhetik. Ha ez a társadalmi gazdaságtannak

¹ Bagehot, *Economic Studies* 74. l.: Political economy deals not with the entire real man, as we know him in fact, but with a simpler, imaginary man. The abstract man of this science is engrossed with one desire only — the desire of possessing wealth. Clark, *Philosophy of wealth* 32. l.: The value of the results of economic reasoning depends on the correctness of its assumptions with regard to the nature of man. If man is not the being he is assumed to be, there is no certainty that the conclusions will be even approximately correct.

² Ugyanott, 80. l.: No intellectual attempt can be more absurd, than the attempt to apply the conclusions of our political economy to the lives of nations at a non-commercial stage of their existence. Only in communities where the commercial element is the greatest element, will these effects be the greatest. In so far as nations are occupied in «buying and selling» in so far will political economy, the exclusive theory of man buying and selling, come out right, and be true of them.

némi tekintetben gyenge oldalát képezi, úgy másrészt ereje abban rejlik, hogy a vég-okokat, melyek a tüneményeket szülik, ismerjük. Míg a természettudós a physikai világ végeztelját nem ismeri és így azt az általa felállított tételeknek próbakövéül sem használhatja, addig a nemzetgazda tudja, hogy minden gazdasági tevékenységnek végoka a jólétre való törekvésben fekszik, a minék ismerete pedig nagyon előmozdítja vizsgálatait. Míg a physikus kénytelen a tüneményekből azok okaira következtetni, addig a nemzetgazda következtethet az okokból a bekövetkezendő okozatokra; ezért a physikus ama czélből állít fel hypothesiseket, hogy a végokok ismeretlenségét pótolja; a nemzetgazda hypothesisei pedig arra szolgálnak, hogy a tényleg mutatkozó tünemények föltételeit formulázhassa. Ezért a nemzetgazda rajzai csak hypothetikailag igazak, nem positívek és csak irányzatokat mutatnak. A társadalmi gazdaságtan oly stádiumban van, melybe a természettudományok — legalább részben — későbbben fognak jutni, egyesek azonban már jutottak, a midőn tudniillik egy megállapított elv segítségével ez elv következményeit és eredményeit deductió által kiderítik; ily úton találta Newton a Galilei-féle dynamikus törvénynek a világ-egyetemre való alkalmazása által a nehézkedés törvényét, mely mintegy specialis esete amaz általános nehézkedési törvénynek. Ezen tágabb értelemben használják is gyakran olyan emberek, mint Herschel, Whewell, Mill, az inductió fogalmát, a midőn ugyanis a deductió ninesen kizárva, hanem az inductióban befoglaltatik s a midőn tehát az inductiónak nem a deductió képezi ellentétét, hanem az intuitió. A természettudományban is a deductió csak előkészítő stadiuma az inductiónak. Ha tehát a társadalmi gazdaságtanban a deductió szükséges, mivel a kísérletet nem lehet alkalmazni, és mivel a gazdaság utolsó főelvét ismerjük, akkor lehetséges a gazdaságtanban a kísérletet pótolni egy oly eljárás által, melyet Cairnes „hypothetikai kísérletnek“ nevez. Érti ez alatt a tetszés szerint csoportosított előfeltételekből való deductív következtetést. Ily „hypothetikai kísérlet“ p. szerinte azon-kérdés vizsgálása: miképen változik a pénz értéke, ha annak mennyisége szaporodik vagy apad? Hasonló „szellemi kísérletek“ útján jutott Ricardo a nemzeti jövedelem eloszlásáról felállított tanához. Ily szellemi kísérlet azonkívuil a tényleges viszonyokkal való összehasonlítás alapján — különösen a statisztika segítségével — verifikálható. Ezek szerint hiba a természettudományok és különösen a physika módszerét a társadalmi gazdaságtanra alkalmazni, egy oly módszert, mely épen a physikai jelenségek saját szerű természetében és a vizsgálódók azokhoz való viszonyában találja igazolását, oly módszert, mely a társadalmi gazda-

ságtanban nem alkalmazható; ellenben visszavetni azt, melynek annyi rendkívüli előnye van, sőt a melyen a társadalmi gazdaságtan ereje nyugszik. Épen a természettudományok példája mutatja a nemzetgazdának, hogy a forrást a deductió képezi és hogy az észlelet és kísérlet eredményei a tételek verifikációjával szolgálnak. Ily módon és csakis ily módon használják a tapasztalatot ama természettudományok is, melyek a deduktív stadiumot már elérték és a melyek problémáinak logikai jellegére nézve, a társadalmi gazdaságtannal némi realis analogiát mutatnak.

4. A módszer kérdésével Comte is foglalkozott. Az észleletből indul ki, mint a tudományos kutatás alapjából. Azonban szerinte a tudomány nem állapodik meg az észleletnél, hanem arra törekszik, hogy az észleletekből törvényeket vezessen le. Ez által a tudományos kutatás iránya aztán idővel megváltozik, mert minél több törvény jut tudomásunkra, annál könnyebb az abstract eljárást az experimentalis módszer helyébe tenni. Bár bizonyos hiú tudományos büszkeség az első módszert az empirismus vádjával illette, mely pedig sokkal inkább illenék a másokra, miután az okoskodás is ép oly hiányos lehet, mint azt az észleletről állítják, eme különbség még sem zavarja semmikép sem az illető törvényeknek bizonyosságát, föltéve, hogy azok pontosan megállapítvák azon módszer szerint, mely a tárgy természetének legjobban megfelel.

Az összes tudományok mutatnak példát mind a két egymást kiegészítő módszerre; különben pedig tudva van, hogy a logikai tökély, melyet mindig szem előtt kell tartani, e szempontból abban áll, hogy egyik módszer által megerősítjük azt, a mit a másik által találtunk. Mindamellett bizonyosan minden tudomány foglal magában oly alapelveket is, melyek a tudományos kutatásnak csak egyik módja által találhatók fel: azért azonban ezek nem kevésbbé igazak, az esetben, ha minden föltételnek megfeleltek. A két tudományos módszer előnyei nagyon változnak a tudományos kutatás tárgyai szerint: a deductív módszernek elsőbbséget kell adni a részletes kutatásoknál, ellenben az inductiót fentartani az általános alapelvekre nézve. Ha a másik módszerrel való visszaélés egyenesen azon veszélylyel fenyeget, hogy a tudomány az egymással össze nem függő törvények halmazává válik, másrészt az is bizonyos, hogy az elsőnek túlságos alkalmazása okoskodásainak hasznosságát, világosságát és valóságát szükségkép veszélyezteti.

A mi a különböző tudományoknak e tekintetbeni különbségét illeti, az tulajdonképen sokkal kisebb, mint azt közönségesen hiszik.

Egyrészt igaz, a magasabb tudományok tüneményei fölötté nagy bonyolodottságuk miatt nagyobb nehézséget mutatnak a deductióval szemben és rationalis úton nem közelíthetők meg oly könnyen, mint az alsóbb rangú tudományok, a melyeknél a tárgy nagy egyszerűsége a positiv argumentatio alkalmazására önként látszik ajánlkozni. Bár a képzeletnek a különböző okoskodásoknál igen nagy jelentősége van, mégis mindig úgy találtuk, hogy az az észleleinek alá van rendelve, azaz arra szolgál, hogy az észlelt tények közti kapcsolatot létesítse vagy főkélyesbítse: azonban a kiindulás és a vezetés őt nem illeti. Még ha tényleg a priori okoskodunk, világos, hogy az általános vezérelveket az észlelet által nyertük, még pedig vagy az illető tudományban, vagy egy másikban, mert igazságuk és termékenységek egyedüli forrása az észlelet. A mit különösen ki kell emelni, az a kutatási módszereknek a tárgy bonyolultsága mellett szükséges szaporítása. Eltekintve a különböző, korábban fejlődött módszerektől, a társadalmi tudományok sajátos nehézségei egy új eljárás folytonos és túlnyomó alkalmazását teszik szükségessé, mely nélkül az összes előbbi segédeszközök felhasználása majdnem mindig elégtelen és gyakran csak képzelt lenne. E nélkülözhetlen kiegészítése a positiv logikának a történeti módszer. A sociológiában a tudományos eljárás a következő három módszert különbözteti meg: a tiszta észlelet módszerét, a tulajdonképeni kísérletet és végre az összehasonlító módszert. A mi a tiszta észleletet illeti, ennek nehézségeit, tekintettel a társadalmi jelenségekre, túlságosan nagyíták, a nélkül, hogy tekintetbe vették volna ama számos biztosítékot, melyekkel a hibákat távol tarthatjuk. Igaz, hogy a társadalmi jelenségek nagy complicatiót mutatnak, de ha az ebből származó nehézségeket elismerjük is, másrészt amaz előnyt is el kell ismernünk, mely ebből származik és melynél fogva épen e complexitás alkalmat nyújt arra, hogy a tárggyal több oldalról megismerkedjünk és arra, hogy ahhoz többféle úton közeledhessünk. A második eszköze az inductiv módszernek egészen kizártnak látszik a társadalmi jelenségek köréből, bár ez még nem okozná, hogy inductiv tudomány ne lehessen az. De ha közelebből tekintjük a dolgot, könnyű átlátni, hogy a tudomány nem nélkülözi teljesen ez eszközt sem, bár annak főnemét nem alkalmazza. Meg kell tudniillik különböztetni a közvetlen és a közvetett kísérletet. A kísérlet bölcsészeti jellege ugyanis nem abban áll, hogy a tényezőket önkényünk szerint csoportosítjuk, a mi közönségesen annak jellegéül szokott tekinteni. Akár szándékosan történt, akár nem, az eset mindig kísérlet, valahányszor a tünemény lényeges változást szenved. Ily módon pedig a kísérlet a társadalmi tudományok terén is érvényesül.

Különben Comte a társadalmi gazdaságtant általában nem tekinti önálló tudományul, ép oly kevéssé, mint a jogtudományt stb., hanem a jelenségek összefüggésénél fogva szükségesnek tartja, hogy a társadalmi jelenségek mind egy tudományban, a társadalomtanban, tárgyalassanak. Comte ezen nézete hamis, mert ez összetartozóság még nem ok az együttes tárgyalásra, ha a tudományos munkamegosztás a jelenlegi körök elválasztását követeli; csak minden tudománynak tekintettel kell lennie a másik által elért eredményekre.

5. A deductiv módszer újabb igen élesesű védőt talált Mengerben, ki csak ezen módszert tekinti „exact“ módszernek, a mennyiben csak a valóságtól elvont vizsgálódása a jelenségeknek vezet — szerte különben nemcsak a társadalmi gazdaságtanban, hanem még a természettudományban is — szigorú („exact“) elméleti ismeretekhez és szigorú („természet“) törvényekhez. A tapasztalat csak tapasztalati tények és tapasztalati törvények ismeretéhez vezethet. A mellett Menger teljesen elismeri a „realis“ módszer által nyújtott ismeretek értékét, csakhogy azok „alakilag“ mindig tökéletlenek. De az exact módszer eredményei viszont „anyagilag“ tökéletlenek, a mennyiben csak annyiban igazak, a mennyiben igaz a föltevés is, a melyből kiindulnak. Tehát ezen módszer eredményei épenséggel csak alaki szempontból „exactok“, t. i. olyanok, melyeket helyes logikai okoskodás útján nyertek. Ezen exact módszer feladata arra szorítkozik, hogy „a tényleg létezőnek legegyszerűbb elemeit“ állapítsa meg és keresse „miképp alakulnak ezen nem tapasztalati és legegyszerűbb elemekből — minden egyéb befolyásoktól elszigetelve — a bonyolultabb jelenségek. Így jut el olyan törvényekhez, melyeket másképp gondolni sem lehet“.

Keynes, a legújabb vizsgálója a módszer kérdésének, nem fogad el egyetlen módszert kizárólag, hanem a tudomány ágai és annak állása szerint az abstract vagy realistikus, deductiv vagy inductiv, matematikai vagy statisztikai, hypothetikus vagy történeti módszert találja alkalmazandónak.¹

A módszertani kérdések súlypontja jelenleg nem a deductiv vagy inductiv módszer választásában, hanem abban fekszik, hogy meg kell állapítani azon nehézségeket, melyekkel e téren az igazságok kiderítése jár, meg kell állapítani, a megbízhatóság mekkora mértékével bírnak a társadalmi gazdaságtan igazságai és milyen bizonyítási eljárások állanak az igazolás céljából rendelkezésre. Az egyes kérdések tárgyalásánál bő alkalmunk lesz ezekre figyelmeztetni, itt előlegesen

¹ Scope and method of political economy (29. l.).

csak annyit jegyzünk meg, hogy a gazdaságtani törvények nehéz kiderítésének főoka az okozati összefüggés sajátzerű alakulásában rejlik. Az egész szerves és társadalmi életben mindenekelőtt azt látjuk, hogy az okok és okozatok sora ismétlődik az okozatnak okkénti működése által, minek folytán megszakítatlan láncolata keletkezik az okoknak és okozatoknak. Azáltal pedig, hogy minden ok a megelőző csoportban okozat, minden okozat a reá következő csoportban ok, a gazdaságban nyújtott magyarázatok vagy csak viszonylagos jelentőségűek, t. i. csak egy-egy ok- és okozati párra vonatkoznak, vagy ha általános jelentőségre törekszenek, kénytelenek az okokat oly tényezőkre visszavezetni, melyek további felbontást nem engednek, vagy az okozati összefüggés mintegy más rétegében fekszenek. Egy további nehézség a gazdasági jelenségek magyarázatánál abban rejlik, hogy a hatások kiegyenlítettnek, részben elnyomatnak, szóval nem jutnak egészen érvényesülésre. Így pl. valamely jószágnál egy áremelkedő irányzat ellensúlyoztatik és mérsékeltetik észszerűbb, takarékosabb fogyasztás által, egy árcsökkenő irányzat a fogyasztás terjedése, nagyobb könnyelműsége által stb. Az árhullámzás nem jut tehát egészen kifejezésre. A gazdasági jelenségek sajátzerűségéhez tartozik továbbá, mint általában a társadalmi életben, az okok működésének tartóssága. Ha az angolok azt mondják, hogy nincs Angliában szeg, melynek történetét ne lehessen hódító Vilmos idejére visszavezetni, úgy tényleg áll az, hogy a gazdasági élet jelenségeiben oly tényezők tükröződnek vissza, melyek voltaképen már nem is léteznek, de létezésök idejében oly mélyen vészték be hatásukat, hogy azt még évszázadok múlva észre lehet venni.

Ezen nehézségek nagy óvatosságra intenek, mert csak a leg-szigorúbb eljárások biztosíthatják a vizsgálódások tudományos értékét.

A sociologiai tünemények tudományai nem nélkülözhetik egyetlen egy. eszközét vagy módját is az ész általi megismerésnek. Minden tudományban a kutatás az ismerettestől az ismeretlen felé halad; egyik esetben az ismeretes egy általános elv és akkor a deductió útján haladhatunk előre; egy másikban egyes empirikus tények és akkor az inductió segítségével keressük az általános törvényt. A mellett minden tudományos tétel ereje emelkedni fog amaz arányban, a mint azt mindinkább verifikáljuk. A verifikáció pedig úgy történik, hogy a deductió által nyert tételeket inductió által verifikáljuk, az inductió által szerzetteket pedig deductió által. Végre sohasem szabad elfelejteni, hogy a választandó módszerre nézve a tudomány állapotja dönt. Vannak oly tudományos korszakok vagy a tudományoknak bizonyos

oly stadiumai, a melyekben csak az egyik vagy a másik módszert lehet használni, mivel egyik alkalmazására vagy ninesenek meg az előfeltételek, vagy egyikre nincs szükség stb.

7. Ugy a deductiv, mint az inductiv módszernek vannak különböző alkalmazási módjai. Ezek közül röviden a következőkről legyen szó.

Igen nagy és folytonosan szaporodó azon írók száma (Cournot, Fuoco, Gossen, Walras, Jevons, Macleod, Edgeworth stb.), kik különösen a matematikai módszert ajánlják a tudomány továbbfejlesztésére. Ha a matematikai módszer lényegét vizsgáljuk, azon eredményhez jutunk, hogy annak előnyei inkább alakiak, mint anyagiak. Lehet kivételesen oly eset, midőn valamely matematikai fogalom (pl. a határérték) vagy valamely matematikai elmélet (pl. mikor éri el valamely funkció a maximumot) átvitele a társadalomgazdaságtant megtermékenyítheti épúgy, mint bizonyos matematikai képletekben természeti jelenségek magyarázatát találták. Azonban ez eset kivételes. Rendszerint a matematikai algoritmus használatát azért ajánlják, mert a matematikai tárgyalási módot a társadalmi gazdaságtanra legalkalmasabbnak találták. Különösen hivatkoznak arra, hogy a társadalmi gazdaságtan is mennyiségekről tárgyal, arról, hogy több vagy kevesebb előny több vagy kevesebb áldozattal éretik-e el. Csak-hogy a társadalmi gazdaságtan nem csak plus és minusról szól, és a mennyiben erről szól, szigorú mérést vagy számítást (a mit ugyan Jevons nem tart szükségesnek) nem enged meg, mivel a működő erők ethikai természettel bírnak. Ha ennek daczára a matematikai kifejezőmódot használjuk, gyakran látszólag a szabatosság jellegével ruházzunk föl olyasmit, mi a szabatos matematikai kifejezést meg nem engedi. Tényleg látjuk is, hogy épen oly szellemek, melyek szabadon szárnyaltak a képzelmekek régiójában (Fourier), nagy előszeretettel használták a matematikai kifejezést. Egyes kérdéseknél, mint pl. az árak elméleténél,¹ vagy a gyakorlati társadalmi gazdaságtan körében, pl. biztosítási vagy más a politikai számtannal érintkező problémáknál természetesen mindig igen hasznos lesz a számtan. Ettől eltekintve, itt-ott a rövidség kedvéért fogja tudományunk a matematikai képletet, vagy a gyors és könnyű áttekintésért a mértani ábrát használni, de rendes eszköze a gazdaságtani okoskodásnak nem lehet. A társadalmi gazdaságtan ugyan mennyiségekkel foglalkozik, de a lényeges oldala

¹ A matematikai módszer hívei azért főleg az árjelenségekkel foglalkoznak; sőt Walras egyenesen azt mondja, hogy az elvont társadalmi gazdaságtan a csere, az árak elmélete (Théorie math. de la richesse sociale 368. l.).

a gazdasági erőknék épen nem a mennyiségben, hanem a minőségben rejlik.¹ A társadalmi gazdaságtanról még nagyobb mérvben áll az, mit Haeckel a biológiáról mond, hogy habár elvben minden tudományra nézve a lehető legexactabb, esetleg matematikai tárgyalás követelmény, még is lehetetlen ezen tudományokban azt keresztül vinni.²

Azon meggyőződés, hogy végelemzésben az összes jelenségek, tartozzanak azok akár a szűkebb értelemben vett természet, akár az emberi világ és társadalom körébe, egyetlen törvénynek vannak alávetve, azon törekvést szülte, hogy a gazdasági jelenségeket a természeti lét jelenségeivel összehasonlítsák, az ottan talált kategóriákra visszavezessék és azoknak törvényeiből megmagyarázzák. Így keletkezett az úgynevezett természettudományi módszer, melyet egyes kiváló írók (Herbert Spencer, Schäffle, Lilienfeld, Lavergne-Peguillen stb.) nagy sikerrel alkalmaztak. E módszer jelentőségére nézve a következőket kell szem előtt tartani. Mindenekelőtt különbséget kell tenni a külső és belső hasonlatosság, illetőleg analogia között, avagy az alaki és anyagi analogia között. Csak a belső vagy anyagi analogiának van némi értéke. Milyen tévútra vezetett a külső analogia alkalmazása, azt legjobban egy német író (Arnd) példája bizonyítja, a ki következő analogiákat állít föl: Valamint a természetben megkülönböztetjük a szerves világot a szervetlentől, úgy megkülönböztetjük a társadalmi gazdaságtanban a használati értéket a csereértéktől. Valamint az anyag háromféle alakban fordul elő, mint szilárd, folyékony és légnemű test, úgy a jövedelem is háromféle: munkabér, tőkeamat és földjáraadék. Ily analogiák még szellemes játéknak sem tekinthetők. Tehát csak a realis analogiának van nagyobb jelentősége. Ha pl. Gauss törvényét a legkisebb erőről a gazdasági elvvel hasonlítjuk össze, vagy az adóemelés hatását az ellentálló mediumban való mozgás törvényével stb., akkor a jelenség magyarázatára szélesebb alapot nyertünk. Hogy a tudományok egymást kölcsönösen előmozdítták, azt már azon tény mutatja, hogy még a természettudományi kutatások is nyertek gazdasági

¹ Schäffle: A társadalmi test főleg lélektani természete okozza a társadalmi tények kvantitatív határozatlanságának igen magas fokát és a társadalmi oktörvények exact kifejezésének lehetetlenségét (Bau u. Leben d. socialen Körpers I. 64. l.). A lélektani tényezők kiszámíthatatlanságát igen jól fejezi ki Newton, midőn azon kérdésre, mi lesz a déltengeri társulat jövője, azt felelte, hogy az égi testek tévelygéseit ki tudja számítani, de nem az emberi hóbortokéit.

² Marshall, ki különben maga is kedveli a matematikai algoritmust és bőven alkalmazza, azt mondja: kétséges, vajjon a komplikált matematikai formulák alkalmazása használt-e? (Principles of economics, I. 142. l.)

elvek alkalmazásával. Így Darwin átviszi Malthus észleletét és a verseny elvét a természetre, Häckel és Milne Edwards a munkamegosztást stb. Condillac a gazdaságosság elvét alkalmazza a nyelvészetre, Spencer az irányra; kiváló természettudósok észlelik a természetben a fényűzést, a védvámot, a vándorlást, sőt még a reklámot is megtalálja Dubois-Reymond a természetben. Azonban még ezen belső analógiákra vonatkozólag is megjegyzendő, hogy a társadalmi gazdaságtan feladata nem állhat ezen analógiák felkeresésében. Jó, ha felismerjük, hogy egy erős kapocs a természeti és társadalmi életet összeköti, hogy a jelenségek nagy típusai egyenlők, de a társadalmi gazdaságtan sajátos feladata éppen azon erők hatását különösen vizsgálni, melyek a természetben nem, csak az emberi világban fordulnak elő, tehát nem azt, a mi közös a természettel, hanem a mi attól eltérő és a mi éppen sajátosságát képezi azon jelenségeknek, melyek a gazdasági élet körébe tartoznak.¹

A gazdasági életben ismétlődő természettörvényekből különösen a következők érdemelnek figyelmet. Ilyen az erőmegtartás törvénye. Mindenki tudja, mit kelljen az alatt érteni: hogy erő el nem enyészik. Ha szorosabb vizsgálat alá vesszük ezt a törvényt, nem sokára annak némely érdekes következményeire jutunk. Így mindenekelőtt arra, hogy az erő minden hatása egyenlő magával az erővel is. Ha ez nem volna igaz, ha tehát a hatás nagyobb vagy kisebb volna, úgy erő elenyészne és akkor romba dőlné az erőmegtartás elve. És ime itt vagyunk a gazdaság fölvenél, a gazdasági principiumnál, hogy tudniillik mindig az áldozat egyenlő legyen az elért haszonnal, a munka egyenlő az előállított eredménnyel. Ez a gazdaság fölve és mint látjuk, nem egyéb, mint az erőmegtartás következménye. A gazdaság törekvése az erő föntartása, mely egyszersmind sok foglalkozási ágak feladata. De a mellett minden termelés is első sorban erőmegtartás. Ha a gazdasági elv nem egyéb, mint az erőmegtartási törvény módosítása, úgy ez nem az egyedüli természeti törvény, mely tudományunkban föllelhető. Itt van továbbá még két érdekes jelenség: Ismeretes, hogy a természet minden országában két tendenzia uralkodik: 1) minden egyed akarja magát föntartani, 2) mindegyik akarja magát a többiek kárára szaporítani. Ezen föntartási és szaporítási törekvés az egész gazdaságban ismétlődik és rendes organumát találja a biztosításban egyrészt, az amortisációban és a reproductióban másrészt. A természettudomány egyik nagyszerű jelensége az erők átváltozása.

¹ Igen helyes megjegyzések az analógiákról: Überweg, Logik.

(Umsetzung der Kraft.) Mennyiben szerepel ez a gazdaságban, azt mutatja a csere, mely nem egyéb, mint az erők átváltozásának analogonja. A társadalmi gazdaság egyik sajátja tudniillik az, hogy minden jószág a termelőnél más jószág végett állítatik elé, a melyért csere útján értékesítendő. Ezen átváltozás már a jószág fiziognomiájában talál kifejezést, a mennyiben másképp meg sem becsülhetjük, ha csak más jószágban nem akarjuk kifejezni; így mondjuk tehát, hogy a kabát annyi ezüstöt, a kalap annyi czípőt, a buza annyi czukrot ér stb. A javaknak ezen átváltozása természetökben rejlik és minden időben, minden perczben a gazdasági világ minden pontján működik.

9. A társadalmi gazdaságtannak gyakran azon szemrehányást tették, hogy túlságos sokat foglalkozik fogalommeghatározásokkal, egészen a középkori scholasticismus módjára. Szóviták foglalják el a mélyebb tudomány helyét. Ezen bírálatban némi igazság van, üres szóviták gyakran élvezhetetlenné tették a tudományt. Azonban még sem lehet a definitiók jelentőségét tagadni. Oly fogalmaknál, melyek semmi kételyt nem engednek, a definitiónak alárendelt jelentősége van. Ha a boncztan magyarázza a kezet, az építész az ablakot, minthogy a fogalmak teljesen határozott fogalmak, feladatuk egyszerűen abban áll, hogy ezen tárgyaknak különben közismeretű lényeges tulajdonságait leírják. A különböző definitiók csak a kifejezésben térhetnek el, nem a lényegben. Nem úgy állunk a társadalmi gazdaságtanban. Itt a fogalomnak tényleg eltérő jelentőséget lehet tulajdonítani, különböző magyarázatot lehet adni. Innét van az, hogy a fogalommeghatározás körül oly nagy különbségeket találunk. Mást jelent az egyik, mást jelent a másik író szerint az érték, a tőke stb. A fogalomhatározás nehézségeit növeli még azon körülmény, hogy a társadalmi gazdaságtan fogalmai a gyakorlati életből kölesönöztenek. De a tudomány kénytelen ezen fogalmaknak gyakran más értelmezést adni, mint a melylyel a mindennapi élet használja. Ebből is zavar támad és azon szükség, hogy annál nagyobb súlyt fektessünk a fogalom helyes megállapítására. A fogalomhatározások zavarát és eltéréseit az is magyarázza, hogy csak lassan tör magának utat a jelenségek tisztán tudományos, böleseleti magyarázata. Szigorúbb tudományossággal történik ma a gazdasági jelenségek bonczolgatása, mint a tudomány kezdetleges korában. Ebből az is következik, hogy a tudomány haladásával a fogalommeghatározások változnak. Azért mondja Cairnes, hogy a gazdaságtani definitiók haladó definitiók (progressive definition), mivel csak addig maradnak, míg egy újabb haladás más felfogásra nem késztet. Sőt szerinte a definitiók csak olyanok, mint az állványok,

melyek lebonthatók, mihelyt kész az épület. Különböztetendő, hogy a definitiók ezen ingadozása a tudomány nem minden fogalmáról áll, hanem többnyire egyes oly fogalmakra nézve, melyek épen a tudomány által mintegy felülvizsgálatnak, vagy melyek alapfogalmak; ezeknek tisztázása, mint tudjuk, minden tudományban nehéz. Azért nagy része a többi definitióknak egész szabatosan adható és annyi hasznot nyújt, hogy csak ezeknek ismeretével lehet tudásunk és okoskodásunk egészen szabatos.

10. A jelenségeket megérteni, hogy azok alakulására esetleg befolyást gyakorolhassunk, az a tudományos kutatás feladata. A jelenségek megértése alatt azok összefüggésének ismeretét értjük előzményeikkel és következményeikkel. Ezen összefüggés felderítését nevezzük törvénynek. A törvény szó különböző értelemben használtatik és még a természeti törvény értelmezésében is eltérnek a leghíresebb tekintélyek. Mi e vitába nem bocsátkozunk. Mi itt törvény alatt értjük a jelenségek okozati összefüggésének felderítését különösen azon irányban, hogy minden jelenséget visszavezethessünk az azt elidéző jelenségre, erőre. Lehetséges-e a gazdaságtanban ezen összefüggés megmagyarázásáig eljutni? A gazdasági életben működő erők az emberre nézve sokkal könnyebben megérthetőek, mint a természeti erők, melynek lényegét előttiünk mindig titok fogja fedni. Ellenben a gazdasági erők saját lényünkben származnak, annak egy részét teszik. Minden nap lépnek működésbe, minden nap megfigyelhetők. Ez oldalról tehát nehézség nincs. Azonban azt mondják, hogy a gazdasági, mint általában a társadalmi jelenségek nagyon szövevényesek, nehéz itt a ható okokat elválasztani és azok egymásra való hatását kiszámítani. Azonban a jelenségek ezen bonyolultsága csak a magángazdaságban, az egyes gazdasági sejtek életében mutatkozik. A társadalmi gazdaságnak, a nagy tömegek gazdasági életének irányát néhány általánosan működő ok határozza meg. Így pl. a társadalomgazdasági áralakulás kétségtelenül azon néhány tényező hatása alatt áll, mely a keresletben és kínálatban szokott összefoglaltatni; csak a kis forgalom áralakulására hatnak még sokféle más tényezők. A gazdasági törvények igazságát azért is kétségbe vonták, mert a törvényszerűségtől több eltérés mutatkozik, mint a természetben és ezt a törvény hiányosságának tulajdonították. Pedig úgy a gazdasági, mint a természeti törvények érvényesítése mindig föltevésen alapszik, hogy t. i. azon föltételek beállanak, melyekkel bizonyos erők működése jár. A természettörvénnyel szemben kevésbé szoktunk bizalmatlankodni, de ha valamely gazdasági jelenségben a hypothetikus törvénytől eltérést tapasztalunk, azt a törvény hiányosságának tulaj-

donítjuk, holott csak azok a föltételek elmaradtak, melyek között működésbe lép.

A gazdaságtan is képes tehát a jelenségek összefüggését megmagyarázni, nem szoritkozik azoknak egyszerű leírására. Sőt törekvése mindig odairányult, hogy a gazdasági erők működésének módját megvilágítsa. A gazdasági élet törvényeinek felfedezése és fejtegetése képezi a tudomány legmagasabb és kétségtelenül elérhető czélját.

A gazdasági élet erkölcsi feltételei.

1. A társadalmi gazdaságtan az ethikai tudományok sorába tartozik nemcsak azért, mivel az emberi akarat egyik nyilvánulási módját vizsgálja, hanem azért is, mivel csak úgy érheti el célját, ha saját tanait az erkölcsiség magasabb tanaival áthatotta. Az egész természetet egy határozott kölcsönösség kapcsolja össze, melynél fogva minden egyes rész a másiknak alapját képezi. Ha csak a természet három országát tekintjük, azt látjuk, hogy a növényélet előfeltétele az ásványvilág, az állatéletnek a növényvilág, míg az emberi élet az állatvilágban találja előfeltételét. E törvény hasonlóképen tovább hat az emberi életen át, hol ismét az egyesek előfeltételei az egésznek. Akármilyen erkölcsi elvből indulunk ki, mindnyájok főjellemben az, hogy az egyéni élet alapján az egésznek, a társadalom életét konstruálják. Kiindulva azon álláspontból, hogy a természet nem ismétli magát, hogy tehát az emberi világnak más feladattal kell birnia, mint az állatvilágnak, melyben az érzékiség már ki van fejlesztve, csak a szellemi élet lehet az emberiség főadata; ez hasonlóképen követeli az erkölcsi elv keresztülvitelét. A társadalmi együttlét és az ember szellemi rendeltetése követelik az ethikai elv alkalmazását.

2. Azon elv, mely a régi társadalmi gazdaságtan alapját képezi, az önérdek, az egoizmus uralma. Ezt nemcsak lényeges erőnek, hanem egyedül elegendőnek tekintették. Ez nem követel semmi kiegészítést, semmi módosítást. Nem szükséges, hogy más erő által szabályoztassék, sőt maga az összes többi erő szabályozója. Nem fáradnak el annak dicsőítésében és a gondviselés egyik legbölcsebb és legjótékonyabb berendezésének tartják. Engedjetez neki szabad tért és a legnagyobb

jólét lesz következménye. Mint az eső, úgy áldást hoz jámborra és bűnösre egyaránt. Az embernek csak vakon kell követnie saját érdekét és biztosan szolgál a másokénak.¹ Az egoista maga ellenére az emberi nem legnagyobb jóltevője.²

Ha el is ismerjük, hogy a gazdasági tevékenység egyik rugója a magánérdek, úgy a társadalmi összlet szempontjából a közérdek elvének elfogadását is követelnünk kell. Azonban téves, mintha az egoizmus a társadalmi gazdaságban nagyobb szerepet játszanék, mint az emberi tevékenység akármely terén. Az embernek minden működése a tudományban, a művészetben abban találja indokát, hogy az egyén saját életének bővítésére, nemesítésére célozz; ha akarjuk ez is egoizmus. A gazdaság továbbá azért sem alapszik tisztán csak az egoizmuson, mert találunk a történetben, különösen a kultúra alacsonyabb fokán sok példát arra, hogy a gazdaság közös érdekek vagy egyoldalú érdekek alapján van szervezve. A gazdaság alapelve abban áll, hogy a külső természetet az emberi célok valószínűsítésére alkalmassá tegye; az ezáltal nyert jóságok eloszlása történik történetileg alakult politikai mértékek szerint. Az egoizmus megfelel a *bellum omnium contra omnes*, de nem a polgárosult állam eszményének. A gazdasági tevékenységben is jelentkeznek az emberi tevékenység összes rugói és ha a legtöbben csak kenyérkereset végett dolgoznak, úgy még sem szabad elfelejtenünk, hogy a rómaiaknál a mezőgazdaság *nobile officium* volt, és hogy a mai időben is különösen gazdagabb országokban sokan vannak, kik csak képességök és vagyonuk érvényesítésére e tért keresik föl, úgy mint mások talán a tudományt, a műkedvelést, a *dolce far niente*-t.

A tisztán nyereszkeskedő egoizmus, azon egoizmus, mely csak a pénz és vagyon szaporítására törekedik, még mai nap sem valósult mindenütt. Az alsóbb osztályokat nem vezeti a tisztán számoló kereskedői szellem; még a cseléd sem választja gazdáját tisztán csak a bér magassága szerint. Különösen vidéken találjuk náluk a fáradozás és élvezet, a

¹ Már a nyelv is az egoizmussal bizonyos elfajulást jelöl. (Lásd Ihering, *Zweck im Recht*. II. 76. l.). Az egoizmus alatt itt mindig az anyagi érdeket értjük. Ha az egoizmust azon értelemben vesszük, mint Ihering, hogy t. i. egyértelmű a megelégedéssel, akkor a vita természetesen tárgyaltan, mert az ember minden tettenek megelégedést kell szülnie, ez magától értetődik. De a megelégedés eszköze nemcsak az anyagi előny.

² Syme, *Industrial Science* 32. l., ki egyúttal arra figyelmeztet, hogyha csakugyan a társadalomra nézve oly jótékony az önérdek, akkor minden más indok és elv fölösleges.

munka és szorgalom, az önérdék és közérdek, az élvezet és önmegtagadás, az utilitarianismus és jótékonyság összhangját.

Egészen hamis, akár csak az üzleti életet, a melyben pedig a szigorú gazdasági szempontok leginkább érvényesülnek, az egoismusra visszavezetni. Még a kereskedő is, kivételektől eltekintve, nem a korlátolt önzés által vezetetti magát és kartársai között ez megrovásra adna okot. A kereskedő is a tisztesség határai között törekszik jövedelemre szert tenni és akárhány esetben szívesen fogja a vevőnek könyveit felmutatni, miszerint lássa, hogy a megengedhető, sőt szükségképen neki nyújtandó nyereségnél többet nem, igen gyakran kevesebbet keres; ő is funkcióját úgy teljesíti, mintha az nem kereset, hanem nyilvános functió volna.

Az egoismus abban is találja korlátait, hogy már a hivatás választásánál nem lehet csak ezen elvnek hódolni, de nem is szoktak annak hódolni; abban is, hogy sok foglalkozásnak a jutalmazása előre és állandóan meg van állapítva, abban, hogy számos foglalkozás kevés érintkezést nyújt a forgalmi élettel, hogy már a családi élet az első iskola, mely az egoismus megfékezésére tanít stb. Van elég ember végre, kit nem is vezet legyőzhetetlen vágy gazdagság után, hanem csak a törekvés előnyös anyagi helyzetbe jutni és annak elérésével a gazdagodási vágy és általában az anyagi javakra irányuló egoismus heve lohad. Az egoismus szétrobbantaná a társadalmat, ha féket nem találna. Féket talál pedig abban, hogy az emberek nem követnek vakon és ösztönszerűleg egy indokot, hanem cselekvényeik többé-kevésbé összhangzatos eredményei különböző egymást kiegészítő, fékező, ellenőrző impulzusoknak, melyeknek egy része lényének alsóbb, de másik része annak magasabb természetéből foly.

3. Az egoismussal szemben hivatkoztak az altruismusra, mely azon irányt jelöli, melyben tetteinknél nem a mi, hanem embertársaink jóléte irányadó. Azonban az altruismus természetesen nem enged általános alkalmazást. Helyesebb megoldást találtak azok, kik az egoismussal szemben a mutualismust, a kölcsönösséget ajánlották. Syme az emberi indokokat következőkép osztályozza: 1. az egoistikus indokok, 2. a hemeistikus indokok, melyek reánk és másokra is vonatkoznak; 3. az allostikus indokok, melyek csak másokra vonatkoznak. Az elsők a legerősebbek, az utolsók a leggyengébbek. Ezen nemesebb indokok érvényesülnek abban, mire a családi kötelék, a barátság, a becsvágy stb. az embereket viszi. Minden ember becsülésben akar részesülni, de arra csak úgy tehet szert, ha tettei becsülésre érde-

mesek.¹ Azonban bármikép is nevezzük a rugókat, az ember összhangzatos természete egyfelől, a társadalmi együttlét másfelől, arra utalnak, hogy az egyes jólétének föltételei lehetőleg az összeség jólétének föltételeivel találkozzanak és ez elérhető az érdekek egyetemlegességének elismerésével, mely a társadalmi együttlét sarkpontja.

A történelem is mutatja, hogy nem az önérdék, sem az élvezetek hajhászata alapján fejlődik a társadalomgazdasági jólét, és hogy épen ezzel ellenkező okok teszik azt virágzóvá. Hogy csak egy példát idézzünk, a hanza városok virágzása csak addig tartott, míg az egyes városok a köznek alárendelték egyéni törekvéseiket, és azon percztől fogva, hogy minden város csak a maga előnyét kereste, a hanza nagy hatalma alászállt. Hasonlóképen volt a gazdagok élvezet-hajhászata az, mely Velence hanyatlásának, a római birodalom bukásának, az arab birodalom tönkrementének okai közt szerepel. Mindeütt, a hol az élvezet-hajhászat nagyobb a munkánál, a hol a fogyasztás nem párosul önuralommal, az önérdék közérdekkel, ott a gazdaság tartós virágzása lehetetlen.

De az ethikai elvet a gyakorlati életben soha nem is zárták ki, hanem minden időben és mindenütt, a hol a társadalom még romlásnak nem indult, a jótékonyság, a családi szeretet, a honszeretet, a gazdasági élet hatalmas rugói gyanánt jelentkeznek. A szigorú gazdasági elv pedig — a mint azt előbb értelmezték — oda vezetne, hogy a gyermekeket kitegyük, az aggastyánokat kiéheztessük, mi első sorban az egész erkölcsi életet, de későbbben az emberi nem fentartását is veszélyeztetné. Az emberi élet nem a pusztá élvezet, hanem az önfejlődés iskolája és ezen czélnak kell, hogy a gazdaság is szolgáljon.

Az ethikai elv szükséges korrekturáját is képezi a tisztán chrematistikai irányban működő cseregazdaságnak. Bármily tökéletes legyen is az, és ha magasabban is állana minden más gazdasági rendszernél, mégis az emberi intézmények azon általános jellegét osztja, hogy magában véve nem elégséges. A cseregazdaság módjára berendezett társadalom a legnemesebb ösztönöket nélkülözné, az ember legmagasabb feladatairól lemondana és a mi a fő, az erkölcsi világnak csak azon másodrendű erőit fejlesztené, melyek mint pontosság, rend s mások inkább alaki, külső, mint anyagi, belső jelentőséggel bírnak. A mi a pusztá cseregazdaság alapján nem fejlődik, azt az ethikai elv által áthatott gazdaság fölemeli magához és czéljaihoz juttatja. Minden ponton előállanak a cseregazdaságban surlódások, fennakadások, disper-

¹ Blanc a point d'honneur akarja az önérdék helyébe tenni.

siv és destructiv erők; az ethikai gazdaságban azok eltávolíttatnak és így nemesbítették a folytonos harez a létért.

Az erkölcsi szempontot hangsúlyozták már Turgot, Tracy, Say, Lauderdale, Rae, Atkinson, továbbá Mill, Stein, Minghetti, Hermann, főleg pedig Thümen a régi írók között, az újabbak majdnem kivétel nélkül.¹ Ezek nyilatkozataiból álljanak itt a következők:

Clark²: Ha a „mindenki csak magáért“-féle elv a cselekvés elismert elve volna, akkor a társadalom ugyan szintén emberekből állana, de teljesen az emberi természetből kivetkőztettekből. A társadalom egy kollektív állat volna.

Toynbee³: Az önérdeket az önfeláldozásnak kell követnie, különben a társadalom felbomlik.

Syme⁴: Az egy eszmének hódoló ember baj, de az egy indok által vezetett ember pestis a körülötte levőknek és ilyen egyénekből álló társadalom pestis önnömagának.

Schmoller⁵: Az egoismus hasonlít a gózhöz; hogy mit eredményez, azt csak akkor tudom, ha tudom, mily nyomás alatt dolgozik.

Legjellemzőbb Marshall tétele⁶: A létérti harezban azon fajok maradnak fenn, melyekben az egyén leghajlandóbb magát környezetéért feláldozni.

Az irány, a melyben az erkölcsi elv a társadalmi gazdaságtanra hatni fog, a következő: 1. A termelés észszerűbb és gazdagabb lesz. Nem helyeselhető azon állapot, melyben a munkások érdekek alig viseltethetnek a termeléshez, jóformán érdek nélkül működnek. Szükséges, hogy azon elv honosuljon meg, miszerint nem egyedül az emeli a termelést, ha mentől több idő fordíttatik arra, hanem nagy mérvben az, ha mentől több képzett és a munkát kedvelő ember végzi. Nem szabad, hogy azon kor, mely a gépet, a holt anyagot mintegy lelkesítette, mely azt eddig csak szellemi munka által végezhető teendőkre is képessé tette, lealacsonyítsa az embert holt eszközzé. Nem szabad megengedniünk, hogy a munkás-gyermekek tudatlanságban és vadságban nevelkedjenek; nem szabad megengedniünk továbbá,

¹ A tudomány ezen újabb fejlődésére való tekintettel mondhatta Ihering: A társadalmi gazdaságtan jó példával előre haladt, a mennyiben az erkölcsi erő társadalomgazdasági értékét elismerte. (Zweck im Recht, II. 126. l.)

² Philosophy of wealth, 133. l.

³ Industrial Revolution, 250. l.

⁴ Industrial Science, 23. l.

⁵ Einige Grundfragen des Rechts u. der Volkswirtschaft, 260. l.

⁶ Principles 302. l.

hogy a munkás minden nyugalomtól megfosztva, folytonos kimerítő szolgálatban gyorsan és pusztítólag fogyasztsa erejét. A pihenés órái is előmozdítják a termelést, megifjítják az erőket. A nyugalom helyreállítja, pótolja az erőket, összegyűjti a szellemet, ébreszti a figyelmet a család, a társadalom, az ember nemesebb kötelezettségei iránt, mindig föltéve, hogy az oktatás a kellő alapot vetette. A termelés tekintetéből továbbá szükséges, hogy mindazon intézkedések megtéessenek, melyek az ipart szerves egészszé változtatják. Ide tartozik továbbá, hogy a munka szabadsága, mely eddig még igen sok nehézségekbe ütközik, tényleg is valósulhasson, mire ismét szükséges, hogy a munkások az eddiginél nagyobb függetlenségre és nagyobb műveltségre, a munkáspiac kellő ismeretére szert tegyenek. Meg vagyunk győződve, hogy a mostani rendetlenséget minden helyen egy határozott rend fogja felváltani, a mely nem azon eszmén fog alapulni, egyes osztályoknak kiváltságokat osztani, vagy pedig tarthatlan állapotokat megörökíteni, hanem igenis az ipart azon társadalmi-erkölcsi alapra fektetni, melylyel a kézmű virágzásának idejében birt. Ez nem történhetik azáltal, hogy a régít egyszerűen utánozzuk, vagy hogy mindent e világon legjobbnak találjunk, mint Panglosz, hanem csak úgy, ha korunk nagyszerű iparos életét a magasabb kulturával és azon törvénnyel kiengeszteljük, mely az egész világrendszerben uralkodik — a haladás törvényével.

A termelés gazdagabb kifejtése mellett szükséges, hogy a jószágok igazságosabb elosztásáról is gondoskodjunk. Nem szabad csak a mostani vagyonok más eloszlásában keresni a reform kulcsát; sőt azáltal kevés éretnek el, azonban bizonyos, hogy a jövedelem mostani eloszlása azon feladatnak, az emberiséget a legnagyobb kulturára vezetni, nem felel meg. Már pedig ennek szolgál a jövedelem, szolgálnak az anyagi jószágok és azért a jövedelem minden oly eloszlása hátrányos, mely ezen célzt elérni nem engedi. Teljesen osztjuk Schäfte azon nézetét, hogy a mostani jövedelemeloszlási rendszer csak azon határig helyeselhető, a meddig az ezen célz elérését előmozdítja, azon túl pedig rosszalando. Másrészt igaz, hogy az alsóbb osztály sok gazdasági hibája is akadályul szolgál.

Csak akkor, ha termelés, eloszlás és fogyasztás egymással összhangozó, észszerű és erkölcsi, ha a gazdasági jólét nem önmagában célz, hanem egy magasabb föladat eszközt képezi, ha meggyőződünk, hogy a legjobb gazdaság az, mely ezen föladatnak legjobban felel meg, és mely a társadalmat képesíti magasabb célzoknak is élni, mely legbővebb alkalmat nyújt az emberi képesség és munkaöszton

érvényesítésére, a nélkül, hogy az emberiséget többi feladatainak teljesítésétől elvonná, csak akkor érheti el a gazdaság azon magasabb ezélt, hogy a társadalmat és abban a legtöbb egyént lehetőleg legnagyobb kultúra kifejtésére képesíthesse. Ebben kifejezésre jut a gazdasági élet magasabb rendeltetése, mely a szellemi és erkölcsi javak megszerzésében áll — a lehető legtöbb ember által. Ezzel egyúttal azon nemes feladatra vállalkozik, hogy az igazságosság lehető legteljesebb mértékét az emberek kölesönös viszonyaiban megvalósítsa.

A legnagyobb diadala az ethikai elvnek az, hogy a társadalom minden tagjának érdekét legjobban biztosítja, míg az egyéni egoismus sem a társadalom érdekét nem biztosíthatja, sem az egyénét, mivel folytonos összeütközéseket idéz elő. A kiindulási pontja a társadalmi gazdaságtannak tehát nem az, hogy az ember egoistikus lény, hanem az, hogy társadalmi lény. Ezen már Aristoteles által kifejezett igazság szemmeltartása biztosítja a társadalmi jelenségek helyes magyarázatát.

Gazdasági szabadság és egyenlőség.

A gazdasági szabadság elvének felállítása a tizennyolezadik századba esik. A fejlődő tőke nagyon alkalmatlannak találta a békókat, melyekben sínlődött. A végletek érintkeznek; a szolgaság nyomása alatt a szabadság után vágyódtak, de nem a társadalmi szabadság után, mely egyedül biztosíthatja a kultura fentartását és fejlődését, hanem a nyers természeti szabadság után, mely semmi szabályt nem ismer, semmi korlátot, semmit önszeszélyén kívül. Ezen elv átvitetett a gazdaságra is és annak minden körére. A föld szabad legyen a feudális terhektől, szabad legyen mint az ember, — mint a forradalom alkotmánya mondja, — azaz tetszés szerint művelhető, vagy elhagyható, feldarabolható és összesíthető, javítható vagy kiszívható, nagyúri kertekké átalakítható, vagy csak burgonya-gumókkal beültethető. Ezt követeli a gazdasági szabadság a földdel szemben. Szabad legyen továbbá a munka. Mindenki tetszés szerint választhassa a foglalkozását, akár tanulta, akár nem; gyárthasson jó vagy rossz gyártmányt, mindenki dolgozhasson, vagy dolgoztathasson tetszés szerinti korban, még abban a korban is, midőn a testi erők még ki nem fejlődtek, dolgozzék tetszés szerinti időben — éjjel, nappal — tetszés szerinti helyen — egészségtelen gyárakban, veszélyes bányákban stb. — tetszés szerinti anyaggal és eszközökkel stb. Ebből kifolyólag szabadon válaszza lakhelyét, vándorolhasson stb. A kereskedelem is egészen szabad legyen. Az árúk bevitele és kivitele szabad, a hajózás szabad, a bankjegykibocsátás szabad, az árúk eladása szabad, a kamatláb meghatározása szabad. Ezen elvből azon negatív következtetés foly, hogy az állam tartózkodjék az egyének gazdasági ügyeibe avatkozni, mert az egyének önérdekök által legjobban főgnak vezetetni, legbiztosabban főgják elérni gazdasági céljaikat. „Laissez faire, laissez aller!”

Az állam egy éjjeli ór szolgálatára utasíttatik, mint Lassalle

mondta és elveszti azon nagy szerepet, mely őt a társadalomban megilleti. Ez azonban merő tévedés. Elismerjük ugyan mi is, hogy a magán-tevékenység képezi a szabályt a társadalmi életben, de azért még egész sora marad az állami feladatoknak. A szabad verseny és az önérdék nem képesek a gazdasági világot összetartani és a gazdasági kultúra az állam közreműködését nem nélkülözheti, mert az állam a legmagasabb társadalmi kulturközeg, melynek feladata a fejlődés azon feltételeit megvalósítani, melyeket az egyes önmagának meg nem szerezhet. Az állam feladata a társadalmat egy magasabb személyiséggé egyesíteni, melynek minden része a lehető legmagasabb szellemi és anyagi fejlődésnek örvendezzen.

Az újkori állam természeténél fogva a nép egész kulturéletével szoros összeköttetésben áll és minden téren, a hol közreműködése szükséges, a haladás érdekében működni kell. Ezen feladata soha nem szűnik meg, csak az irány változik, melyben azt érvényesíteni kell. Minden változás csak abban állhat, hogy az állami tevékenység iránya másképen módosul, hogy más-más feladatok bizatnak az állami tevékenységre és ezen metamorphosis akképen megy végbe, hogy az állami igazgatás feladatává minden időben első sorban az válik, mi az egész érdekében van, és mit az egésznek adni, létesíteni csak ő képes; a magán-tevékenység korlátlanul szabad köre pedig ott van, hol társadalmi érdekek nem forognak koezkán.

Az állami beavatkozás vagyis az államjog körét minden korszakra egyformán meg nem állapíthatni. Ez változik a társadalom szükségletei szerint. A gazdasági élet egészséges fejlődése bizonyos szabályok követését tételezi föl. Ha arra számíthatni, hogy az egyének maguktól e szabályokat meg fogják tartani, akkor természetesen fölösleges az állami beavatkozást igénybe venni. De ha az egyénektől nem remélhető e szabályok követése, akkor meg ismét előáll az állami beavatkozás szüksége. Azonban függ a kérdés eldöntése még az állam- és magánjog közti viszony felfogásától. A hol a magánjogi intézmények olyanoknak tekintetnek, melyek semmikép az állam érdekét nem érintik, ott állam- és magánjog között szigorú válaszfal lesz. A hol azonban a magánjogi intézmények nagy társadalmi és állami jelentősége el van ismervé, vagy a hol a kettő között épenséggel különbséget nem tesznek, ott természetesen az állam szabályozó tevékenysége nagyobb lesz. Rómában soká az államjog majdnem egészen magába szívja a magánjogot, a középkorban ellenben az államjog is magánjogi természetű, korunkban a társadalmi élet egyetemlegességével mindinkább terjed azon meggyőződés, hogy az egyéni akarat nem elég

a társadalmi befolyások szabályozására vagy ellensúlyozására és így szükségkép beáll az állami beavatkozás kiterjesztése. Végre függ az állami tevékenység köre a politikai rendszertől is. Ha kormány és nép inkább ellenségek, akkor mindenesetre az állami beavatkozást lehetőleg távol fogják tartani. De a hol a nép adja az állami akarat tartalmát, ott az állami beavatkozást nemcsak mellőzni, hanem óhajtani fogják, mivel az állam a társadalom első hatalmi közege. Ezen állami beavatkozásnak főokai illetőleg esetei a következők: 1. midőn az egyén általában gyenge arra, hogy bizonyos intézményeket létesítsen; 2. midőn az egyén nem képes, tevékenységének társadalmi föltételeit megteremteni; 3. midőn az egyéni érdekek súrlódnak és azok között az egyensúlyt helyre kell állítani; 4. midőn az állami érdekek forognak szóban. Az állami beavatkozás kiterjesztése bizonyos korszakban csak ideiglenes, addig, míg t. i. maga a társadalom saját szervezetei által gondoskodik, mi már azért is szükséges, mert az állami feladatok túlságos szaporítása nagy hátránnyal jár.

Az állami beavatkozás elleni tan először a francziák által hirdettetett; Helvetius, Quesnay, Turgot, Galiani, Mably stb. voltak szószólói. Smith is elvül elfogadja, azonban az állami tevékenységet is szükségesnek találja (V. könyv, I. fej.). Még Ricardo sem hirdeti egész ridegen. Tulajdonképen legmerevebb alakját nyerte Franciaországban (Bastiat által) és pedig a francia alkotmányjogi iskola (Constant) befolyása alatt. Azonban Mill már lényegesen megszorítja e tant, melyet — Herbert Spenceren kívül — még ily óvatos író is visszautasít, mint Cairnes. Az állam gazdasági szerepének helyes megvilágítása körül különösen a német ethikai-társadalmi iskolának vannak jelentékeny érdemei.

Megjegyzendő még, hogy a gyakorlati politikában egyetlen állam sem követte a be nem avatkozás elméletét és ép Anglia törvényhozása élő példa, mily merész eszközökkel gondoskodott az állam minden felmerülő társadalmi érdekről.¹

Az állam közvetlen intézkedései nem járnak minden hátrány nélkül. De ez szükségképi következménye annak, hogy a gazdasági szabadság befolyása következtében a többi társadalmi szervezetek elenyésztek vagy elesenevésztek. A társadalmi feladatok teljesítésére más közeg nincs, mint az állam. De az állami tevékenység önmön magát fogja lehetetlenné, de egyúttal fölöslegessé tenni; kiterjeszté-

¹ L. A gazdasági szabadság érvényesítése Angliában című értekezésemet (Nemzetgazdasági Szemle 1879.)

sével ugyanis a feladatok körét nem képes jól betölteni és lassanként új szervek fognak keletkezni. Látjuk is, hogy újabban sok téren az állam arra szorítkozik, hogy e szervek létesítését elrendeli. Az állami beavatkozás nagy mérve átmeneti korunk eredménye. Teendőinek nagy részét társadalmi szervezetek fogják átvenni, bár akkor is nagy lesz befolyása a gazdasági ügyekre.

Nálunk is a század első felében fellépett reformkorszakban a gazdasági szabadság jelszavá vált, de túlzásai nélkül. Jellemző erre nézve Deák Ferencz következő nyilatkozata¹: „Minden szabadság, mely a polgári társaság céljával összefér, leghatalmasabb rúgója az iparnak, ez pedig az egyetlen út a polgárok materialis boldogságára, s így a szabadságnak mindazon korlátozása, a melyet a társaságos lét ma nem kíván, nemcsak a polgárok boldogságát sérti, hanem a hátrányos viszonyok miatt korlátozást nem kívánó természeti jussokba is belevág.”

Ezen korlátozással a gazdasági szabadság elve nagy vívmányát képezi a gazdasági társadalomnak. Szabad tért nyitott az egyéni erőnek és melléjük adta folytonos ösztönül a felelősség tudatát.

Minden gazdálkodó tevékenységének felelősségét viseli és azt másokra át nem háríthatja. A szorgalom, ügyesség, kitartás egyfelől, a hanyagság, ügyetlenség, ingatagság másfelől eredményeikben is mindig felismerhetők lesznek; az egyik gazdagsághoz vezet, a másik szegénységhez. A társadalomgazdasági szervezetnek és a gazdaságoknak abból származó összefüggésének következménye, hogy az egyes gazdálkodótól független, hatalmában nem álló tényezők is hathatósan befolyásolják gazdasági életét. Ez a kölcsönhatásnak eredménye, mely minden szerves életnek tulajdonsága. A magyar kereskedőnek egy egész életén át gyűjtött vagyonát hibáján kívül egy nagy válság tönkre teheti, mely a new-yorki tőzsdén kitör. Ellenben egy kedvező fordulat, egy rossz termés a nyugati államokban egyszerre gazdag emberré tehetik. Ezen az egyén akaratától független tényezőkre nem terjed ki az egyén gazdasági felelőssége. Itt a magasabb társadalmi, sőt világhatalmak varázkörében áll, melyek őt emelik vagy lesújtják. A gazdasági felelősség tehát csak az egyéni akaratból származó cselekvényekre, az egyénnek gazdasági magaviseletére terjedhet ki. A gazdasági törekvés célhozjutásának egyik föltétele az egyének tetterejének teljes kifejtése. A gazdasági haladás első sorban az egyéntől függ, mely szorgalma, gondossága, ébersége, kitartása, takarékosága által

¹ Lásd Beszédék I. 72. l.

szántja a vagyonosodás talaját. — A történet is mutatja, hogy ama népek aratnak legtöbb sikert a gazdaság terén, melyeknél az egyének tettereje legerélyesebben ki van fejlődve és leghatályosabban érvényesül (például az angoloknál, kik között jelszóvá vált a „self-help“, segíts tenmagadon; — „self-made man“, „saját emberségéből lett ember“).

Azonban a gazdasági szabadság megvalósítása és egészséges működése főleg két körülménytől függ, megfelelő nagyobb belátástól és érettségtől egyfelől, a közérzület fejlődésétől másfelől. A mi különösen az elsőt illeti, úgy kellő értelmiség hiányában az egyének mindenestre vezetésre szorulnak és e vezetés alól csak akkor szabadíthatók fel, ha cselekedeteik következményeit helyesen tudják megítélni. És e képesség annál fontosabb, mentől szabadabb a gazdasági tér és mentől függetlenebb a természettől. Így pl. a gazda könnyen felismerheti, hogy bizonyos számú egyénnél több egy határozott területen nem élhet, az iparos és kereskedő már sokkal nehezebben ismerhetik fel a termelés határait és ezért végtetesebb hibákat követhetnek el. A gazdasági szabadság egészséges működése továbbá függ, mint említettük, attól, hogy mindenki sorsának összefüggését a társadalomával érezze és ne hódoljon szűk egyéni egoismusának.

2. A gazdasági szabadságot a verseny ellenőrzése alá helyezték. Ez vezeti az egyéni tevékenységet a leghelyesebb irányban. Összehasonlították a verseny elvét a természetben uralkodó nehézkedés törvényével és Mill a verseny elvét oly megingathatlannak tartja, hogy azon kijelentést teszi, miszerint a társadalmi gazdaságtan csak ezen alapon tekinthető tudománynak.¹ Vizsgáljuk közelebbről ezen elv jelentőségét. A verseny alatt értjük a küzdelmet olyanok között, kik ugyanazon célt akarják elérni. A gazdasági életben jelenti tehát a küzdelmet az ugyanazon áru vagy szolgálat termelői között, melynél fogva mindegyik vevőket akar magának biztosítani a lehető legjobb föltételek alatt; jelenti továbbá a küzdelmet a fogyasztók között, melynél fogva ismét az árúkat a legkedvezőbb föltételek alatt venni óhajtják. Mint-hogy különösen az eladót a lehető legnagyobb nyereség utáni vágy vezeti, ennek folytán különösen a termelők versenye bir nagy fontossággal annál is inkább, mert a verseny itt gyakorolt hatásától függ, mikép történik a társadalom ellátása a különböző jóságokkal. E hatást illetőleg a régi iskola azon felfogásnak hódolt, hogy a verseny a javaknak

¹ Gide is azt mondja, sokan hiszik, az egész társadalmi gazdaságtan ezen sarktéltre vezetendő vissza. (Principles, 74. l.)

legjobb minőségben, legnagyobb mennyiségben és legolcsóbb áron való szolgáltatásához vezet, mert abból indultak ki, hogy ha az elszigetelt termelő talán nem ismerné fel azon kötelességét, hogy a legjobb előállítási módokat válaszsza, az ugyanazon áru előállításával foglalkozók versenye erre szükségkép kényszeríti. Ilyen verseny mellett elvértve előfordulhat, hogy egy kevésbé ügyes termelő vagy kereskedő is boldogul, vagy kevésbé lelkiismeretes termelő vagy kereskedő, de állandóan nem volna ez lehetséges. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk ez állítást, akkor ebben különböző fogatkozásokat tapasztalunk, melyek különösen két pont körül csoportosulnak. A kérdés tudniillik az, alkalmazható-e mindig a verseny, továbbá ha alkalmazható, mikép alkalmaztatik tényleg? Mihez még azon kérdés is csatlakozik, mindig kívánatos-e, hogy ott, a hol alkalmazható, tényleg alkalmaztassék is?

A mi mindenekelőtt az alkalmazhatóságot illeti, úgy a modern gazdasági élet mutatja, hogy számos téren a verseny nem is alkalmazható. Áll ez különösen nagyterjedelmű vállalatokról, melyek akkép be vannak rendezve, hogy az egész felmerülő szükségletet kielégíthetik, miért is mellettök versenyző vállalatok létesítése csak fölösleges költséget okozna, sőt a szükségletkielégítés körül esetleg még bajokat támasztana. Leginkább mutatkozott az a vasutaknál. Ezek nagy tőkét igényelnek, úgy vannak berendezve, hogy a legnagyobb szükségletet is kielégíthetik, tehát csak pazarlás volna két pont között több versenyző vonalat létesíteni. Ugyanaz áll nagy városokban a légszusz-vállalatokról, vízvezetékről, ló- és villanyos vasutakról, melyek mindmegannyi gazdasági egyedárúságot élveznek. Vannak jószágok, melyek természeti egyedárúságot élveznek, a hol tehát a verseny működésére szintén nem számíthatni: ilyenek pl. a gyógyforrások, kiváló építő vagy más anyag (pl. karrarai márvány), tápanyagok, italok (pl. tokaji bor) stb. Ide számíthatjuk a különös tehetségeken alapuló egyedárúságokat, melyek a versenyt szintén kizárják és a fogyasztókat mind azon egy termelőhez kötik. Ily tehetségek az ipar terén is nagy szerepet visznek: pl. oly asztalos, kárpítos, szabó, ki a legkiválóbb izléssel bír, a versenyt lehetetlenné teszi magával szemben. Ebből az a tanulság, hogy mindenki arra fog törekedni: valamely előny által, mit maga számára biztosít, a versenyt magától elhárítani; így pl. az által, hogy igen jó helyen telepszik le az üzletével stb. Végre tekintetbe veendő az, hogy igen fontos szolgálatoknál nem is lehet a versenyt alkalmazni,¹ hanem ott más módon gondoskodunk a szolgálatok teljesítésé-

¹ «Non-competitive economics» mint az angol tudomány nevezi.

ról; például a szellemi szolgálatok terén az erre alkalmazottak által. Más téren legalább szabályoztatik a termelő és fogyasztó közötti viszony, mert a szolgálat fontosságánál fogva könnyen a fogyasztóra nézve hátrányos egyedárúsági viszonyok keletkezhetnek pl. gyógyszeráraknál, nyilvános fuvarvállalatoknál.

Ha ebből látjuk, hogy a verseny nem alkalmazható minden téren, úgy még fontosabb az, hogy annak alkalmazása a versenyenylet esetleg teljesen ellentétes eredményekhez vagy egyébként kedvezőtlen jelenségekhez vezet. Van a versenynek egy módja, mely teljesen jogosult és melyre bizonyosan annak nagy hívei gondoltak, az, mely jogos és gazdaságilag helyes eszközökkel vezetetik. Ez az egészséges verseny, vagy mint Clark nevezi, a conservatív verseny. A verseny ezen neme napjainkban mindinkább ritkul és helyébe lép a fojtogató verseny, mely nem nyugszik, míg ellenfelét meg nem semmisítette. Ezen verseny helytelen, jogosulatlan és erkölestelen eszközökkel vitetik, vég-eredményében a versenyt megszünteti és az árakat drágítja. Addig is, míg ezen verseny tart, sok fölösleges költségeket (utazásokkal, hirdetésekkel) okoz és modorában bántó minden igazságos érzésű egyénre nézve. A fojtogató verseny egyik neme az, melyet a nagy tőke a kis tőke ellen, az erős a gyenge ellen visz. A nagy tőkével szemben természetesen a kisebb ritkán tud boldogulni; a nagy tőke gyengébb ellenfelével szemben egyszerűen úgy cselekszik, hogy egy ideig veszteséggel adja oda az árúkat; ha egyszer versenytársait, kik a veszteségeket nem bírják el, megsemmisítette, akkor tetszés szerinti árakat diktálhat, legalább jó ideig. A nagy tőke szelídebben is bánhatik ellenfeleivel, a mennyiben azokat egyszerűen függőségben tartja akkép, hogy a kisebb üzletek mintegy fiókjaivá válnak, mint az számos esetben bekövetkezett. Ugyanazt a czélt gyakran elérik a nagyobb vállalatok bőkezű hitelnyújtás által, minek következtében vevőik le vannak kötve olyannyira, hogy még akkor sem mehetnek más versenyvállalathoz, ha az olcsóbb volna, mert a hitel felmondása által a nagy-tőke őket tönkre tenné. De lehet a versenynek ettől lényegesen eltérő eredménye is. A helyett ugyanis, hogy a hasonló vállalatok egymással versenyez-
nének, egyesülhetnek és akár kartellekben, akár végleges egyesülésben (fuzio) és együttesen fordulnak a fogyasztók ellen. Mindezen esetekben tehát a verseny — a Darwin-féle küzdelem — tényleg mint a természetben, a gyengébbek megsemmisítéséhez vezet, a legerősebb győz és megteremti magának az egyedárúságot. A verseny tehát a kisebbek eltávolításával idővel önnön magát megsemmisíti. A közlekedés töké-
letessége, a tőke összehalmozása ezen fejlődésnek felette kedvez. De

nemcsak ezek döntenek a versenyküzdelemben, hanem legsötétebb oldala az, hogy a legerkölcstelenebb eszközök, a csalást sem zárva ki, alkalmaztatnak.¹ Végül lehetséges az is, hogy a versenyzők egymást tönkre teszik, tehát egyikök sem győz, avagy az, hogy a verseny által előidézett nyereségesökkenést a gyengébb munkásokkal fiztetetik meg alacsony munkabérek által.

A fent említett harmadik pontra vonatkozólag pedig megjegyezzük, hogy gazdasági szempontból is gyakran kívánatosabb az egyedárúság, mint a verseny, mivel a szükségletek kielégítését jobban biztosítja.

Oly korszak után, midőn a termelés helyileg el volt szigetelve és patriarchalis módon, kereskedelmi és üzérszellem nélkül folytatott, nagy reményeket kellett természetesen a verseny érvényesítéséhez fűzni. Azonban az azóta tett tapasztalatok mutatják, hogy a verseny igen gyakran csak föltevés, tényleg nem működik, igen gyakran kedvezőtlen eredményeket szül, helytelen eszközökkel folytatatik, számos esetben önnön magát megszünteti és ellenőrzés nélküli egyedárúságokat szül, végre más esetekben nem is czélszerű módja a piac szervezésének. Még ott is, hol tere van, kedvező hatása néha el fog maradni, mert a termelők inkább egymással, mint egymás ellen fognak működni. Különbösen is tekintetbe veendő, hogy nagy része a termelőknek, kereskedőknek hasonló ügyességgel, műveltséggel bír és így nem igen fogják még verseny mellett egymás köreit zavarni. Azon körülmény is szem előtt tartandó, hogy a termelők versenye főleg akkor lehet előnyös a fogyasztókra nézve, ha az árú mennyisége nagyobb, mint a fogyasztók szükséglete, míg kevesebb jelentősége van, ha kereslet és kínálat egyenlő — minnek a szabályt kell képeznie — és még kevesebb természetesen, ha a kereslet nagyobb a kínálatnál.

Egyenlő verseny az, ha a versenyzők különböző gazdasági erő mellett, minden egyéb eszköz mellőzésével, csak az árúk jósága és olcsósága által vetélkednének, tehát futnának egészen egyenlő föltételek mellett. Egyenlővé teszi pl. a versenyt, ha minden termelő árúit egy közös eladó raktárba küldi, hol azok a termelő beavatkozása nélkül eladatnak, mint pl. borok a mintapinczében. Legjobban felel meg az egyenlő verseny föltételének a titkos verseny (pl. szellemi, művészeti művek jutalmazásánál) vagy, ha minden ravasz eljárás büntetés alá esik.

Azon tapasztalatok után, melyek az utolsó években tétettek, lehe-

¹ «A siker össze nem fér a tisztességgel. A ki ezen kereskedelmi világban él, kénytelen annak erkölcsi codexét elfogadni». (Spencer. Essays, II. 134. l.)

tetlen föbbé a versenyt egyedüli regulatornak elismerni és tényleg már Mill kénytelen azt bevallani.¹ Soha annyi törekvés egyedárusági helyzetek teremtésére, pedig a verseny által szült monopoliumok terjedésének nem lehetne más következménye, mint hogy az állam a fogyasztók érdekében ezen egyedáruságokat szabályozza, vagy épen, mint azt a socialisták jósolják és remélik, államosítja.

Minden rendszer és elv csak addig jó, míg a társadalmi érdek ellenőrzése alatt áll; ez áll ép úgy a versenyről, melynél az, mint láttuk, eléggé nincs biztosítva, mint azon elvről, mely részint helyében, részint kiegészítésében alkalmazandó.²

A hol a verseny nem bizonyult célhozvezetőnek, sőt károsnak, ott azt más elvvel kell pótolni, és az főleg a kölcsönösség alapjára fektetett szervezet, a szövetekezés, társulás („Cooperatio“, „Associatio“). A társulás máris nagy jelentőségre emelkedett és üdvös voltát általánosan elismerik; legkorábban a tőkeegyesítés terén tapasztalták annak hatását. Ama nagy vállalatok, melyeket korunk a termelés, a hitel, a vasutügy terén felmutat, nem volnának lehetségesek a társulás nélkül. A fogyasztás terén is érvényesült ez elv nagyon előnyösen; kétségtelen azonban, hogy még nem teljesítette teljes szolgálatát és hogy jövőben még annak erőteljes megnyilatkozását várhatjuk, a mennyiben a magángazdasági rendszer korlátolásával az üzemek társas szervezését fogja előmozdítani. Tágabb értelemben véve ide számíthatjuk azon intézményeket is, melyek békés úton gondoskodnak a munkaadók és munkavevők közötti viszályok kiegyenlítéséről.

3. Valamint Smith iskolája a gazdasági szabadság elvéből indult ki, úgy a socialismus a gazdasági egyenlőséget választotta alapul. A gazdasági egyenlőség követelménye pedig hivatkozik az emberek egyenlőségére. Nem fogunk azon meddő kérdés tárgyalásába bocsátkozni. egyenlők-e az emberek vagy nem?³ Még leginkább látszik igaznak az egyenlőség, ha természeti értelemben vesszük. De még itt sem igaz, mert már a fajok között vannak különbségek; az embertan megkülönbözteti a cselekvő és szenvedő fajokat. De az egyének között is

¹ Itt is a tapasztalat igazolta Goethe szavait, hogy az általános elvek mindig sokak szerencsétlenségét okozták.

² A versenyelméletet különösen a socialisták vették bonczkés alá, továbbá Lemontey, Sismondi, ujabban pedig különösen Rogers, Syme, Toynbee, Clark, a nevesebb német írók is majdnem kivétel nélkül. Csak Clark szavait idézzük: A verseny erkölcsi korlát nélkül egy monstrum (Philosophy of wealth, 151. l.)

³ Itt önkéntelenül eszünkbe jut Heine, ki szemtelenségnek nevezi azon állítást, hogy az emberek egyenlők.

különbség van nem, kor, egészségi állapot, erkölcsi hajlamok szerint stb. Ha pedig az egyenlőséget kulturális értelemben vesszük, akkor azt még kevésbé lehet föllelni, mert a kultúra és a vagyonság egy új ok az egyenlőtlenség létesítésére. Vallásrendszerek is hirdették az egyenlőséget, de erre sem hivatkozhatunk, mert a vallás parancsainak megvalósítása az erkölcsi térre tartozik, külső eszközökkel el nem érhető, és a földi életben többnyire csak tökéletlenül érvényesíthető. Így tehát az egyenlőség csak eszménykép, melynek valósítását az emberi nem haladása és magasabb felfogása követeli. De ezen eszménykép is csak lassan megközelíthető, a mint a történelemben tényleg fokozatosan érvényesül, mert a kiválóbbak jutalmazása egyik leghatalmasabb fegyver a létérti küzdelemben.

Az alsóbb osztályok igényei kedvező életviszonyok iránt különben nem is az egyenlőségre építendőek. Alapszik az először a társadalom saját érdekén, mely az együttléből származik. A társadalom szerves természeténél fogva az egyes osztályokat az egyetemlegesség köti össze, és az alsóbb osztályok kedvezőbb helyzete a felsőbb osztályok jólétének föltétele. Alapszik továbbá azon, hogy terjed a belátás, miszerint a munka, mely minket a javak ezerféle készletével ellát, nagyobb jutalmat és jobb anyagi helyzetet érdemel, mint a melyben eddig részesült. Alapszik végre — ultima ratio — a munkásosztály erőtudatán, mely nem tud megbékülni addig, míg a munkásnak emberséges helyzete nincs és mely ennek kivivásánál — a műveltség folytonos terjedésével emelkedő — szellemi hatalmára hivatkozik. Az egyenlőségről szóló helytelen tanok megszilárdításához különben maga a társadalmi gazdaságtan is hozzájárult. Sőt a társadalmi gazdaságtan legnagyobb hibái onnan származnak, hogy azon föltevésből indult ki, hogy az emberek mind egyenlők, tehát mint munkások pl. mind egyenlő bért kapnak, mind képesek volnának vállalatokat vezetni stb. Az emberek képessége, jelleme, vállalkozási szelleme, erélye nagyon különböző. A legkitünőbb munkásnak esetleg nincs sem vállalkozási szelleme, sem szervező tehetsége, sem erélye, és így mint vállalkozó semmire sem menne. És ha ma egyformán osztanák ki a javakat, holnap ez okokból újból előállana a különbség.

A gazdasági egyenlőség keresztülvitelének egyik legsajnosabb következménye a szabadság megszorítása, esetleg teljes negacziója volna, a mennyiben az egyenlőségre alapított társadalom az ember egyéni értékét, hajlamainak különféleségét nem ismeri el és esetleg zsarnoki eszközökkel törekszik az igaztalan egyenlőség fentartására.

VIII. FEJEZET.

Természet és népesség.

Már a biblia írója az emberi nem keletkezését oda teszi, hol elég könnyű a megélhetés. A föld kétségtelenül számos ponton elő volt készítve az ember fogadtatására. Számos növény van, melyből az egyszerű ember fáradság nélkül minden szükségletét kielégítheti. Mindenesetre azonban legalkalmasabb a kultúra első megindulására a meleg éghajlat, mert az élelmezésen kívül az embernek jóformán más szükséglete nincs, sem lakás, sem ruha nem kell. De a kultúra további fejlődése mégis csak ott következett be, hol a megélhetés nem volt oly könnyű és ennek következtében az ember kénytelen volt a szunyadozó szellemi képességeit életfentartására igénybe venni és gyakorolni. Azonban itt ismét ki vannak zárva oly területek, melyek a megélhetés elé oly nehézségeket gördítenek, hogy az embert lemondásra kényszerítik. A „dura necessitas“ sem kedvez tehát a gazdasági élet fejlődésének. A tűzföld embere igen alacsony fokon áll, ép azért, mert irányában nagyon mostoha a természet. Ausztráliában, Afrikában is láthatni, hogy minél fukarabb a természet, annál kevesebbet tesz az ember magáért.¹ A pazar épúgy, mint a fukar természet elnyomja az ember gazdálkodó szellemét. A mérsékelt éghajlat leginkább hat buzdítólag, a mennyiben itt munka nélkül nem élhetni, de munkával az élet minden élvezete megszerezhető. Ezen tény megerősítését mutatja a történet azon jelenségben, hogy az erőteljes, hódító fajok mindig kevésbé termékeny területről jöttek. A legtöbb nép az általa híressé tett országban bevándorló. A régi Egyiptomban a sivatag széléről, Ázsiában Assyriából, Perzsiából jöttek a hódítók, a honfoglaló magyarok is kevésbé gazdag területekről jöttek; Németország keleti részéből nyerte az erősebb fajokat stb. Ugyanezen tény jut a népvándorlásban

¹ Ratzel (Völkerkunde I. 74. l.)

is kifejezésre. A természet által rendkívül megáldott területek egyik veszedelme abban is rejlik, hogy ez mindig a kevésbé termékeny területek lakói támadásainak van kitéve, mint pl. hazánk története is mutatja, a tatárok és törökök betöréseiben.¹

Ha pedig a gazdasági élet egyes mozzanatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a természet a gazdasági jelenségek mindegyikét befolyásolja. Befolyásolja a termelést, a mennyiben gazdag tárháza a leghasznosabb anyagoknak és erőknek. Anglia mai világállása nem csekély részben vas- és kőszénben való gazdagságára vezethető vissza, melylyel Hollandia nagy tőkéit legyőzte. A természet továbbá befolyást gyakorol az emberi munkára is, melynek értéke különböző éghajlat alatt különböző. Viszont más körülmények között a természet megtagadja az emberi munkától a támogatást, a mennyiben minden irányban azt gátolja, nehezíti. A természet igen fontos szerepet visz a forgalom szempontjából. Egyes területeket utal a kereskedelemre, érintkezésre más népekkel, másokat zárkózottságban tart. Góczpontokat teremt a közlekedés számára, hol különböző gazdasági jellegű területek a szükségyszerű kiegyenlítésre törekednek. Emitt értékes fát ad hajóépítésre, amott e jótéteményét megtagadja. A természet befolyásolja a népességi viszonyok alakulását is sokféle irányban. Minden emelkedés csökkenti a népszámot és nagy jelentőségű, hogy az összes földrészek között Európa átlagos magassága a legkisebb.²

Hogy különösen földrajzi fekvés, a szárazföld és folyóvíz eloszlása, a levegő sűrűsége és vztartalma, a hőségi fokok, a síkság és hegység változása, a tenger szomszédsága, a föld termékenysége stb. a népek gazdasági állapotjaira nagy befolyással bírnak, már régen elismertetett. Nem szenvedhet kétséget, hogy ezen függési viszonyt már egy Thukydides, egy Strabo sejtették. Az újkorban különösen Buckle volt az, ki a történetet nagyobbrészt természeti befolyásokra akarta visszavezetni. Leginkább történt azonban az Ritter és iskolája által, habár itt-ott tulozva, de egészen véve tudományos vizsgálatok alapján. Ritter földisméjében mindenütt utal azon viszonyra, mely a földrajzi helyzet és a kulturélet, különösen a gazdasági alakzatok között létezik. Humboldtnek is köszönhetünk nem egy fontos értelmezést, újabban pedig Peschel és Kohl iparkodtak a kulturélet titkait felfedezni.³ Ezek tanulmányaiból kétségtelenül tűnik ki az, hogy a földrajzi tényezők

¹ Lippert, Kulturgeschichte I. 167. l. Lotze, Mikrokosmos III. 126. l.

² Peschel, Völkerrunde 5. 8. l.

³ Hazánkra vonatkozólag lásd Morgenstern: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére (1874).

a gazdasági életben nagy és döntő befolyással bírnak. Roscher egyik munkájában ezen anyaggal foglalkozván, kimutatja a nagy városok földrajzi előfeltételeit, valamint már régebben Laspeyres az ipar természeti álláspontját feszegette. Irányadóul következő elveket lehet megállapítani: Minden gazdasági telep olyan vidéket keres, mely következő három feltételnek megfelel: olyan anyagok léte, melyek alkalmasak a szükségletek kielégítésére, továbbá más emberekkel való közlekedésnek lehetősége és végre a biztosság. Lehet, hogy a művelődés haladásával, a munkaerő sokszorozásával, a tőke gyűjtésével a gazdasági telepedések függetlenebbek lesznek a nevezett tényezőktől. Sok város, mely most tökéletesen független ezen természeti tényezőktől, hajdanában azokban vert gyökeret. A természeti viszonyok befolyása legközvetlenebb a földművelésnél, a vadászatnál és a halászatnál. Utána következik a kereskedelem, mely főleg annyiban függ a természettől, a mennyiben jó utakra van szüksége, tehát a legsőbb stadiumokban síkságok, későbben folyamok és tengerek szerepelnek. Legönállóbb a nagy ipar, a mennyiben ez még a természeti utakat is mesterséges utak és közlekedési eszközök által pótolja. De ezen korszakban is a természeti közlekedési utak nagy szerepet játszanak; a vasút is mindenütt folyamtól folyamig, tengertől tengerig terjeszkedik. Az ipar mindig két sark körül forog: vagy fölkeresi azon helyeket, a hol a szükségelt nyers anyagok találtaknak, mint pl. kőszénben és vasban gazdag vidékeket, és készítményeit mesterséges közlekedési utakon szállítja a világpiacra; avagy ottan fejlődik, a hol a közlekedés legélénkebb, a hol nagyobb emberi társulatok a keresletre és kínálatra alkalmas piacokat képeznek. Így a hely szerint kétféle gazdasági telepeket lehet megkülönböztetni: közlekedési telepeket és termelési telepeket, amazoknál a közlekedési előnyök, emezeknél a termelési előnyök vannak túlsúlyban. Ezen földrajzi fölosztás nem törvényt, hanem csak szabályt képez, a mely alól elég kivétel lehetséges. Az ember a művelődés haladásával mindig függetlenebb lesz a természeti tényezőktől; másrészt lehetséges, hogy a legjobb földrajzi fekvés sem fog gazdasági életet előidézni, hogy továbbá kedvezőtlen fekvés daczára élénk gazdasági tevékenység fejlődik ki. Előfordul, hogy az ember czélszerű eszközökkel az éghajlatra és más tényezőkre javítólag vagy rontólag behat; hogy ugyanazon hely majd nagyszerű gazdaság színhelye, majd nyomorúság tanyája (Campagna), hogy egy azelőtt sivár vidék később a legfokozottabb gazdasági organizmussá válik (Brittania). Azért nem mondhatjuk, hogy a gazdasági élet egyedül a földrajzi fekvés folyománya, de hogy ez szintén befolyásos

tényező, kétségen kívüli dolog. Tisztán kifejtve ennek eredménye tehát ez: a gazdasági körök két osztályra oszthatók; olyanokra, melyek a földrajzi viszonyokkal összhangzóan fejlődtek és olyanokra, melyek azokkal ellentétesen, azok daczára alakultak. Amazok ismét vagy közlekedési, vagy termelési előnyök által jelzett körök, vagy mindkettőt egybefoglalják. A közlekedési körök megint a szerint különböznek, a mint vízi, szárazföldi, tengeri közlekedéssel bírnak. A termelési csoportok különbözők a szerint, a mint mezőgazdaságiak vagy ipariak. Amazok különböznek a gazdaság extensiv vagy intensiv volta szerint, ezek a nyers anyagok szerint, melyek vagy az állat- vagy a növény- vagy az ásványvilágból valók.

Szem előtt tartandó mindig, hogy a természet befolyása különböző a műveltség különböző fokain. A műveltség alacsony fokán a természet uralkodik az ember fölött; a műveltség magasabb fokain növekedik az ember hatalma a természet fölött, igaz ismét másfelől a természet valamely ereje által támogatva. Azonban még a gazdasági élet legmagasabb fokain is a természet a termelés leghatalmasabb tényezője. Nehány verőfényes nap egész Európa népességének milliónyi gazdagságot, néhány napi hófergeteg milliónyi veszteséget hozhat. A természet áldólag, de rombolólag is hat és minden nap, és minden óra megújítja az ember küzdelmét a természet pusztító erőivel szemben.

Megjegyzendő még, hogy a természet gazdasági tényezői részint elsajátíthatók, mint az anyagok, mint a terület, részint nem sajátíthatók el, nem ruházhatók át, mint földrajzi fekvés, mint physikai és vegyi erők stb. De itt is ezeknek hatása, vagy maga a természet megfelelő erejének, vagy anyagának egy korlátolt része elsajátítható. Ezen elsajátítás leggyakoribb alakja és módja az, hogy azon javakat elsajátítjuk, melyekkel az illető erőket működésbe lehet hozni. Ha p. nem is vehetjük tulajdonba a villamosság erejét mint olyant, de tulajdonba vehetjük azon gépeket, melyekkel azt előállíthatni. A természet elsajátítása által az a gazdasági javak sorába lép és ettől kezdve nemcsak mint termelési tényező szerepel, hanem egyúttal mint jövedelemeloszlási tényező is, azaz befolyása mutatkozik a nemzeti jövedelem megoszlásánál.

Mindezekből látjuk a természet nagy jelentőségét a gazdasági életben. De a természet az ember működése alatt át is változik, különösen pedig gazdasági törekvéseinek befolyása alatt. Stoppani, egy olasz tudós, a földre ható tényezők közé egy újat vesz föl, t. i. az embert: szerinte az emberrel egy új geológiai korszak kezdődik, melyet anthropozoi korszaknak nevez. Erdők irtása, csatornák építése, a föld

átásása a bányászat által, növények és állatok kiirtása és átültetése, termékeny televényréteg átvitele lényegesen megváltoztatták a föld felületének képét, a víz eloszlását, sőt még a tengerek alakulását is. Bushnell egyenesen azt állítja, hogy sem a tenger, sem a vihar, sem földrengések és időjárás nem okoztak a föld tulajdonságaiban oly forradalmat, mint az ember, azon idő óta, hogy a földön megjelent.

A természeti tényezők gazdasági jelentősége többnyire csak viszonylagos és jórésztben mulandó. Helyzetek, melyek ma kiválóan előnyösek, anyagok, melyek ma nagy gazdagságot képviselnek, más korszakokban értéktelenek voltak.¹ Volt idő, midőn a földközi tenger melletti fekvés legelőnyösebb volt, míg más időben az atlanti tenger nyújtotta a legnagyobb előnyöket. Régebben a fűszerekben való gazdagság birt nagy fontossággal, ma a kőszén és vas. Azt is a történelemből tanulhatni, hogy kezdetben a műveltség alacsonyabb fokán a könnyen felismerhető, kisebb előnyök döntők voltak, a műveltség haladásával és bonyolódásával pedig oly előnyök, melyek nehezebben felismerhetők, többféleképpen feltételezettek és melyeknek gyökerei általában nagy távolságban ágaznak el, de mélyebben bocsátkoznak le a gazdasági élet talajába. A természeti viszonyok változatossága is igen jótékony befolyást gyakorol. „Mindaz, a mi a föld felületén, az ember lakhelyén, az idomok változatosságát előidézi, befolyást gyakorol a nép életére: a lapályok és alacsonyabb hegylánczok, mint azt oly szerencsésen a nyugati és déli Európa mutatja, sokszorosítják a lég-tüneti processzusokat, a növényország termékeit, teremtet szükségleteket, melyek a lakók tevékenységét ösztönzik (Humboldt).

2. A gazdasági élet egyik főelemét képezi a természet. A másik főelem a népesség. A népességi jelenségek egyfelől visszautkröztetik a gazdasági viszonyokat és azért bennök az anyagi jólét egyik tünetét, ismérvét birjuk. Alacsony halandóság, magas esketési szám, kedvező viszonyokról tanuskoznak, magas halandóság, alacsony esketési szám kedvezőtlen viszonyokról. De még fontosabb a népességi viszonyok befolyása a gazdasági életre. A népesség tagosulata nem, kor, családi állapot, egészségi és műveltségi állapot, testi, szellemi és erkölcsi tulajdonai szerint különböző befolyást fog gyakorolni a termelésre és fogyasztásra. Nagy fontossággal bir továbbá a népesség eloszlása vidék és város szerint, a halandóság és az átlagos élet-tartam, a halálokok alakulása; gazdaságilag igen fontos tényező a népesség és terület aránya, az úgynevezett viszonylagos népesség vagy népsűrűség.

¹ Peschel, Völkerkunde, 556. l.

Az érintett szempontok szerint vannak területek, hol a férfiak, mások, hol a nők többségben vannak. Kor szerint az egyik népnél a produktív korosztály erősebben van képviselve, mint a másiknál, egyik területen inkább, mint a másikon. Családi állapot szerint változik a családi kötelékekben állók aránya. Egészségi, műveltségi tekintetben, a testi, szellemi és erkölcsi, faji, politikai tulajdonok tekintetében is jelentékeny különbségek találhatók. A népsűrűség szerint vannak gyéren lakott területek — Thukydides *ὀλιγοπρωπία*-ja — és sűrűn lakott területek. Ezen viszony visszahat az egész termelési szervezetre, a forgalomra és a fogyasztásra, különösen a szükségleti cikkekkel való ellátásra. Némely államban a születések száma nagy, de egyúttal a haláleseteké is, másokban a születések és halálesetek száma egyaránt alacsony. Kiváló fontossággal bírnak különösen a halandósági viszonyok, a nagyvárosok alakulására vezető irányzatok és a szaporodási arány. Ezeket közelebbről vizsgáljuk.

3. Macaulay, a híres angol történetíró, azt mondja, a társadalom physikai jólétének nincs határozottabb bizonyítéka, mint az, melyet a halandósági táblák nyújtanak.¹ A halál ugyan föltétlenül követeli adóját, de hogy a lerovás határidejét messze kitolni lehetséges, azt a statisztika megdönthetetlen számokkal bizonyítja. Az újkorban a társadalmi viszonyok javulásával a halandóság is csökkent. Így pl. Franciaországban a mult század végén a halandóság tett 100 lakos után 34-et, jelenleg 22-öt; Svédországban a mult század végén 28.5-et, jelenleg 17-et; Kopenhágában, Berlinben, Rómában a mult század végén 39 ill. 41, 39, jelenleg 23 ill. 26.6 és 26.7.² Londonban volt a halandóság a XVII. század második felében 80, a XVIII. században 50, jelenleg³ 22. A halandóság javulását még jobban mutatják azon adatok, melyek a gyermekkorra vonatkoznak, a melyben a halandóság alacsonyabb műveltségű korszakokban kiválóan nagy. Így Genf városában, melyről az adatok a XVI. századig visszanyúlnak, meghalt 100 újszülött közül az első év befejezése előtt a XVI. században 26, a XVII. században 24, a XVIII. században 20, a XIX. században 12. Lipsében meghalt 1000 újszülött közül 1751—1800-ig 567—688, ellenben 1831—1870-ig 325—391. De még a legkedvezőbb halandósági viszonyok sem felelnek meg azon állapotnak, mely elérhető. Ha el is tekintünk azon optimistikus ábrándoktól, melyeket Condorcet-nél olvasunk, ki a töké-

¹ Essays I. 257. l. (Tauchnitz ed.)

² Vacher: Sur la diminution de la mortalité depuis la fin du siècle dernier (Bull. intern. II. 249. l.).

³ Suppl. to the 35. annual report. VIII. I.

letesedés oly mérvét tartja lehetségesnek, mely a halált egészen kiirtja, vagy Foissac¹ azon vérmes reményétől, ki lehetségesnek tartja, hogy az élet 150—200 évig meghosszabbíttassék, annyi bizonyos, hogy a halandóság leszállítható oly mérvben, hogy minden 1000 lakos után évenként csak 17 haljon el. Természettudósok is támogatják e felfogást. Buffon és Flourens azt mondják, hogy minden faj élettartama a terhesség korától és a növesi korszaktól függ; az élettartam ugyanis százszor hosszabb a terhesség és 5—6-szor nagyobb a növes korszakánál. Megjegyzik továbbá, hogy egyesek a rendes élettartam kétszeresét is elérhetik, úgy állatoknál, mint embereknél. Érdekes, hogy az élettartamnak a terhesség hosszával és a növes tartamával való összefüggést már Aristoteles állítja. Faji különbségek is gyakorolnak befolyást. A hegynegritok (fekete őslakók a filippini és molukki archipelágusban) legfeljebb 40, a partnegritok legfeljebb 50 évig élnek.² Megélhetési viszonyok is képezhetik természetesen ennek okát.

A halandóság jelentékeny csökkenését különböző körülményeknek kell tulajdonítani. Vacher szerint az főleg a következőkre vezetendő vissza: a védhímlőoltásra, az éhségek megszűnésére és a talajjavításra, különösen mocsarak kiszáritására. Azonban ez utolsó tekintetben még sok a teendő. Ha az évenként Európában chininra költött pénz mocsarak kiszáritására fordíthatnák, az eredmény sokkal jobb volna. Általában a javulás csekély részét tulajdonítja az orvosi tudomány haladásának, daczára annak, hogy a XIX. század alatt a gyógyszerek száma mintegy 6000-el szaporodott.

Egy igen fontos tényező, mely a halandósági viszonyok javulásánál nagy jelentőséggel bír, a nyilvános és magántisztaság megóvása. Helyesen mondták egy angol közegészségügyi kongressuson, hogy a közegészségügyi codex két szóból áll: „Cleanliness“ (tisztaság) és „Godliness“ (erkölcsiség). A tisztaság haladásával lakásokban, városokban, a halandósági arányszám is biztosan csökken.

Kiváló figyelmet érdemel a halandóságnak függése a foglalkozástól és az anyagi helyzettől. Bár nagy nehézségekkel jár ez összefüggés felderítése, mégis a statisztika kimutatja, hogy a korai halandóság tényezői közé nehéz foglalkozás és kedvezőtlen anyagi helyzet tartoznak. Ogle³ újabb vizsgálódásai szerint különösen következő foglal-

¹ Foissac, la longévité, 98. l.: Un premier siècle de vie ordinaire, et presque un second siècle, un demi siècle au moins de vie extra-ordinaire, telle est donc la perspective, que la science offre à l'homme.

² Natur, 1879. szept. 17.

³ Mortality in relation to occupation.

kozásokban nagy a halandóság: 1. a melyekben a test oly helyzetben végzi a munkát, mely nagyon erőltető, különösen, ha a tüdő és szív működése zavartatik; 2. a melyekben mérges vagy izgató anyagokkal dolgoznak; 3. melyekben túlságos munkát végeznek; 4. melyekben zárt, fülledt levegőben, nagy hőségben dolgoznak; 5. melyekben különböző anyagok, növényi vagy ásványanyagok porrészeit belelegzik. Alacsony a halandóság a mezőgazdasággal foglalkozóknál, nagy az agyaggal, ólommal stb. dolgozóknál; olyanoknál is, kik sokáig ki vannak téve a zord idő befolyásának. Az anyagi helyzet is nagy befolyással van, a mennyiben az különösen az élelmezést, a lakást befolyásolja. Budapesten az 5 éven felüli korban elhaltak közül a gazdagok átlagban 52 éves korban halnak el, a szegények 41—42 éves korban. Visszahat az anyagi helyzet továbbá nagy mértékben a gyermekhalandóságra; a szegény emberek gyermekei között sokkal nagyobb a halandóság. Budapesten az öt éves korig elhalt gyermekek közül elhal az első év végéig a gazdagoknál 48.3 %, a szegényeknél 63.5 %. Wolf¹ szerint tesz a csecsemőhalandóság a felső osztályokban 8.9 %-ot, a munkásosztályban 30.5 %-ot. Tehát ezen korban legnagyobb a vagyoni- és társadalmi egyenlőtlenség befolyása az életképességre.²

4. A népesség eloszlásának legfontosabb tünete a városi és vidéki népesség viszonylagos száma. Különösen korunkban érvényesül a városoknak, mint a kultúra hatalmas központjainak, vonzódása. A városokban lakó népesség aránya folytonosan emelkedik, a vidéki népesség aránya fogy. Ezen jelenség bizonyos ponton túl okvetlenül egészségtelen. A városi élet előnyei túlbecsültetnek, a vidék előnyei kicsinyeltetnek. A népességnek a városokban való összetorlódása megfosztja az államot azon üdvös kölesönhatástól, melynek város és vidék a tényezői és végre politikai és társadalmi elszibbadáshoz vezet, mint ezt a kínai birodalom nagyvárosai mutatják és több-kevésbé a többi kelet. Nem helytelenül nevezi Riehl ezeket a nagyvárosokat az újkori polgárosodás vízfejeinek. A népesség eloszlása tekintetében nagy különbség mutatkozik a régi és új idő között. A tizennegyedik században pl. a vidéki népesség tizenkétszerre nagyobb volt Angliában, mint a városi;³ Északamerikában is jól észlelhetni a városi népesség folytonos emelkedését; így 1790-ben a városi népesség (városok 8000 és több lakossal) csak mintegy három százalékot tett, 1880-ban 22.5 %-ot. A helyes

¹ Archiv f. soc. Ges. I. 86. l.

² Bertillon, Mortalité de la France, table XVI.. XVII.

³ Rogers, Work and Wages 129. l.

arány megállapítása természetesen nehéz, különben is változhatik különböző körülmények hatása alatt. Nem látszik kívánatosnak, hogy a városi népesség a vidéki népességnél nagyobb legyen. Ezen nézetnek Young is ad kifejezést, azt mondván, hogy virágzó országokban a népesség fele városokban lakik.¹ Süßmilch szerint a nagy országokban a népesség egy harmada városokban lakik.² Már a túltengés jelét kell abban látni, ha kétharmada vagy ennél nagyobb része a népességnek városokban lakik, mint pl. a mai Angliában vagy Hollandia fénykorában, midőn itt is egy vidéki lakosra két városi lakos jutott.³ A tényleges viszonyok a jelenkorban következőkép alakulnak: a városi népességre (2000-en felüli lakossággal bíró helységekre) jut Magyarországon 44.6, Ausztriában 38.4, Németországban 41.3, Franciaországban 31.1, Olaszországban 43.43, Angliában 66.6%. Látni ebből, hogy a vidéki kisebb községek a népesség nagyobb részét teszik különösen Franciaországban; Magyarország körülbelül ugyanoly viszonyokat mutat, mint Olaszország, a hol szintén a népesség inkább nagyobb községekben lakik. Legnagyobb a városi népesség Angliában, hol a legnehezebb politikai problémák épen a vidék elhagyására vezetendők vissza.

Egy különös jelenségét a XIX. századnak épen a nagy városok képezik, melyek óriási növekedése korunk egyik jellemző vonását teszi. Míg a század elején csak 15 város volt, melynek népessége a 100.000-et meghaladta és egyetlenegy sem, mely a milliót meghaladta, addig 1880-ban már 120 város volt 100.000-en felüli és 4 egy millión felüli népességgel. Északamerikában 1810-ben még egyetlenegy város sem volt 100.000-nyi lakossággal, 1880-ban 22. Chicagóban 1840. óta a népesség minden ötödik évben megkétszereződött. Nem érdektelen egy történeti pillantást vetni egynémely nagy város fejlődésére. London népessége 1696-ban — Gregory King szerint — 530.000-et tett, 1801-ben 864.845-re emelkedik; 1880-ban meghaladja a négy milliót! Berlin 1650-ben egy kis hely 6100 lakossal; akkor Bécs, Prága, München, Augsburg, Nürnberg stb. nagyobbak voltak; jelenleg a másfélmillió városnak nevezik a németek. Bécs 1637-ben 60,000 lakost számlál, kisebb volt Prágánál; jelenleg a népessége meghaladja a milliót. Budapest lakossága 1785-ben 24,924, jelenleg 500.000. Birmingham 400.000, Liverpool 553,000-nyi lakosságával a XVII. század végén kis

¹ Travels, II. ed. I. 480. l.

² Göttl. Ordnung, I. 90. l.

³ Treitschke, Aufsätze II. 442. l.

városok voltak 4000-nyi lakossággal. Lehetetlen tagadni, hogy ezen jelenségben egy nagy kulturális vonás jut kifejezésre. Régebben is előfordult különben nagyobb szaporodás, persze aligha oly mérvben, mint korunkban. Így pl. Antwerpen lakossága 1400: 20,000, 1450: 40,000 1520: 80,000, 1550: 125,000. Az arab birodalom virágzása idején Bagdad lakossága emelkedett két millióra, Cordováé egy millióra. Igen érdekes e jelenséget különösen azon szempontból is még vizsgálat alá venni, hogy az egyes államok népességének hanyad része lakik a fővárosban. Minden kilencededik brit lakó, minden tizenhetedik francia lakik a fővárosban. Berlinben már csak minden 24., Bécsben minden 20., Budapesten minden 45., Romában minden 100., Pétervártt minden 90. lakos. Legnagyobb azonban a fővárosban való összetódulása a népességnek Dániában, a mennyiben Kopenhágában már minden hetedik dán lakos lakik. Látni e számokból, mennyire szívja fel egyes államokban a főváros a népességet, mi már azon szempontból is hátrányos, mert a fővárosi népesség jelentékeny része tényleg a vidékről beözönlött és nehezen ellenőrizhető, könnyen rendellenességekre hajló tömeg. Így pl. 100 jelenlevő között van bennszülött Budapesten 42.7, Bécsben 37.4, Berlinben 43.9, Kölnben 57.1 % stb. Csak London tesz e tekintetben érdekes kivételt, a mennyiben népessége között 63 %-ra emelkedik az ottan születetteknek száma.¹

A statisztika a városok növekedésének jelenségét azon szempontból is tette kutatásai tárgyává, hogy a városokat egyes csoportok szerint vizsgálta és itt azon eredményhez jutott, melyet már a fentebbi számok mutatnak, hogy a nagy városok azok, melyek a legnagyobb szaporodást mutatják. A többi városok között nem a középvárosok azok, melyek a növekedési arány tekintetében a nagy városok után következnek, ezek inkább megállapodnak, vagy csekélyebb szaporodást mutatnak; nagyobb szaporodást pedig a kisebb vidéki városok mutatnak. A nem városi népesség ugyanis, mely nem mer egyszerre a nagy városba menni, ezen kisebb városokban mintegy preparáltatik, kivetkőztetetik falusi jellegéből és csak így átalakítva megy azután a nagy városba. Innét tehát a kisebb vidéki városok nagyobb szaporodása. A nagy városok számára mintegy előkészítik az emberanyagot.²

5. A népességi jelenségek közül legnagyobb fontossággal bír társadalomgazdasági szempontból a szaporodás kérdése. A szaporodás magában véve föltétele a gazdasági haladásnak, bizonyos ponton túl

¹ Zeitschr. d. pr. stat. B. 1886. Stat. Corr.

² Bruckner, D. Entwicklung d. grosstädt. Bevölkerung im deutschen Reich (Allgemeines statist. Archiv I. Bd. 153. l.).

azonban veszélylyé is válhatik, ha t. i. nehéz a népességi többletnek kellő megélhetéséről gondoskodni. Ezen állapotot nevezik túlnépességnek. A túlnépesség többnyire csak helyi és ideiglenes. A népesség szaporodása lehet egyenletes vagy változó. A változó lehet gyorsítva vagy lassítva; mindkettő ismét alakulhat haladó vagy esökkenő arányban. Szaporodás és esökkenés történhetnek továbbá lökésszerűleg, megszakításokkal. A szaporodás ellen alkalmazott eszközök ismét vagy cselekvő vagy szenvedő eszközök. A cselekvő eszközök a javak szaporítása, azok helyesebb felosztása vagy a fogyasztás megszorítása. A szenvedő eszközök közé tartozik a népesség esökkenése gyermekek, agkok kitétele által, betegség, halál közbenjöttével vagy a családalapítás és gyermeknemzés megszorítása által. A szaporodás éghajlat, faj, műveltség anyagi viszonyok szerint különböző. A szaporodástól megkülönböztetendő a szaporodási képesség, mely szintén nagy különbségeket mutat.

A népesség nem szaporodik általában és rendszerint, hanem inkább csak kivételes kedvező körülmények vagy jólét mellett. A nagyobb szaporodás esetében a népesség feleslege, azaz a vállalkozóbbak, bátrabbak kiszívárognak, mint a megtelt edényből, átmennek más területekre, a hol a megszokott életmód nagyobb erő megfeszítésére kényszeríti. Azért ilyen kívándorló törzsek a már ismert számosabb szükségletek és a most szükségessé vált nagyobb munka következtében a kultúra magasabb fokára emelkednek. Az ember idővel jobban ismeri a természetet, nagyobb a szorgalma, előrelátása, tökéletesebbek az eszközei, kiadósabb anyagokat használ szükségleteinek kielégítésénél stb. A kultúra első stadiumaiban, mikor az ember az első lépést teszi ősi hazájából, a fentartás megnehezedik és most a nem fentartásának ösztöne, mely minden állatban — melynél a kiseddek fentartása a szülők feladata — erős az önfeláldozásig, az embernél gyengül, mivel mindent eltávolít, mi saját fentartását veszélyezteti. A gyengéket, betegeket, agkokat magára hagyja, a gyermekeket megöli és mesterséges eszközöket alkalmaz a szülés megelőzésére. Ezen eljárásokat Solon, Lykurg helyeslik, Plato sem nélkülözheti, Aristoteles is túlnépesség esetére szükségesnek tartja. A zsidóknál is Izsák története, a gyermekek megváltása emlékeztet hasonló régi szokásokra, úgyszintén a félvérűek kitétele. Mózes, Cyrus, Romulus és Remus kitett gyermekek voltak. Aristoteles szerint a krétai törvény megengedi a szülőknek az elválást, ha túlságosan termékenyek.

Fejletlen népek tehát más szaporodást mutatnak, mint a polgárosult népek. Egyazon országban pedig a népességi szaporodás alakulá-

sára a gazdasági viszonyok lesznek kiváló befolyással. A hol az emberek fentartása nagyon nehéz, vagy azért, mert a gazdasági műveltség és tevékenység igen csekély, vagy azért, mert igen magas és a termelés kiterjesztésére már alkalom nincs — mindkét esetben a népesség lassan vagy épséggel nem fog szaporodni; ellenben kedvező körülmények között, a hol a gazdasági tevékenység lendületnek indul, a technikai tudományok magas fokon állanak, tőkében nagy bőség van, a népesség is gyorsan fog szaporodni. De a népesség viszont vissza fog hatni a megélhetésre. Ha sűrűbb a népesség, könnyebb az átmenet belterjesebb művelésre, a munkamegosztás nagyobb mérvben alkalmazható, az ipar gyorsabb fejlődést mutat és így az alkalom is a keresetre szaporodni fog. Azonban a kereseti alkalmak kiterjesztésének is meg van a határa, melyet a népesség ugyan talán csak ritkán ér el, de melynek létezését azért tagadni nem lehet. Ha azonban valamely államban a népesség annyira szaporodott, hogy a kereset az egyesekre nézve megnehezedik, akkor ebből számos baj következik, mely a gazdasági viszonyoknak megfelel. A gazdaság virágzása és haladása e szerint bizonyos határozott viszonytól függ, melyben a népesség száma a kereseti alkalmakhoz áll és az eltérés ezen viszonytól a gazdasági testre fájdalmasan fog hatni. Különbön gyakran nagyobb népesség megélhetése is lehetőséggé válik az országban, ha csak a jövedelemoszlás megváltozik és a nagyobb vagy nagy vagyonok képződését, tehát a gazdagságnak kevés ponton való összetömörülését akadályozzák. Végre a fogyasztástól is függ a népesség szaporodása, mert mentől magasabb a standard of life, annál nehezebb a népesség szaporodása.

A szaporodásra és a népesség megkétszereződésére vonatkozó adatok csekély értékkel bírnak; a matematikai szabályok itt cserben hagynak. A népesség szaporodása annyi tényezőnek hatása alatt áll, annyi ingadozást mutat, hogy a jövőre nézve megbízható számításokat nem tehetni. A népesség néha évszázadokon át semmi szaporodást nem mutat, néha meg rövid idő alatt rendkívüli lendületet vesz. Magyarország a XVIII. században bámulatos arányban szaporodik; a XIX. században a szaporodás sokkal mérsékeltőbb. Angliának¹ 1066-ban mintegy két millió lakosa volt; Erzsébet királyné halálakor (1603) még csak 2 $\frac{1}{2}$ milliót tesz²; de a XVII. század végén már öt milliót. Chinának népessége jelenleg erősen csökken, mindamellett vannak egyes tartományai, melyek rendkívüli szaporodást mutatnak. Vannak

¹ Dahlmann, Engl. Revolution 3. l.

² Rogers, Works and Wages 463. l.

továbbá néptörzsek és népségek, melyek kihalnak. Északamerikában az indus, Délamerikában sok helyütt a fehér kihal. Tasmania bennszülöttei is már mind kihaltak. Franciaország népessége is a múlt században jelentékenyen megfogyott, a jelen században csak csekély szaporodást mutat. A római birodalom központosító törekvése elpusztította a tartományok népességét és — mint Montesquieu mondja — azzal együtt Rómát magát. E példákat még számos más példával egészíthetnők ki. De beérjük ezek felsorolásával azon állítás beigazolására, hogy annyira a tényleges viszonyok eredménye a népességi szám hullámlása, hogy a szaporodásra vonatkozó matematikai törvények csekély gyakorlati értékkel bírnak. Különböztetnek ezt az eredmények. Malthus szerint a népesség 25 év alatt kétszereződik meg, Wargentín szerint 74, Süßmilch szerint 100, Petty szerint 360 év alatt stb. És így csak igazat adhatunk Voltairenek¹, ki azt mondta: „Tous les calculs qu'on a fait sur cette prétendue multiplication sont des chimères absurdes“. A népesség egy bizonyos ponton túl általában nem szaporodhatik; hiszen ez irányban tett számítások szerint egy százaléki szaporodás mellett 2000 év alatt egy pár 439,340.000-re szaporodik² fel! A létérti harc az, mely az emberiség számát korlátok között tartja, különben az régen elárasztotta volna a földet. Milyen nagyra kellene Görögország, Olaszország népességének lenni, ha az ő-kortól kezdve következetesen szaporodott volna.

A népesség szaporodásának egyik fontos tényezője az anyagi helyzet. E tekintetben a statisztika inkább azon eredményt mutatja, hogy a szegénység a gyermekek számát nemcsak hogy nem csökkenti, hanem inkább szaporítja. Különböztetnek hasonló nézetnek már régen adtak kifejezést. Már Mózes második könyvében (I. rész, 11.) úgy szól: „De mennél inkább sanyargatják vala a népet, annál inkább nevedik vala és sokasodik vala annál inkább“. Smith Ádám azt mondja, hogy a szegénység nem akadály a nagy gyermekáldásnak, sőt azt előmozdítani látszik, míg a jólét és előrelátás a propogativ erőt fékezi.³ Thalquist, Chervin, Westergaard, kik újabban statisztikai alapon tanulmányozták e jelenséget, azon eredményhez jutottak, hogy a vagyonság csökkenti a gyermekek számát. Westergaard-Rubin kutatásai azon érdekes eredményhez vezetnek, hogy Dániában legkisebb a gyermekek száma a középosztályban, legnagyobb a szegény osztályban. Okát e

¹ Dictionnaire, art. population.

² Kummer, Die Bevölkerungsfrage. (Zeitschrift f. schweiz. Stat. 1883, 203. l.)

³ Inquiry 116.

jelenségnek abban kell keresni, hogy az alsóbb osztályokban legkisebb az előrelátás, mert legkisebbek az igények. A középosztályban legnagyobb az előrelátás, mert itt leginkább érvényesül a törekvés, a magasabb élet-tartást fentartani szűkebb existenciális viszonyok mellett, míg a felső tizezer fel van mentve az előrelátás gondjai alól. A középosztály bizonyos körülmények között két gyermeknél többet nem fog felnevelni. A szegénység nagyobb propagatív képessége azon körülménnyel is függ kétségtelenül össze, hogy ez osztályban korábban köttetnek a házasságok. Összefügg továbbá azzal, hogy a szerényebb igények és többnyire testi munka mellett az idegek nincsenek annyira koptatva, mint a középosztályban, a mi Spencer és mások szerint (Carey, Trall, Ribot, Bagehot, Düsing) a termékenységet csökkenti. Ez az oka, hogy a jólét mellett a termékenység csökken, nem pedig a bőség, mint ezt mások (Sadler, Doubleday) állították. A középosztályban a jólét küzdelem árán szerzettetik és e küzdelem erőt fogyaszt. A felsőbb osztályok kisebb propagatív ereje részben az élvezetek által okozott kimerülésnek következménye lehet, részben a szülési fájdalomtól való rette-gésnek. A csökkent termékenység aztán a későbbi nemzedékeknél tovább hat, mert itt is érvényesül Darwin törvénye, hogy a funkciók eleste visszahat idővel az illető szervekre.

6. Egyike az elsőknek, kik a népességi jelenségek chaosában szabályt kerestek, Malthus volt. Midőn Malthus föllépett, Angliában igen kedvezőtlen állapotok uralkodtak. A nép helyzete nyomott volt és a szegénység nagy mérveket öltött. Míg Smith a nemzetek gazdag-ságának okaival foglalkozott, addig most inkább a szegénység okai vonták a figyelmet magukra. Rousseau és hasonirányú írók által be-folyásolva, többen a szegénységet a hibás társadalmi rendszernek, a rossz kormánygépezetnek tulajdonították, ezek között különösen az angol Godwint találjuk. Malthus nem fogadta el ezen tant és hadat izent annak „Essay on the principle of population“ című névtelenül megjelent dolgozatában. Szerinte nem a társadalom, hanem a természet maga oka a szegénységnek, mert természettörvény folyománya az, hogy a népesség gyorsabban szaporodik (mérteni arányban), míg a fentartási eszközök lassan (számteni arányban) szaporodnak. Ennek szükségképi következménye, hogy a népesség egy része az élelmi szerek hiányában elpusztul. Azon nagy csapások, melyek időről időre a népes-séget pusztítják, szükséges eszközök a természet rendjében. A természet csak bizonyos számú embernek nyújthat elegendő fentartást. Az eset ugyanaz, mint Malthus mondja, mintha valaki bizonyos számú vendéget hívna és sokkal több jönne. A hivatott vendégek, kikre készültek, jól

lakhattak volna, most, hogy sokkal többen vannak, mindannyian éhesek maradnak. A természet banketjén is csak korlátolt számú vendégnek van az asztal terítve, a többiek elpusztulnak. Az élet szűk hídjáról, melyen annyian tolonganak, egy rész letaszítatik. E munka nagy fel-tűnést és különösen nagy ellenzést talált. Azért a munka második kiadá-sában a nagyon szívtelenül hangzó kifejezéseket mérsékelte és lénye-gesen módosította magát az elméletet is. Míg ugyanis eredeti felfogása szerint a túlnépesség bekövetkeztén, a fölös emberszámtól csak nagy szenvedések árán lehet a társadalmat megszabadítani, addig most arra utal, hogy a túlnépesség bekövetkezését egyáltalában el lehet kerülni azáltal, hogy a családalapítás elhalasztatik és minden egyén által csak akkor történik, midőn azon anyagi helyzetben van, hogy egy családot fentarthatasson. Ezt öntartózkodásnak („moral restraint“) nevezi. A tisztán természeti kiegyenlítés, a Malthus által úgynevezett utólagos akadályok („repressive check“) e felfogás szerint alárendelt szerepet játszanak és előtérbe lépnek az erkölcsi tényezők („preventive check“).

Malthus ezen tanait többnyire vagy félreértették, vagy túloz-ták. Legtöbbet vétének újabban hívei maguk, kik a Neo-Malthusianis-mus czége alatt botrányos módon tárgyalják e kérdést és a legvesze-delmesebb tanácsokat osztogatják, épenséggel nem Malthus szellemében, ki az erkölcsi élet tisztaságát főfeltételnek tekintette. Malthus tanát egyáltalában nem érthetjük meg, ha annak bölcséleti alapját nem vizsgáljuk. Malthus, mint látjuk, tanát mérsékelte és a benne rejlő túlhajtás csak következménye volt az ellenpárt álláspontjának; mint-hogy Condorcet azt hirdette, hogy az ember végtelenül tökéletesbül-het, szükséges volt hangsúlyozni, hogy e tökéletesedési processus sok akadályba ütközik, hogy a haladás roppant nehéz és lassú. Ez az, mit Malthus első sorban bizonyítani akart. Nem a természeti állapot az, mely a legtökéletesebb. Az embernek küzdeni kell, ha haladni akar és az Isten azért küldött az emberre mindenféle bajokat, hogy küzdjön.

„Küzdj“, mondja Madáchunk szerint Isten. Tehát Malthus taná-nak lényege a létérti küzdelem, azon igazság, melyet Darwin ké-sőbbben az egész természetre kiterjesztett és melyről maga mondja, hogy Malthus vezette őt arra. A túlnépesség bekövetkezése magá-ban véve nagy bajokat szülhet; de e bajok nem arra valók, hogy kétségbeessünk, hanem arra, hogy azok leküzdéséért dolgozzunk. A problema megoldása a munkában rejlik. És így Malthus tana vissza-vezet az újkori társadalmi gazdaságtan kiindulási pontjához. Smith azt hirdeti, hogy a munka képezi a nemzeti gazdagság főforrását,

Malthus pedig kimutatja a legerősebb tényezőt, mely az embert folyvást munkára serkenti.¹

És ezt a történelem is megerősíti. Minden nagyobb lépés a haladás terén visszavezet a népesség fentartásának megnehezítésére. Ez okozta a fajok elkülönítését, ez a föld művelés alá vételét. Ez fejlesztette a vállalkozási szellemet egyesekben és egész népekben, ez kényszerítette az embert társadalmi szervezetekbe és szülte a társadalmi érzelmeket. Erre vezetendő vissza a földgömb benépesítése, a termelés haladása.

A legtöbb író, ki a népességi tannal foglalkozott régebben, a népesség nagy számát az államra nézve előnyösnek képzelte, sőt épen ebben találta az állam nagyságának föltételét; így Montesquieu, Vauban, Law és sok más kiváló író. Azonban a tizennyolczadik században szaporodik azon írók száma, kik a népesség nagy számát nem tartják föltétlen előnynek, sőt szaporodásának föltételeire és veszélyeire figyelemztetnek. Ezek Malthus előhírnökeinek tekinthetők. A Malthus-féle népességi elmélet csiráját találjuk Wallace, Brückner, Townsend, Ortes, Young stb. dolgozataiban; továbbá Rudgard, Derham, Strujek, Süssmilleh is, mindannyian háborút, betegséget stb. szükségesnek tartottak, hogy a fölös számban levő népesség pusztuljon. Azonban Malthus oly időben hangoztatta a népességi elméletet, melyben annak befogadására a kedélyek elő voltak készítve és melyben az fontos gyakorlati problémákkal összefüggött. Bár első percztől kezdve sok oldalról heves ellenzésre talált, főleg statisztikusok részéről, mégis igen gyorsan terjedt és védői közé tartoznak épen a nemzetgazdák, mint Ricardo, Mill, Thornton stb. Sadler visszautasítja a tant, mivel kimutatja, hogy a jóléttel csökken a népességi szaporodás. Doubleday is ugyanazon álláspontra helyezkedik és bizonyítja, hogy ép a jólét emelkedésével a szaporodás csökken, hogy a szegényeknek legtöbb, a gazdagoknak legkevesebb gyermekök szokott lenni. Quetelet nem tagadja a mértani arányban való növekedés tételét, de egyúttal felfedezi azt, hogy ezen szaporodás akadályai is növekednek még pedig mint a szaporodási gyorsaság négyzete. Különböen positiv vizsgálódásai alapján szabályosságot nem talál. Wappäus szerint a népsűrűség emelkedésével a népességi szaporodás csökken még akkor is, ha a fentartási eszközök a szaporodással lépést tartanak. Farr is megtámadja Malthus tanát és hangsúlyozza, hogy nem a nagy szám, hanem a tökéletlenség oka minden nyomornak. A Malthusianismus az elnéptelenedés elmélete. Ha Anglia

¹ Bonar. Malthus and his work (1885).

követte volna Malthus tanát — mondja Farr — akkor ma másodrendű hatalom volna. Giffen inkább abban találja a tan igazságát, hogy a jólét emelkedése a népesség szaporodásához vezet. Bagehot föltételesen igaznak tartja a tant, mely azonban eltekint minden más tényezőtől, mely még a népesség szaporodására befolyást gyakorol; már pedig e tényezők száma akkora, mint általában az emberi cselekvés tényezőinek száma. Ha a társadalmi gazdaságtan ezeket is akarná tekintetbe venni, a fél élettant, a fél politikát és egyéb tudományok jelentékeny részét kellene tárgyalni. A tan mint hypothesis csak annyit jelent, hogy a szülők rendszeren több gyermeket képesek nemzeni, mint a mennyit képesek az óhajtott jólétben felnevelni, és ha ezt nem veszik tekintetbe, elszegényedést, végre halált okoznak. Más helyen azonban felállítja azon tételt, hogy az idegerőnek egyik irányban való igénybevétele csökkenti azt más irányban, mire azon példát hozza fel, hogy Anglia legnagyobb öt fiának — Shakespeare, Milton, Bacon, Newton, Locke — csak hat gyermekük volt. Spencer figyelmeztet azon százféle áldásra, mely a nagy népességgel járó küzdelemből származik, úgy mint az emberek elterjedése a földön, a társadalom keletkezése, a kultúra haladása stb.; és ha egyszer kulturális rendeltetését betöltötte, akkor a népesség szaporodása és az abból származó nyomás meg fog szűnni. Túlnépességtől nem tart, mivel a műveltség haladásával és az azzal fokozódó létküzdelemmel a szaporodási képesség, az idegerő nagy igénybevétele folytán, csökken. Darwin szerint minden szerves lénynél a szaporodás mértani arányt mutat, miért is mindegyik kénytelen a létért küzdeni. De az ember egy nagy előnnyel, — „praerogatívával“ mint ő mondja — bír és ez a társadalmi állapot. Carey azon természettörvénnyel támadja meg a tant, hogy a magasabb szervű lények szaporodása mindig gyengébb az azok fentartására szolgáló alacsonyabb szervűeknél. George is visszautasítja a Malthusianismust és más írakkal egyetértőleg társadalmi viszonyokból magyarázza a túlnépességet. Loria szerint a túlnépesség történeti jelenség, mely a munkabérrendszerrel szoros összefüggésben áll. Marx a túlnépesedést a kapitalistikus termelési rendszer következményének tartja, mely ilyen népességi felesleget („Surpluspopulation“) teremt, hogy ezen tartalék által a bért mindig a legalacsonyabb színvonalra szorítsa. Marshall következőkép formulázza a népességi törvényt: A jövedelem emelkedése minden osztályban vagy a szükségletet vagy a népesség számát szaporítja; a szükségletek emelkedése is azonban emeli a felnevelhető gyermekek számát. Azért a jövedelem emelkedése szaporítja, annak apadása csökkenti a

népesség szaporodását. Toynbee szükségesnek tartja a létküzdelmet a haladásra; az állandó népesség nem egészséges állapot, mert a haladás egy hatalmas tényezőjét megsemmisíti. Épen a nagy család által okozott küzdelem fejleszti a leghatalmasabb tulajdonságokat, egészen eltekintve attól, hogy a családi élet mindannak forrása, mi a nemzeti életben a legjobb. Guillard szerint a viszony népesség és élelmiszer között önmön magát szabályozza, tehát eltérés nem képzelhető. Lentner szerint a túlnépesség nem természeti, hanem mesterséges okok szüleménye, melyek a nép organikus kapcsolatának visszaállításával eltávolítandók. Ferguson szerint végül alig lehetséges a népességi törvényt ismerni és jó is, hogy az sem az egyes embertől, sem a kormány böleleségétől nem függ.

Malthus tana lényegében nemesak igaz, hanem közhelynek tekinthető, mert hogy az ember fentartása és így az emberek száma a fentartási eszközöktől függ, azt kétségbe nem lehet vonni. Malthus tana egyúttal kedvező hatást gyakorolt olyan korban, midőn még nagyon el voltak terjedve olyan nézetek, hogy a népesség korlátlan szaporodása a legnagyobb előny, minek következtében a tényleg érzett inséget vagy helytelenül irányuló jótékonyág, vagy a társadalom felforgatása által kívánták gyógyítani. Üdvös volt e tan tehát azért, mert arra figyelmeztetett, hogy a nagyszámú népesség magában véve nem mindig áldás és mert hangsúlyozta a felelősséget, melyet mindenki a család és a társadalom irányában elvállal, midőn családot alapít. Másfelől azonban a családi életet csak ezen gazdasági körülmény szempontjából megítélni nem szabad, annál kevésbé, mert végre még a leggazdagabbat is érhetik oly sorscsapások, melyek őt családjá fentartására képtelenné teszik. Következik továbbá e tanból az, hogy a legtermékenyebb területek a legnagyobb népességre tehetnek szert; hogy a fentartási eszközökkel szaporodik, azok csökkenésével apad a népesség; hogy az életkor emelkedésével — caeteris paribus — a születések és esketések csökkenni fognak stb. A tan gyakorlati hiánya főleg abban rejlik, hogy először nehéz azon időpont megállapítása, midőn tényleg a két tényező között aránytalanság állott be és még nehezebb annak bebizonyítása, hogy ezen aránytalanságon máskép, mint a népesség korlátozásával nem lehet segíteni. Tapasztalati adatok is mutatják, hogy ritkán származik a nyomor csak túlságos nagy családból. A porosz szegényügyi statisztika szerint azok száma, kik a nagy gyermekszám miatt jutottak inségre és szorulnak segélyre, mintegy 6%-ot tett, és azok összes száma, kik természeti körülmények miatt segélyeztetnek, betegség, fogyatkozás miatt, körülbelül az összes segélyezteteknek két

ötödét teszik; ha még az aggságra jutottakat is hozzászámítjuk, még akkor is valamivel kevesebb, mint a fele más okokból jutott inségre, mely okok között könnyelműség, iszákosság stb. szerepelnek. Másfelől bizonyos, hogy a termelés fejlődése sűrűbb népességtől függ, mely maga föltétele a gazdasági haladásnak. Hogy egy képlettel éljünk, lehetséges, hogy valaki egy aranybánya fölött áll, de nem képes a kincseket emelni, mert egyedül van.

A népességi tant általában a következő szempontokból kell megítélni. A népesség alakulása a társadalomban megszűnik tisztán természeti jelenség lenni, hanem lényegében társadalmi jelenség. A társadalmi, de főleg a gazdasági szervezet függvénye a népesség száma és életmódja. A gazdasági szervezetnek minden nevezetesebb mozzanata gyakorol befolyást a népességre, még pedig a termelésnek mennyisége és minősége, a jövedelemmegoszlás, a jövedelem nagysága és állandósága, végre a fogyasztás mennyisége és minősége. A népességi viszonyok alakulása függ továbbá a népesség tagosulatától: a népesség és megélhetés egyenlete másképp alakul a szerint, a mint nem, kor szerint, a foglalkozást űzők és foglalkozás nélküliek szerint, városi és vidéki lakosok szerint más-másképp alakul a népesség tagozata. Csak a vizsgálatok lehető részletessége és sokasága által sikerülhet a népességi tan kiegészítése.

Kísérletek közül, melyek e czél felé törekednek, Dumont és Hansen vizsgálódásai említendők. Dumont¹ azon alaptételre vezeti vissza a népességtant, hogy minden egyén a társadalomban emelkedni akar; ezen törekvést „társadalmi kapillaritásnak“ nevezi, vagyis a társadalmi elemek emelkedési energiájának. Ezen társadalmi kapillaritás nem egyéb, mint a haladás általános törvényének emberi alakja. Ezen törekvés által vezérelve, az egyének tökéletesbülnek és emelkednek. De a hol ezen törekvés érvényesül, ott az egyén minden elől ki fog térni, a mi emelkedését megnehezíti és ezt teszi különösen a nagy gyermekáldás. Ki gyorsan akar felfelé haladni, annak minden ballastot magáról le kell dobnia. Ezért a társadalmi kapillaritás két szabálya következőkép hangzik: 1. a születési arány fordított viszonyban áll a társadalmi kapillaritással; 2. az egyéni haladás egyenes viszonyban áll a társadalmi kapillaritással. Élénk szinekkel és számos az életből vett példákkal — melyek minden országban ismétlődnek — festi a társadalmi kapilla-

¹ Dépopulation et civilisation, Paris 1890.

ritás hatása alatt az egyének azon törekvését, hogy társadalmilag, anyagilag emelkedjenek. A túlesapongó individualismus veszélyezteti a népek egészséges fejlődését és különösen a népesség szaporodását. Ez ellen csak egy helyesebb életrenddel, egy igazabb világfelfogással és különösen az individualismussal szemben a társadalmi solidaritás erősítésével segíthetni. Mérsékelni kell a beteges emelkedési vágyat, mérsékelni kell az anyagi javak utáni hajhászatot és az egyéni tetterőnek nemesebb czélokot kell kitűzni. A nagyvárosok felé irányuló tódulást is meg kell akadályozni vidéki központok teremtése által, a hivatalhajhászatot el kell nyomni. Különösen a népesség jobb eloszlásának nagy fontosságát erősen hangsúlyozza. Ha a vidéki központok erősítettnek, az első sorban még nem szolgál a népesség szaporítására, de annyit jelent, mint ugyanannyi világító szerrel több világosságot terjesztetni, annyit jelent, mint utat nyitni a különböző tehetségeknek és ízléseknek, a jobb erkölcsöknek és az erkölesi önértzetnek; főleg pedig elősegíti az ismeretek terjedését.

Hansen¹ tana, mely főleg az osztályalakulás műfolyamát vizsgálja, a következő: Az osztályok ninesenek egymástól elválasztva, hanem egymásból fejlődnek. Az első és legrégebb osztály a földbirtokosok osztálya. Ezek a föld korlátolt jövedelmére vannak utalva. Ha a népesség szaporodik, át kell menni olyan foglalkozásra, melyben a munka érvényesül. Erre leginkább a városban van alkalom. Azonban a munka kétféle: a szellemi munka, melyből a középosztály él, a testi munka, melyből a munkásosztály él. A középosztály magából fen nem tarthatja magát, mivel folytonos küzdelem és kiváló tulajdonok szükségesek. Azért egy része elpusztul, egy részé lesüllyed a proletariatus közé. Így keletkezik a három osztály között egy állandó áram, mely annál gyorsabb, mennél magasabb a társadalom szellemi színvonala, mely a középosztályban jut kifejezésre. A középosztály csak egy átmeneti fok, mely a nép legkiválóbb elemeiből áll. A középosztály mindig részben emelkedő, részben hanyatló családokból áll. Az emelkedők nagyobb részét teszik a vidékről bevándoroltak. A proletariatus is eredetét a másik kettőben találja, különösen a másodikban, mely azonban nem járul javulásához, hanem inkább romlásához. Azonban a harmadik osztály magából is fentartaná magát, minthogy itt a szaporodás igen jelentékeny. Ezen osztály kiválóbb elemei feljutnak a közép osztályba.

¹ Die drei Bevölkerungstufen. München, 1889.

Látni mindezekből, hogy a népesség egyik lényeges elemét képezi az összes gazdasági jelenségeknek, melyeknek megítélésénél azt tehát mindig szem előtt kell tartani, habár nem is osztjuk azok véleményét (Loria, Hansen), kik minden jelenséget egyedül a népesség alakulásából akarnak magyarázni. A népesség egyik legfontosabb tényezője a termelésnek, forgalomnak, jövedelemeloszlásnak és fogyasztásnak, de egyúttal mint azoknak egyik funkciója, hatásukat sokszorosán visszatükrözteti.

A tulajdonjog.

Mint természeti tény szükségkép az emberiség létével összeforrvá, túlhaladja a tulajdon mint jogfogalom is a történetileg öntudatos ember emlékét. Gyámoltalanul odaállítva a külső természetbe, alkot magának az ember egy gazdasági sphaerát, melyen belül céljait valósítja, belső és külső létét terjeszti és gazdagítja. Ezen gazdasági légkörhöz fűződik a tulajdon fogalma, arra támaszkodik szükségességének ontologiai bizonyítéka.

A tulajdon forrása a fentartási ösztön. Azért első nyomait már az állatoknál észlelhetni. Számos állatfaj ismeri a területi tulajdont s a hajlék tulajdonát. Igen kifejelett a tulajdon iránti érzék a hangyáknál, sőt vannak hangyafajok, melyek annak oly alakjait mutatják, melyeket eddig csak az emberi társadalomban vétek találhatni. Másfelől találjuk már az állatoknál a tulajdon elleni támadásokat és a parazitizmust.¹ Az ősemlék sokszor kevésbé előrelátó mint sok állat és így tulajdon nélkül. Az első tulajdon tárgya az élelem, a vadászterület. A tulajdon közös, nem egyéni.

Azonban abból, hogy a tulajdon a legrégebb társadalmi intézményekhez tartozik, korántsem következik az, hogy maga is, mint a külső testi világot felkaroló fogalmak: idő, tér, nehézség, változatlan és merev volna. Sőt ellenkezőleg; benne is, mint minden szellemiben és szervesben, egy kiapadhatlan képződési elv lakik, melynek alkotó erejét a történet lapjai bizonyítják. A tulajdon fogalma e szerint folyékony, sem minden időre, sem minden helyre azonos, de még egyének és tárgyak szerint is gazdag változatosságot mutat föl. Csak az ingó és ingatlan tulajdon, a nyilvános és magántulajdon, a fő- és használati tulajdon, a korlátlan és hitbizományi tulajdon, a nyugati és keleti

¹ Letourneau, Évolution de la propriété.

világ sajátságos tulajdonjogának fogalmaira kell gondolnunk, hogy erről meggyőződünk. Bizonyítja ezt továbbá azon vegyület, melyet a tulajdonjog magánjogi és közjogi elemeiben különböző időkben észreveszünk. Mennyire túlyomó a keleti világban a nyilvános, közjogi elem, mennyire korlátolt a magánjogi, a földtulajdonnal szemben. A görög világban is a tulajdonjog sok közjogi elemet tartalmaz, és az államjog a tulajdonjog sphaeráját nem hagyja érintetlenül. Mert habár lassanként kiválnak a tulajdonjog állami elemei és más módon iparkodnak nyilvánulni, úgy az állam mégis sok tekintetben és nem épen mindig a legkíméletesebben nyul bele a látszólag korlátlan magántulajdon körébe. Legmerevebben a római jog fejtette ki a magántulajdon intézményét, bár itt is az állam erős kézzel szabályozta a magántulajdont és ezt az államjognak alárendelte. Bizonyítja ezt az institutiók következő szabálya: *expedit cuius reipublicae, ne sua re quis male utatur*, bizonyítja a földtulajdon története, bizonyítják a *novae tabulae* stb. A german jog összekapcsolja a tulajdonnal a hivatal-, hadviselés és a bírászkodás kötelezettségét, szabályozza használatát (ezéhszabályzatok) és összeköti a tulajdon magán- és nyilvános elemeit. A germán jog szerint a föld tulajdonképeni ura és főtulajdonosa az állam és a tulajdon ép annyira súlyos kötelezettségekkel, mint fontos jogokkal jár. A legújabb kor differentiáló hajlama is kényszerül intézményei által a tulajdon kettős természetét elismerni, és azon eszmét szentesíteni, hogy a tulajdon magánjogi oldala az államjogon alapul, és a nélkül sem nem érthető, sem nem fenttartható, sem czélszerűen nem szervezhető.

Valamint tartalma és terjedelme, úgy eredete is a tulajdonjognak igen változó. Állandóan és változatlanul érvényes törvényt itt sem lehet felállítani. A társadalmi és politikai élet alakzataival és szükségleteivel változnak a tulajdon szerzési módjai is, és történelmileg mindegyik jogosult, mely az illető kor miveltségi feltételeinek megfelel. Természetes, hogy oly időben, midőn a tulajdon a családtagok osztatlan közreműködésével állittatik elő, midőn a család az állami épület oszlopa is, igazságosb forrása a tulajdonszerzésnek nem lehet, mint a család; hogy oly időben, midőn az individualismus érvényre jut, midőn a gazdasági és állami tevékenység az egyéni tetterő és akarat kifolyása, egy az individualismuson alapuló tulajdonjog lesz igazságos és az egyesek s az állam jólétének legjobban fog megfelelni. Ezért a tulajdon szerzési czímei is különbözők lehetnek, és a tulajdonjog positiv felfogása nem fog csak egyik vagy másik történetileg, vagy psychologailag ismert tulajdonjog-intézmény mellett megállapodni.

Azonban nem a tulajdonjog fogalmának alárendelése a fejlődés általános törvénye alá az, a mire az elméletnek jelenleg annyira szükség van; nem is a tulajdonjogi rendszer nyilvános jellegének elismerésében fekszik jelenleg az elmélet főfeladata. A feladat abban áll, hogy a tulajdonjog fogalmát egyfelől erkölcsi alapjára visszavezessük, másfelől azonban annak változatos alakulását a jog- és gazdasági rend befolyása alatt megértsük, hogy e szerint úgy az elvont igazságot, mint a tényleges valóságot a tulajdonjogi intézményekben felismerjük.

A feladat, a tulajdon fogalmát összes vonatkozásaiiban kifejteni, tartalmát és gazdagságát kimutatni, több pontból oldandó meg. A történet feladata a tulajdonjog alakjának és politikájának változásait kifejteni; a jog feladata, a tulajdon intézmény gyakorlati követelményeit formulázni; a statisztikára szükségünk van, hogy a tulajdon és jövedelem jelenlegi elozslási módjait megismerjük; a közgazdaság feladata a gazdasági célok elérésére legalkalmasabb tulajdonjogi intézmények gazdasági feltételeit kifejteni.

A tulajdonjogi elméletek egyik nagy hibája onnan ered, hogy a tulajdonjog lénye iránt hypothetikus tételek fogadtattak el, melyek az általános eszmékből kiinduló, illetőleg azokat kereső jogböleselőt kielégíthetik, de a melyek a gyakorlati élet gazdag alakzatait megmagyarázni elégtelenek. Már pedig bizonyos, hogy a tulajdon alakzatai is a társadalmi élet functiói és azért változnak a társadalommal, az idővel, a műveltséggel, a gazdasággal, a politikai intézményekkel. Ezekről nyeri életerejét és mintáit, és ezekkel együtt változik is. A folyton változó társadalom közepette a tulajdonjog intézménye sem maradhat változatlanul.

2. A tulajdon keletkezését különböző forrásokra vezették vissza. A népek első korszakában a tulajdonjogot is, mint a többi intézményeket, theologiai tételek alapján magyarázták. Így találjuk azt a zsidóknál, görögöknél, rómaiaknál. A tulajdon theokratikus eszmék befolyása alatt szerveztetik, és egyetértésben és vonatkozásban áll a vallási intézményekkel. A theokratikus eszmékör halványulásával keletkeznek a metaphysikai magyarázatok. Ezek részben azon felfogásból indulnak ki, hogy eredetileg a javakra minden embernek van joga és a magántulajdonjog csak történeti fejlemény. Ezekhez tartoznak első sorban a szerződési elméletek, melyek szerint szerződés alapján keletkezett a magántulajdonjog. Említendőek itt még főleg a szabadsághtheoria, a socialistikus theoriák, megbizási és személyiségi theoriák. A mi különösen a két utóbbit illeti, a megbizási theóriát Hoffmann gazdaság-

tani irónál találjuk, kinek elmélete szerint a tulajdonos a társadalom megbízottja a javak igazgatására nézve; a tulajdonos joga tehát a megbízáson túl nem terjedhet, és a társadalom magasabb szükség esetében a megbízást visszavonhatja. A személyiségi elmélet különösen az újabb időben több hívót számlál, mint Bluntschlit, Warnköniget, leginkább pedig Ahrenst, ki az elméletet bőven kifejtette. Ezen elmélet szerint a tulajdonjog intézménye származik a személyiség természetéből, mely külső javaknak elsajátítása nélkül céljait nem valósíthatja. Ez elmélet kétségkívül sokkal magasabban áll, és a tulajdonjognak a személyiség fogalmával való szoros összefüggését hangsúlyozta. Azonban bármennyire elismerendő ez, ebből mégis csak annyi következik, hogy a tulajdon intézménye szükséges követelménye a személyiségnek, de ez még nem adja magyarázatát a tulajdonjog keletkezésének, mely gyakran ép a fentebbi követelmény valósítását hiúsítja meg; valamint a szabadság szükségéből, — mely szintén a személyiség egyik postulatuma — nem érthetjük a jogrendszer keletkezését, melynek feladata ezen szabadságot valósítani és biztosítani. Mind a két esetben előttiünk van az intézmény szülő oka, a tényező, mely ennek megvalósítását szükségessé teszi, de nem látjuk még az utat, melyen ezen intézmény létesítéséhez jutottak. Ezen elméleteket előkészíti Kant, ki már egyéni tényekben találja a magántulajdonjog keletkezési okát.

A pozitív elméletek közelebb vezetnek a célhoz és ha nem is adják az egész igazságot, de annak egy jó részét magukban foglalják. Mindenik az általános állami, társadalmi, gazdasági és jogi élet számos tényein alapul, habár nem is karolják fel azokat összeségökben. Első sorban említendőek azon elméletek, melyek a tulajdont a hatalomra építik. Tényleg a tulajdonjog egyik keletkezési módjával állunk szemben. A hatalom az első értékmérő az emberek közt, azok kötelezettségeinek és terheinek zsinórmértéke. Valamint az emberek élete előbb csak physikai élet és a külső lét, azaz a környező természet leküzdésében, illetőleg az általa kínált és csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel elérhető anyagok elsajátításában áll, úgy a primitív társadalmi rend alapja csak az ily állapotok közt kifejtett személyes, physikai erő lehet. Ihering a hatalomnak a római jogrendszerre való befolyásáról irt fejtegetéseiben kimutatja, hogy a zsákmány képezi az első szerzési módot (*praeda* = *praedium*); a kard a tulajdon *symboluma*; a szerzésmódja: *capere*. A tulajdon *manu captum*; a tulajdon és szerzési módja *manu capio*; a lándzsa a nyilvános eladás jelképe (*sub hasta vendere*). De nemesak a római jogelmélet, hanem a középkori german jogi fölfogás is a hatalomra, mint a szerzés forrására vezet

vissza; a hűbéri magánjog a hadszerkezet következménye. A hatalmi elméletekhez tartozik az annyira kedvelt foglalási elmélet is, melynél fogva az uratlan tárgyakon mindenki egyforma joggal szerezhet tulajdont és a realis tulajdon foglalásból származott volna; csakhogy Comte Károly helyesen utal arra, hogy emberek, kik csak ez által akartak tulajdont szerezni, többnyire főnkre mentek. A hatalommal való szerzés főleg az ingó tulajdonjog szerzésénél szerepel, míg a föld a kezdetleges társadalmakban köztulajdont képezett.

A positiv elméletek között egyik legfontosabb a munkaelmélet, mely szerint az ember munka által szerzi meg tulajdonát azon javaknak, melyeket előállított. Ez elméletet különösen Lockenál és Smithnél, újabban Comtenál és Thiersnél találjuk. Kiindul azon felfogásból, hogy a javak munkával állíttatnak elő és annak tulajdonába mennek át, ki a tárgy alkotója. De a javak előállításánál nemcsak a munka szerepel. Nem mindig egy munkás alkotása a jószág; többek által és társadalmilag létesítetik. Ezen elmélet sem képes a tulajdon keletkezését teljesen megmagyarázni. Ez elmélet nem magyarázza a történetileg alakult tulajdonjogot, különben is inkább követelmény, sőt ha lehet mondani, eszmény, mint törvény. Azért ez elmélet kiindulási pontjává vált a socialismusnak. Ez elmélet nem is méltatja a tulajdonjog czélját, mely pedig annak szabályozására nagy befolyással van. Különben sem alkalmas ez elmélet ily alakban a tulajdonkeletkezés positiv módjait az újkorban megfejteni.

A positiv elméletekhez tartozik végre a törvényelmélet (legalis theoria), mely azonban a tények magyarázatára egy ismét magyarázatot igénylő tényt hoz fel és végre is csak annyit mond, hogy a társadalomban minden tulajdonszerzés a törvényből származik. Ez elmélet szerint, melyet különösen Hobbes, Montesquieu és Bentham képviselnek, a tulajdon a törvényből származik; tulajdonos az, kit a törvény subjectiv tulajdonjoggal felruház és annak érvényesítésére a szükséges eszközöket és védelmet biztosítja. A jogász számára e magyarázat elégséges lehet; de nem a társadalmi gazda számára, ki a tünemény okát akarja felderíteni és a jognak a törvényalkotás indokait kívánja szolgáltatni. Ép az a kérdés, milyen indokok vezérlik a jogot a tulajdonjog szabályozásánál és milyen elveken, milyen belső ethikai okokon alapszik a tulajdonjogi intézmény. Másfelől azonban ezen elmélet azon fontos elvet foglalja magában, hogy a tulajdonjog is állami törvényből származván, az általános érdekeknek hódol.

Az említett elméletek egyike sem általános, nem olyan, mely teljesen megmagyarázná a tulajdon keletkezését. A positiv kutatás nem

is juthat tovább, mint a következőkhöz. A tulajdon szüksége az emberi természettel adva van és a physikai és szellemi élet kifejtésére nélkülözhetlen. Eredeti keletkezésében találhatók különböző szerzési módok. Származékos tulajdonszerzés pedig a jogrendszer alapján történik. A tulajdon derivatív szerzési módjai részint az egyéni, részint a törvényben kifejezett állami akaraton alapulnak. A szabad egyéniség kifejezését a szerződésben, határát a törvény szabványaiban találja. A törvény pedig szervezi a tulajdont a társadalmi feladatokhoz képest és ezen feladatoknak alárendeli az egyéni akaratot. Ezért a műveltség minden nevezetesebb fejlődése a tulajdon szabályozó jogintézményre is ki fog hatni és azon esetekben, midőn a társadalmi szükségletekkel ellentétbe jött tulajdonjog átalakulása szükséges, ezt semmi erő vissza nem tarthatja; ellenben pedig nem lehet a tulajdon fogalmát más irányba terelni, mint a mely a társadalom fejlődésével párhuzamos.

De mentől inkább közeledünk az élet sokalakú jelenségei felé, annál számosabbak a tulajdon tüneményei, annál különbözőbbek alakja, forrása, tartalma, tárgyai szerint. De a tulajdon szelleme is változó; a törzsrendszer mellett a törzs érdekében és a törzs szellemének megfelelően szerveztetik, a rendi társadalomban rendi érdekek szerint, a kapitalistikus társadalomban kapitalistikus érdekek szerint. Az állam is jelentékenyen befolyásolja a tulajdon fejlődését intézkedései által és csak igen helyes ösztönnek kell tulajdonítani, midőn ugyanis a parlament a jurandes és maitrises eltörlését követelő Turgot-t a tulajdonjog ellenségének nevezte. Mert az állam fontosabb intézkedései mind, nagyobb kisebb mértékben, befolyást gyakorolnak a tulajdonjogi viszonyokra is és kívánatos is, hogy ez így legyen.

3. Az elv, mely e tulajdonjog változó újjaalakításában érvényesül, az életfunkciókat az egészséges államtestben élénkíti, ellenben a beteg testben azok lenyomását eredményezi. Midőn Rómának új erő kellett, keletkezett a beneficium és precarium; új erőnek megszerzése végett keletkezett a feudum; az állampolgári eszmék terjedése végre szüli a jobbággyi terhek eltörlését; ellenben súlyedő korszakok hanyatló tulajdonjogalakokat mutatnak föl. Minden a tulajdonjogra vonatkozó szabályzatnak olyannak kell lennie, hogy a legkisebb ellentállás irányába vezessen. Ezen elv keresztülvitele a társadalmi életben nem életnélküli erők vak játékára, nem az egyesek önkényére bízott. A szükséglet, mely a gyakorlati életből támad, a jog által megragadtatik, és alakba öntetik. A jog pedig, mint az összakarát folyomány, nem szentesíthet oly jogintézményt, mely nem a társadalom érdekében áll. Azért minden tulajdonrend nyilvános jelleggel bír; a társadalom létét és fejlőd-

dését előmozdítani, ez a feladata. A tulajdonjog szabályozása e szerint az államjogba tartozik; ezt a történet ezáfolthatlanul bizonyítja. A hol ennek ellenkezője történik, hol a tulajdonjogrendszer szervezése az egymással harezoló magánérdekek rövidlátó önkényére van bízva, melyek a magasabb állami eszme által még ki nem engesztelve, egymást kizárják, ott a tulajdonjog megszűnik a társadalom érdekének megfelelni. Ekkor a tulajdonjog elvesztvén világtörténelmi jelentőségét, ezzel szent és sérthetetlen jellegét, szüntelen támadásoknak tárgya lesz.

A tulajdon kétségkívül bizonyos tekintetben a természeti léttel összefüggő tény; az egyeseknek a külső természet tárgyai fölött gyakorolt és szükségleteik kielégítésére követelt uralmát jelenti. Ezen szükség szabja meg ez uralom alsó határát, tartalmát és eszközeit. Ezen uralom különbözőképen alakul személyek, tárgyak, hely és idő szerint. De a külső természet nem csak a szükségletek kielégítésének szolgál; egyúttal alapja az emberi személy (persona = personare) teljes kifejlődésének, oszlopa az összes vallási, erkölcsi és jogi életnek. A társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya, a politikai hatalom eloszlása, a szellemi és erkölcsi erők gazdagsága a tulajdon fejlődésétől függ. Így lesz az említett tisztán csak a természeti viszonyokon alapuló tulajdonból, társadalmi intézmény, fontos tényezője a társadalom-erkölcsi életnek. Ezért a tulajdon szabályozása a társadalmi jog feladatává válik, és a társadalom érdekeinek alapján az államjog által nyújtott elven létesül. Tehát ismét csak azon eredményhez jutunk, hogy a tulajdonjog szabályozásánál társadalmi, állami szempontok is tekintetbe veendők, és valamint az általános jog és az állami akarat is a társadalom szükségének megfelelően folytonos változás alatt állanak, úgy a tulajdonjog egyik alakja sem lehet állandó, változatlan. Már fentebb láttuk, hogy az államjog a tulajdon intézmény szellemét határozza meg; itt hozzátehetjük még azt, hogy korlátait is az állapítja meg. És ilyen korlátokkal találkozunk minden jogrendszerben, még az annyira merev római tulajdonjogban is. A tulajdon korlátjai a tulajdon legkülönbözőbb alkatelemeire vonatkoznak: a személyekre (peregrini, szerzetesek, zsidók), a tárgyakra (fegyverek, mérgek, emberi személyek), társadalmi állapotokra (éhségek, háborúk), foglalkozási ágakra (pénzüzet, bányászat, földművelés), a tulajdonszerzési módokra (házasság, végrendelet), a közérdekre (kisajátítás, tehermentesítés), az alkotmányra (földbirtok) stb. Ezen korlátok a tulajdonjogtól elválaszthatatlanok, és annak föltétlen abszolút jellegét megszorítják.

4. A különböző tulajdonjogelméletek a tekintetben is igen fontosak, hogy egyúttal összefüggésbe hozattak a magán- és köztulajdon

kérdésével, elég helytelenül. Minthogy ugyanis a tulajdon alapjául választott, és fent ismertetett tényezőknek egy része egészen társadalmi jellegű, azok pedig, a mik magánjellegűek, egyúttal államjogi jelleggel bírnak, amaz elméletekből kiindulva, úgy a magán-, mint a köztulajdon fogalmához juthatunk. Ezért a magán- és köztulajdon kérdése ettől egészen függetlenül tekintendő. A főkérdés az, mi felel meg legjobban az összeség fejlődésének: a magán- vagy a köztulajdon? Bizonyos, hogy e kérdést általánosan nem is lehet eldönteni. A fejlődés föltételei és következményei változván, e változás megragadja a tulajdonjog intézményét is. A fejlődés folyama párhuzamos mozgalmat idéz elő a tulajdonjog terén. De azon szempontból is kell már a priori a két tulajdonrendszer elfogadhatását elismerni, mivel minden rendszer kiegészítésül, ellensúlyozásul, remediumul, az ellentétes rendszerből is kölesönöz egyes elemeket. Helytelen különben, a magán- és köztulajdonrendszereket egymással ellentétbe hozni. Kölesönös viszonyukra nézve csak a következő általános elvek állíthatók föl. Magántulajdonban okvetlenül mindennek kell állania, a mi a személyes szükségletek kielégítésére szolgál; köztulajdonban mindennek kell állania, a mi a közjólét szempontjából szükséges lévén, ennek csak úgy felel meg, ha köztulajdonilag kezeltetik, a mi nem mindig szükséges föltétel. Mindazon tárgyak, melyek e határon kívül esnek, majd magántulajdonban, majd pedig köztulajdonban állhatnak, és azon törvényt fogják követni, mely a legnagyobb igazságosság és hasznosság mellett a legegyszerűbb leszámolást biztosítja. Ugyan így lehet a magán- és köztulajdon számára felsőbb határt megszabni, és a következő tételben összefoglalni. A magántulajdonnak nem szabad soha oly nagynak lennie, hogy a társadalom szabadsága, a köztulajdonnak soha oly általánosnak, hogy az egyén szabadsága megszüntessék. Ezen határokon belül folytonos változás állhat be; oly társadalmakban, melyekben az összetartás, az egyetemlegesség, az egyenlőség tudata nő, rendszerint a törekvés a magántulajdon megszorítására irányul, ellenben olyanokban, hol az egyének személyes tetteje erősebben érvényesül, a magántulajdon terjedését akadályozó minden korlát ellen küzd. Azonkívül szem előtt tartandó, hogy bizonyos gazdasági rendszerek határozott tulajdonjogi alakot követelnek. Marhatenyésztési korszakban a köztulajdon túlnyomó, sőt még a mezőgazdaság alacsonyabb fokán is találkozunk a köztulajdonnal. A történet azt mutatja, hogy a társadalmi szervezkedés első stádiumában a tulajdon közös. A magántulajdon alacsony műveltségű népeknél pusztuláshoz vezetne, mint azt afrikai törzsek mutatják, ellenben a köztulajdon biztosítja a fejlődést. A ma-

gántulajdon a fegyvereknél és eszközöknél fejlődik legkorábban. A törzsközösség csak lassan enged egyéni elemeknek, de a család érvényesülésével lazul és a törzsközösség helyébe lép a faluközösség, később a házközösség, míg végre ez is az egyéni tulajdonjog ostromlása alatt megszűnik. De a magántulajdon kezdetben még szűk körre szorítkozik, azon körre, melyet a szükség megjelöl. A grönlandi eskimónál a magántulajdon nem terjed tovább annál, mit az egyén használhat. A mit nem tud használni, azt tőle elvehetni. Czéltalan felhalmozás nincs megengedve.¹ Az egyéni tulajdon előnyomulásával azonban a közös tulajdon eltűnik, a régi háztulajdon csak itt-ott tartja fén magát (az orosz „mir“, a javai „dessa“, a svajcezi „allmend“). De a társadalmi élet fejlődése az egyéni tulajdont újabb korlátok közé szorítja.

Döntő a két rendszer megítélésénél és gyakorlati alkalmazásánál a következő: tiszta magántulajdon lehetetlen ott, hol az egyén a család, a törzs organismusából, mint önálló egyed még ki nem lépett, hol minden igényei ezen köteléken alapulnak, minden szolgáltatása kiválólag erre vonatkozik; ily állapotok mellett az egyén még nem folytat külön életet, hanem csak egyesítve a családdal, a törzsszel, mint annak egyik része; minden fogalma arra vonatkozik. Tevékenysége jóformán nem egyéb, mint foglalás. Ezen életkorban a szoros magántulajdonra csak igen kevés tér nyílik. Tekintsük ellenben a magasabb polgárosult korszakokat. Itt a természet és külső tényezők hatása az egyéni tevékenység elől háttérbe szorul; a gazdasági alakzatok szövevényesebbek; az ingó vagyon és az emberi kéz alkotásai túlsúlyban vannak; a gazdasági kör túlterjed néhány család vagy törzs csereviszonyán, és egész világrészeket áthatol, egyesít; a családi és törzsi kötelékek az individualismus hatása alatt állanak. Ily korszakban ismét a vagyonközösségnek mindinkább szűkül a köre.

A mi az ebből folyó gyakorlati következtetéseket illeti, ha nem is tekintjük azt, hogy a tulajdonpolitika lényegesen attól függ, vajjon az e rendszer körül észrevett hibák csak mulandó tényeknek tulajdonítandók, avagy a társadalmi és gazdasági rendszer bennrejlő hibái, azt találjuk részrehajlatlan vizsgálatnál, hogy korunkban épenséggel nem fejlődött a magántulajdon oly merev irányban, mint ez más történeti korszakokban észlelhető. Mindamellet a magántulajdon nyomása bizonyos irányban ép azért nyomasztóbbnak látszik, mivel nézeteink változtak, a politikai hatalom, az alsóbb néposztályok társadalmi jelentő-

¹ Letourneau, Évolution de la propriété.

sége változott, és egész nyilvános életünk a társadalmi eszmék hatalmas befolyása alatt áll. Ezért korunk funkciója gyanánt tekintendő, hogy a tulajdonjogi rendszer is a társadalmi irányban tovább fejlesztik. A multat természetesen nem lehet megsemmisíteni; az idő szentcsitette fennmaradt részeit. A tulajdonjog szervezése következménye a gazdaság szervezetének. A versenyen alapuló gazdaság szükségszerűen vezet a magántulajdon kiterjesztéséhez, míg ellenben azon gazdasági rendszer, mely az állami tevékenység kiterjesztését követeli, szükségképpen a magántulajdon megszorításához vezet, mint az tényleg már is bekövetkezett.

Valamint korunk története mutatja, hogy a politikai szabadság biztosítására nem elég az abstract szabadságot hirdetni, mivel a tapasztalat szerint, daczára ennek bizonyos irányban visszatértünk uj és elég nyomasztó függőségi viszonyokhoz, ugy a gazdaság terén is a korlátlan szabadság hirdetése veszélyezteti a társadalom összhangzatos fejlődését. A tulajdonjog terén is ép oly helytelen, mint a történettel mereven ellenkező, a korlátlan rendelkezési szabadság hirdetése, mivel egyrészt a tulajdonnak mindig voltak és kellettek lenni törvényes határai, mivel másrészt a tulajdonnak mindig voltak és kellettek lenni társadalmi funkciói, annál is inkább, mivel minden tulajdon keletkezéséhez az állam és a társadalom intézményei hozzájárulnak. Minden jognak — mondja Gierke — van bennrejlő határa és a tulajdonjog már fogalmánál fogva nem lehet korlátlan jog. A tulajdon jogköre továbbá nem lehet olyan nagy, hogy másoktól a léthez és fejlődéshez szükséges javakat elvonja. Ez különösen fontos azon javaknál, melyek nem a termelés eredményét képezik, a melyeket tehát az egyén elő nem állíthat, hanem a melyek a természet adományait képezik. Ez irányban vezet a jelenben is a társadalmi és még inkább állami életünk fejlődése a tulajdonjogi politikát.

5. A merev magántulajdon jogosultságát részben vagy egészben korán kezdik kétségbevonni. Már Spinoza¹ akarja, hogy a föld az állam tulajdonában legyen. Hobbes² is az állammal szemben csak korlátozott tulajdonjogot ismer el. Montesquieu³ szerint a tulajdonjog szintén egyezség dolga. Mill⁴ a földet az emberek közös örökségének nevezi; elsajátítása csak a czélszerűség kérdése; mihelyt nem czélszerű,

¹ Laspeyres, Volkswirthsch. Ansichten d. Niederländer. 23. l.

² Bluntschli, Geschichte d. Staatsrechts. 98. l.

³ Baudrillart, Revue d. deux Mondes. 1877.

⁴ Principles. book II, chap. II. §. 6.

igazságtalan. Möser¹ szerint a föld az államé. Niebuhr² szerint a tulajdonjogot csak úgy lehet indokolni, ha emberségesen és lelkiismeretesen kezeltek. Történetileg is sokféleképen a tulajdonjog korlátozására akadunk. Fustel de Coulanges³ szerint Rómában minden vagyon az állam rendelkezésére állott; ha szükség volt pénzre, az állam követelhetette a nőktől az ékszereket, a hitelezőktől követeléseiket, az olajfa-tulajdonosoktól olajat. Másfelől azonban volt Rómában a tulajdonnak külön istene, külön oltára, külön ezéhe, minden családnak külön istene. A magántulajdon megszorításával járt a Konstantin óta terjedő fogalom egy főtulajdonról, mely akkép keletkezett, hogy a sanyargatott vidéki népesség, az emelkedő adónyomás alól szabadulandó, a nagyobbak patronatusa alá menekült. XIV. Lajos emlékirataiban azon tételt olvassuk, hogy a király szabadon rendelkezik minden vagyonnal.⁴ Angliában is a legújabb időig uralkodó azon nézet, hogy abszolút tulajdonjog nem létezik.⁵ Nálunk is a gazdasági egyesület egy vizsgoi javaslatban 1843-ban azt mondja, hogy alkotmányos országban minden polgári magánjog a közjog kifolyása. Nagy Pál pedig 1834-ben egyik beszédjében a tulajdonra való általános jogot állítja. Különben pedig a tulajdonjog megítélésénél annak nagysága, a vagyonban mutatkozó különbségek és a tulajdon szerzési módjai fognak tekintetbe jönni. Mennél nagyobbak a vagyonok és mennél inkább növekednek a vagyonkülönbségek, annál erősebb támadásoknak lesz a tulajdon kitéve. Amerika soká ellentállott a socialistikus áramlatoknak; mióta azonban ott az úgynevezett „Mammuth“ tőkések száma szaporodik, kikkel szemben a proletariatus nagy tömege áll, azóta ott a tulajdon iránti tisztelet nagyon meg van ingatva. A tulajdon iránti tisztelet annál nagyobb lesz, mennél inkább vezethető vissza a tulajdon munkára. Ihering⁶ mondja, hogy a tulajdonjog csak a munkával való tartós összeköttetés által képes magát frissen és egészségesen föntartani. Ellenben az erőszakkal, bünnel, anyagi és erkölcsi piszokban szerzett tulajdon gyökerei lazák.⁷ Keleten — mondja Renan⁸ — a tulajdonjognak

¹ Nicht ph. Schriften 447. l.

² Patr. Phantasien III. 65.

³ Cité Antique, 263. l.

⁴ Mémoires historiques de Louis XIV., II. 121. l.

⁵ Roscher, Ansichten d. Volkwirthsch. II. Über den Werth des Bauernstandes.

⁶ Kampf um's Recht. 35. l.

⁷ A tulajdonjog korlátozásáról jogi szempontból lásd még Zeitsch. f. gesch. Recht I., Puchta, Cursus II. 231. §. Ihering, Dogmatische Jahrb. VI. Gierke, Die sociale Aufgabe des Privatrechts. Menger, Recht auf den Arbeitsertrag stb.

⁸ St. Paul, 511. l.

ritkán van tisztességes forrása; minden gazdag emberről azt állíthatni, a nélkül, hogy az ember gyakran tévedne, hogy ő vagy elődje hódító volt, vagy tolvaj, zsaroló, tisztviselő vagy aljas ember.

A tulajdonjognak nyilvánjogi elemekkel való vegyítése és áthátása olyan követelmény, mely magának minden államban már jelentékeny elismerést szerzett. A közigazgatási jog napról-napra való terjedése nem egyéb, mint a magánjog megszorítása és különösen a magán tulajdonjog korlátozása a közérdek szempontjából. A közgazdasági, a közegészségügyi közigazgatási jog különösen szűkebb határok közé szorítja a tulajdonjogot. Jelentékeny megszorítás következménye azon mozgalomnak is, mely a társas tulajdonjogot és különösen az állami tulajdon a magántulajdon terének csökkentésével kiterjeszti, mi az államosítás, a részvény- és egyéb társulati vállalatok terjedésével bekövetkezett. A közhasznú vállalatok érdekében engedett kisajátítási jog is megszorítása a tulajdonjognak. Az állami ellenőrzés is, melynek köre ma szintén sokkal nagyobb, mint azelőtt, a magántulajdon megszorítása.

Alapfogalmak.

1. Az emberi élet föltételei a külső természetben rejlenek, mely az élet fentartásának és fejlődésének eszközeit szolgáltatja. Az emberi természet szózatát, mely arra int, hogy a külső természet valamely tényezőjére szükségünk van, hiányérzet előzi meg. Ezen hiányérzet, „*αναγκη*“, melynek oka az, hogy valamire szükségünk van, maga is *szükségletnek* nevezetik. A szükséglet mint hiány jelentkezik, mely egyuttal annak megszüntetésére ösztönöz. Az erre irányzott törekvés legteljesebben eléri célját, ha a szükségletek a legkönnyebben, a legteljesebben, a lehető legtöbb egyén által elégítettnek ki. A szükségletek a leghatalmasabb rugóját képezik az ember gazdasági tevékenységének, habár korántsem az egyedülit. A szükségletektől különböznek a vágyak, a szenvedélyek, melyek egész a szükségletek elfajulásáig vezethetnek. A szükségletek és élvek között szigorú különbséget kell tenni; amazok aczélozzák az egyéneket, emezek elpuhítják és tönkreteszik. A szükségletkielégítés műfolyama a következő lélektani állapotokat idézi elő; ha a szükségletkielégítés tárgya elérhetetlen, akkor a szükséglet nyugszik; ha elérhető, akkor cselekvőleg érvényesül és ha eléretett, akkor is nyugalom áll be. Az első állapot lemondást és sok esetben megalégedettséget is okoz, a második tevékenységre buzdít, a harmadik a nyugodt élvezet állapota.¹

Azonban a szükségletek nemesak a testi élet viszonyaiból fejlődnek. Vannak mindenekelőtt az ember szellemi és erkölcsi természetéből származó szükségletek. Így pl. egyike a legkorábban nyilvánuló szükségleteknek, a vágy, magát másoktól megkülönböztetni, azok között kitűnni, mely még a vadembereket testüknek mindenféle módon való ékesítéséhez vezeti. Igen korán jelentkeznek a vallási szükségletek.

¹ Clark, philosophy of wealth, 49. 1.

Vannak továbbá kulturalis szükségletek, melyek a műveltség haladásával növekedő számban fellépnek. A magasabb szükségletek egyik sajátosságához tartozik, hogy a kielégítéssel még fokoztatnak, mivel tulajdonképpen kielégíthetlennel: a ki azokkal megismerkedett, mindig nagyobb mérvben kívánja azokat kielégíteni. Vannak végre társadalmi szükségletek, melyek a társas együttlét következményei. Szükségletnek a szó szoros értelmében véve, tulajdonképpen csak azokat nevezhetjük, melyek testi természetünkből származnak, míg a többiek inkább élvezeteknek nevezendők. Megjegyzendő, hogy a szoros értelemben vett szükségletek azonban szintén élvezetté válhatnak, sőt válnak a kultura haladásával, a mennyiben azok kielégítése akkép történik, hogy abban élvezetet is talál. Viszont a nevelés és szokás befolyása alatt az élvezet is szükségletté válhatik. Különböző is a felfogás a kettő közötti határról egyes korszakok és egyes népek szerint. Vannak népek, melyek szükségletnek néznek, mit mi élvezetnek, fényűzésnek tartunk és megfordítva. Így a japáni lakása oly kezdetleges, hogy abban télen fázik, nyáron megsül, de a mellett ezerféle csecsebecse, számtalan tárgy bronzból, fából, lakkból, elefántesontból, miért is joggal mondhatni, hogy a japániaknál a felesleges szükséges, a szükséges felesleges.

A gazdasági élet alakulása főleg a szükségletek alakulásától függ. A szükségletek változása változást von maga után a gazdasági élet egészében. A legnagyobb gazdasági és kulturalis forradalmak egyes szükségletek kielégítésének változásai, pl. a növény-, a húseledel meghonosítása, narkotikus anyagok használata stb. A szükségletek emelkedése kényszeríti nálunk is a régi nemest a polgári munkában részt venni és a földbirtok meg nem tarthatásával átalakul a jogrendszer. Azért hibás minden gazdasági törvényhozás, mely egyoldalúan a termelés érdekeiből indul ki. Minden helyes törvényhozásnak a fogyasztásból és annak érdekeiből kell kiindulnia.

A kulturának egyik törvénye, hogy a szükségletek szaporodnak.¹ Ez által az ember életmódja folytonosan tökéletesbül és egyúttal biztossáttatik az, hogy a szükségletek kielégítése az embert folytonos tevékenységre, munkára, haladásra serkenti.² A szükségletek száma és ereje

¹ Szépen fejezi ezt ki Goethe «a természetes leányban»:

Ihr dränget mir so manch Bedürfniss auf,
Nun war ich arm, als ich die Reichen kannte,
Nun war ich sorgenvoll, denn mir gebrach's,
Nun hatt' ich Noth, ich brauchte fremde Hilfe.

² Érdekes, hogy számos régi író a mellett foglalt állást, hogy az élelmi-szerek mentől drágábbak legyenek, a munkabérek mentől alacsonyabbak, mert

rendesen megfordított arányban állanak. Magas jólét mellett az egyének szükségletei sokfélék, de gyengébbek, szegénység mellett a szükségletek száma csekély, de erejük nagy. A gyenge erejű szükségleteknél sok a változás, mert nagy befolyása van az önkénynek, a szeszélynek. Azonban a szükségletek szaporodásának is megvannak a maga természetes határai. Nem az élvhajhászat és a szükségletek túlfinomítása képezi a célt. Az, kinek semmi szükséglete nincs és az, ki élvezetről élvezetre repül,¹ egyformán távol állanak az eszménytől. Az élvezetek túlhajtása különben többnyire undorban végződik és gyakran ellenkező állapotát szüli, a lemondást és ascésist (Assisi Ferencz!)

A kulturának egy másik törvénye a szükségletek átszellemitése. Mennél magasabb a műveltségünk, annál nagyobb szükséglet érzünk szellemi javak után. Ezek közé számítjuk a tudomány, a művészet kincseit, de ide tartoznak az erkölcsi javak, a nemesnek, az igazságosságnak szeretete, melynek keresése által a jellem nemesbül. Ezen szükségletek sajátzerúségét képezi, hogy nem önzők, sőt a nemes és igazságos az önérdekekkel ellentétben áll és annak leküzdését követeli. Sajátzerúsége e szükségleteknek továbbá az, hogy nagyon fokozódnak, sőt a kielégítés után még nagyobb vágyat keltenek. Sajátzerúségök végre az, hogy azok is, kik ezen nemesebb szükségleteket nem érzik, saját értékek emelésére, mely maga is egy hatalmas szükséglet, azoknak érzését szinlelik, hogy ezáltal jobbaknak tűnjének fel; ezen módon nevelőleg hatnak ama szükségletek olyanokra is, kik műveltségök, jellemöknél fogva alacsonyabb fokon állanak.²

A szükségletek különböző szempont szerint osztályozhatók. Azok fontossága szerint következő sorrend észlelhető. Vannak első-, második-, harmad- stb. rendű szükségletek. Körülbelül hat az első- és hat a másodrendű szükségletek száma. A hat elsőrendű szükséglethez számítjuk az étkezést, ruházkodást és tisztaságot, a lakást és fűtést-világítást, a pihenést, alvást és betegségben a gyógykezelést. A hat másodrendű szükséglet az

különben a munkás nem dolgozik. Tehát a munkabéreket le kell szállítani, az élelmi szereket adók által meg kell drágítani, ellenkező esetben a munkás épen csak annyit fog dolgozni, mi fentartására szükséges, vagy könnyelműen fog élni. Ezt tanították Petty, Temple, De Witt, Houghton stb. De ezen tan szükségkép azt követelné, hogy ugyanezt tegyék a többi osztályokkal szemben is, mert azok is csak a szükség által kényszerítettek munkára, tehát az egész társadalmat a lehető legsanyarúbb életre kell ítélni, hogy mindenki teljes erejével dolgozzék. Sokkal jobban éretik el a cél a műveltség emelésével és a szükségletek szaporodásával.

¹ Cupiditas ubi concuperit, parit peccatum, peccatum autem consummatum gignit mortem (Kempis).

² Lásd ezekről igen jó megjegyzéseket Clark, Philosophy of wealth.

ékesítés, a szórakozás, a mozgás, a nevelés és tanítás, a foglalkozásból származó szükségletek, a vallás. Azonban a szükségletek sorrendje változik különböző tényezők befolyása alatt; éghajlat, időjárás, lakhely, társadalmi viszony, foglalkozás ezt megváltoztatják. A ruházkodás vagy fűtés pl. nem minden éghajlat alatt elsőrendű szükséglet, viszont pl. a szellemi foglalkozást űzőre a szórakozás elsőrendű szükséglet. A kereskedőre nézve az utazás elsőrendű szükséglet lehet, másokra nézve harmad, vagy negyedrangú. Bizonyos állásokban szükséges a külső megjelenésnek és életvitelnek bizonyos előkelősége, más állásokban az teljesen elengedhető. A szükségletek mechanikájának egyik legfontosabb tétele, hogy a szükségletek sorrendje megtartassék, mivel az ellenkező a gazdaság alapjait veszélyezteti. A szükségletek sorrendje részletesebben következőképpen állapítható meg: 1. elsőrendű életszükségletek; 2. a jövőről való gondoskodás; 3. társadalmi érintkezés; 4. szellemi élet; 5. művészeti élvezetek. Minden társadalmi osztályra nézve — mint Cohn helyesen mondja — nem a szükségletek alsóbb csoportja jellemző, hanem azok csúcsa, azaz, hogy hol végződnek. Ha valmely alsóbb vagyoni osztály szükségletkielégítésével azon csúcsot akarja elérni, mely egy magasabb osztályé, az csak úgy történhetik, hogy az alsóbbakra és szükségesebbekre nem fordít eleget; azaz az alap keskenyebb, míg esetleg az egész a megfordított gúla alakját nyeri és a gazdaság összedől.

Megkülönböztethetjük még a szükségleteket következőképpen: *a*) feltétlen és feltételes, *b*) magasabb és alsóbb, *c*) velünk született és szerzett, *d*) halaszthatlan és halasztható, *e*) pozitív és negatív, *f*) közvetlen és közvetett, *g*) szabad, korlátolt, szabályozott és tiltott, *h*) általános és különös, *i*) folytonos és időleges, *k*) rendes és rendkívüli, *l*) jelen és jövő, *m*) egyéni és köz, *n*) nyilvános és magán, *o*) valódi, képzelt és hamis szükségleteket. A szükségletek között jelentékeny különbségek mutatkoznak azoknak jelentősége, tartama, sürgőssége, gyakorisága stb. szerint. A szükségletek alakulására befolyással vannak szokás, hagyomány, nemzeti irányok, társadalmi, politikai áramlatok stb.

A szükségletkielégítés nagy haladást tett, de még korántsem tökéletes. miről meggyőződünk, ha az alsóbb néposztályok életviszonyait vizsgáljuk. Másfelől a szükségletkielégítés mindig bizonyos határok között fog mozogni. Senki sem elégítheti ki minden kívánságát, hanem kénytelen azok között választani és e választás iránya az egyének gazdasági jellemének egyik fővonása.

A szükségletek szaporodásának van számos hátránya is. Először a kétségbeesett harc a szükségletkielégítés eszközeinek megszerzésére.

Azonkívül pedig a gazdagság, mely mindennemű szükséglet kielégítését biztosítja, túlságos tekintélye. Ebből származik a féktelen vágy a gazdagság után, mert gazdagság és tekintély ily társadalomban egyértelmű és ebből ismét a válogatás nélküli alkalmazása mindazon eszközöknek következik, melyek által gazdagsághoz juthatni.¹

2. Szükségleteink kielégítése és a jólétre való törekvés tevékenységre kényszerítenek; ennek czélja azon anyagok beszerzése, melyek a szükségletek csillapítására alkalmasak, azoknak a szükségleteknek megfelelő átalakítása és végre azoknak felhasználása. Azon tevékenységet, mely a szükségletek kielégítésére szolgáló javak előállítására, azoknak czélszerű felhasználására és az anyagi jólét előmozdítására irányul, gazdasági tevékenységnek, *gazdálkodásnak* nevezzük. A gazdálkodás jó vagy rossz, észszerű vagy észszerűtlen gazdálkodás. A tudomány természetesen csak az elsővel foglalkozik. A gazdálkodásnál az embert azon elv vezérli, hogy a szükségletek kielégítése a lehető legkevesebb áldozattal történjék. A gazdálkodás lényege áldozatok és előnyök mérlegelése, amazoknak a lehető legkisebb mértékre való leszállítása. Azért azon elv, mely szerint a lehető legkevesebb áldozattal a legnagyobb hasznot akarjuk elérni, *gazdasági föelvnek* nevezetük. A gazdaságossági elv nem egyéb, mint a Maupertuis és Gauss szerint az egész természetben működő takarékosági törvény („lex minimi“), mely szerint a természet minden hatás elérésére csak annyi erőt használ fel, a mennyi szükséges és minden hatásban az erőt teljesen kimeríti. Még közelebb viszi a gazdaságosság törvényét természeti előképéhez Zöllner, ki az egész természetben azt a törvényt találja, a lehető legkevesebb összeütközést, illetőleg bajt, áldozatot okozni.²

A gazdaságossági elv megvalósításának főmódjai kiképzés, kitarítás, szorgalom, rendszeretet, az erők egyesítése, a hatások felhalmozása és átvitele a jövőre, a javak összegyűjtése a termelés szempontjából, a takarékoság, a rendszeresség, a biztosítás, a törlesztés a fogyasztás szempontjából.

A gazdaságosság elvét legelőször Quesnaynál találjuk.³

¹ Az erős ösztön ezen kereskedelmi csalásokra a gazdagság vágya. És ha kérdezzük: Honnan e vágy? Úgy a felelet az: a feltétlen tisztelet a gazdagság előtt. Gazdagság és tisztelet csak két oldala ugyanazon dolognak. (Spencer, Essays, II. 140. és 141. l.) Ugyanezt fejezi ki az amerikai közmondás: Csinálj pénzt — ha lehet, tisztességes módon!

² Die Natur der Kometen 363. l.

³ «D'obtenir la plus grande augmentation possible des jouissances par la plus grande diminution possible des dépenses, c'est la perfection de la conduite économique.

A gazdálkodási tevékenységnek két lényeges oldala van és pedig a javak előállítás, vagyis a *termelés* és a javaknak felhasználása, vagyis a *fogyasztás*. De a munkamegosztás következtében a termelt javak a fogyasztás céljából a termelő gazdaságából átmennek a fogyasztó gazdaságába; a javaknak ezen mozgalmát *forgalomnak* nevezük. A forgalmat végre kíséri a nemzeti jövedelem megoszlása és az összes ennek alapján fejlődő jelenségek képezik a *jövedelemelosztás* körét.

Az angol tudomány legtöbb képviselője és újabban Menger is a gazdálkodás és így a gazdaság tárgyának a fogyasztást nem tekintik, mivel a javak elfogyasztása természeti törvények szerint megy végbe. Ez ugyan igaz, de az áll végre a termelésről is, és valamint ennek, úgy vannak az észszerű fogyasztásnak is gazdasági elvei. Különben újabban egyes angol írók is épen a fogyasztás elméletét tekintik a tudomány alapjának, mint Jevons.

3. Rendszeres tevékenység alapjává a szükségletkielégítés csak az embernél válik. Az állatnál is találjuk a gazdálkodás esiráját. Munkát, szorgalmat, előrelátást, takarékossgot, gyűjtést, munkamegosztást, a munka tökéletesbítését, vándorlást, még eserét is találni az állatoknál, sőt jótékonysgot és kölesönösséget is.¹ Azonban rendszeres működéssé a gazdaság csak az embernél fejlődik. Valamely gazdasági alanynak a szükségletkielégítésre irányuló tevékenységeinek és berendezéseinek összesége képezi a *gazdaságot*. A gazdaság feladata a gazdasági alanynak legtöbbkétesebb ellátása javakkal. A gazdaság jellegéhez tartozik tehát az észszerű összefoglalása a javaknak és tevékenységeeknek, tartozik különösen a tartósság, a tervszerűség, kitartás, az előrelátás, szorgalom és takarékossg, a rend, a pontosság, az arányosság. A gazdaság alanyát tekintve, egyes gazdaság vagy összgazdaság; az egyes gazdaság egyéni vagy családi; az egyéni természeti vagy jogi személy gazdasága lehet. Az összgazdaságok vagy szabadok (pl. egyletek, szövetezetek), vagy kényszeren alapulnak (pl. község, állam), vagy végül vegyesek (társadalmi gazdaság). Rendeltesése szerint a gazdaság a magán-, vagy a közérdek kielégítésére szolgál; e szerint megkülönböztetjük a magán- és kögazdaságot. Szervezetök szerint az összgazdaságok csak mechanikailag foglalják össze az egyes gazdaságokat, vagy szervesen. Az összgazdaságok szerves alakjának legmagasabb typusa az állam. Itt az összeköttetés a munkamegosztás legkövetkezetesb keresztülvitelén alapszik.

¹ Cognetti de Martiis, le forme primitive nella evoluzione economica.

Az egyes gazdaságok, melyek egyes természeti vagy jogi személyek gazdasági céljainak szolgálnak, egyedgazdaságot képeznek; az egyes gazdaságok összefoglalásából származó gazdaságok pedig összgazdaságokat képeznek. Az egyedgazdaságok túlnyomóan egyéni célok elérésére szolgálván, ezen szempontból magángazdaságoknak neveztetnek; az összgazdaságok között legfontosabb a gazdaságoknak az állam egysége alapján való összefoglalása; így keletkezik a *közgazdaság*, *nemzetgazdaság*. A magángazdaságok összefoglalása történhet tisztán csak mechanikai alapon, midőn csak külső kapocs foglalja azokat össze, a nélkül, hogy bensőleg érintkeznének; a gazdaságok ily állapot mellett nem vagy alig gyakorolnak egymásra hatást, egymással egészen egyenlők; az egész csak annyiban különbözik az egyestől, hogy annak sokszorosát képviseli. De a magángazdaságok összgazdasággá való összefoglalása történhetik más alapon is, t. i. a szerves összetartozás alapján. Így keletkezik a *társadalmi gazdaság*. A társadalmi gazdaságban az egyes gazdaságok önállóan nem is működhetnek, hanem csak mint az egész egyes részei; magukban véve nem is képeznek független, teljes egészet. Ez pedig a munkamegosztás alapján történik.

Már a családban mutatkozik a munkák célszerű felosztása az egyes családtagok között, még inkább a társadalomban. Képesség és hajlam egyenlőtlenül lévén meg a társadalom egyes tagjaiban, a gazdaság annál nagyobb eredményt fog elérni, mentől inkább történik a munkák elosztása képesség és hajlam szerint. Ebből folyik, hogy magasabb műveltségnél a társadalom egyes tagjai egy-egy foglalkozást választanak a helyett, hogy mindegyik mindazt állítaná elő, a mire szüksége van. Az egész társadalom szervezete a gazdaság szempontjából tehát olyan, hogy az nem áll oly gazdaságokból, melyeknek mindegyikében ugyanaz történik, hanem minden gazdaságban különböző tárgyak előállításával foglalkoznak és az egyes gazdaságok egymást kiegészítik. Minden termelő, elkülönítve tekintve, a gazdasági feladatok csak egy részét végzi, magában véve tehát csak csonka gazdaságot képez, míg viszont a fogyasztása a legkülönbözőbb tárgyakra terjed ki. Minden gazdaság föltételez termelést és fogyasztást; a termelés mindig egyoldalú; a fogyasztás sokoldalú, a legkülönbözőbb javakban történik. Ha például csak a kereskedőket nézzük, nem tekintve azt, hogy az illető államban mások is vannak, a kik a szükséges tárgyak előállításával foglalkoznak, akkor nem értenők, hogyan élhetnek meg azok, mert ki szolgáltatja nekik az élelmet, az italt, ki a lakást stb.? De ha áttekintjük az egész társadalmat, látjuk, hogy itt

minden szükséglet kielégítéséről gondoskodnak. Egy társadalom összes egyéni gazdaságai együttvéve képeznek csak teljes egészet, oly egészet, mely egyenlőtlen, de egymást kiegészítő részekből áll; minthogy részei egymást kiegészítik, egymást támogatják és csak együtt képeznek egészet, de nem elkülönítve, ép úgy, mint az organikus testeknél (növény, állat, ember), a társadalmi gazdaságot organismusnak nevezük. Ezen szerves természetnek következményei: 1. az egység, 2. az összetartozás, 3. a függőség, 4. a kölcsönhatás, 5. a helyettesítés, 6. az egyetemlegesség. De a társadalmi gazdaság a szerves és állati életnél magasabb fokot foglal el, a mennyiben ethikai egyének egészét képezi, tehát ethikai lényt alkot. A magángazdaság viszonya a társadalmi gazdasághoz e szerint rendesen a kölcsönösségen alapszik. De alapulhat az még az egyoldalú egoismus, sőt a parasitismus elvén egyfelől, az önfeláldozásig menő altruismuson másfelől. A társadalmi gazdaság tehát az egyes gazdaságoknak szerves egységgé összeforrasztott összege a nép vagy az állami lét alapján. A társadalmi gazdaság történelmi eredmény és a nép történetének épen egyik legfontosabb eredményét képezi. A kultura terjedésével, a közlekedési eszközök javulásával, végül az egész emberiséget egy gazdasági kapocs egyesíti, mely a nemzetközi munkamegosztásból származik; a különböző államok a külkereskedelem útján javakat vesznek és eladnak. Ezen szempontból szólhatunk *világgazdaságról* is, mint az emberiségnek egyesülése és közös törekvése gazdasági céljainak valószínűsítésére. A társadalmi gazdaság jogi és politikai egységen alapul, a világgazdaság csak gazdasági és kulturális egység, melyben csak egyes pontokon (pénz, kereskedelem, vasútiügy, szabadalmi ügy, postaügy, mértékügy terén) jogi intézmények hozzák kifejezésre a szorosabb kapcsolatot. A világgazdasági rendszer megbecsülhetetlen nagy előnyei mellett számos hátránnyal is jár.

4. A magángazdaság szervi összefoglalása társadalmi gazdasággá, befolyással van a gazdálkodó egyének tevékenységének rúgóira. Milyhelyt a magángazdaság a munkamegosztás alapján rideg magángazdasági jellegét elveszti és bizonyos tekintetben közzgazdasági szervvé válik, a magángazdaság nem követheti a rideg magánérdek elvét; mellette érvényesül a közzgazdaság követelménye és érvényt szerez a közérdeknek, mi esetleg kényszerintézmények útján is biztosíttatik. A magángazdaság önérdekét, mely az egyesek érdekelletét tételezi fel, legyőzi a társadalmi gazdaság közérdeke, mely az érdekazonosságot hozza kifejezésre, a mely a társadalmi együtltét előfeltétele. Magángazdasági és közzgazdasági elv egymást áthatják és a legegész-

ségesebb szervezet az, mely mindegyiknek biztosítja a megfelelő működési tért. Ezekkel nem egyenlő természetűek és jelentőségűek, mint azt némelyek gondolták, más elvek, melyek szintén érvényre jutnak és pedig úgy a magán-, mint a közgazdasági elv mellett; ilyen különösen a családi elv, ilyen még a jótékonyági elv is. Míg a közgazdasági elv ritkán vezet tovább — és követelőleg nem is vezethet — mint oly szervezkedéshez, melyben az egyén érdeke is érvényesülést talál, addig a családi elv, a jótékonyági elv, az önérdek teljes leküzdését eredményezhetik. Ezen elvek helyes kapcsolását csak úgy találhatni, ha azokat az erkölcsi elvre visszavezetjük, melynek azok mintegy csak különböző hangnemei. Ellenben hiábavaló azon kísérlet, ezen elveknek külön működéséből származó jelenségeknek egymásra hatásából eredő módosításokat megállapítani. E tekintetben igaza van Ruskinnak,¹ midőn a régi iskola abbéli eljárását helyteleníti, mivel ezen különböző elvek hatása nem számtani módon pluszal és minussal megállapítható, hanem ezen elvek mint a vegyi egyesülésnél összefolyván, egészen új terméket képeznek. Az említett elvek jelentősége a közgazdaság szervezése szempontjából különböző korszakokban nagyon különböző.

A jótékonyági elv egyes társadalmakban igen nagy szerepet játszik. A keresztény társadalom különösen a középkorban mutatja nagy szervező jelentőségét. A római császárság utolsó századaiban terjedő stoikus világnézet egyesült az első sorban a szegények között elterjedt kereszténységgel, hogy a jóttevés azon szellemét áraszták, mely a korai középkor egyik legszebb vonása volt. Azon hitelv által, hogy minden bűn, minden betegség, minden szerencsétlenség jóttevés által helyrehozható, egy pénzáradat vezetett a jótékonyág terére, mely sokféle nyomort enyhített, igaz, bajokat is szült. A szegényt Isten kedvenczének tekintették, kinek a gazdagok tartoztak szolgálni. De a jótékonyág tere tovább terjedt, a mennyiben majdnem az egész akkor hiányzó közigazgatást pótolta. Ha utat kellett készíteni, hidat építeni, ha kórházat kellett felállítani, betegeket ápolni, gyermekeket nevelni, tudományt és művészetet ápolni, itt volt az egyház, a kolostor, az alapítvány, a szerzet. E kort tehát joggal azon korszaknak nevezhetjük, melyben a nyilvános igazgatás jelentékeny részben jótékonyági („karitatív“) elven nyugvott.

5. A gazdaságban a napról napra megújuló szükségletek kielégítése képezi a legfőbb feladatot. Gondoskodni kell tehát, hogy az

¹ Unto this last, 3. l.

elfogyasztott javak helyébe mindig újak járuljanak a gazdaságba. Az ujonnan belépő javak összesége, melyek tényleg a szükségkielégítésre fordíthatók, a *jövedelem*; ha kockázattal járó gazdasági tevékenységből származik, tágabb értelemben *nyereség*. Nyereség a nem várt vagyonszaporodás is. *Bevétel* a forrástól és a terhelő költségektől eltekintve, minden a gazdaságba belépő jószág. Minden esökkenés, mely a gazdaságban a javak mennyiségében előfordul, általában véve *kiadás*, illetőleg *veszteség*; ha a szükséglet kielégítése érdekében történt, *fogyasztás*; tekintettel valamely előnyre, *költség*, a nélkül pedig *veszteség*. A gazdaság tehát folytonos szaporodást és esökkenést mutat a javak mennyiségében. A gazdaság végeredményét megtaláljuk, ha a gazdaságba belépett összes új javakat, az abból kilépett összes javakkal összehasonlítjuk. Ezen összehasonlítását a bevételeknek és kiadásoknak gazdasági számadásnak, *mérlegnek* nevezzük. A mérleg vagy fölösleget mutat föl, ha a bevételek nagyobbak a kiadásoknál, vagy hiányt (Deficit), ha a kiadások nagyobbak a bevételeknél, vagy egyensúlyt, ha bevétel és kiadás egyenlő. Az első esetben a mérleget kedvezőnek, a másodikban kedvezőtlennek nevezzük. A fölöslegnek összegyűjtése és félretétele későbbi időkre *meztakarítás*; minden indokolatlan kiadás és megtámadása a törzsvagyonnak, *pazarlás*.

6. A gazdasági jelenségek bizonyos erőkre vezethetők vissza, melyek különösen ezen téren működnek. Ilyen erőket *gazdasági* erőnek nevezünk. Ezen erők mindenekelőtt kétfélék, olyanok, melyek új gazdagságot teremtenek, és olyanok, melyek a létező gazdagságokat megsemmisítik. Ezen teremtő és pusztító erők mellett még külön említhetni azon erőket, melyek a létező javak megtartását biztosítják. Különböző gazdasági korszakban különböző hatálylyal érvényesülnek ezen erők, melyek közül különben egy sem marad soha egészen tétlen. Ha a teremtő erők túlsúlyban vannak a destructiv erők felett, akkor beállnak a haladó korszakok, ha ellenben a destructiv erők túlsúlyban vannak, akkor beáll a hanyatló korszak; a konzerváló erők túlsúlya szüli a stationär korszakot, mely, ha a teremtő erők nagy hiánya mutatkozik, stagnálóvá válik. A gazdasági erők továbbá különbözök a szerint, a mint testi vagy szellemi, és erkölcsi erők. A phyikai erők természeti erők, vagy emberi erők, a természeti erő elemi erő (víz, tűz, szél, villamosság stb.) vagy testekben rejlő erő, mely ismét az ásvány-, növény- vagy állatvilághoz tartozhatik. Az emberi erő, legyen az akár testi, akár szellemi, vagy egyéni erő, vagy társult erő. A gazdasági élet szempontjából különös fontossággal bírnak a szellemi és erkölcsi erők és ezek között különösen a szorgalom, takarékoság,

előrelátás, megbízhatóság, tervszerűség, a képzettség, pontosság és szigorú számvetés. Ezen erők ismét különböző jelentőséggel bírnak a gazdasági élet különböző köreibben; így a szorgalom a termelés terén, a megbízhatóság a hitel terén, a takarékoság a fogyasztás terén stb. Azonban ezen erőkön kívül a gazdasági élet terén érvényesülnek egyéb erők is, melyeknek elhanyagolása a gazdasági életet helytelen világításba helyezte; a becsvágy, a képzelő tehetség, a különböző szenvedélyek, a jótékonyság stb. Sem becsvágy, sem képzelő tehetség nélkül a gazdaság legnagyobb vívmányait nem lehetett volna elérni, míg viszont szerencsétlen szenvedélyek a gazdaság legnagyobb veszteségeit okozták.

A szoros értelemben vett gazdasági erőkön kívül a gazdasági életre más tényezők is gyakorolnak befolyást; ezek gazdasági tényezők. Ilyen gazdasági tényező pl. az állam szervezete, a terület fekvése, a kor politikai helyzete stb. Ezek bár nem számíthatók a gazdasági erők közé, de mindenesetre fontos gazdasági tényezőkként szerepelnek.

7. A tudománynak egyik nehéz és következtetlenül alkalmazott fogalma a *javak* fogalma, mi részben onnét származik, hogy e fogalomban mindent akartak összefoglalni, minék az ember gazdasági szempontból, vagy épen általában értéket tulajdonít. Hogy szabatosabb fogalomhoz jussunk, mindenekelőtt megkülönböztetünk jóságforrások és jóságok között. Jóságforrás pl. a tehetség, a szorgalom, belső tulajdonságok; avagy az éghajlat, a hőmérséklet, a földrajzi fekvés, tehát külső tulajdonságok; de ezeket korántsem lehet a javak közé számítani. Ezek vezethetnek javak keletkezéséhez, de magukban véve nem javak, különösen nem gazdasági értelemben. Ide tartoznak a társadalmi gazdaságtan által különösen emlegetett viszonyok; ilyen pl. a kereskedő viszonya vevőjéhez, mely a ezéért gyakran fizetett nagy pénzösszegben jut kifejezésre. Mindamellett e viszony csak jóságforrásnak tekinthető, de nem jóságnak. A viszonyok és jogok tehát nem jóságok, hanem jóságforrások. Nehézséget okoznak továbbá az úgynevezett szabad javak. Ezek a természet azon adományai, melyek vagy általában, vagy bizonyos adott helyzetben minden fáradság, minden áldozat nélkül megszerezhetők, többnyire vagy általános, vagy viszonylagos értelemben véve korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésre, és ennek következtében a közgazdasági életben értékkel nem bírnak, a gazdálkodás tárgyát sem képezik. Minden természeti adomány bizonyos körülmények között ily szabad jóságot képez; de egyúttal minden természeti adomány, még a levegő, a víz is, bizonyos

körülmények között értékkel bírhat.¹ A javak sorába csak akkor lép be, ha ily értékkel felruháztatik. A szabad javakkal szemben ismét a többi javak gazdasági javaknak nevezettek, mintha a gazdaság egyáltalában tárgyalhatna nem gazdasági javakat is.

Ezek szerint javaknak nevezzük mindazt, minek gazdasági szempontból értékét tulajdonítunk. Érték nélkül nincs jószág, az érték képezi a jószág alkotó elemét. Értéket tulajdonítunk a munkának és a korlátolt mennyiségben rendelkezésünkre levő tárgyakra; e szerint személyi és tárgyi javakat különböztetünk meg; a személyi javakat *szolgáltatoknak* is nevezzük és a szerint, a mint testi vagy szellemi munkára visszavezetendők, testi és szellemi személyes szolgálatok.

Azon körülmény, hogy a tudomány nem ismerte fel a jószágok és jószágforrások közötti különbséget, lehetetlenné tette, hogy a szellemi és erkölcsi tulajdonságok gazdasági jelentőségét méltányolja, miután némelyek odaszámították a javak közé, mások nem.² Pedig kétségtelen, hogy ezek, ha nem is javak, nagy befolyást gyakorolnak a gazdasági jólétre, és pedig épúgy egyeseknél, mint egész népeknél.³ És egyúttal ez oka, hogy a tárgyi javak jelentőségét túlozták. Pedig a jószágforrások fontosabbak, mint a jószágok és az emberi szellem ismét a legfontosabb a jószágforrások között. Az emberi szellem kifejlesztése fontosabb, mint a javak szaporítása. Azon irány tehát, mely csak a javak szaporítására törekszik, de a mellett az embert elhanyagolja, sőt feláldozza, épenséggel nem felel meg a gazdaságosság elvének. A gazdaság biztosan hanyatlik ott, hol az ember hanyatlik, holott a javakban ért veszteséget az ember igen gyorsan kipótolja.

A javakat megkülönböztethetjük első sorban rendeltetésök szerint; így megkülönböztetjük a védelem, a letelepedés, az anyagesere, a nem gazdasági és a szellemi élet javait. Megkülönböztetjük a személy szerint az egyéni és közjavakat; a szükségletkielégítés módja szerint a magán, nyilvános és állami javakat. Továbbá vannak testi és testetlen,

¹ Milyen értékre emelkedhetnek a természet rendesen ingyenadományai, erre igen érdekes példát találunk Érkövnél (A telepítési kérdéstről, 193. l.), mely szerint a század elején a hó vizet szolgáltató pusztai kutak olyannyira keresettek voltak, hogy pl. a kincstári uradalom által sajtényi, glogováci és peregi határookban állított 3 kutért 475 frt évi haszonbért fizettek a pusztai bérlők, midőn ugyanakkor egy-egy hold gazdag talajú föld évi haszonbére 30 kr. volt. — Peschel pedig azt mondja, hogy a Rivierán a víz készpénz, egy vizesés pedig aranyeső (Abhandlungen, Neue Folge 477. l.).

² Ezek képezték az úgynevezett belső javakat. Trendelenburg szerint az ethika is a javak tudománya, t. i. a belső javak tudománya (Naturrecht, §. 45).

³ Az immaterialis javak nagy történelmi jelentőségét igen jól megvilágítja Schiller (Abfall d. Niederlande, 15. l.).

elhasználható és el nem használható, helyettesíthető és nem helyettesíthető, egyes vagy közös használatra, egyszeri vagy többszöri használatra, folytonos vagy időleges használatra szánt javak stb. Vannak használatuk szerint összekötött javak, melyek csak együtt használhatók, pl. toll és tinta, kizárólagos javak, hol az egyik használata a másikat kizárja (pl. gyógyszereknél). Kiváló fontossággal bírnak a gazdasági életben a csere- vagy forgalmi javak, azok, melyek átruházhatók és forgalomba hozhatók.

A javak között megkülönböztethetjük azokat, melyek közvetlenül valamely szükséglet kielégítésére alkalmasak azoktól, melyek annak csak közvetve szolgálnak. Így pl. a kenyér közvetlenül szolgál a táplálkozásnak, a liszt, a buza, az asztal, kanál, tűzhely stb. csak közvetve. A javak e szempontból bizonyos sorozatot képeznek, melynek jelentősége abban áll, hogy a közvetlenül valamely szükséglet kielégítésére alkalmas javaknak javbeli természete föltétlen, míg a többieké csak föltételes, azaz föltételeztetik attól, hogy mindazon javak megvannak, melyek a közvetlen értékű javak előállítására szükségesek. Így pl. mindazon javak, melyek a gyapot földolgozásánál használatnak, elvesztik javbeli természetüket, a mint csak egy is hiányzik, mely a gyapot földolgozására szükséges. Mentől távolabb áll tehát valamely jószág a közvetlen értékű jószágtól, annál könnyebben veszteti el javbeli természetét. Ebből láthatni, hogy mentől tovább haladunk a gazdaságban és mentől több a jószág, melynek épen nagy része csak közvetett jószág, annál könnyebben veszteti értékét, hacsak más czélokra nem használható. Ez oka annak, hogy pl. válságok idejében igen sok jószág elértéktelenedik, mert egy része azon komplementär, kiegészítő javaknak, melyektől annak értékesítése függ, hiányzik. Másrészt kétségtelen, hogy épen a javak nagy számában rejlik kulturánk egyik része, mivel ezen javak mind a közvetlen javak előállításának és mentől tökéletesebb előállításának ugyanannyi biztosítékai. A másodrendű javak értéke attól is függ, hogy az elsőrendű javak megtartják értéküket. Ha pl. valamely szükséglet megszűnik éreztetni, akkor nemcsak az annak közvetlenül szolgáló javak semmisíttetnek meg, hanem a másod-, harmadrendűek is. Az I. és II-odrendű javak között továbbá azt a különbséget is találjuk, hogy az I. rendűek fölött azonnal rendelkezhetünk, de nem a II., III. rendűek fölött, melyek még átalakítandók, a mi időt vesz igénybe. Ugyanaz okból a II., III. rendű javak birtoka nem is biztosíthat bennünket annyira a szükséglet kielégítése iránt, mint az I. rendűek, mert lehet, hogy az átváltozás nem sikerül. Ha tehát süteményem van, akkor a szükséglet kielégítése inkább van

biztosítva, mintha csak lisztem stb. van, mert a sütés nem sikerül mindig, vagy ha épen csak buzafölde van, melyen azonban rossz termés is lehet. Ezen bizonytalanság különböző javaknál és különböző termelési ágaknál különböző.¹

A szükségletek sokféleségének megfelelően az egyének különböző javakkal kell birnia, hogy szükségleteit kielégítse. A javak ezért bizonyos csoportosítást fognak mutatni és habár az egyes egyének, népek és műveltségi korszakok szerint jelentékeny különbségeket találunk, másfelől alaptípusok mindenütt és mindig ismétlődnek. Mindig egy bizonyos része a javaknak a termelésnek, egy másik a fogyasztásnak fog szolgálni; ezek között ismét egy rész az élmezésnek, egy másik a ruházatnak, egy harmadik a lakásnak stb. Látjuk ebből, hogy a javak bizonyos szervezetet mutatnak föl; nem gyűjtetnek össze és nem kerestetnek rendszer nélkül, hanem bizonyos arányokban egyesítetnek, mely arányok az egyes szükségletek gyakoriságának, belterjeségének, nagyságának megfelelnek. Régen elhalt népek kiásott javai elbeszélnek nekünk azoknak életmódját, a szükségletkielégítés irányait, gazdasági sőt egyéb életelejait, melyeknek a javak jóformán képviselői és melyek a javakban tárgyilagossítottak.

A javak keletkezése illetőleg megszerzése többféle módon történik és pedig 1. eredeti alapon vagy származékos módon 2. foglalás vagy előállítás által, 3. gazdasági vagy más alapon, 4. ingyenes. ellenszolgáltatás vagy kényszer alapján. Az ingyenes szerzés különösen a családi kötelék vagy jótékonyosság alapján történik. Kényszer alapján történik a javak szerzése különösen az állami vagy községi élet körében, a hol ismét vagy ellenszolgáltatással történik, vagy ellenszolgáltatás nélkül. A javak elenyésznek illetőleg elvesznek; 1. természeti vagy gazdasági módon; 2. használva vagy használatlanul; 3. ellenszolgáltatás alapján vagy ellenszolgáltatás nélkül. stb. A javak keletkezési módjai között szerepelnek különösen foglalás, elveszett vagy elhagyott javak találása, találmányok, természeti befolyások, termelés; a javak elenyészési módjai között szerepelnek elemi károk, elveszés, fogyasztás, romlás, gazdasági felhasználás stb.

8. Minden gazdaság és minden gazdálkodó, gazdasági javak képviselője; azon gazdasági javaké, melyek fölött rendelkezik. A gazdasági alanyok rendelkezésére álló értékek összességében rejlő gazdasági erő vagyonnak nevezetik. A vagyon tehát mindenekelőtt gazdasági erőt jelent; továbbá javaknak összességét jelenti; végre ezen javak egységét jelenti, visszavezetve egyszerű elnevezésre, pl. pénzürtékre.

¹ Menger, Grundsätze d. Volkswirtschaftslehre.

Vagyon alatt gyakran nem az összes tulajdonban lévő jószágokat értik, hanem csak a jövedelmező és tartósabb használatot nyújtó tárgyak összegét, nem pedig azokat, melyek máról holnapra elfogyasztnak.

A vagyon ingó vagy ingatlan vagyon tekintve physisikai tulajdonságait; az ingatlan viszonyát a földhez ill. környékéhez nem változtathatja, az ingó igen. A gazdasági haladás az ingatlan vagyon egyik jelentékeny részénél, a földnél, csak annak lefoglalásában és jobb értékesítésében mutatkozhatik, mennyisége nem gyarapítható; ellenben az ingó vagyon nagymérvű szaporodása épen a gazdasági haladás következménye. A physisikai tulajdonságoktól eltekintve az ingatlan vagyon értéke mozgóvá válhatik, gyorsan meg kézről-kézre, míg ellenben az ingó vagyon nagy állandóságot mutathat. A földbirtokos gyakran veti birtokát a forgalomba, míg az értékpapirtulajdonos évtizedeken át megtartja az egyszer beszerzett papirokat, mely hajlam az értékpiaicz szempontjából nagy fontossággal bír. A vagyon vagy használati, vagy termelési vagyon; annak részei fogyasztásra, emennek részei termelésre vannak szánva. A használati vagyon vagy szorosan vett használati, ha olyan javakból áll, melyek huzamosabb ideig használhatók, mint pl. butorok, házak, vagy elhasználásra valók, mint étel, ital stb., melyek a használattal megsemmisülnek. A termelési vagyon is részben állandóbb felhasználást enged, részint csak múltót. A használati vagyonban rejlik a hatalom a fogyasztásra, élvezetre, a termelési vagyonban a hatalom a szerzésre, gazdagodásra. A vagyon továbbá gazdasági vagy egyéb célokra fordított vagyon (egyházi, közművelődési vagyon stb.) magán- vagy nyilvános vagyon. Ez utóbbihoz tartozik különösen az állami és nemzeti vagyon.

Állami vagyon alatt értjük az állam, mint külön jogi, politikai egyén tulajdonában levő javakat. A nemzeti vagyon a nemzet összes tagjainak, tehát egyeseknek, társulatoknak, testületeknek, alapítványoknak, egyháznak és államnak összes gazdasági erejét.¹ A nemzeti vagyon megbecslése sokkal nagyobb nehézségekkel jár, mint az egyesé. Az egyesnek tulajdonában levő javak legnagyobb része idővel forgalomba jut és az egyes vagyonereje attól függ, mennyi értéket tud ő a forgalomból saját vagyonrészeivel megszerezni. A nemzeti vagyonban számos vagyonrész van, mely a forgalom tárgyát nem képezi és nem is képezheti. Azért a nemzeti vagyon forgalmi értéke nem oly biztos

¹ A nemzeti vagyon nem csak az állampolgárok vagyonát foglalja magában, mert a gazdaságban a nemzet fogalmát nem politikai, hanem gazdaságtársadalmi értelemben vesszük, tehát az állam területén levő összes gazdaságok, habár külföldiek tulajdonában vannak, gazdasági erejét.

mérve a nemzet anyagi helyzetének, mint az egyén helyzetének saját vagyonának forgalmi értéke, nem is számítva azt, hogy a forgalmi értékek magassága mindenütt a pénz mennyiségével is összefügg. Egy ostrom alatt álló városban a esereértékek jelentékenyen emelkedni fognak, de senki sem fogja azért a várost gazdagabbnak tekinteni. Mindamellet nem hiányoztak kísérletek a nemzeti vagyon számbeli megállapítására. Ezek két pontból indultak ki, vagy minden egyes egyének vagyonát állították össze és ebből számították ki a nemzeti vagyon nagyságát (egyéni módszer), vagy az egyének tekintetbe vétele nélkül felbecsülték az összes javakat, ingatlanokat és ingókat (tárgyi módszer). Mindkét esetben az adóssági viszonyokat is tekintetbe kell venni. Oly adóssági viszonyok, melyekben adós és hitelező belföldön van, vagy az adósoknál és a hitelezőknél az adóssági viszony mint követelés és tartozás tekintetbe jön vagy pedig egészen el lehet azoktól tekinteni. De a nemzetközi viszonyokból származó követelések a nemzet vagyonához hozzászámítandók, a tartozások (pl. államadósságok) leszámítandók. Említésre méltó még azon eljárás is, mely örökösödési adó létében az évenként adó alá eső vagyonból akarja kiszámítani a nemzeti vagyont, azon elvből indulván ki, hogy a nemzeti vagyon pl. 50-el szorozandó, ha az évi halandóság 2%-ot tenne, azaz minden évben az élők egy ötvened része halna el; mert akkor tényleg minden évben egy ötvened rész, 50 év alatt az egész nemzeti vagyon tulajdonost cserél. Ezen számítás természetesen nem foglalja magában azon vagyonokat, melyek nem képezik az örökösödés tárgyát.¹

A nemzeti vagyon számbeli nagyságáról a következő újabb adatok nyújtanak fölvilágosítást:

		fejenként
Anglia	200740 millió korona	5400 korona,
Egyesült-Államok	174560 " "	3500 "
Franciaország	160000 " "	4300 "

Mily jelentékeny arányban emelkedett a legújabb történeti korszakban a nemzeti vagyon nagysága, azt a következő adatokból láthatni, melyek Angliára vonatkoznak, hol az adatok a XVII. századig visszanyúlnak:

		fejenként
(Anglia)	1690. 6400 millió korona	1160 korona
(Nagybritannia)	1812. 54720 " "	3200 "
	1875. 170960 " "	5200 "

¹ A nemzeti vagyon megbecslésével foglalkoztak különösen Rümelin, Becker, Neumann-Spallart, Losch, Moreau de Jonnés, Foville, Baxter, Giffen, Bodio stb.

Éjszak-Amerikában a nemzeti vagyon 1825-ben 3273 millió dollárt tett.

Ha azonban a nemzeti vagyon forgalmi értéke mégis támpontot nyújt a nemzeti vagyon ereje iránt, gazdagságának megítélésére alig alkalmas. Ennek soká keresett oka abban rejlik, hogy míg az egyén rövid életében a forgalmi értéke a létező javaknak elég fontos annak anyagi jóléte szempontjából, addig nemzetek anyagi boldogulásánál nem csak a létező, és végre aránylag rövid idő alatt pusztuló javak, hanem kútforrásaik bősége, fekvése, éghajlata is kiváló fontossággal bírnak. Azért itt a számokban való kifejezés még kevesebbet ér, mint a nemzeti vagyon megbecslésénél. A tudomány itt inkább bizonyos tüneteket jelöl meg, melyekből valamely vidék, nemzet gazdagságára következtethetni. Ezen tünetek közé tartoznak: a népnek és különösen az alsóbb osztályok emberséges életmódja, megfelelő tápszerek, egészséges lakások; az alsóbb osztályok részvéte a vagyonszerzésben, különösen takarékpénztári betétek, állampapírok vétele útján; számos magasabb szükségletnek, különösen műveltségi szükségletek kielégítése, tudomány, művészet pártolása; nagy tőkéknek felhalmozása és számos nagy tőkebefektetés intézetekre, épületekre, utakra, szabályozási és javítási munkálatokra stb.; alacsony kamatláb, élénk forgalom és értékesebb pénznemek, különösen arany, valamint a hitel és a hiteljegyeknek nagy kifejlődése; kedvező nemzetközi hitelviszonyok, különösen kölcsönnyújtás külföldi nemzetek, államok, vállalatok számára. Nemzeti és magánvagyon egészséges állapotok mellett párhuzamosan haladnak. De egészségtelen viszonyok mellett vagy kivételes esetekben a nemzeti vagyon károsulhat akkor is, midőn egyes magángazdaságok gyarapodnak, sőt ez utóbbi ép oka lehet az elsőnek. Nemzeti szerencsétlenségek is egyesek gazdagodására szolgálhatnak, mire a tapasztalat elég példát nyújt.

A vagyoni állapotok a legkülönbözőbb arányban befolyással vannak termelésre, forgalomra, jövedelemeloszlásra és fogyasztásra. A középvagyonok azok, melyeknek legjobban felel meg a munkamegosztás alapján szervezett gazdasági rendszer, azért a középosztály uralkodása összeesik a munkamegosztásszerű cseregazdaság virágzásával. Úgy nagy mint kis vagyon mellett számos jószágok magában a háztartásban állíttatnak elő legegyszerűbben, melyeket a középosztály a piacon vesz. A szegény kénytelen a munkamegosztásról lemondani, mert nincs vételereje, tehát saját otthonában kell lehetőleg sokat előállítani. A középosztály szervezi a munkamegosztást és abban az egész társadalom munkáját egyesíti. A nagy vagyonok esetleg saját határukon belül

képesek a munkamegosztást alkalmazni. Ennek visszahatása a forgalomra következőképen tüntethető fel. A közpvagyonok a megosztásra támaszkodván, nagyobbítják a forgalom jelentőségét, mert minden jószág átkergettetik annak esatornáin. A forgalom ezáltal sok költséget okoz, mi a magángazdasági rendszernél fel nem merül. Ezáltal a jószágok megszerzése nagyon megrágtat. A kisebb vagyonok nem képesek szükségleteiket a piacon fedezni, lehetőleg sokat kénytelenek otthon előállítani. Ennek következménye, hogy ezen kis vagyonok képesek oly kevés után akkép megélni, mihez pl. a városban a kereset ötszöröse is szükséges volna. A mellett érdekes az, hogy ezen kis gazdaságok még sem képesek a piacon uralkodó magas árakat felhasználni arra, hogy saját fölöslegeiket ott eladják, mivel épen a javak forgalomba hozatala nagy költséget okoz, mit többnyire csak a nagy erővel dolgozó vállalatok előnyösebben kiaknázhathatnak. Innét azon látszólagos ellenmondás, hogy bár a városban drágán élünk, mégis a javak oly áron adatnak, mely ár a kis gazdaságnak nem biztosítaná a költségek fedezését.

Gazdagság alatt különböző fogalmakat érthetünk. Rendszerint a vagyonban levő javaknak és annak alapján a jövedelemnek oly mennyiségét értjük *gazdagság* alatt, mely nagy anyagi hatalmat¹ képviselvén, számos szükséglet könnyű kielégítését, kényelmet és fényűzést enged a nélkül, hogy az illető kénytelen volna keresetet folytatni. A gazdag rendszerint nem képes jövedelmét egészen felhasználni. A gazdagság különösen oly javakban való nagy bőséget jelent, melyek az illető társadalomban a vagyon fő képviselői; tehát pénzgazdaság mellett pénzben, értékpapirokban, naturalgazdaság mellett földben stb. A gazdagság azonban *viszonylagos* értelemben is vehető, és pedig vagy a *többi vagyonokhoz*, vagy a *szükségletekhez* hasonlítva; az első értelemben gazdag az, kinek vagyona a társadalom többségének vagyonát jelentékenyen meghaladja. Különösen a vagyonegyenlőtlenégből származó gazdagságnak vannak számos előnyei, mivel ily állapot mellett a gazdag rendelkezik a szegényebb munkájával, mit kevésbé tehet, ha a javak egyenlőbben vannak elosztva. Ruskin szerint a gazdagság értéke csak abban áll, hogy mások szegények; a gazdagnak érdekében áll tehát, a különbségeket nagyobbítani, mivel ha szegény nem volna,

¹ Érdekes a gazdagság és hatalom fogalmának nyelvészeti összefüggése. A francia *riche*, az angol *rich*, a német *reich*, a régi nyelvekben a latin *reg(s)*, *rex*, a szanszkrit *râj-ból* (innét *rajah*) származik, mely annyit jelent, mint hatalmasnak lenni.

² *Dives a divo, qui ut Deus nihil indigere videtur* (Varro, L. B. 4. 17.)

vagyonát nem tudná élvezni, mivel minden munkát kénytelen volna maga végezni. Viszont a vagyonskülönbségek csökkenésével a kisebb vagyonnal bírók az alsóbb osztályokkal szemben csekélyebb rendelkezési erővel bírnak, és életmódjukban hanyatlanak. A felhasználás szempontjából a gazdagság azon élvezetektől függ, melyeket valaki képes a javakból kivenni. Anyagi gazdagság az, mit valaki bír, erkölcsi gazdagság, mit élvez. Ezzel összefügg egy további megkülönböztetés, melyet élő és holt gazdagság között tehetünk. Ez utóbbi az, melyet a tulajdonos nem élvez, talán tudomása sincs róla, talán el is felejtette, hogy bírja. Ily holt gazdagságot nem élveznek. P. egy gazdag főúr palotája, melyet nem laknak, hanem üresen áll stb.; viszonylagosan holt oly gazdagság, melyet a tulajdonos betegség vagy egyéb testi hiány miatt nem élvezhet. Ily holt gazdagságnak nincs élvezeti funkciója, a javak rendeltetésüktől elvonatnak. Ellenben kis vagyon is nyújthat élvezetet és így gazdagságot nem a javak külső képviselőiben, hanem élvezetben,¹ és akár hányszor látunk egyszerű munkást reggel szegfűvel vidáman és öntudatosan munkájára menni, míg a mogorva gazdag mellette minden élvezetet nélkülöz. Azért joggal figyelmeztettek arra, hogy a munkás hiányos és öröm nélküli élete gyakran csak jövedelmének helytelen felhasználásának következménye. A gazdagság érzete („psychophysikai inger“) továbbá annál nagyobb, mennél nagyobb a különbség múlt és jelen között, azaz mennél nagyobb a szegénység, mely azt megelőzte, mint erre már Möser figyelmeztetett. A gazdagság mérésénél végre arra az álláspontra is helyezkedhetünk, hogy a rendelkezésre levő javakat összehasonlítjuk az illető egyén szükségleteivel és akkor gazdag az, kinek többje van mint szükséglete, szegény, a kinek kevesebbje. Azért a böles mindig gazdag ez értelemben véve, az anyagi élvezeteket hajhászó mindig szegény. Ezen magasabb értelemben véve, azt is mondhatjuk, hogy a gazdagság a javak és szükségletek közötti arány.

A gazdagság állapotában gyakori változások állanak be. Népek és egyének gazdagsága bizonyos időn át változatlan, máskor ismét vagy emelkedik, vagy csökken. Leser a következő állapotokat különbözteti meg, ∞ jelölvé az eszményi állapotot:

¹ Grote, a híres történész elbeszéli, hogy midőn életének nagy munkáját, Görögország történetét befejezte, ép karácson este volt. Felesége puncsot készített és ő a mellett oly boldognak érezte magát, mintha nagy ünnepélyt rendezett volna, pedig nagy vagyona azt megengedte volna.

	előbbi gazdagság	későbbi gazdagság
a változatlan állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a$
az emelkedő " "	$\infty - a$	$\infty - (a - b)$
a hanyatló " "	$\infty - a$	$\infty - (a + b)$
lassan emelkedő vagy esökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a \pm b$
gyorsan emelkedő vagy esökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a \pm 2b$

A gazdagság változása ismét folyton fokozódó lehet, mit a következő képletek fejeznek ki:

	előbbi gazdagság	későbbi gazdagság	még későbbi gazdagság
folyton gyorsabban emelkedő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + b$	$\infty - a + 3b$
folyton lassabban emelkedő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a + b$	$\infty - a + \frac{3b}{2}$
folyton gyorsabban esökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a - b$	$\infty - a - 3b$
folyton lassabban esökkenő állapot jelképe	$\infty - a$	$\infty - a - b$	$\infty - a - \frac{3b}{2}$

A gazdagságra való törekvés nem minden korszakban egyenlő. Joggal mondhatta Toynbee,¹ hogy a gazdagodási szenvedély bizonyos tekintetben új, mely főleg századunkban fejlődött, míg a múlt században az emberek inkább egy nyugalmas életnek tulajdonítottak értéket.²

A gazdagság keletkezésének és szaporodásának egyik nevezetes módját a *konjunkturák*³ — fordulatok — képezik. A gazdasági élet egyetemleges jellegénél fogva a társadalmi összefüggések igen gyakran részint a termelés, részint a forgalom vagy a fogyasztás terén egészen új fordulatokat idéznek elő. Új arany- vagy ezüsbányák felfedezése, új kereskedelmi utak felkeresése, a termékek alakulása, újabban főleg a népesség gyors szaporodása bizonyos helyen, városban, mindmégannyi a társadalomgazdasági életből jóformán váratlanul támadó okok, melyek bizonyos tárgyak értékét nagy, gyakran óriási mérvben emelik és ezen tárgyak tulajdonosait nagy gazdagsághoz juttatják; különösen észlelték ezt az újabb időben a nagyvárosokban olyan javak

¹ Der Begriff d. Reichthums bei Adam Smith, 12. l.

² Industrial Revolution, 150. l.

³ A latin szó utal arra, hogy e fordulatok társadalmi összefüggések következményei.

körül, melyek nem szaporíthatók, főleg a városi telkeknél. A nagyvárosok fejlődésével csakhamar a telkek ára kétszeresére, de akár-hányszor, tízszeresére, százszorosára emelkedik, mi a politikai és községi befolyás felhasználásával még nagyobb vagyonok szerzéséhez vezet. Ezen konjunkturális vagyonszaporodás újabban sok oldalról megtámadtatott.

Ha a gazdagság eddig oly kevésre méltatott élettanát vizsgáljuk, úgy mindenekelőtt keletkezésére nézve látjuk, hogy a gazdagság következő forrásokra vezetendő vissza: mindenekelőtt megkülönböztetjük a jogosult és jogosulatlan keletkezési módokat. Jogosult keletkezési módjai a gazdagságnak szorgalom, munka, merész vállalatok, kedvező esélyek stb., a nem eredeti gazdagságnak ajándék, örökösödés. Nem jogosult keletkezési módok hatalom, fondorlatok, büntettek, gyöngébelek kiaknázása, állami hatalommal és állami funkciókkal való visszaélés, játék, erkölcsi javak feláldozása stb. Mindezen módok a gazdagság keletkezése körül nagy szerepet visznek. A történelem bizonyítja, mily nagy befolyása volt a hatalomnak a gazdagság szerzésére, mely mellett csak lassanként érvényesülnek a gazdagságnak jogosultabb forrásai. De a hatalommal szerzett gazdagság története azt is mutatja, hogy a hatalom csökkenésével a gazdagság is kétesse válik. A jelenlegi társadalomban különösen politikai tényezők visznek nagy szerepet a gazdagság keletkezésénél, mire más pontnál visszatérünk. Nagy gazdagságok szerezettek az újabb időben különösen a hajózási és vasúti vállalatok terén, újságok kiadása által és az államhitel terén, mire különösen Észak-Amerika igen érdekes példákat nyújt. Wolf az újkori óriási gazdagságokat következő forrásokra vezeti vissza: 1. nagy vállalatok, 2. szabadalmak, 3. mások tehetetlenségének, könnyelműségének, tudatlanságának, tapasztalatlanságának kiaknázása, 4. szerenese, 5. kereskedelmileg értékesíthető lánegész.

A nagy vagyonok sok esetben csak ügyes pénzeszínalási fogások és nem mindig a legtisztességebb eszközök gyümölcsei. A nagy vagyonok káros hatása pedig főleg sok munkaerő helytelen irányításában, nagy fényűzésben, nagy egyenlőtlenségben és az abból származó függőségben, irigységben stb. keresendő. Sok esetben persze a nagy vagyonok rövid életűek, mert majdnem szükségszerűen szülik a könnyelműséget. Már Róma mutatja a nagy vagyonok első példáját. Nehány afrikai nagykereskedő vagyona, mely Pompejus bukása után elkoboztatott, 100 millió sesterce¹ tett; Pompejus vagyona 70 millió sesterce

¹ A sesterce értéke ezen időben Mommsen szerint 1 garas 6 fillérrel egyenlő porosz pénzben.

tett. Crassus, daczára pazarlásának, 170 milliót hagyott hátra. Augusztus örökösei előtt mentegeti magát, hogy csak 150 milliót hagy reájok, holott ő az utolsó 20 év alatt 1400 milliót szerzett végrendeletekből. Acsády szerint a XVI. század elején 16 család kezében volt a világi jobbágyföld 45%-a; egyedül a Báthoryak 11%-át birták az összes jobbágy vagyonnak. A jelenkor is kitűnik nagy vagyonok összehalmozása által. Varigny „Les grandes fortunes“ című munkájában 12 egyént sorol fel, kinek vagyona 100 millió frankon felül van; ezek között öt 500 milliónál nagyobb vagyonnal rendelkezik: a leggazdagabbak Jay Gould 1375, Mackay 1250 és Rothschild (London) 1000 millió frankkal. Összesen font sterlingben véve 700 milliommot számít, kikből 200 esik Angliára, 100 az Egyesült-Államokra.

A gazdagság helyes kezelése és felhasználása nagy feladatot képez; azért látjuk is, hogy akárhány nagy vagyon gyakran elkalodlik. Sok ember nem is alkalmas nagy vagyonnak helyes kezelésére és Vanderbilt, az amerikai Krösus fia, panaszkodott is, bár csak ne terhelné őt ily nagy vagyon kezelésének kötelessége. A mellett a történelem bizonyítja, hogy a nagy gazdagság ritkán tartós; ha földbirtokban van, a felosztás kisebbiti, ha ingó vagyon, gyorsan elpusztul. Nehány érdekes adattal mutatta ki újabban Hansen, milyen gyorsan változnak a városokban azon családok, melyek a gazdagok osztályát teszik.

A gazdagság szaporodása bizonyos ponton túl túltengést idéz elő, mely előbb a javak tétlenségéhez, későbbben azok pusztulásához vezet. Itt is, mint a természetben, tevékenység szükséges a szervek és funtiók egészségéhez; a mely szervek és funtiók nem működnek, azok szükségkép elsenyvednek. A nagy vagyonok túltengése azonkívül egyéb következményekkel jár, melyek kedvezőtlenek az illető vagyonok tulajdonosaira nézve, épúgy, mint a társadalomra nézve. Különösen egészséges vagyoni viszonyoktól függ a társadalom egészsége.

A gazdagsághoz legközelebb álló fokozata az anyagi helyzetnek a vagyonosság, a jólét. Jólét oly mérvű vagyonosság, mely minden szükségletnek teljes, megerőltetés nélküli kielégítését, továbbá a kényelem és fényűzés mérsékelt fokát is megengedi. A ki jólétben van, nem ismer semminemű nélkülözést, testének és szellemének megadhat mindent, mit azok követelnek. Azonban míg a gazdagság mellett a szükségletek kielégíthetők kereseti tevékenység nélkül, addig az, ki jólétben van, többnyire a keresetről egészen le nem mondhat; sőt lehetséges, hogy jövedelme egészen keresetéből származik, bár rendszeren a jólétben élő vagyonnal is rendelkezik. Azért jólét és vagyonosság

rendesen azonos értelmű kifejezések. A jólétben levő rendesen jövedelmének egy szerény részét képes megtakarítani és vagyonképzésre fordítani. A legközelebbi vagyonossági fok megjelölésére megfelelő műszavunk nincs; rendesen *szerény vagyonosságuknak* nevezzük az illetőket. Ezek szükségleteik kielégítésénél sokkal alacsonyabb fokon állanak, de tulajdonképeni nélkülözést még nem ismernek és másoktól függetlenek. Megtakarításra alig van alkalom. Ezek után következnek a *kétes helyzetűek* csoportja, a küzdőké, kik rendes szükségleteik kielégítésére sem számíthatnak biztosan, máról holnapra élnek, a sors által hányatva. Közvetlenül hozzájuk esatlakozik a *szegénység*. Itt a szükségletek mérve az életfentartásra szorítkozik, ritkán, egy ünnep, egy névnap alkalmával, egy kis fényűzés. De ezen csoport még saját keresetéből él. A tulajdonképeni szegény az, ki keresetéből vagy általában nem, vagy csak részben képes magát fentartani és mások segélyére, alamizsnájára szorul. Az *ínség* és *nyomor* a szegénység azon állapota, midőn e segély hiányzik; ha ez tömegesen föllép, a gazdasági élet vagy a társadalmi szervezet valamely hiánya következtében, akkor előáll a tömegnyomor. Legegészségesebb azon társadalmi állapot, midőn sem szegénység, sem túlgazdagság nincs; kevésbé egészséges az, midőn nagy gazdagsággal szemben nagy nyomor uralkodik; legegésztelenebb az, midőn a nemzet nagy része szegénységben tengődik.

9. Az ember szükségletekkel lép az életbe. Önálló életével kezdődnek önálló szükségletei. Ezek kettős hiányérzetet szülnek; azt, mely megéreztetni velünk, hogy bizonyos tárgyak nélkül létünk veszélyeztetve van, továbbá azt, mely figyelmeztet bennünket, hogy e tárgyak vagy épen nem találhatók, vagy csak csekély mennyiségben és többnyire munkával, fáradsággal állítandók elő. Kevés tárgy képez ez alól kivételt. E kettős hiányérzet tevékenységre serkenti az embert, és e tevékenység célpontja: létének alapját a javakban megteremteni. E tevékenységnek rugója: élvezeteknek megszerzése, eszköze: áldozatok hozatala. A javak azon kettős tulajdonságnál fogva, hogy élvezeteket nyújtanak és áldozatot igényelnek, a gazdálkodó ember előtt nagy jelentőséget nyernek. Áldozatba kerültek, de más nagyobb áldozatoktól megkímélnek. E tényt hozzák a javak kifejezésre, s ez az, a mi elismerést talál azon jelentőségben, melyet a jószágoknak tulajdonítunk. Jólétünk, életfentartásunk függvénye a javaknak. Mi a jószágokat e jelentőségük szerint becsüljük, ez képezi azok lelkét, ez azok értékét. Az értékben érintkezik a gazdasági élet két sarkpontja, élvezet és áldozat; az élvezet és áldozat egyenletét hozza az érték kifejezésre.

Érték csak ott létezik, hol a szükségletek kielégítése áldozatokat követel? Áldozat nélkül nincs érték, épúgy nincs érték szükséglet nélkül. Az érték a javaknak az élvezet és áldozat mérlegeléséből eredő és mennyiségileg meghatározható gazdasági jelentősége.¹ Ezért képezi az érték az összes gazdasági tevékenység iránytűjét. Minden termelés érték-előállításra irányul, minden jövedelem és fogyasztás azon aránytól függ, melyben kiki az értékelőállításhoz járult. Viszont az érték függ azon szolgáltatástól, melyet valamely jószág teljesít, e szolgálat pedig eredménye az egész gazdasági kulturának és függ az összes termelési, forgalmi, jövedelemeloszlási és fogyasztási folyamatoktól.

Kettős hiányérzetből indultunk ki; azon hiányérzetből, melyet a szükséglet okoz és abból, melyet a kielégítésre szolgáló jószág nélkülözése okoz. Közelebbről vizsgálva, ez utóbbi is az elsőre vezetendő vissza. Az áldozat, melyet valamely jószág előállítása okoz, tulajdonképen miben rejlik végelemzésében? Kétségtelenül abban, hogy minket a nyugalom és még inkább a szabadság élvezetétől megfoszt, minthogy kényszerít az illető jószág megszerzéséről gondoskodni. Tehát a mi kérdésben forog, tulajdonképen a következő: az egyik oldalon áll a szükségletnek a javakkal eszközölt kielégítésének élvezete: a másik oldalon áll nyugalomunk és szabadságunk élvezete, melyet a jószág beszerzésével járó fáradság, gond megzavar. És így azt mondhatjuk, hogy az érték mindkét eleme tulajdonképen egy tényezőre vezetendő vissza. Az érték a gazdasági helyzet által okozott ingerben gyökerezik

¹ Az értékelmélet tanelvtörténetére nézve a következőkre szorítkozunk: Az angol tudomány az érték és ár fogalmát nem különbözteti meg világosan. Mill is az érték alatt csak csereértéket ért. Cairnes is azt mondja: value express the ratio in which commodities in open market are exchanged against each other. Még Marshall sem igen különböztet érték és ár között és az értékelmélettel igen röviden végzi. Roscher: Wirthschaftlicher Werth eines Gutes ist die Bedeutung, welche dasselbe für das Zweckbewusstsein des Menschen hat. Hermann: Die Tauglichkeit des Gutes für Befriedigung des Bedürfnisses heisst seine Brauchbarkeit, Nützlichkeit, sein Werth. Wagner: Die Bedeutung, welche vom Menschen und daher von jedem Subjekte einer Wirthschaft, dem Gute wegen dieser seiner Nützlichkeit beigelegt wird, ist subjektiv der Werth des Gutes. Menger: Der Werth ist die Bedeutung, welche ein Gut für uns dadurch erlangt, dass wir uns in der Befriedigung eines unserer Bedürfnisse von der Verfügung über dasselbe abhängig zu sein bewusst sind. Kautz: Érték alatt a javnak gazdasági érdek szempontjából mérlegelt használhatósága értendő. Friedländer: Werth ist das im menschlichen Urtheil erkannte Verhältniss, wonach ein Ding Mittel für die Erfüllung eines erstrebenswerthen Zweckes sein kann. Stein: Der Werth ist das Maas, in welchem ein Gut die Bedingung für die Verwirklichung des allgemeinen Zweckes wird, der in allen Gütern liegt.

és nagysága ez inger psycho-physikai törvénye szerint alakul. A szükséglet és érték között a viszony ugyanaz, mint inger és érzet között.

Habár az érték nagy skáláját ez alapra visszavezetni képesek vagyunk, a tudományos kutatás nem kerülheti azon föladatot, mely az egyes az értékre ható körülmények elemzésében áll. E tényezők közé tartozik, mint láttuk, a szükséglet általánosságban. A szükségletek rangfokozata visszahat az értékek rangfokozatára. Azonban e rangfokozat és általában a szükséglet súlya társadalmilag más és más bizonyos adott körülmények között. Idő, hely, műveltség, állás stb. szerint a szükségletek különböző nyomást gyakorolnak. A kielégítettség fokától is függ az érték. Minden szükséglet csak azon súlylyal nyom az értékre, melyet annak még ki nem elégített része gyakorol. Különben ez magától értetődik, mert hiszen a kielégített része a szükségletnek nem is szükséglet többé; e körülmény tehát nem akkora súlyú, mint ujabban egyesek vélekednek. Ennyi az, mi a szükséglet részéről tekintetbe veendő. A mi a szükségletkielégítésről való gondoskodással összekötött áldozatot illeti, úgy ez is összetett tényező. Itt mindenekelőtt tekintetbe jön azon áldozat nagysága, melyet a szükségletkielégítés által okozott gond képvisel („~~átta~~ ~~átta~~“). A gondolhoz járul a nyugalomban és szabadságban hozott áldozat. A szükséglet mint kényszer hat reánk. E kényszer lélektani nyomást gyakorol és megfoszt a szabadságtól, valamint a nyugalomtól. Végre a szükségletkielégítéstől okozott áldozat nagysága változik a rendelkezésre álló javak mennyisége szerint. Ha a javak készlete kisebb, — *ceteris paribus*, — az áldozat nagyobb és megfordítva. Azért emelkedik rendszerint — és a többi tényezőktől eltekintve — a jóságok értéke azok ritkaságával. Sőt nincsen kizárva, hogy a ritkaság önálló forrásává váljék az értékek, a mennyiben tárgyak értéket nyernek csak azért, mert ritkák. Természetesen az illető tárgyak mégis valami élvezetet nyújtanak.

E különböző tényezők hatása alatt alakul az érték képe. A legkülönbélebb erők és anyagok szolgálnak szükségleteink kielégítésére. Hogy e célra szolgálhatnak, az ez erők és anyagok természeti tulajdonságaira vezetendő vissza, mivel az élethez szükséges és nap nap után fogyasztott és használt erők és anyagok ugyanazok, melyek létünk föltételét képezik. A javak alkalmazhatóságát szükségleteink kielégítésére *használhatóságnak* nevezzük. Az erők és anyagok e tulajdonságaiknál fogva reánk nézve nélkülözhetlenek. Azonban e nélkülözhetetlenség magában véve még nem elég arra, hogy mi azoknak értéket a gazdasági értelemben tulajdonítsunk. Minthogy ugyanis a gazdasági élet szüntelen küzdelmet képez élvezetek és áldozatok között, minden

áldozat nélküli élvezetek gazdasági számításainkban jelentőséggel nem bírnak. Hogy mi öntudatosan a javaknak jelentőséget tulajdonítsunk, arra szükséges tudnunk, hogy azok birtoka kétes és így kétes a szükségletkielégítés, és hogy ez áldozatot követel. Ha tehát nem tagadhatni is, hogy az érték a szükségletben gyökerezik, mégis gazdasági tényezővé csak ott válik, hol az gazdálkodás tárgyát képezi. Azonban épen az élet első föltételei, a terület, a levegő, a víz, a hőség, a világosság stb. nem mindig követelnek áldozatot, hogy velök rendelkezessünk, és azért ily körülmények között azoknak értéket nem tulajdonítunk, velök nem számolunk, mivel senki részéről semmi áldozattal nem jár azok megszerzése. Értékkel tehát csak az bir, a minek az ember gazdasági jelentőséget tulajdonít, legyen különben az illető tárgynak akármilyen erkölcsi, szépészeti, politikai fontossága. Az érték tehát itéleten, érzelmen alapul, azon meggyőződésen tudniillik, hogy gazdálkodásunkban az illető dolognak stb. befolyása van jólétünk előmozdítására; használhatósággal bir e szerint a tárgy saját tulajdonságainál, illetőleg még jobban mondva szükségleteink természeténél fogva, értékkel gazdasági számításainknál fogva.¹

Tovább haladva, azt tapasztaljuk, hogy az érték számos fokozatot mutat. Az értékfokozatok megállapítása mérést tesz szükségessé. Mivel mérhetjük az értéket? Világos, hogy erre oly egység szükséges, mely maga is az érték alkotó elemei közé tartozik, vagy az értéknek valamely alkotó elemével bir. Tehát az értéket közvetlenül csak a szükséglettel, vagy az áldozattal lehet mérni, közvetve minden egyébbel, a mi azokat kifejezésre hozza, vagy szintén ez elemeket magába foglalja. És mire alkalmazható ez egység? Erre okvetlenül azt fogjuk felelni, hogy nem lehet az értékmérésről másként szó, mint összetes jelenségekre vonatkozólag. Nem lehet általánosságban szólni akár a föld, akár házak, akár egyéb javak értékéről, mivel ily mérés nem vezetne szabatos eredményekhez. Az érték tehát mindig valamely határozott jószágnak valamely határozott szükséglethez való viszonyát fejezi ki. Még így is, mint látni fogjuk, a mérés roppant nehézé válik és többnyire csak megközelítő eredményeket nyújt. A mérhető érték mindig összetes érték és csak az összetes érték mérhető. A mérésnél, mint említettük, vagy a szükséglet, vagy az áldozat szolgálhat alapul. Ha a szükségletből kiindulunk, akkor valamely jószág értékét azon szük-

¹ Ricardo Works chap. I. 9. 1.: Utility is not the measure of exchangeable value, although it is absolutely essential to it. Possessing utility, commodities derive their exchangeable value from two sources: from their scarcity and from the quantity of labour required to obtain them.

séglet súlya határozza meg, melynek kielégítése e jószágtól függ. A mennyiben valamely szükségletnek szolgáló javakat egy egésznek tekintünk, a jószág bizonyos egységétől csak azon szükséglet kielégítése függ, mely a leggyöngébb, mert a sürgősebb szükségletek mindenesetre mindenkitől előbb elégítetnek ki. Az utolsó egységnek hiánya tehát nem veszélyezteti a legsürgősebb szükségletet, hanem csak a leggyöngébbet, és így értéke sem lehet nagyobb, mint a mi e szükséglet nyomásának megfelel. Azon érték, mely a leggyöngébb szükséglet mérvétől függ, *határértéknek* („final degree of utility, marginal utility“¹) nevezhető. Minden jószágcsoporthoz az egységnek értéke azon legkisebb haszontól függ, melynek kielégítése nélküle elmaradna. Ez egy általános gazdasági törvény következménye, mely egyszerűen azt mutatja, hogy mindig a legsürgősebb szükségletek, a leghasznosabb törekvések találnak kielégítést. Ha egy tanuló bizonyos összeget kap könyvek vásárlására, mindenesetre legelőször a legsürgősebb tankönyveket fogja beszerezni. Ha ezeknek beszerzése után még rendelkezik e célra pénzzel, akkor az egyes tanszakok legkitünőbb szakmunkáit fogja beszerezni. Ha ez még nem meríti ki költségvetését, akkor szépirodalmi könyveket fog vásárolni, ez után talán kiváló képes műveket stb. Vagy tegyük az esetet, hogy valaki lakását rendezi be. Természetes, hogy mindenekelőtt a legszükségesebb dolgokat fogja vásárolni, azután a kényelemnek és végre a fényűzésnek szolgáló tárgyakat. Ha e célra — tegyük — tízezer koronát fordít, bizonyos, hogy ez összegnek azon része, mely már fényűzési tárgyak beszerzésére fordítatik, a szükségletkielégítés folyamában nem szerepel azon értékkel, melylyel bir azon összeg, mely szükséges, hogy a rendes bútordarabokat beszeresse.² Talán még jobban és világosan megérthető e jelenség, ha a tőke értékesítését kísérvük figyelemmel. Egy bizonyos tőke valamely vállalatban hozhat jelentékeny nyereséget, mondjuk tíz százalékot. Ha a vállalkozó még több tőkét fordít a vállalatra, e többletnél rendszeren kevesebb nyereséggel kell megelégedni, ha tudniillik az első tőke — a mi a föltevésben rejlik — elegendő volt, a legkedvezőbb esélyek kiaknázására. Ha a tőke még szaporodik, akkor talán kénytelen lesz oly értékesítéssel megelégedni, mely még kevesebb

¹ The final degree of utility is that function upon what the whole theory of economy will be found to turn (Jevons: Theory of p. e. 61. 1.)

² Ennek az a következménye, hogy a forgalomban, hol az árak egyformán állapíttatnak meg gazdagok és szegények számára, a gazdag sokkal kedvezőbben értékesíti vagyonerejét, mintha a javak megszerzése körül csupa gazdag emberrel kellene versenyeznie.

kamattal jár stb. Szóval minden jószágnak utolsó része a legkisebb haszonnal járó értékesítési módon használatik föl. Azonban e példák csak egyes esetei az értékalakulásnak, melynek általános törvénye akkép hangzik, hogy minden jószág értéke azon szükséglet nyomása szerint alakul, melynek kielégítése e jószágtól függ. Ebből megérthető, hogy a mennyiség csökkenésével — caeteris paribus — az érték is emelkedik, valamint az is, hogy bizonyos javaknál, melyek bár nagyon fontos célokra szolgálnak, mint például a kenyér, de mivel nagy mennyiségben léteznek, az érték kisebb, mint például a gyémántnál, melynél bizonyos egységtől a szükségletkielégítés egy jelentékeny része függ. Ha azonban a mennyiség befolyásától eltekintünk, akkor ismét az érték azon legnagyobb használatától függ, melyet a jószág megenged. Egy drága könyvvel pl. be is lehet fűteni, de az értéke nem a fűtési haszon szempontjából fog megállapíttatni, hanem azon haszon szerint, melyet az mint könyv nyújt. Megértjük ebből azt is, hogy valamely jószágból, mely fontosabb szükségletre szolgál, bizonyos egység, ha a szükséglet nagy része már födözve van, kevesebb értékű, mint azon mennyiség más jószágból, mely a szükséglet első nyomásának kielégítésére szolgál, habár e szükséglet a rangfokozatban sokkal későbbben következik. Ha például étvágyunk csillapítása után még valamely ételünk van, az szükségletkielégítési szempontból kevesebb értékű, mint az első szivar, melyre egy jó ebéd után rágyujtunk.

Azonban nemcsak a szükséglet, hanem az áldozat is képezheti az értékmérés egységét: Ez esetben mérjük a pozitív szükségletet a fölláldozott élvezettel, előnnyel, a nyugalmi és szabadsági érzet fokával, melyet fölláldozni a szükséglet kényszerít. Ez áldozatot a legkézzelfoghatóbban a munka fejezi ki. Az érték függ azon eredménytől, melyet az utolsó helyen alkalmazott munkával (final increment) elérhetni.

Akár az egyik, akár a másik módon történjék az érték meghatározása, ugyanazon eredményhez kell vezetni. Ebből láthatni, hogy az érték egyfelől a legmagasabb előnyt képviseli, melyet a szükségletkielégítésnél valamely jószág nyújthat, másfelől az áldozatok legnagyobb értékesítését biztosítja, és így a gazdasági erők maximisatiójához vezet. Az érték biztosítja a legmagasabb gazdaságosság valósítását. ✓

De az érték ezáltal egyszersmind a gazdaság legbiztosabb iránytűjévé válik és benne találnak a legbonyolultabb kérdések igen könnyen megoldást. Vegyük pl. az annyira nehéz munkáskérdést. A munkabér problémája is csak az értékelmélet szempontjából oldható meg. Hogy a közönséges munka bére alacsony, az természetes, mivel az nem ritka, mivel még a legkevésbé sürgős munkaszükséglet kielégítése

után rendesen marad fel nem használható közönséges munka. Ellenben a ritka munka, álljon az akár testi, akár szellemi erőből, magas bért ér el és van jockey vagy szakács, ki ministeri fizetésnél is nagyobb bért kap. Ezen az értéktörvényből származó következmény semmivel sem háriható el.

3. Habár így az értékmérés tényezőit biztonsággal fölismertük, matematikai pontossággal az még sem eszközölhető. Azon utolsó szükségletelemet, mely a határértéket megszabja, intenzitásában ép oly nehéz megállapítani és annyi színvegyet mutat, mint a másik tényező és a társadalomgazdasági elmélet számos tévedése abból származik, hogy a munkát egy pontosan meghatározott vagy legalább meghatározható nagyságnak tekintették, holott az maga is oly egység, mely számos változatot mutat. A mit mi némi bizonyossággal megállapíthatunk: a társadalmi érték, a szövevényes gazdasági folyamatok átlagos alakulása. Azért látjuk, hogy a gyakorlati élet számos eseteiben az érték igen sajátos tüneteket mutat. Itt mindenekelőtt arra kell figyelmeztetnünk, hogy bizonyos hasznosságok nem is esnek gazdasági bírálat alá, azért, mert azokra a gazdasági szempontot nem alkalmazhatni. Továbbá nem esnek gazdasági értékelés alá oly jószágok, melyek vagy nem képezik a forgalom tárgyát, mert azokról más elv alapján van gondoskodva, vagy nem képezhetik természetüknél fogva a forgalom tárgyát, a mennyiben el nem tulajdoníthatók, át nem vihetők stb. Gyakran nagy áldozatokat hozunk csekély értékekért könnyelműségből, tudatlanságból. Máskor még nagy értékeket sem méltatunk a legesekélyebb áldozatra. Ugyanazon szükségletkielégítésért különböző áldozatok hozatnak. Gyakran az értékelésbe belejátszanak divat, babona, szeszély. Szükséglet és áldozat mindig alapjai maradnak az értéknek, de akárhányszor alig lehet a kapcsolatot fölismereni. Csak nagyban, a széles társadalmi életben válik a viszony szorossá; ellenben az egyéni esetek nagy ingadozásokat mutatnak. Általában nem tekintjük azon számos eseteket, melyekben az értékmegállapítás nem is történik öntudatosan, hanem csak homályosan, akár mint mások itéletének visszasugárzása, akár a gazdasági mechanizmus automatikus eredményeként. Értéket tulajdonítunk akkor annak, miről tudjuk, hogy értéke mindenkor folyósítható. Világos mindezekből, hogy az értékmérés körül számos bonyolult eset fordul elő, mely azonban nem szabad, hogy az egyszerű viszonyok képét elhomályosítsa előttünk.

Ha főntebb láttuk, hogy az érték végelemzésében két tényezőre vezet vissza, úgy ez természetesen ki nem zárja, hogy az érték más oldalaira tekintettel legyünk, sőt képzelhető, hogy bizonyos körülmények következtében a figyelem inkább ezek felé fordul, mint az érték

lényeges tulajdonságai felé. Ez tényleg be is következett. Minthogy a forgalmi élet fejlődésével a javaknak nemcsak azon tulajdonsága bir fontossággal, hogy azok mily mérvben szolgálhatnak szükségletek kielégítésére, hanem az is, hogy minden jószággal mennyi más jószágot lehet a forgalomban megszerezni, elméletileg is szükségesnek, vagy legalább nagyon hasznosnak látszott az értéknek egy különös megjelenési alakját vagy válfaját megkülönböztetni, a *csereértéket*, melyet újabban majd közvetett értéknek¹ (Menger), majd tárgyi értéknek² (Böhm-Bawerk) stb. is neveznek. Már Smith viszonylagos értéknek is nevezi a csereértéket; Lotz összehasonlított értéknek.³ E csereérték kifejezését képezi bizonyos javaknak azon mennyisége, mely érték becserezhető. Ezen érték függ azon költségektől, melyeket a jószág előállítása igénybe vesz. A munkamegosztásra fektetett társadalomban ugyanis mintegy hallgatag megegyezést képez az, hogy mindenki munkája mértékében becsüli az általa előállított javakat; a nélkül a munkamegosztás nem volna fentartható.

A csereértéknek az úgynevezett használati értéktől való megkülönböztetése főleg Smith által hangsúlyoztatott⁴ és az értékelmélet egyik legfontosabb mozzanatául tekintett, bár mindig erős bírálatnak volt kitéve. Nagy fontosságra emelkedett e megkülönböztetés az által, hogy socialistikus oldalról ez alapon a gazdasági élet jelenlegi alakjának észszerűtlen voltát vélték bebizonyíthatni, a mennyiben azon ellenmondásra utaltak, miszerint nagy használati értékkel bíró javak csekély csereértékkel bírnak és megfordítva. Még jelenleg is a csereérték körül nagyon eltérők a nézetek. Míg Wagner még azt állítja, hogy fontosabb megkülönböztetés az érték körül nincs, mint a használat és csereérték szerinti, addig Neumann egyenesen azt mondja, hogy e megkülönböztetés tarthatatlan, Dühring pedig elavultnak nevezi. Az újabb osztrák iskola pedig a megkülönböztetést föntartja, Böhm-

¹ Tudniillik nem közvetlen használata szerint.

² Tudniillik a jószágnak hatása kifelé más jószágokkal szemben. — Werth im subjectiven Sinne ist die Bedeutung, die ein Gut oder ein Güterkomplex für die Wohlfahrtszwecke eines Subjekts besitzt. Werth im objektiven Sinne dagegen heisst die Kraft oder Tüchtigkeit eines Gutes zur Herbeiführung eines objektiven Erfolges (Jenaer Jahrb. 1886, XIII. 4. 1.)

³ Ráth egyéni és forgalmi értéket különböztet meg (Ng. Szemle 1888); Pikler a használati és csereérték megkülönböztetését tarthatatlannak mondja (Ricardo, 61. 1.).

⁴ Smith, Inquiry book I. chap. IV.: The word value has two different meanings and sometimes expresses the utility of some particular object, and sometimes the power of purchasing other goods. The one may be called «value in use» the other «value in exchange».

Bawerk főleg azon indokolással, hogy a két fogalom annyira differenciálódott, hogy azt többé egységes, tudományos és termékeny fogalomba összefoglalni nem lehet. Azonban tényleg mégis a csereértéknek sokkal alárendeltebb jelentőséget tulajdonítanak, a mennyiben összevetik az érték mindenféle más külső részleges hatásaival, a milyen például az adóértékben, a hozadékértékben stb. kifejezést talál; ezek sorába tartozik a jószágnak azon értéke is, mely más javaknak becsereélhetőségében, az angolok által úgynevezett „purchasing power“-ban (vásárlási erő) jut kifejezésre.¹ Hermann a csereértéket közvetett használati értéknek nevezi és arra figyelmeztet, hogy nem is lehet minden jószágnál csereértékről szó. Ha ezekkel szemben az önálló csereérték-elmélet jogosultsága iránt tisztába akarunk jönni, a következőket kell szem előtt tartani. A csereérték fogalmára különösen azért látszott szükség, mivel a javak fölszines megítélésénél az érintett ellentmondás mutatkozott: a kenyér olcsó, pedig úgynevezett használati értéke nagy, a gyémánt drága, pedig használati értéke csekély.² Ezzel az ellentmondással azonban ma többé nem kell vesződnünk, mivel láttuk, hogy egy akkora darab kenyérnek, mint egy közép nagyságú gyémántnak nemesak csereértéke, hanem a használati értéke is tényleg csekély. Ez tehát nem volna ok egy külön csereérték-elmélet föllállítására. Avagy más elemekből áll-e a csereérték? A más javakban kifejezett csereértéknek is alapja az, a mi az értéké általánosságban, mivel az összehasonlított javaknak vagy a szükségletkielégítéshez, vagy a követelt áldozatokhoz való kölesönös viszonyát hozza kifejezésre. Csak egy körülmény okozhat változást, tudnillik a csereénél föllépő sajátos tényezők, melyek az értékre befolyással nincsenek. Azonban itt is először állandó tényezőkül csak azok szerepelnek, melyek az érték alkotó elemeit képezik. Különböznél mihelyt kilépünk a forgalomba és annak szempontjából vizsgáljuk az értéket, az már természetesen többé önállóan nem történhetik. E kifejezés, csereérték, már azt jelenti, hogy a csereénél működő legalább két vagy több egyén gazdasági megfontolásának az eredménye az érték, pedig az ekkép két cserealany által megállapított értékarányok tulajdonképen azt képezik, a mit árnak nevezünk. Lényeges különbséget csereérték és ár között nem lehet fölfedezni,

¹ Már Friedländer azt mondja, hogy a csereérték egyik alakja a használati értéknek, ugyanazon elven alapszik és így a használati értékkel együtt áll vagy bukik.

² Érdekes, hogy e látszólagos ellenmondásra már Diogenes Laertes figyelmeztet (VI., 2., 35.): a legértékesebb dolgok olcsón, értéktelenek drágán adatnak el, mert egy szobor 3000 drachméba kerül, a mérő liszt két rézpénzbe.

mert a pénz használata a csereben érvényesülő törvényeket nem változtatja. És ha különösen még szem előtt tartjuk azt, hogy az elmélet dologbeli árakról is szól, a csereérték és ár között nem fődözhető föl lényeges különbség.¹ A csereértékre csak azért volt szükség, hogy legyen egy kapocs az érték és ár jelenségei között és midőn már egyszer meg volt a csereérték fogalma, ez igen alkalmasnak látszott több olyan körülménynek és kérdésnek tárgyalására, mely tulajdonképen csak az áralakulásnál merül föl. Ez által az érték és ár közötti határok elmosódtak, a mi abban is kifejezést talál, hogy igen kiváló angol nemzetgazdák a kettő között különbséget nem tesznek, vagy az értéket általában nem is tárgyalják, hanem csak az árt. Ez következett abból, hogy a csereértéket az illetőktől helytelenül magyarázott használati értéktől egészen elszakították, midőn csak az kellett volna, hogy a csereértékben az ár és az érték közötti benső kapcsolatot mindenkor fölismerhessük. A csereérték-fogalom jogosultsága tehát csak abban rejlik, hogy egy — úgy mondva — népszerűbb kifejezése az értéknek, mely a nélkül, hogy vizsgálná a javak értékét annak végső alapokai szerint, minden egyes jószág mértékét az összes egyéb jószágokban találja, a mi gyakorlatilag is előnyös azért, mivel a mindennapi életben a javak megbecsülése szabály szerint azoknak a forgalomban való értékesíthetése szerint történik, míg az eredeti érték nem jut a mindennapi élet öntudatára.

John Stuart Mill azon boldog hitben élt, hogy az értékelmélet meg van alapítva, meg van oldva.² És ez az angol iskola meggyőződése volt, kevés kivétellel. Smith Ádám a használati és a csereérték közötti különbséget állította föl, különben az érték eredeti forrását a munkában lelte. Utódjai, különösen Ricardonak hatása alatt, a használati értéket mindinkább elfelejtették és csak a csereértékkel foglalkoztak.³ A javak végleges rendeltetése és ezéjja, a szükségletek kielégítése, és azok aránya e functio szerint, mindinkább feledékenységre ment. Pedig

¹ Böhm-Bawerk is az objektív csereértéket és az árt összefoglalja. Azt mondja ugyan, hogy a két fogalom nem azonos; mert a csereérték csak a javak csere-képességét mutatja, az ár a cserélt mennyiséget. Ebben egy kis szőrszálhasogatás rejlik, mert a csere-képességnek meg fog felelni a becserélt mennyiség. Azért mondja is, hogy habár a két fogalom nem azonos, de törvényük azonos. Az ártörvény magában foglalja a csereérték törvényét is. (Kapital, II. 139. l.)

² Happily, there is nothing in the laws of values which remains for the present or any future (!) writer to clear up. (P. E. people ed. 265.)

³ The word value, when used without adjunct, always means in p. e. value-in exchange (Ibidem). The value of a thing means the quantity of some other thing, or of things in general, which it exchanges for (P. E. 290. l.)

a használati érték jelentősége már abban jut kifejezésre, hogy a nemzetek valódi gazdagságát csakis annak alapján lehet megbecsülni. A csereértékek emelkedhetnek és a nemzet jóléte csökkenhet. Minden megnehezítése a termelésnek emeli a csereértéket, de hátrány a közgazdaságra nézve. Ez egyoldalúsággal szemben szükséges, főleg mivel a socialismus épen az orthodox angol iskola értékelméletét választotta kiinduló pontúl, az értéknek azon elemét erősebben hangsúlyozni, mely szükséglet-kielégítési föladatában rejlik. Az érték a javak használatától függ, minthogy ez pedig a szükségletektől függ, e szerint az érték törvénye a szükségletek törvénye. A szükséglet törvénye pedig végelemzésben a szükséglet nyomása, minek egyik eleme a szükséglet kivagy ki nem elégítettsége. Azonban ez ismét függ a javak mennyiségétől és így végeredményben a javak mennyiségében vagyis a szükséglet és a födözet közötti arányban rejlik az érték forrása. A szükséglet és födözet közötti összehasonlítás alapján végre eljutottak az újabb elmélet legfontosabb tételéhez, mely szerint minden jószág-mennyiség egy-egy határozott részének értékét azon szükséglet állapítja meg, mely szükségletnek kielégítése e rész jelenlététől, illetőleg birtokától függ. Értékét azon résznek, mely a jószágkészlet egyes részének értékét állapítja meg, mint láttuk, határértéknek nevezik. Az elsők, kiknél ez eszmemenetet találjuk, Gossen,¹ Jevons,² Walras Leon,³ és Menger.⁴ Azonban ez irók közül csak Menger gyakorolt nagyobb hatást, ki az újabb osztrák iskola alapítója lett és tanítványaival együtt (Wieser,⁵ Böhm-Bawerk,⁶) ez elmélet továbbfejlesztésével foglalkozik. Kétségtelen, hogy elméletileg és gyakorlatilag az értékelmélet e fordulata csak kedvezően fogadható; az érték olyan tényezőjét hangsúlyozzák kellőkép, mely különösen az angol tudományban, mely teginkább a kereskedelmi élet jelenségeire figyelt, elhanyagoltott. Azonban másfelől épen nem új az, a mit ez irók tanítanak. Se az értéknek a szükséglethez való viszonyát, se a jószág mennyiségéhez való viszonyát a tudomány teljesen el nem felejthette, a gyakorlati élet pedig hogyan felejthette volna el? A mennyiségi tényező is némi-

¹ Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln etc. Braunschweig, 1854.

² Theory of Political Economy. London, 1871.

³ Éléments d'économie pure. Lausanne, 1874.

⁴ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. Wien, 1871.

⁵ Ueber den Ursprung und die Hauptgesetze d. wirtschaftlichen Werthes. Wien, 1887. — Der natürliche Werth. Wien, 1889.

⁶ Grundzüge d. Theorie d. wirtsch. Güterwerthes. (Jahrb. f. Nationalökonomie u. Stat. Jena, 1886.) — Kapital u. Kapitalzins. Innsbruck, 1889.

leg csak általánosítása Ricardo ritkasági tényezőjének. Hogy némely túlbuzgó író az új elmélet jelentőségét oly fölfedezések jelentőségével hasonlíttja össze, mint például Kopernikus, Newton törvényei,¹ abban minden esetre e különben becses vívmányok túlbecsülése rejlik. Helyes az, hogy ez új elmélet bűvárai e szempontot jobban, behatóbban, általánosabban alkalmazzák a gazdasági élet különböző jelenségeire: a gazdasági lélektan és mikroszkópia sokat fog ez által nyerni. Azon nagy forradalmat, melyet némelyek ez új tételnek vagy inkább csak új képletnek elméleti és gyakorlati téren tulajdonítanak, nem vagyunk képesek fölfedezni. Tényleg látni is, hogy ez értéktörvény azon elméleti kérdések fölfogásában, melyekre az már alkalmaztatott, mint például Böhme-Bawerktól a kamat-kérdés nagy horderejű kérdésére, meglepő új eredményekhez nem vezetett. Az új értékelmélet becsé abban rejlik: először hogy az értéket csak konkrét jelenségeiben kutatja; másodszor hogy ismét visszanyult az érték ősforrására, a haszonra, ezt visszavezette gyökerére, az emberi szükségletre; harmadszor hogy a szükséglet és földzvet közötti arányból magyarázza a javak értékét. A határérték fogalmának jelentősége pedig abban áll, hogy megmagyarázza, mennyi értékkel bír az ugyanazon szükségletnek szolgáló összes jószágoknak egy-egy része, tekintettel az e résztől függő szükségletre. Azonban e határérték ritkán jut kifejezésre, mivel a legtöbb szükséglet csak szűken talál kielégítést, tehát azoknak csak legégetőbb, legnyomasztóbb része; a szükséglet-kielégítés többi fokozatai, melyeknek legalsóját a határérték képezi, nem érvényesülnek; továbbá a határérték egyénileg nagyon eltérő, minden gazdaságban és különböző időben másféle, az általános érték meghatározására az ritkán lehet irányadó. Az egyes egyéni értékítéletei csak törtei a gazdasági érték-számításnak és oly törtek, melyek értéke nagyon különböző, tehát általános ítélethozásra nem alkalmas. Így fölfogva, a határértéknek csak belső jelentősége van, a társadalmi életre kevésbé reflektálódik, mivel annak az egyes egyén elenyésző csekély tényezője; ha pedig

¹ Sax az általa ugyanazon értelemben meghatározott értékfogalomról azt mondja: «Ist das nicht eine Formel von mathematischer Exactheit und ist sie nicht ähnlich z. B. dem Gravitationsgesetze in der Naturwissenschaft?» (Die neuesten Fortschritte der nationalökon. Theorie. Leipzig, 1889. 29. l.) — De még a mélyebb és higgadtabb Böhm-Bawerk is azt mondja a határértékről: «Dieser Satz ist der Angelpunkt in unserer Werththeorie» és tovább: «Und insofern ist die Lehre vom Grenznutzen der Angelpunkt nicht allein der Werththeorie, sondern geradezu für alle Erklärung der Wirthschaftshandlungen der Menschen und somit für die gesammte volkswirtschaftliche Theorie».

végül a társadalmi értéket veszszük, akkor ismét azon nehézséggel találkozunk, hogy se a szükségletre szolgáló javak összeségét, se a szükséglet terjedelmét és különböző fokozatait pontosan nem tudjuk. A határérték is csak egy régen ismert jelenségnek kifejezése, a mennyiben csak azt jelenti, hogy minden jószág értéke függ azon szükséglettől, mely általa kielégítést talál.

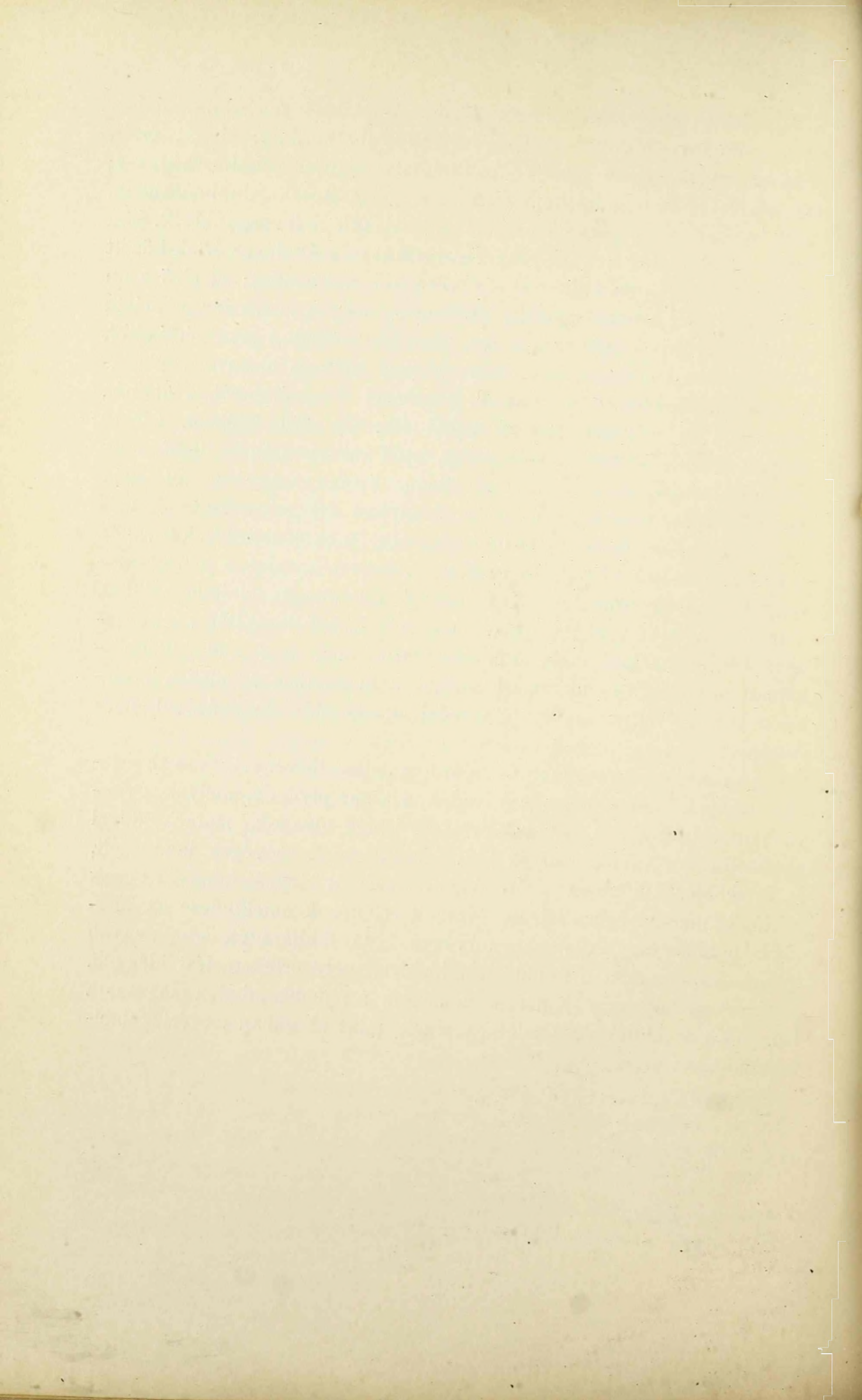
A használati és csereérték kérdése annyira igénybe vette a tudomány figyelmét, hogy az érték többi alakjait észre nem vette, vagy legalább elhanyagolta. Pedig még számos alakja az értéknek elég gyakorlati fontossággal bír. Így az általános értéknek egy válfaja, mely nem érdemelte, hogy a csereérték mellett a társadalmi gazdaságtan által elhanyagoltassék, a *hozadéki érték*. Megtörténik némely korszakban, hogy bizonyos javak nagy kereslet tárgyát képezik, pl. házak, földbirtok, gyorsan növekedő népesség mellett. Ezen kereslet következtében az illető javak csereértéke emelkedik, daczára annak, hogy a házak, földbirtok hozadéka ugyanaz marad. A hozadék alapján becsülve, e tárgyak csereértéke kelleténél nagyobb, azaz a hozadék és csereérték nem kongruens. Ezen különbség nagyfontosságú következményekkel jár. Számos vidéken a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete a birtok drága átvételére vezetendő vissza, min az újabb törzserörökös intézmény az által akar segíteni, hogy az örökösöknek a birtok mindig a hozadékérték szerint adandó át.

Egy másik alakja az értékjelenségnek, melyet az annyira kedvelt csereérték mellett elhanyagoltak, és mely gyakorlati szempontból, így pl. az adóztatás szempontjából, nagy fontossággal bír, a *lappangó érték*. Vegyük pl. a következő esetet: Budapest egyik utcájában van egy kis egyemeletes ház, melyért a tulajdonosnak már 900,000 koronát kínáltak, de az illető nem hajlandó azt eladni. A ház jövedelme távolról sem felel meg az említett összegnek és így az állam ezen ház adóértékét nem élvezheti. Avagy vegyünk egy másik esetet. Egy erdélyi erdőbirtokért, mely eddig 2000 koronát hozott a tulajdonosnak, tehát hozadékértéke körülbelül 40,000 kr., kedvező konjunkturák folytán kínáltak 120,000 krt. Tegyük föl, hogy a tulajdonos nem hajlandó az erdőt odaadni, akkor az állam a tulajdonos impraktikus felfogása vagy szeszélye miatt elesik a nagyobb adóalaptól, melyet az illető vagyontárgy képvisel. Egyéb esetei is vannak a lappangó értéknek. A lappangó érték tehát többnyire a hozadék és hozadékképesség közti különbségen alapszik.

Az érték különböző fajai között említendőek még: 1. alkalmazott és elvont érték. Alkalmazott érték alatt értjük valamely jószág érté-

két bizonyos adott körülmények között, tehát bizonyos mennyiségben és minőségben, bizonyos hely- és időre vonatkozólag; elvont érték a jószágnemek értéke tekintve szükségletkielégítési alkalmasságukat; így pl. a pénzszolgálat teljesítésére a nemesérezek alkalmasabbak, mint bármely más jószág és így elvont értékük a legnagyobb, 2. jogi szempontból fontos a különbség viszonylagos és általános érték között (aestimatio ejus quod interest és vera rei aestimatio); az első azon érték, melylyel bizonyos jószág bizonyos személyre nézve bir, a másik az, melylyel mindenkire nézve bir. Gyakran szólunk a javak értékéről, tekintettel azoknak technikai vagy élettani értékére bizonyos szükségletek kielégítésénél; tehát a fánál, kőszénnél fűtési értékről, kőolajnál, stb. világítási értékről, húsnál, tejnél stb. táplálási értékről. Liebig érdeme, hogy kimutatta, miszerint az érték arányban áll az illető javak használhatóságával; a tápszerek átlagos értéke arányban áll azok táperejéhez, a bor átlagos értéke arányban áll szesztartalmához és fordított arányban kedvezőtlen utóhatásaihoz. Megkülönböztetjük továbbá 3. az egyoldalú és többoldalú értéket, a szerint, a mint a jószág egy- vagy többféle használatot enged meg; 4. föltétlen és föltételes értéket, a szerint, a mint a tárgy értéke még más jószág birásától vagy bizonyos körülményektől függ. Dühning szerint még meg kell különböztetni a termelési és megosztási értéket, a mennyiben az első a termelés nehézségeivel, a másik a jövedelemmegosztás befolyásával függ össze.

Az értéknek megvannak saját dinamikai törvényei. Vannak értékek, melyek hosszú időn át állandók, viszont olyanok, melyek gyorsabban változnak. A változó értékek ismét olyanok, melyek idővel emelkednek, olyanok, melyek idővel esökkennek és végre ingadozó, le és felfelé. Különösen az általános szükséglet tárgyát képező és csak korlátozott mennyiségben létező jószágok értékének emelkedése az általános fejlődés egyik nevezetes törvénye. Így a földjáradék is nem egyéb tulajdonképen, mint e fejlődés eredménye, mely értékelést idéz elő. Nemesak a népesség szaporodása, hanem a fejlődés minden mozzanata lehet oka a földjáradék keletkezésének, mint általában az értékelésnek.

II. RÉSZ.

A TERMELÉS.

THE
MUSEUM

Általános tanok.

1. A javak, értékek előállítására (illetőleg megtartására, megőrzésére) irányuló tevékenység képezi a termelést. A termelés a gazdasági tevékenység és a gazdasági intézmények nagy részét veszi igénybe és tökéletes működésére oly szervezetet igényel, mely új javak, illetőleg új értékek lehető legnagyobb mennyiségének előállítását biztosítja. Ebből következik, hogy a termelés nem érheti el célját, ha mindig csak a közvetlenül érvényesülő szükségletek hatása alatt működik, hanem annak rendszeresnek, tervszerűnek, következetesnek és előrelátónak kell lenni. Helyes szervezet mellett a termelés, támogatva a gazdasági élet célszerűen működő mechanismusa által, elérheti kettős célját, t. i. oly javak előállítását, melyek a fogyasztás követelményeinek megfelelnek, és ezen előállításnak olyképeni irányítását, hogy az újonnan előállított érték a termelés által megsemmisítetténél nagyobb legyen. Mert első sorban a termelés feladata csak az, hogy oly javakkal lássa el az embereket, melyekkel a szükségleteket kielégíthetni. Hamis azon felfogás, mintha ez magában véve még nem felelne meg a termelés céljának; sőt az elszigetelt gazdaságban nem is vehetni észre azon másik eredményét a termelésnek, t. i. az értékfokozást, csak annyiban, a mennyiben bizonyára az a jószág, melyet a termelés céljából feláldoznak, kevesebb értékkel bír annál, mely annak segítségével előállítandó. Azonban a munkamegosztásra alapított társadalomban a termelés tervszerű és célszerű vezetése abban talál kifejezést, hogy a forgalomban az előállított javak nagyobb értéket képviselnek azoknál, melyek elhasználtattak, bár itt is az értékszaporalat oka többnyire az emberi munkában felfedezhető.

A javak előállításának helyes módja két szempontból állapítandó meg. A tárgyi javak előállítása a megfelelő helyes technikai módszerektől és eljárásoktól függ. A mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés terén

természettani és vegytani, természetrajzi és egyéb ismeretek szükségeseik a termelés elvégzésére. A társadalmi gazdaságtan a termelés ezen oldalával nem foglalkozik; nem tanít arra, mikép kell hidakat, házakat, vasutakat építeni, miképen szeszt főzni, posztót gyártani, bútorokat faragni, buzát, gyümölcsöt, bort termelni stb. Ez a megfelelő technikai tudományok körébe tartozik. A társadalmi gazdaságtannak a termelésre vonatkozó tanai csak a gazdasági („ökonómiai“), nem a műtani („technikai“) oldalt vizsgálják. Azon szervezeti elveket és azon eljárásokat kutatják, melyek segítségével elérhető az, hogy a javak termelése a lehető legolesóbb legyen, a legkevesebb áldozatokkal éressék el; keresik a gazdasági eszközeit, feltételeit a termelésnek, melyek nélkül a technika nem végezheti munkáját, keresik azok keletkezését, működési módjait, szaporodásuk föltételeit. Ha e szerint a termelés két oldala, az ökonómiai és technikai, külön vizsgálatok tárgyát képezi, egyik sem hagyhatja a másikat figyelmen kívül. Gazdasági szempontból nemesak azt nézheti a termelő, mikép lehet valamely jószágot a legolesóbban előállítani, hanem a mellett természetesen arra kell tekinteni, hogy a jószág megfelelő legyen, olyan, melylyel a szükséglet kielégíthető és melynél jobbat ugyanazon költségekkel nem lehet előállítani. Viszont a technikus sem nézheti csak azt, hogyan lehet valamely házat, vagy hidat a leg-tökéletesebben, talán a legerősebben építeni, hanem azt is, hogy a technikailag elérhető a rendelkezésre álló összeggel eléressék. A technikailag tökéletlen dolog gyakran gazdaságilag a legtökéletesebb lesz, mivel a legolesóbb és a czélnak teljesen megfelelő; viszont a gazdaságilag eltévesztett termelés technikailag igen tökéletes lehet, de a gazdaságtan ilyen termelést mindig rosszalni fog. Azért, a gazdasági termelés viszonyai változnak a technika állása szerint, valamint a technikai termelés viszonyai a gazdaság állása szerint. Azonban ezen viszonytól eltekintve, melynél fogva gazdaság és technika egymást ellenőrzik, a kettőnek feladata a termelés terén egészen eltérő. A termelés mindenekelőtt technikai tevékenységet követel anyagok előállítása, átalakítása körül, szóval anyagmozgás előidézése által; csak a személyes szolgálatok egy részénél nincs szerepe a technikának. Technikai átalakítás nélkül tehát termelés nem képzelhető. A gazdaság feladata csak arra irányul, hogy az áldozatok minimumára törekszik a termelés költségeit leszállítani. A termelés gazdasági része tehát főleg a takarékoságban rejlik, költségek kimézésében. A termelési ökonómia a termelés legtakarékosabb és a mellett leghatályosabb berendezését keresi, ebben rejlik a termelési költségek és az azokra vonatkozó tanok jelentősége.

A termelés fogalma alatt igen különböző gazdasági tevékenységeket foglalunk össze. Többnyire új anyagi javak előállítását jelenti. Azonban a termelés fogalma sokkal tágabb. Egy nagy része a termelésnek a létező javak megtartására irányul; ilyen pl. azoknak a tevékenysége, kik szőnyegeket, ruhákat fogadnak el megőrzésre, bankoké, melyek értékpapirokat fogadnak el megőrzésre. A termelés gyakran csak a létező javak védelmére, tisztántartására, rendezésére irányul; másfelől a termelés a felügyelet, az igazgatás, a számítás munkáját követeli stb. Nagy fontossággal bír a különbség, melyet teszünk a termelés termelő és fentartó iránya között. A javak termelésénél pontosabban tudhatjuk az áldozatok eredményét, mert ez az új jószágban kifejezésre jut; a fentartásra irányuló termelésnél ezt pontosan nem lehet megállapítani, mert nem lehet tudni, vajjon az áldozat szükséges volt-e? Itt tehát könnyebben előfordulhat, hogy az áldozat nem termelékeny. Az új termelés követelményét jobban lehet felismerni, mint a fentartásra irányulóét, mely jövő körülmények latolgatását kívánja. A javak fentartásáról inkább házilag gondoskodnak, kevésbé vállalatokban, néha azonban nagy kötelékekben is. A fentartás folytonos tevékenységet követel, mivel a romlás és pusztítás elemei is folytonosan működnek.

2. A termelés fáradtsággal és áldozatokkal jár. Minden új jószágnak, új értéknek előállítása más jószágok, értékek megsemmisítését követeli, egészben vagy részben, egyszerre vagy idővel. A termelés fogyasztással jár. A termelés érdekében hozott összes költségek képezik a termelési vagy előállítási költségeket. A termelési költségek leszállítása képezi a gazdaságosság elvének egyik legfőbb követelményét. Gazdasági értelemben tulajdonképen csak ott szólhatunk termelésről, hol az új érték nagyobb a termelési költségeknél; hol ez eredmény elmarad, ott nem termelés mutatkozik, hanem fogyasztás, értékesökkenés.¹ Ilyen értékesökkenés azonban rendszerint csak egyéni, szórványos, mert minden termelő és minden termelési ág, mely versenyképes, ezen veszteségeket fedezi a piacra kerülő javaknál az ár megfelelő felemelésével, miben a biztosítás egy neme rejlik.

A tudomány legnehezebb fogalmai közé tartozik a termelési költségek fogalma. Egyuttal e fogalom igen különböző értelemben használtatik. Tisztán gyakorlati és magángazdasági szempontból termelési

¹ Soden következő eseteket különböztet meg:

gazdasági termelés:	k (költség) = $é$ (érték)
kapitalisztikus termelés:	$k < é$
inökonomikus «	$k > é$
antiökonomikus «	$é = 0$

költségnek minden termelő azon áldozatok összességét érti, melyet valamely jószágért hozott és mely neki megtérítendő, ha a jószágot másnak átengedi, hogy a csere reá nézve hátrányos ne legyen. Ezen értelemben a termelő által fizetett munkabér, tőkekamat stb. képezi a termelési költségek nevezetes részét. Azonban utalván arra, hogy épen ott, hol a munkabér magas, az előállítási költség esekély, mert a magas munkabér mutatja, hogy oly bőséges a termelés, miszerint a munkásnak jelentékeny jutalmat lehet juttatni, a termelési költségek ezen fogalmát visszautasították és termelési költségek alatt csak a termelés által okozott munkát, fáradságot értették.¹ Mások a termelési költség fogalmát még szűkebbre szorították és csak azon anyagi javakat értik vele, melyek megsemmisítése szükséges abból a czélből, hogy más jószág keletkezzék. A nemzetközi kereskedelem elméletében a termelési költség alatt ismét nem a tényleg az illető országban a termelésnél hozandó áldozatokat értik, hanem azon áldozatokat, melyek a czikk beszerzéseért hozatnak és a melyek a tulajdonképeni termelési költségnél nagyobbak. Ha pl. Magyarország képes volna egy tonna rúdvasat 40 koronáért előállítani, de inkább megveszi azt Ausztriától 48 koronáért, mert természeti és mezőgazdasági előnyeinél fogva ama tőke és munka, mely képes volna 40 koronáért előállítani ama rúdvasat, annyi buza előállítására szolgál, melylyel két tonna vasat vásárolhat, akkor, ha 48 koronáért veszi a vasat, ez tekintetik a vas termelési költségének Magyarországon és nem a 40 korona. Végre a termelési költség alatt némelyek mindig a legkedvezőtlenebb körülmények között termelt, de még kereslet tárgyát képező árú költségét értik. Mindezen fogalomhatározók között tudományosan leghelyesebb az, mely a termelési költséget a legáltalánosabb kifejezésre vezeti vissza, t. i. a munkára, tehát a termelési költség alatt azon munkát érti, mely a jószág termelésére szükséges, mely esetben a többi áldozatok is természetesen munkára vannak visszavezetve. Tágabb értelemben véve azonban a termelési költség alatt értetnek mindazon áldozatok, melyet a jószág termelése és forgalombahozatala okoz egészen azon időpontig, midőn azt a termelő a fogyasztónak kínálja. A termelési költség legmegfelelőbb mértéke ama munkaidő, mely valamely jószág bizonyos egységének (pl. tonna, hektoliter stb.) előállítására szükséges.

A termelési költségeknél új és régi termelvények között külön-

¹ Cairnes: Cost means sacrifice; . . . it represents what man parts with in the barter between him and nature. . . . This is the essential nature of cost (Some leading principles 60. l.)

ség lehet, a mennyiben valamely gazdasági haladás folytán a termelés olcsóbb, vagy valamely kedvezőtlen körülmény folytán drágább lett; ily esetben a régi és új termelési költségek megkülönböztetésére az újbóli termelés költségeit *reproductionalis költségeknek* nevezzük. Lényegében természetesen ezek sem egyebek, mint termelési költségek, de az áralakulás túlnyomóan ezen reproductionalis költségek hatása alatt áll.

A tulajdonképeni termelési költségektől meg kell különböztetni a többi költségeket. Van sok árú, melynél ezek többet tesznek a termelési költségeknél. Így pl. egy csésze kávé árában, melyet a kávéházban nekünk adnak, a mellékköltségek nagyobbak, mint a kávéé. Sok üzletnél pl. gyógyszeráraknál, biztosító intézeteknél óriási nagy összegeket költenek a reklámra. Fontos szerepet játszanak a nagy vállalatoknál az alapítási költségek, melyekhez különösen az üzlet megindításának költségei, az újságok, parlamenti befolyások megnyerésének költségei tartoznak, mire ismét klasszikus példát nyújt legújában a Panama csatornatársaság története. Vasuti vállalatoknál is rendszeren igen nagyok ezen alapítási költségek, melyek közé az Angliában úgynevezett parlamenti költségek is tartoznak. A vasutak még egy másik nemében a költségeknek is sajátzerű alakulást mutatnak, t. i. a drága központi vezetés költségeiben, mely nálunk azelőtt több vasútnak egész bevételét emésztette fel. Igen fontos a különbség az *általános* és *különös* költségek között. Az *általános* költségek alatt azok értendők, melyeket a vállalat vezetése szükségessé tesz, tekintet nélkül az egyes előállított termelvények mennyiségére, pl. az igazgató, a felügyelő fizetése, az adó, a lakbér stb. A *különös* költségek az egyes termelvény előállítása által szükségessé vált költség, az arra fordított nyersanyag, munka stb. Mennyel nagyobb a termelvények mennyisége, annál kedvezőbben alakul az általános költségek aránya, mert ez mégsem igen emelkedik, tehát egy-egy termelvényre az általános költségek kisebb része esik. Az általános költségek nyomása fordított viszonyban áll a különös költségek magasságához. Különbséget teszünk végül *alap- és üzleti* költségek között: amazok a vállalat vagy termelés berendezésére szükségesek, ezek az üzlet illetőleg termelés megindítására, fentartására és folytatására. Azon szám, mely a vállalat bevételeinek és költségeinek összehasonlításából származik, *üzleti egyútlhatónak* nevezetik. *Üzleti hiány* vagy üzleti *deficit* oly üzleti eredmény, melynél nemcsak nyereség nincs, hanem még a költségek sem találnak fedezetet.

A termelés alakulása a termelési költségek nyomásától függ. Minden, a mi ezen nyomást könnyebbíti, előmozdítja a termelést. A

termelési költségek nyomását megkönnyebbíthetni a termelés fokozása által, és tényleg a nagybani termelés következménye a termelési költségek leszállítására irányuló törekvésnek. A termelési költségek leszállítása sikerülhet továbbá megtakarítás által. Egy másik mód a termelési költségek leszállítására azok felosztása vagy több termelvényre, hosszabb időre vagy végre több termelőre a társulás alapján. Legnagyobb eredményt mutatnak természetesen találmányok, melyek gyakran ép a magas termelési költségek nyomása alatt tételnek. A munkabér emelkedése volt egyik tényezője az újabb időben tett számos találmánynak, mely a termelési költségeket leszállítja. Ezt legjobban bizonyítja a gyapotipar. De a vasipar terén is jelenleg több mint 20 %-al olcsóbb a termelés a nagyobb munkabérek daczára. A fűtési rendszerek javítása Lothian Bell szerint azon eredménnyel járt, hogy csak a clevelandi kerületben évenként 500,000 tonna kőszén megtakarítottak. Drága termelés buzdítja a találmányi szellemet, míg az olcsó termelés azt elsatnyítja.

A termelési költségek fontossága messze a gazdasági élet körén túl érezteti magát. Még a jogok érvényesítése is függ a jogszolgáltatás költségeitől, és gyakran nem érvényesíttetnek jogok, mivel az nagyobb költséggel jár a jog értékénél. Azért a társadalomban nem is teljes a jogszolgáltatás, hanem csak korlátolt, a mennyiben tudniillik azt a költségelv megengedi.

3. A termelés feladata új értékek előállításában áll. Az ezen feladatnak megfelelő termelés a termelékenység jellegével bír. A termelékenység a termelés azon tulajdonsága, képessége, melynél fogva az új értékeket előállít. Minden termelés, mely ezen kellékkel bír, termelékeny. A termelékenység tehát nem a termelés iránya, hanem a termelés eredménye után ítélendő meg. Minden termelési ág, mely értékeket állít elő, és mely az érték termelésénél értékszorodást ér el, az termelékeny. Az pedig, vajjon értéket állít elő, csak attól függ, vajjon a társadalom vagy annak egyes tagjai azon javakat vagy szolgáltatásokat használják. Ez esetben az illető termelési ág termelékenysége iránt semmi kétely sem foroghat fen. A termelékenység tehát a termelvény és a költség arányától függ. (T. K.) Mindenütt, hol új értékek állíthatnak elő, termelékeny, termékeny (productív) munka végeztetett. Ezen egyedül helyes felfogás szerint minden foglalkozás, melynek hasznosságát a társadalom elismeri, termelékeny, azaz a gazdasági értékek mennyiségét szaporítja. Ezzel szemben sokáig az a nézet uralkodott, hogy csak azon foglalkozások, melyek tárgyi javakat állítanak elő, mint a mezőgazdaság, vagy a melyek működése legalább a tárgyak változásán észrevehető,

értéktermelő foglalkozások, míg a kereskedés, de még inkább a személyes szolgálatok, nem értéktermelő foglalkozások. Ezen felfogás helytelen. Az értéktermelés nem egy és ugyanaz az anyagtermeléssel, hanem hasznosságok termelésével. Már pedig hasznosságokat termelni lehet, a nélkül, hogy azok bizonyos anyagon észrevétessenek. A régi felfogás szerint a hegedűkészítő termelékeny, a zeneszerző terméketlen volna, a színházi szabó termelékeny, a világhírű színész terméketlen, az asztalos, ki iskolapadokat készít, termelékeny, a tanár terméketlen volna. Homer époszának, Sophokles tragödiáinak nyomatása még ma számos munkást foglalkoztat, míg a görög világ anyagi javai mind évezredek előtt elenyésztek. Tehát még az anyagi termelés terén nagyobb a hatása a szellemi javak termelésének. Ama felfogást azzal sem lehet indokolni, hogy az anyagi termelés láthatólag szaporítja a nemzeti vagyont, míg a személyes szolgálatok azonnal elhasználtatnak; például az újonnan épített házak egy város vagyónában észrevehetők, a színházban adott előadások nem. Mert ezzel szemben áll az, hogy egyfelől az anyagi termelés is sok tárgyat állít elő, mely azonnal elfogyasztatik (élelmi szerek), másfelől egy tudós, egy szónok előadása maradandó, századokra szóló hatást idézhet elő. Legkevésbé pedig helyes azon felfogás, mely a szellemi tevékenység legmagasabb functióit, különösen ha azok közvetlenül a társadalom érdekében teljesítetnek, mint a bíró, az orvos, a tanár foglalkozását improduktívnak tekinti. Az anyagi jólét emelkedésének a szellemi foglalkozások mindenha a leghatalmasabb emeltyűi.¹ És az új kor bizonyossága inkább a mellett tanuskodik, hogy épen azok, kik a tudomány, a közigazgatás terén nagy szolgálatokat tesznek, joggal legnagyobb jutalmazásban részesülnek, azok pedig, a kik csak kezdetleges testi munkát végeznek és az anyagi termelésnél közvetlenül elfoglalvák, a legszerényebb jutalmazást érdemlik ki. Csak annyiban van némi jogosultsága ezen felfogásnak, a mennyiben a szellemi foglalkozások és nyilvános functiók a velök járó tisztelet, kitüntetés, érdekesség, esetleg kényelemnél fogva igen nagy vonzerőt gyakorolván, esetleg a feléjük özönlők nagy száma nem áll többé a szükséglettel arányban és azért az illetők termelékenysége fogy. Azonban a helyes arány nem jöhet e kérdés eldöntésénél tekintetbe és annak tisztázását csak zavarhatja, mert a helyes arányok minden foglalkozásnál megtartandók, különben a

¹ Helyesen mondja Lotz, I. §. 42: Nagyon tévednek elméleti és gyakorlati államgazdáink, ha az ember kezében találják a jólét fő elemét, míg csak az ész és műveltsége a kezét és ügyességét teremti és vezetik.

termelékenység leszall. Minden termelési ágnek a kellő arányokban kell maradni, különben túltengés állhat be, és annak következtében terméketlenség. Ez inkább történhetik az iparnál, mint a mezőgazdaságnál, a kereskedelemnél inkább, mint az iparnál; leginkább pedig a személyes szolgálatok terén. Oka pedig ennek abban rejlik, hogy a magasabb hivatalok nemcsak az anyagi előny miatt kerestetnek, tehát folytattnak is, ha az már igen csekély; az anyagi termelés csak az anyagi előny miatt kerestetik fel, és ha ez hiányzik, elmarad. Könnyebb is az anyagi termelés terén az aránytalanságot felismerni, mert az azonnal a piacon kifejezésre jut, míg a személyes szolgálatok terén az nehezebben ismertetik fel. Azért látjuk, hogy bizonyos korszakban túlságos sokan fordulnak a tudományos, a hivatali, a papi, a katonai pályára stb.¹ Amerikában minden kilenczedik választó hivatalvadász. Olaszországban egy időben minden családban volt egy „abbate“. Nálunk sok a hivatali, tanári, ügyvédi pályára készülők száma. Ideje lesz az ipari és kereskedelmi pályára átmenni. Itt találhatóak a mezőgazdaságból kiszorultak legmegfelelőbb és tisztességes elfoglaltságot.

Továbbá megjegyzendő, hogy a foglalkozások termelékeny irányban főleg akkor fognak maradni, ha a jövedelemszerzés könnyebb módja nem kínálkozik. Így különösen a kereskedelem körében nagy a veszély, mert magasabb műveltséggel bíró egyének találkoznak kevésbé műveltekkel. Nem termelékeny csak azon termelő, ki a társadalom által hasznosnak el nem ismert tárgyakat állít elő; vagy olyanokat állít ugyan elő, melyek hasznosak, de olyképen, hogy többet költ a tárgy előállítására, mint a mennyi annak értéke. A helyes felfogás visszavezeti a termelést annak végcéljára, a fogyasztásra. A mai gazdasági rendszer mellett mindenki csereértékek előállítása által gondoskodik szükségleteinek kielégítéséről, mivel a csereértékek által jövedelemhez jut. Mindenki tehát, a ki csereértékek előállítása által gondoskodik szükségleteinek kielégítéséről az termelékeny, minden más ember nem termelékeny (pl. a koldus).

A termelékenységnek itt csak gazdasági fogalmáról és jelentőségéről értekeztünk. Azonban a mellett a termelékenységnek kulturális oldala is van, mely más színben tűnik fel. Ezen szempontból ugyanis a termelékenység fogalma független a termelési költségek-től. Ilyen értelemben termelékeny lehet oly termelés is, mely nem fedezi a termelési költségeket, de a fogyasztókat az eddiginél sokkal

¹ A szellemi téren való túltermelésről már a régi Rómában lásd Pöhlmann, *Übervölkerung der antiken Grossstädte* 39. l.

olesóbban és sokkal megfelelőbben lát el különböző javakkal. Kultu-
ralis szempontból továbbá termelékeny lehet oly a társadalom vagy
az állam által az egésznek érdekében folytatott termelés illetőleg vállalat,
mely nem fedezi a termelési költségeket pl. esetleg a vasúti üzlet.
Ellenben termelékenynek kulturalis szempontból nem nevezhető oly
termelés, mely ugyan a termelési költségeket fedezi, de nagy áldozat-
okat, pusztítást okoz szellemi, erkölcsi, fizikai életben, mint pl. a gyer-
mekek és nemzedékek elcsenevésével járó gyári munka és mint a
jellem megrontásával járó számos pénzszerzési mód a modern társadalom-
ban. Termelékenynek nem nevezhető továbbá azon óriási összegeket
emésztő gyártása a mindig tökéletesbülő fegyvereknek, melyek a pusztít-
ás eszközeinek vannak szárvá az európai hadseregek millióinak.

A termelékenység régi fogalmát a tudomány a jövőben egészen
mellőzheti. Annak azon értelemben véve jelentősége nincs. A mellett
azonban különbséget lehet tenni oly gazdasági foglalkozások között,
melyeknek jelentősége az anyagi értékek termelésében rejlik és olyanok
között, melyek szabad foglalkozások és melyeknél általában az anyagi
haszon mellékes. Ez lehetővé teszi az egyes foglalkozásoknak az eddigi-
nél sokkal helyesebb megítélését. Továbbá fontosságot tulajdonítunk
a termelékeny foglalkozás és a nyereséges (lukratív) foglalkozás közötti
különbségnek; igen gyakran látjuk, hogy foglalkozások nagy jöve-
delmezőséget nyújtanak, bár épen nem termelékenyek. Megkülönböz-
tetjük végül a termelékeny foglalkozásokat következőképen: 1. szoros
értelemben vett termelékeny foglalkozások (új javak előállítása); 2.
fentartó (konzervatív) foglalkozások (pl. biztosítás, védelem, tisztántartás
stb.); 3. igazgatási foglalkozások (vezetés, igazgatás, felügyelet stb.);
4. szétosztó (distributív) foglalkozások (kereskedelem, forgalom).

4. A termeléstől meg kell különböztetni a *termelőképeséget*. A
termelőképeség a termelési szervezet állapotához képest lehetősége a
termelés kiterjesztésének. A termelőképeség jelentősége abban rejlik,
hogy a fogyasztás kielégítése mindig csak annak határáig teljesíthető,
és hogy másfelől csak a fogyasztás határáig felhasználandó a termelő-
képeség. A fogyasztás nem emelkedhetik a termelőképeségen túl és
a termelőképeség csak annyiban igénybe veendő, a mennyiben azt a
fogyasztás követeli. A tapasztalat azonban mutatja, hogy a termelők
érdeke a termelésnek kiterjesztése a termelőképeség határáig. Ennek
következménye az, hogy, ha a fogyasztás illetőleg fizetési képesség nem
tart lépést a termelőképeség határáig kiterjesztett termeléssel, túlter-
melés következik be, mert a termelés határa nem a fogyasztási képes-
ség, hanem a tényleges és fizetéképes fogyasztás. Hiába látjuk, hogy

még számos ember van, kinek lakása rosszul van butorozva; ha azoknak a szükséglete, kik a jobb butorokat fizethetik, ki van elégitve, akkor több butort nem szabad előállítani. A folytonos törekvés haladásra a termelési téren, mely haladásnak egyik föltétele a nagybani termelés, oda vezetett, hogy a termelés a termelőkéesség határaig elment tekintet nélkül a tényleges fogyasztásra. Ily elhanyagolása egy fontos tényezőnek végre már régebben is nagyobb haladást idézett volna elő; de a régi gazdasági életnek egyik nagy előnye volt, hogy többnyire igen jól ismerték azon kört, melynek szükségletét kielégítették és annak fizetési képességét. A legtöbb termelő a helyi szükséglet számára dolgozott, igen sok esetben épen csak megrendelésre s így a termelésnek a fogyasztás határán túl való terjesztése nem fenyegetett.

5. A termelés az előállított javakat tekintve kétféle: 1. tárgyi, anyagi javak termelése; 2. tárgyiatlan, személyes javak, úgynevezett személyes szolgálatok, előállítása. A tárgyi javak termelése következő főirányokat mutat: *a*) oly természeti anyagok gyűjtése, melyek emberi munka nélkül jönnek létre; *b*) szerves anyagok előállítása. Ezeket [*a*] és [*b*]] összevéve *őstermelésnek* nevezzük; *c*) az említett foglalkozások által nyert anyagok átalakítása azon célra, hogy a szükségleteknek általában vagy jobban megfeleljenek; ezen foglalkozást *iparnak* nevezzük. Itt az „ipar“ szót szoros értelemben vesszük; gyakran azonban az ipar általában foglalkozást jelent és akkor szólnak mezőgazdasági, kereskedelmi iparról stb. Az angol, francia és német tudományban is a megfelelő fogalmak (*industrie*, *Gewerbe*) szűkebb és tágabb értelemben vétetnek; *d*) a kész javaknak oly helyen, oly időben és oly mennyiségben kínálása, hogy ez által értékük emelkedjék, tehát a javak forgalomba hozatala; ez a legtágabb értelemben vett *kereskedelem*. Az őstermelés e szerint főleg anyagi értéket állít elő, az ipar főleg alaki értéket, a kereskedelem főleg helyi, időbeli és mennyiségbeli értéket.¹ A személyes szolgálatok ismét kétfélék: *a*) közönséges, testi vagy szellemi szolgálatok. Ide tartozik a legnagyobb része a testi, egy csekély része a szellemi munkáknak; *b*) magasabb szellemi szolgálatok, melyek magasabb műveltséget és értelmiséget tételnek föl, ezek többfélék:

1. a jogszolgáltatás és az állam érdekében;
2. a tudomány és művészet érdekében;
3. a közigazgatás érdekében stb.

¹ Berzeviczy Gergely is e három termelési ágat ekkép különbözteti meg: status productivus, formativus, permutativus.

A magasabb szellemi szolgálatok körében a termelés tisztán a szükséglet érdekében történhetik, mint pl. az ügyvéd tevékenysége, vagy az élvezet érdekében, mint a költőé. Az élvezet érdekében történő termelés azonban gazdasági megbíralás alá csak csekély részben eshetik; különben a két irány érintkezési pontokat mutat. A közép-korban a szükségletkielégítés szolgálatában álló ipar fölemelkedett a művészet körébe. A legtöbb híres olasz művész kézműves volt, különösen ötvös, mint Benvenuto Cellini, Ghiberti, Donatello, Brunelleschi, ellenben gyakran a legkiválóbb művészek találnak elfoglaltságot a szükségletkielégítésre irányuló iparban. A híres festő Lebrun igazgatója volt a sevrès-i porcellángyárnak.

Az egyes termelési ágak között nem mindig lehetséges a szigorú elválasztást kerestülvinni. Az iparos kereskedéssel is foglalkozik, a kereskedő is gyakran az árukat a forgalombahozatal céljából átalakítja, pl. a fűszerkereskedő a nyers kávé pörkölteti, a borkereskedő a borokat vegyíti, enyhíti, jobb szint ad nekik stb. A ruhaipar terén az egyik szabónak nevezi magát, ki raktárt is tart, a másik ruhakereskedőnek, ki a ruhákat el is készítetteti. Sok órás ma soha nem állít össze órákat, hanem kész órákat ad el. A mészáros és a húskereskedő közt alig van különbség; és a mészáros talán csak azért iparos, mert régebben is czéhekben volt egyesítve. A koresmáros inkább kereskedő mint iparos, a fodrász inkább személyes szolgálatot tevő mint iparos. A nyomdász is alig tartozik szigorú értelemben az iparosok közé. A nyomdász munkája abban különbözik a másolótól, hogy kész betűkkel állítja össze az írást. De ha az eszköz különbséget tesz, akkor a másoló is, ki typograffal dolgozik, a számoló, ki számoló géppel dolgozik, az iparosok közé számítandó. A nyomdász inkább a szellemi szolgálatok körébe tartozónak tekinthető. Különösen a szellemi szolgálatokkal érintkező, vagy azokba átmenő foglalkozásoknál nehéz a határvonalat megállapítani. A borbély, ki különösen régebben fontos orvosi műtéteket végzett, az egyetemi szolga, ki a hallgatóknak a hullát, a növényeket, az ásványokat magyarázza, a fényképész, ki művészeti érzéssel dolgozik, az inas, ki a legkényesebb diplomatiái megbízásokat sikeresen elvégzi, mutatják az osztályozás nehézségeit. Az állami és társulati üzem terjedésével az ipari és kereskedelmi tevékenység hivatallá válik és az, ki egy nagy szállító élén mint kereskedő szerepelne, most állami tisztviselő; a ki egy állami gépgyár élén áll, többé nem iparos, hanem tisztviselő. A festő, a ki egy ipari vállalatnál talál alkalmazást, iparossá lesz. A csoportosítás ezen nehézsége gyakorlati jelentőséggel bír; érezteti magát pl. oly törvények alkalmazásánál, hol különbséget

kell tenni iparos és kereskedő között stb., vagy a hol a csoportokat külön kell feltüntetni, pl. kiállításoknál stb. Azonban azért a fent körülírt megkülönböztetés szabály szerint alkalmazást talál; az őstermelés tehát rendszerint anyagok előállításával, az ipar átalakítással, a kereskedelem árúk és értékek forgalomba hozatalával foglalkozik. A mellett minden egyes foglalkozás a másikból is vehet fel egy elemet. Ezen különböző irányú foglalkozásokat legezészerűbb vegyes termelési ágaknak elnevezni, melyek ismét többfélék. Ujabb időben igen erős irányzat mutatkozik a „munkás“ fogalom kiterjesztésére; így a munkástörvényhozás szempontjából az osztrák minister az ügyvédi segédeket a munkások közé, az ügyvédeket az iparosok közé kívánta vétetni.

A gazdasági élet anyagi felfogása a régi társadalmi gazdaságtan azon szólásmódjában is jut kifejezésre, hogy az csak termelőket, termelési ágakat ismer és nem hivatásokat. Ez által az egész az ember által teljesített életmunkának egyéb, mint kereseti, jelentőséget nem tulajdonít. Ez egy sajnos tévedés, mely még a gazdasági életre is visszahat, mert a ki munkájában csak a kereseti czélt látja, az e munkát soha nem fogja jól végezni, mert annak magasabb, üdvös rendeltetésétől nincs áthatva. Jól mondja Marshall, hogy az angol faj fensőbbsege abban rejlik, hogy mindenki azon tulajdonságokat, melyek gazdaságilag fontosak, nemcsak azért szerzi meg, hogy nyereszkeszjék, hanem azon öröm- és boldogságért, mely azokkal jár.¹ Csak ott fogja a termelés a legtökéletesebb alakot nyerni, a hol az tényleg életfeladattá, hivatássá válik, a hol az egyén annak a keresetnél magasabb rendeltetését felismeri és ez úton azzal magát azonosítja, míg ha a hivatásban rejlő ezen magasabb irányt fel nem ismeri, hanem azt csak a kereset végett űzi, csak kedvtelenül, talán undorral teljesíti feladatait. A hivatás választása függ: 1. az illető országban általában létező hivatásoktól; 2. a hivatásra szükséges képességek megszerzhetőségétől; 3. a hivatásválasztás szabadságától; 4. a hivatáshoz szükséges képességektől és egyéb körülményektől; 5. a hivatás előnyétől, gazdasági, társadalmi tekintetben; 6. a hivatásban érvényesülő versenytől stb. A hivatások között nagy különbség van azok nehézsége, kellemessége, jövedelmezősége és keresettségének között. A hivatások nagy különbségeket mutatnak az azzal összefüggő számtalan tényezők szerint és ezen alapszik minden egyes hivatás sajátosságára. Kiváló fontossággal bír a hivatások egymásközi összefüggése, alá- és mellérendeltsége, szóval azok gazdasági és társadalmi tagozata.

¹ Principles, 307. l.

Az anyagi és szellemi kereseti ágak között a nagy különbség az, hogy azok választása úgy tekintetik, mint a melyet csak a pénzvágy határoz meg, míg a szellemi hivatásokra magasabb, nemesebb törekvés vezet. Azért emezek nagyobb tiszteletben is részesülnek. A régi társadalmi gazdaságtan vétett, midőn a szellemi hivatásokra is a nyers gazdasági kereseti szempontot alkalmazta, holott megfordítva hangsúlyozni kellett volna, hogy nincs oly hivatás, melynél csak a kereseti szempont dönthet, mert akkor többnyire nem is helyesen teljesítetik. Minden hivatás egy társadalmi functió, megbízás, mely az illetőtől adott körülmények között a nyers pénzvágy alóli szabadulást, áldozatot, magasabb felfogást követel.

6. Tágabb értelemben véve termelési tényezőknek nevezhetjük mindazon erőket, körülményeket, helyzeteket, szervezeteket, melyek a termelésre befolyással vannak. Így pl. maga a fogyasztás egyik legáltalmasabb termelési tényező, továbbá a társadalom szervezete, a verseny, a munkamegosztás stb. Szűkebb értelemben termelési tényezők alatt értették azon erőket, melyek közvetlenül a termelést végézik és a melyek jobban *termelési erőknek* neveztetnek. Ezen termelési vagy termelő erők a *természet*, a *munka* és a *tőke*. Ezen termelő erőktől ismét különböznek a *gazdasági termelő erők*, melyekhez csak azok tartoznak, melyek korlátolt mennyiségüknél fogva gazdasági értékkel bírnak; ezek közé a természet csak bizonyos körülmények között tartozik és akkor is nem mint természet, hanem mint vagyontárgy. A gazdasági termelési erők tehát a természet, a mennyiben korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, a munka és a tőke. A termelés mindenekelőtt emberi munka kifejtését követeli: az egyik termelő erő e szerint a munka és a mennyiben mindig áldozattal jár, a munka egyúttal gazdasági termelő erő. A mennyiben pedig a munka feladata csak a természet által nyújtott anyagokat beszerezni, azok keletkezését előmozdítani, a természet is képez termelő erőt és ott, a hol korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, egyúttal gazdasági termelő erő. Természet és munka *elsőrendű* termelő erők. A természet és munka egyesítésével előállított javaknak egy része maga is csak a termelés előmozdítására szolgál. Ezek képezik a harmadik termelési erőt, a *tőkét*, mely egyúttal gazdasági termelő erő. Minthogy a tőke csak a természet és munka együttműködéséből származik, *másodrendű* termelő erő. A termelő erők társadalmi jellege lényegesen különbözik egymástól; a birtok, akár természeti értékforrások, akár tőke birtoka, szabály szerint uralmi viszonyokat teremt, a munka pedig szabály szerint szolgálati viszonyt teremt az azt értékesítő számára.

A termelő erők a gazdaságban ritkán találhatók teljesen elkülönítve. A művelés alatt álló föld még a legkezdetlegesebb kultúra mellett is már némi tőkét foglal magában, a legegyszerűbb munka a munkás eszközében, legyen az csak egy hasított kő, tőkét is igényel és minden tőke használat a tőkés részéről bizonyos munkát (elhelyezés, ellenőrzés stb.) követel. Egészen tisztán az eredményezett hatások visszavezetése egy-egy tényezőre ritkán lehetséges. A termelési erők különböző arányban egyesítettek különböző foglalkozásokban és még inkább a gazdasági kultúra különböző fokozatain. A termelés kezdetleges állapotában a természeti tényező túlnyomó, munka és tőke még kevés; a termelés magasabb fokain nagy mennyiségű tőke és munka használtatik fel. A termelés azon rendszere, mely főleg a természetre támaszkodik, külterjesnek, azon rendszer, mely főleg a tőkére, vagy munkára, avagy mindkettőre támaszkodik, belterjesnek nevezetik. Fejletlen korszakban a föld értéke esekély lévén, megtörténhetik az, hogy a tőke értéke aránylag nagy. Így Rogers azt mondja, hogy a középkorban az angol mezőgazdaságban a tőke mennyisége a föld esekély értékével összehasonlítva igen nagy volt. Azért a belterjesség teljes fogalma követeli a tökéletesebb technikus eljárások alkalmazását.

Minden termelő erő a termelésen át és annak alapján hatást gyakorol a jövedelemeloszlásra, tehát jövedelemeloszlási tényezővé válik.

II. FEJEZET.

A munka és a munkás.

1. A munka a legfontosabb termelési tényező. Ezzel nem helyezzük azt a természet fölé, mely nélkül munka sem lehetséges. De a természet gazdasági jelentősége csak egyes foglalkozásokban érvényesül, a munkáé minden foglalkozásban. Munka nélkül nemesak az ipar, a kereskedelem nem képzelhető, de még az őstermelés sem. Az őstermelés terén is a természet nagyon fukar, hol azt emberi munka nem veszi szolgálatba. A tőkével szemben még nagyobb az emberi munka jelentősége. Nincs oly tőkegazdag ország, melyben a tőkében rejlő gazdasági erő megközelítené a munkaerő nagyságát. Ha pl. Magyarországon csak a felnőtt férfiak munkáját vesszük, a nők csak egy csekély részét számítjuk, akkor is azok munkájában oly érték rejlik, mely a tőke évi értékét messze meghaladja. Ugyanazon eredményhez jutunk, ha szem előtt tartjuk, hogy a tőke értéke számos foglalkozásban az ott végzett munka értéke mellett elég alárendelt jelentőségű. Számos foglalkozásban a tőke nem is visz szerepet, vagy csak alárendeltet. De a munka megítélésénél a gazdasági szerepen kívül egyéb rendeltetését is kell szem előtt tartani. A munka szoros összefüggése az egyénnel maga után vonja, hogy a munkát és annak működési, felhasználási módját nem szabad csak gazdasági szempontból megítélni. Tekintettel kell lenni arra, hogy a munka rendezésével a társadalom egyúttal a nép részének sorsa fölött dönt, melynek a munka az egyedüli kereseti forrása. A munkarendszer továbbá alapja a társadalmi osztályoknak. Minden helyes munkarendszernek tehát olyannak kell lenni, hogy a munkások társadalmi, erkölcsi, műveltségi, egészségi érdekeit is szem előtt tartsa. Oly munkarendszer, mely ezeket figyelmen kívül hagyná, mely a munkának csak gazdasági termelékenységére tekintene, a legnagyobb terméketlenséget idézné elő, mert pusztítást okozna az egészség, a család, a jövő fejlődés, a műveltség

szempontjából oly értékekben, melyek a gazdaságiaknál sokkal magasabb osztályba tartoznak.

A *munka* alatt legtágabb értelemben véve tevékenységet értünk. Minden tevékenység testi vagy szellemi, avagy testi és szellemi erő-kifejtést követel, mely bizonyos idő múlva fáradságot okoz. A hosszabb ideig tartó erő-kifejtéssel összekötött fáradság az ok, hogy a munkát kellemetlennek, terhesnek tartják, hogy áldozatnak tekintik. Azonban a munka jelentőségét helyesen csak akkor ítéldhetjük meg, ha annak szerepét az emberi életben magasabb szempontból vizsgáljuk. Akkor azon eredményhez jutunk, hogy a munkára, illetőleg az erő-kifejtésre magában véve is az embernek szüksége van, annak gazdasági hasznától eltekintve. A munka a test egészsége szempontjából fontos, mert a mozgás, az izmok tevékenysége szükséges már azért is, hogy a test egészségesen fejlődjék, erőhez jusson és a szerves functiókat teljesítse. A munka szükséges a szellemi fejlődés miatt is, mert anyagot nyújt, táplálékot az észnek és így a haladás felé vezet. Azért látjuk, hogy már a gyermeket szoktatják munkára a játékban; a játék a munka regéje és egyúttal előiskolája. Azért látjuk továbbá, hogy a munka mint a testi és szellemi erő-kifejtés önczéllá válik mindenkinél, kinek foglalkozása erre alkalmat nem nyújt, egyfelől mindenféle testgyakorlatokban, vívásban, lovaglásban, sétákban, vadászatban, másfelől szellemi gyakorlatokban, mint a milyenek a felnőttek különböző játéka, sakk stb. A kultúra haladásának egyik tünete, hogy a munka ezen a gazdasági ezélon messze túlmenő jelentősége teljesen felismertetik, hogy mindenki kötelességének tartja a munkában részt venni és a hanyélest kerülni, olyképen, hogy a legterheőbb testi munkáknak a gépek által való átvétele daczára, az ember által teljesített munka mennyisége határozottan szaporodik és nem csökken. A munka kerülése a műveletlenség jele; az afrikai benszülottek akkép különböztetik magukat a fehér embertől: a fehér dolgozik, a fekete nem dolgozik.¹ A gépek befolyása által az ember munkafeladata nem mennyiségileg változik, csak minőségileg. Másfelől a haladás eredménye az, hogy a munkatehernek bizonyos határt szab a társadalom, a mennyiben berendezései által arra törekszik, hogy senki a túlságos munkateher áldozatává ne váljék; a munkának és pihenésnek a testre és szellemre nézve legegészségesebb arányának létesítése képezi az újkori kultúra egyik feladatát.

A munka nagy jelentősége mellett annak árnyoldalairól sem sza-

¹ 'White man work, black man work not'.

bad megfeledezni. Hogy a görögök, rómaiak a munkát oly kevéssé becsülték, jó részben annak tulajdonítandó, hogy a mindennapi munkával elfoglaltak, az úgynevezett banauzok, nem képesek testüknek és szellemüknek azon irányt adni, mely az összhangzatos ember eszményének megfelel. A ki nem ér rá az Akademos kertjében, az Agorán sétálni, és az állam és lét magas problémáival foglalkozni, a ki nem gyakorolhatja testét nemes játékokban, az testileg és szellemileg elsatnyul, annak teste nem képes fáradságot elviselni, nem mutathatja azon szép mértékeket, melyekben a test nemessége jut kifejezésre; annak szelleme is szűk körben mozog, kis érdekek által vezéreltetik, jellemének előkelősége gondolkozásban, akaratban, tettben, ízlésben hiányzik. Hogy e felfogás némi jogosultsággal bír, kétséget nem szenved. Főleg az újabb anthropometriai kutatások szolgáltatnak szomorú adatokat a nehéz testi munkának befolyásáról a test fejlődésére. Sok helyen tapasztalták, hogy a nehéz gyári munka folytán az ujonczozási eredmények kedvezőtlenül alakulnak.

Mindamellettt túlzás rejlik azon állításban, mely a munkának föltétlenül kedvezőtlen hatást tulajdonít testre és szellemre. A munkások köréből kerülnek testben és lélekben erős egyének, míg viszont a dologtalan osztályok is elég satnyaságot mutatnak. A különbségek általában szűk határok között mozognak és a munka káros hatásai más vele járó tényezők által ellensúlyozhatók. A munkának észlelt hátrányai mindenesetre intésül szolgálnak, hogy gondoskodva legyen azoknak a legkisebb mérvre való leszállításáról.

A munka helyes felfogása kiváló fontossággal bír, mert értékesítésének módjai sokkal nagyobb mérvben függenek az embertől, mint pl. a természetéi, bár nem szabad elfelejteni, hogy a munka és annak sorsa sem áll egészen gazdasági tényezők alatt, mivel szorosan összefügg az emberrel. Munka alatt emberi erő kifejtést értünk. Bár állatok is végeznek munkát, a természeti erő is végez munkát, a társadalmi gazdaságtanban e fogalom ama szűkebb értelemben vétetik, melyben az embertől származó erő kifejtést jelenti, míg az állattól, a természettől származó erő a tőke vagy a természet elnevezése alá esik, annál is inkább, mert eme munka törvényei másként alakulnak, mint az emberi munka törvényei. A gazdaságtan azon munkát vizsgálja, mely gazdasági, főleg termelési célból teljesítették; ezt gazdasági munkának nevezzük; azon munka, mely nem gazdasági szempontok szerint igazittatik, szabad munka. Ugyanazon munka tehát az egyiknek szempontjából gazdasági, a másiknak szempontjából szabad munka. Csak a rendeltetés dönt. A turista részére a lomniczi esües megmá-

szása szabad munka, az őt kísérő vezető részére gazdasági munka. A célja szerint gazdasági munka eredményében gazdaságtalan lehet, ha értékek megsemmisítéséhez vezet. A szabad munka eredményében gazdasági lehet; pl. egy nagy államférfiú működése, egy nagy szónoklat stb. A munka rendesen erő kifejtést tételez fel; tágabb értelemben azonban munkának minden szolgálatot nevezünk, melyet gazdasági érdekből másnak teszünk, habár a szolgálat tulajdonképen erő kifejtéssel nem jár, pl. egy nagy úr kíséretéhez tartozó személyek szolgálata. A munka különböző neveit vizsgálva, mindenekelőtt megkülönböztetjük a *férfi-, nő- és gyermekmunkát*. A gazdasági munka a működő erő szempontjából kétféle: *testi és szellemi munka*. A testi munka közvetlenül hat a külső természetre, mozgásba hozza az anyagokat, működésbe az erőket. A szellemi munka szellemi javakat állít elő és azon ismereteket fejti ki, melyek a testi munka teljesítésénél szükségesek. A testi munka magában véve fejlődést alig mutat, sőt a kultúra alsóbb fokán nagyobb szokott lenni, ellenben a szellemi munka lépést tart az általános haladással, melynek épen főtényezője a gazdasági téren is. A testi munka izom-, a szellemi munka idegmunka. Testi és szellemi munka egészen el nem választhatók, mert a legkezdetlegesebb munka követel szellemi munkát, ha nem is állana az másból, mint az akaratsnak az illető munkára irányzásából; viszont minden szellemi munka testi munkával is jár, mit a szellemi munka után beálló testi fáradtság és a kimerülésnek az agyvelőben mutatkozó termékei bizonyítanak. Ha egyes foglalkozásokban nézzük a testi és szellemi munka érvényesülését, úgy senki sem fogja tagadni, hogy a jeles könyv- vagy műkereskedő, a kitünő javító és üzletvezető egy nyomdában elég szellemi munkát végez, bár nem tartoznak a szellemi munkások sorába, míg egy írómester, egy újságreporter, egy írnök inkább testi munkát végeznek, bár nem tartoznak a testi munkások közé. A szellemi munka külső megvalósítása pedig feltétlenül jár testi munkával. Egy amerikai író, Gidding, újabban a következő négy csoportját a munkának különbözteti meg: automatikus kézi munkát, felelősséggel járó kézi munkát, automatikus szellemi munkát, felelősséggel járó szellemi munkát. Wolf háromféle munkát különböztet meg: teremtő, intézkedő, végrehajtó munkát; az első kettő túlnyomóan szellemi munka. Megkülönböztethetjük a közönséges testi vagy szellemi és a magasabb testi vagy szellemi munkát. A munka két elemből áll, a munkaerőből és annak ügyességéből, mely ismét a gyakorlat, kiképzés eredménye. Az ügyesség és kiképzés foka szerint megkülönböztetjük a *tanult és nem tanult* munkát („skilled, unskilled labour“). Bizonyos körülm

mények között e különbség csak viszonylagos; ha valamely ügyeséget vagy munkát bizonyos vidéken régi gyakorlat folytán mindenki képes teljesíteni, azt is tanulatlan munkának tekintik. Így pl. sok helyen azon munkást, ki írni-olvasni tud, már tanult munkásnak tekintenék, más helyen pedig nem. *Egyéni munka* alatt értjük azon munkát, melyet bizonyos egyén bizonyos adott körülmények között teljesíteni képes. *Átlagos munka* alatt értendő azon munka, melyet bizonyos számú munkás összes körülmények között végez. *Normál munkát* jelent azon munka, mely rendes körülmények között állandóan teljesíthető. *Túlmunka* („overwork“) alatt azon munka értendő, mely a normálmértéket meghaladja. *Határmunka* tágabb értelemben azon munka, melyen túl az emberi erő nem feszíthető. Szűkebb értelemben *határmunka* alatt pedig azon munkát értjük, mely a legkisebb eredményt mutatja. A szervezés szempontjából megkülönböztetjük a *magán-* és *társadalmi* munkát. A jogi viszony szempontjából megkülönböztetjük a *szabad* és *szolgai* munkát. Megkülönböztetjük továbbá a munkát a szerint, a mint az illető saját gazdaságában végzi (önmunka), vagy bérbe adja (bérmunka), továbbá a szerint, a mint a munkás még vele szabadon rendelkezhetik (nem kötött munka), avagy már bizonyos irányban pl. szerződésileg rendelkezett (kötött munka).

A munka körülményei szerint a munkát következőképen különböztethetjük: 1. egyedül vagy csoportban végzett munka; ez utóbbi ismét: 2. egyenlő neműek, egyenlő korúak, vagy különböző neműek, különböző korúak által végzett munka; 3. városi és vidéki munka; 4. ülve, állva, görnyedve, járva végzett munka; 5. szabadban vagy zárt helyiségben végzett munka; 6. a zárt helyiségben végzett munka ismét jó, vagy rossz levegőben végzett munka; 7. mérsékelt hőmérsékletű, hideg vagy túl meleg helyiségekben végzett munka; 8. könnyű vagy nehéz testi munka; 9. nappal, éjjel, éjjel-nappal végzett munka; 10. egyforma vagy változatos munka; 11. házi, műhelyi, gyári munka stb. Mindezen körülményeknek kiváló jelentőségük van a munkások gazdasági, egészségügyi, erkölcsi érdekei szempontjából. Tárgya szerint a munka többféle lehet: 1. nyersanyagok előállítása; 2. nyersanyagok átalakítása és finomítása; 3. javaknak forgalombahozatala; 4. foglалás; 5. találmányok és felfedezések; 6. szolgálatok.

Tágabb értelemben véve munkásnak nevezhetjük azt, ki munkával járul a termeléshez; szűkebb értelemben azonban csak azt nevezük munkásnak, ki csak munkával járul a termeléshez; kinek fentartása egészen ezen munka értékesítésétől függ.

Munkásnak nevezük e szerint azt, ki a társadalmi termelés

műfolyamába csak munkáját viszi, melyet a mai társadalmi rendszer mellett bérszerződés alapján bocsát annak rendelkezésére, ki elég vagyoni erővel bír, hogy a termeléshez szükséges anyagokat stb., szóval a tőkét beszerezheti. A munka a társadalmi osztályalakulás fontos tényezőjévé válik és a jelenkori társadalomban nagy ellentétek létesítéséhez vezetett. Minden ellenkező felfogás dacára — újabban Nicholson, — a munkás vagyontalansága és eddig csekélyebb műveltsége folytán a termelő társadalom gyengébb részét képezi. Helyzetét különösen a következő körülmények szemmel tartásával kell megítélni. Kedvezőtlen gazdasági helyzet, csekély műveltség, üzleti szellem hiánya és a gazdasági indokok alárendeltsége képezik szabály szerint a munkás jellemvonását. Minthogy a munka nem egyéb, mint a munkás életerejének közvetlen értékesítése gazdasági célokra, ennek következtében egyéni sorsa szorosan függ a munka alkalmazási módjától. A munkás mint munkás is első sorban emberi egyén és csak második sorban termelő, üzletember. A munkaerő előállítására, a munka mennyisége sem függ közvetlenül a gazdasági viszonyoktól, hanem a népességi folyamatok alakulásától. A munkának a munkással való szoros összefüggése következtében a munkás jobban van helyhez kötve. E körülmények befolyást gyakorolnak a munkás jövedelmére és annak vizsgálatánál részletesebben fog-nak tárgyalatni.

2. A társadalom anyagi haladása első sorban attól függ, mekkora munkát képes az a termelés terén kifejteni. A munka mennyisége és hatályossága válik így a társadalmi gazdaságtan egyik legfontosabb kérdésévé. A munka mennyiségére és hatályosságára különböző körülményeknek van befolyásuk. Ezen körülményeket következőképp csoportosíthatjuk: 1. természetiek; 2. egyéniek; 3. gazdaságiak; 4. társadalmiak; 5. gazdaságtársadalmiak; 6. jogiak; 7. politikaiak.

1. *Természeti* körülmények. A természeti körülmények közé tartoznak a természetnek mindazon tényezői, melyek bizonyos befolyást gyakorolnak a munkára. Ide tartozik a különböző fajok gazdasági jellege is. A gazdasági képességek igen eltérően alakulnak különböző népfajoknál; igen különbözők azok szorgalom, kitartás, leleményesség, előrelátás, pontosság, lelkiismeretesség tekintetében.

Ceylonban szívesebben alkalmazzák a malayi embert inasnak, mert élénkebb, mint a singhalezi, és megbízhatóbb, mint a tamil; tiszta és pontos.¹ Egy része a négerfajnak tunya, a másik szorgalom és nagy ügyesség által javítja sorsát, és iparcikkeket állít elő, melyek

¹ Lanskoronski, Rund um die Erde 36. l.

az európaiakkal bátran versenyezhetnek. Vannak fajok, melyek leleményesek, de teljesen képtelenek idegen kulturát elsajátítani, mint a chinai, ismét mások, melyek maguk nem igen gazdagítják a kulturát, de képesek idegen kultúra vívmányait elsajátítani, mint pl. a japáni. Ismeretes az angol munkás kitartása, a francia munkás izlése, a magyar munkás eszessége és leleményessége, a tót szorgalma, az oláh igénytelensége, ellenben a török lustasága stb.; ismeretes a zsidó faj nagy hivatottsága a kereskedelemre, az angol, az eskimó nagy ügyessége a hajózásban stb. A testi erő is különböző fajoknál különböző. Amerikai mérések szerint az emelési képesség fehér katonáknál 155 kilo, négereknél 146, malayoknál 118, chinaiaknál 111, australianaknál 100; legnagyobb irókézeknél 190, és a Sandwich-sziget lakóinál 171.

2. Az *egyéni* körülmények képezik a munkaföltételek második csoportját. Az egyéni körülmények ismét testi, szellemi vagy erkölcsi tulajdonságok.

a) A *nem*. Itt különösen a nőnem termelési munkája jön tekintetbe. Haladó társadalomban a férjes nő első feladata a háztartás viteleiben és a gyermekek nevelésében áll. A kereseti tevékenység a férj feladata. De az újabb társadalmi állapotok, különösen a gyári ipar terjedése és a létküzdelem, főleg városokban, a nőt is kényszerítik önálló kereset után indulni. Ennek következménye az, hogy a termelés terén működő nők száma óriási arányokban emelkedik. Ez által tehát a nemzet termelési munkaképessége emelkedik, de egyúttal nagyon sokat veszít más tekintetben. A munkamennyiségnek ez úton való szaporodása tehát csak részben tekinthető nyereségnek. Igen jelentékeny és folyton emelkedő a nők versenye a szellemi munka terén is. Az utolsó népszámlálás szerint városainkban 9158 női munka volt elfoglalva 13,081 férfimunkás mellett. Az ipar, kereskedelem és szellemi munka terén mintegy 100,000 nő van elfoglalva. Tanítónő volt 5306, sőt tisztviselői minőségben is 210 nő volt alkalmazva. Az új népszámlálás ennél még nagyobb mérvűnek fogja kétségtelenül a női munkát kimutatni. A női munka nagymérvű szaporodását más államokban is észlelték és e tekintetben különösen az éjszakamerikai állapotok rendkívül érdekesek. Stieda szerint Németországban 35.4, Angliában 37.2, Éjszakamerikában 11%-a a 15 éven felüli nőknek önálló keresettel bír. A nő kereseti tevékenységének helyes megítélésénél azonban azon körülményt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy része a nő által jelenleg gyárakban végzett munkának azelőtt is általa végeztetett, csakhogy nem gyárakban, hanem otthon, t. i. különösen fonás és szövés. Különben megjegyzendő, hogy a nő

átlagban sem testi, sem szellemi munkaképességével a férfiéval nem versenyezhet, mit különösen az újabb anthropometriai mérések mutatnak. A nő testi ereje Regnier szerint egy 15—16 éves fiatal emberével egyenlő avagy a férfi átlagos erejének kétharmadának felel meg. Quetelet szerint fiatal korban a különbség legkisebb, ha legnagyobb, akkor a viszony 9:5. Németországban a férfikoponya nagysága 1448—1578, a női koponya nagysága 1265—1361 kem. Broca szerint a párisi koponyák nagysága férfiaknál 1558, nőknél 1337.

b) A *kor*. A munkaerő függ a kortól. Legkisebb 15 éven alól és 50-en felül. Az anthropometria szerint leggyorsabban emelkedik az erő a 15—18. életkor között. Maximumát eléri a harminczas évek első felében; ötven után ismét esökken. A statisztika termelő kornak nevezi a 20—60. életkort, ezen korban a népesség túlnyomó része termelően van elfoglalva. Mentől nagyobb ezen korosztály aránya valamely nép-nél, annál nagyobb lesz — caeteris paribus — a munkaerő. Tényleg e tekintetben jelentékenyebb különbségeket találhatni; vannak államok, melyekben a gyermekkor igen erősen van képviselve és ennek következtében kisebb a termelő kor aránya. A városokban is nagyobb a termelő kor aránya, mint a vidéken. A korral összefüggésben áll az átlagos élettartam is. Oly nép, melynél az átlagos élettartam magasabb, ott nagyobb munkamennyiség áll rendelkezésre, úgyszintén ott, hol a testi fejlődés gyorsabban van befejezve.

c) Kiváló fontossággal bír az *egészség*. Ha valamely államban járványok, ragályok sűrűn lépnek fel, ha a nép jelentékeny részét mocsárláz, endemikus bajok (pl. pellagra) üldözik, akkor a munkamennyiség csökkenni fog. Az egészség megtámadása óriási veszteségeket okoz a munkaerőben. Azért egészség és egészséges fejlődés nagy fontossággal bírnak. Németországban 1890-ben a munkás-betegpénztárak kimutatásai szerint 6 millió munkás közül 2.4 millió betegedési eset fordult elő. A betegedések által összesen 39.1 millió munkanap ment veszendőbe. Átlag minden munkás hat és fél napot, tehát egy munkahétnél többet veszített betegség által. Pettenkofer¹ szerint minden emberre átlag 20 betegnap esik évenként. Az osztrák-magyar hadseregben minden tényleg szolgálatban levő katonára átlag 14—15 betegnap esik évenként, pedig ez a népesség legerőteljesebb részét teszi. Nagy fontossággal bír a *táplálkozás* is. Egy nagy része a népnek a legtöbb államban rosszul van táplálva, pedig Spencer szerint a gazda-

¹ Werth der Gesundheit für eine Stadt (1873).

sági küzdelemben azon nép fog győzni, mely legjobban táplálkozik.¹ Az élelmezés és munkaerő közötti viszony iránt érdekes kutatásokat tett különösen Carroll Wright, a washingtoni munkastatisztikai hivatal főnöke. A legtöbb államban a nép munkaereje jelentékenyen elmarad azon foktól, melyet kielégítő táplálkozás mellett elérhet. Magyarországon a húsfogyasztás aránya kedvezően alakul; azonban jelentékeny különbségek vannak az ország egyes részei között; Keleti szerint több mint 40 megyében a húsfogyasztás az átlagon alól marad. Testedzés és testgyakorlatok is a gazdaság és a munkamennyiség szempontjából kiváló fontossággal bírnak.

d) Az *értelmiség* a munka hatályosságának egyik főtényezője. Népek, melyeknél a műveltség alacsony fokon áll, nem képesek — ugyanazon viszonyok között — annyi munkát végezni, mint művelt népek. A műveltség alacsony fokán álló népeknél még a legkezdetlegesebb eszközök is alig használatnak, mert a nép nem tudja kezelni. És Walker szerint jóformán az Egyesült-Államok az egyedüli ország, hol a munkásra a legkényesebb eszközöket, gépeket is lehet bízni. A munka szaporítására újabb időben nagyon előnyösen hatott az általános tankötelezettség meghonosítása és a szakképzettség terjesztése. Az értelmes és képzett munkás könnyebben tanul meg minden munkát, rövidebb idő alatt, kevesebb áldozattal; jobban érti a munka feltételeit, gyorsabban találja fel magát nehezebb körülmények között. Az anyaggal jobban fog bánni, az eszközöket és gépeket jobban kezeli. Mivelletlen népeknél általában nehezen terjednek el eszközök és gépek, mert a nép nem tud velök bánni. Nálunk is, különösen azelőtt, az alacsony műveltség nagy akadálya volt a gépek terjedésének. Bagehot szerint 20 angol munkás több munkát képes végezni, mint 1000 austral végez. Értelmiség a munka megkönnyítésére, tökéletesítésére tanít. A gazdasági és üzleti szellem és éberség is a munka irányítására jótékonyan hatnak. Ez is különböző az egyes fajoknál; az angolnál nagyobb, mint a németnél, az amerikaiánál nagyobb, mint az angolnál. Az olasznál, a keleti népeknél is nagyon ki van fejlődve az üzleti szellem. A magyarban kevesebb, az örményben, székelyben több.

e) *Erkölcsei tulajdonságok* is nagy befolyást gyakorolnak a munka hatályosságára. Erély, előrelátás, takarékoság, kitartás, pontosság, kötelességérzet, becsületesség, mindmegannyi fontos tényező, mely a munka mennyiségének és hatályosságának alakulásában szerepet visz. Ellenben lanyhaság, csüggetettség, gondatlanság, pazarlás, a köteles-

¹ Moleschott: «Der Mensch ist, was er isst».

ségérzet hiánya károsan visszahatnak a nemzet munkájára. Itt különösen tekintetbe jönnek még bizonyos nép-, vagy társadalmi betegségek, könnyelműség, protectionismus, akarnokság, mammonismus, mint a modern magasabb társadalom bajai, alkoholismus, különböző rendetlenségek, mint az alsóbb társadalom bajai; az egész társadalmat pedig jellemzi a magasabb erkölcsi világnézet hiánya és az erkölcsök általános elvadásása. Pedig éppen az uralkodó erkölcsböleseleti és vallási eszmék bírnak nagy befolyással a munkára.

Mentől inkább alapulnak azok az ember rendeltetésének helyes felfogásán, mentől helyesebben ítélik meg a gazdag termelés, az igazságos jövedelemeloszlás és az észszerű fogyasztás föltételeit, annál kedvezőbbek lesznek a gazdaságra; ellenkező esetben pedig előmozdítják az inséget és igazságtalanságot. Legnagyobb és legáldásosabb befolyással volt e tekintetben a kereszténység. De az ó testamentum is igen sok magasztos elvet hirdet, különösen a munkának tiszteletben tartását, míg az egész klasszikai ókor azt megvetette. A „lusta kéz elszegényedik, a szorgalmas keze pedig meggazdagodik“ mondja böles Salamon; a ki nem tanítja fiát valamely mesterségre, a lopásra neveli; nagy a munka: fentart, fölemel és nemesíti azt, a ki űzi, mondja a Talmud.

3. A *gazdasági* körülmények, melyek a munka mennyiségére hatnak, különösen a következők: *a)* a munka szükségessége, azaz azon körülmény, hogy egy ember vagy egy nép munka nélkül nem tudja magát fentartani; *b)* a munka támogatása tőke által; *c)* a vállalkozási rendszer; *d)* a munkaidő és munkahely kellő szabályozása. A munka mennyisége különösen attól függ, mennyi időt fordítunk'arra. Az ember munka által gondoskodik céljainak valószínűsítéséről, életének java részét a munkának kell, hogy áldozza. Szorgalom és kitartás a munkában gazdaggá tették a nemzeteket; a dologtalanság következménye a szegénység és inség. Ugyanazon körülmények között azon nép lesz gazdagabb, mely több időt szentel a munkának. Mindamelllett a tapasztalat azt mutatja, hogy a munkaidőnek is van bizonyos természetes határa, melyet az ember physiologiai alkata szab. Orvosi tekintélyek szerint a rendes munkanap tartama az anyagi termelés terén 10—12 óra lehet; a munkanapnak további kiterjesztése eredményhez nem vezet, mivel a munka energiáját leszállítja, vagy minőségét rosszabbítja. Brassey említi, hogy Dél-Walesben átlag 12 órát dolgoznak, az éjszakai Angliában csak 7 órát, mégis a kőszén itt csak 25%-al drágább. Az orosz mezőgazdasági munkás már reggeli két órakor kezdi munkáját és folytatja este 9 óráig; mégis az angol 10 óra alatt két-

szer annyi munkát végez, mint amaz. A rouen-párisi vasut építésénél angol és francia munkások voltak alkalmazva; a francziák jöttek reggeli 5 órakor és dolgoztak este hétig; az angolok jöttek 6 órakor és $\frac{1}{2}$ 5 órakor abbahagyták a munkát, mégis többet végeztek. Különben a munkaidőre nézve nemesak a munkanap hossza bír fontossággal, hanem a munkanap és általában a munkaidő beosztása is, mely leghelyesebb, ha a munka és a pihenés között helyes arány és egymásután van. A mi pedig a munkahelyeket illeti, erre vonatkozólag gyakran azon visszásság mutatkozik, hogy a munkás lakása a munkahelytől távol levén, sok idő megy veszendőbe. e) A gazdasági tényezők közé tartozik különösen a munka jutalmazása. A miveltség alsóbb fokán ugyan gyakran észlelhetni, hogy a munka jobb jutalmazása inkább károsan hat. Brassey is figyelmeztet arra, hogy Kelet-Indiában a munka jobb jutalmazásával a munka jósága nem emelkedik. Nagyon érdekesek e tekintetben Carroll Wright¹ vizsgálódásai, melyek szintén mutatják, hogy vannak körülmények, melyek a munkabér és munkamennyiség közötti összefüggést megzavarhatják. Nem is állíthatni, hogy mindig a jobb jutalmazásnál jobb munkára számíthatni. Számos téren tapasztaljuk napjainkban, hogy a jutalmazás emelkedett, a munka rosszabbodott. Rendes körülmények és egyenlő viszonyok között azonban a munka jobb jutalmazása a munka minőségét és mennyiségét kedvezően befolyásolja. Számos iparágban tapasztalták napjainkban, hogy a munkabérek emelése daczára a munka olcsóbb lett, mert a munkások jobban, többet dolgoznak. Brassey számos érdekes példában világította meg e tényt. Londonban egy csatornaépítés alkalmával a kőművesek bére 6 shillingről 10-re emelkedett és a munka mégis olcsóbb lett. Oroszországban a munkabér alacsonyabb mint Angliában, mégis a termelés ott drágább, mint emitt.

4. Attérve a munka *társadalmi* tényezőire, itt első sorban a) a népszám jön tekintetbe. Mentől nagyobb a népesség száma, annál nagyobb lesz szabály szerint a munkamennyiség. A népsűrűség is fontossággal bír, mivel sűrűbb népesség mellett a termelés belterjesebb és tökéletesebb a munka szervezése. b) A munka tiszteletben tartása is fontos tényezője a munkamennyiségnek. Műveletlen népeknél a munka többnyire nem részesül tiszteletben; azonban vannak e tekintetben is kivételek.² Őseink is a honfoglalást követő első századokban a munkát szabad férfiúhoz illőnek nem tartották. A munka megveté-

¹ Sixth annual report of the Commissioner of labor (1891.) 590 l.

² Ratzel, Völkerkunde I. 139 l.

sének káros visszahatását a gazdasági tevékenységre legjobban a görög és római nép története mutatja. A munka megvetése a fentebb érintett okokon kívül arra vezetendő vissza, hogy régebben minden megosztása a munkának szolgálati viszonyból származott, ez pedig mindig birtokon alapult, tehát a szolgaság jelét képezte. A míveltség haladásával a munka kellő elismeréséhez jut. Napjainkban az a körülmény, hogy valaki munkára van utalva, a becsülésnek nem áll útjában. Természetesen mindig fogják azért az emberek a közönséges, alsó rendű munkát kevesebb becsülésben részesíteni, mint a magasabb munkát. De még a közönséges munka sem foszt meg a tisztelettől; az éjszakamerikai köztársaság többször adott arra példát, hogy a munka legalsóbb köreiből származó egyének a legnagyobb állásokra alkalmaztattak. A munka tiszteletét előmozdítja a politikai jogok kiterjesztése, a míveltség általánosítása, a munkások és tőkésék együttműködése (mint pl. a munkakamarákban, gyári bizottságokban, betegpénztáraknál) stb.

5. Legnagyobb fontossággal bírnak a *gazdaságtársadalmi* körülmények és ezek között a munka szervezése, mely behatóbb vizsgálatot követel. A munkaszervezésnek, mint minden szervezésnek, két része van, az elkülönítés és az összesítés, vagyis munkamegosztás és munkaegyesítés. A munka szervezésének első feltétele a munkaegységeknek egyesítése. Addig, míg csak egy egyén végez munkát, az kénytelen lesz mindenféle munkát ellátni. Ha azonban több az egyén, több munkaegység, akkor felmerül a munka szervezésének kérdése. A szervezés kétféle irányt követ, a mennyiben vagy minden egyén egyforma munkát végez, vagy pedig különböző munkát. Az első az egyszerűbb, kezdetlegesebb, a másik a tökéletesebb, haladottabb. Míglén nincs mód több munkás foglalkoztatására, addig arra sincs mód, hogy a munka szerveztessék. Mindenkor tehát a munkaegyesítés megelőzi a munkamegosztást. Ha valamely vállalatban a munkamegosztás szóba hozatik, mindenekelőtt tudni kell, mennyi munkás fog abban egyesíttetni, hogy a munkamegosztás keresztül vitethessék, ép úgy, mintha valaki egy zenekart akar létesíteni, tudni kell, mennyi zenészt egyesíthet, hogy minden hangszer képviselve legyen. A munkaegyesítésnek a munkamegosztás tehát csak következménye. Azért csak ott találhat alkalmazást, a hol legalább két egyén egyesíti munkáját. Az első alkalmazása a munkamegosztásnak azért az, mely a háztartásban a férfi és nő között létrejön. Különben a munkaegyesítés egyuttal maga is már egyik alakja a munkamegosztásnak, t. i. azon alakja, midőn a munka az egyes résztvevők között mennyiségileg osztatik fel, mind-egyik egyforma munkát végezvén, míg a tulajdonképeni munkameg-

osztásnál mindenki vagy minden csoport minőségileg különböző munkát végez. A termelés helyes vezetése, a javaknak kellő mennyiségben és minőségben való előállítására ügyességeket tétel fel, melyek többnyire csak hosszú gyakorlat után szerezhetők meg. A választandó anyagok, eszközök, eljárások megállapítása, azoknak kellő ismerete a termelés czélszerű végzésének feltétele lévén, kétségtelen, hogy e feltétel annál inkább fog teljesülni, mennél kisebb azon termelési kör, melyet egy egyén munkakörének választ. Ha minden ember a reá nézve szükséges összes javakat állítaná elő, mindenben csak kontár fogna maradni, de ha bizonyos kisebb munkaágra szorítkozik, abban ügyességre tehet szert és munkáját mindig jobban és jobban fogja végezhetni. A történet minden művelt népet megismerttetett ezen igazsággal és ennek megfelelően mindenekelőtt minden népnél a főtermelési ágak: az őstermelés ágai, az ipar, a kereskedelem, a szolgálatok és ezeken belül ismét az egyes foglalkozások váltak el egymástól.

Az a szervezési elv, mely a termelést egyes ágakra elválasztja és végeredményében a legegyszerűbb elemekre felbontván, az egyes munkaerők állandó feladatát ezen munkaelemek elvégzésére korlátozza, *munkamegosztásnak* nevezetik. A munkamegosztásnál megkülönböztetjük mindenekelőtt a gazdasági és technikai munkamegosztást. A gazdasági munkamegosztás az önálló foglalkozások elválasztásához vezet, itt tehát minden foglalkozás többnyire bizonyos befejezett tárgyat szolgáltat; minthogy ezen gazdasági felosztáson alapúlnak a nagy társadalmi foglalkozási csoportok, a munkamegosztás ezen neme *társadalmi munkamegosztásnak* is nevezetik. Ezen munkamegosztás leghelyesebben *elsőfokúnak* volna nevezendő. A gazdasági munkamegosztáshoz csatlakozik a technikai munkamegosztás, mely még az egyes javak előállítására szükséges munkákat is tovább osztja fel; olyképen, hogy minden munkás a tárgy előállítására szükséges munkának csak egyes részét végezi és csak ezen részmunkák egyesítéséből keletkezik egy egész befejezett termelvény. Míg tehát az elsőfokú munkamegosztás az egyes foglalkozások elválasztásához vezet, addig a technikai munkamegosztás nagybárra egy-egy foglalkozáson belül érvényesül és gyakran nem új foglalkozásokat teremt, csak külön-külön munkaágakat ugyanazon vállalaton belül. Azonban vezethet új foglalkozások kiválásához. A technikai munkamegosztás fogalma nehezen alkalmazható azon jelenségre, mely az egyes kereskedelmi ágak elválasztásában jut kifejezésre, és már azért is helyesebbnek tartanók a *másodfokú* munkamegosztás elnevezését. A gazdasági munkamegosztás következménye pl. a fémek és érczek feldolgozásával foglalkozó iparágaknak elválasztása; a technikai munka-

megosztás következménye, hogy egy-egy ilyen foglalkozás, például a tükésítés, számos külön munkaágra oszlik.

A munkamegosztás területileg is érvényesül és pedig mindenekelőtt ugyanazon állam egyes részei között. Az egyik vidék kitünő búzát termel, a másik bort, a harmadik dohányt stb. Kézsmárk vásznáról híres, Meczenzéf vasáruiról, Selmech pipáiról, Pécs majolikájáról stb. Angliában Leeds különösen vásznat gyárt, Manchester szöveteket, Sheffield vasárúkat stb. Sőt nagy városokban még az egyes városrészek között is észlelhetni a munkamegosztás hatását.

De a területi munkamegosztás elve hat a politikai határokon túl is. Így keletkezik az, mit nemzetközi munkamegosztásnak nevezünk. Ezalatt értjük a munkamegosztás elvének alkalmazását egész népekre, melynek eredménye, hogy bizonyos népek különösen egyes foglalkozásokban tűnnek ki, például a kereskedelemben (kereskedelmi nemzetek), iparban (iparos nemzetek), földmivelésben (földmives nemzetek) és egymással feleslegeiket a nemzetközi kereskedelem útján cserélik. A nemzetközi munkamegosztás annál nagyobb, mennél nagyobb az illető államok természeti és gazdasági tulajdonságainak különbsége, mennél tökéletesebbek a közlekedési eszközök, és végül mennél teljesebb a kereskedelmi és forgalmi szabadság.

A munkamegosztás szoros értelemben véve csak a munkának az egymás mellett dolgozók közötti felosztásra alkalmazható. Csak tágabb értelemben szólhatunk időbeli munkamegosztásról ott, hol a munkát úgy osztjuk fel, hogy annak egyes részeit különböző időben végezzük; így például ha 10,000 darab levelet kell aláírni és borítékba tenni, hogy előbb a 10,000 levelet aláírjuk, azután a 10,000-et összehajtjuk és csak azután tesszük borítékba. Az időbeli munkamegosztás egyik jelensége az is, hogy nyugat felé és a nagy városokban az üzleti élet egy huzamban tart például 4 óráig délután, míg társadalmi élet, parlamenti ülések, étkezés, szórakozás stb. a nap többi óráira esik.

A munkamegosztás jelentékenyen hozzájárul a nagyipar terjedéséhez és a tőke jelentőségének emeléséhez. A munkamegosztás szükségessé teszi nagy munkáscsoportok alkalmazását, mi csak nagyobb tőke mellett lehetséges. A munkamegosztás mellett a munkás nem állítván elő mindig kész árúkat, miket maga is piacra hozhatna, közvetítőkre szorul. E közvetítő szerepet is a tőke játssza. A munkamegosztás következtében a tőke jelentősége óriásilag emelkedik, mit Marx akkép fejezett ki, hogy a munka egyszerű nyilvánulási módja a tőkének. Rodbertus pedig azt mondja, hogy a munkamegosztás a járadék-

jövedelmeknek és a munkások megrövidítésének alapja. Sőt szerinte sem a földnek, sem a tőkének és a munkaterméknek nem szabad a munkás tulajdonába átmenni, hogy magángazdasági értelemben vett munkamegosztás keletkezzék, létezzék, fejlődjék, táguljon és esodás kincseinek bőségszaruját a társadalomra áraszsa. A tőke vezérszerepet visz, a munkás nem is ismeri a piacot, nem érintkezik a fogyasztókkal, nem intézkedik. A munkamegosztás a maga részéről hozzájárul, hogy számosan a gazdasági élet nagy hullámozása mellett nem ismervén az egyes hivatások nagy nehézségeit, minduntalan átmennek egyik foglalkozásból a másikba és így idővel proletárokká válnak.

A munkamegosztás a termelés egyik legérdekesebb jelensége. Smith Ádám, ki azt először tárgyalja behatóan, a tőkésítés példáját említi, mely mutatja, hogy a munkamegosztás alkalmazásával oly gyárban, mely tíz munkást foglalkoztat, naponként 48,000 tüt lehet előállítani. Say szerint a kártyagyártásnál 30 ember naponként 15,000 kártyát készít. Ugyancsak Smith szerint egy kovács, ha még soha szöveget nem kovácsolt, naponként csak 2—300 szöveget tud készíteni, egy szegkovács pedig 2,300 darabot; 8 téglavető készít naponként, ha munkamegosztás mellett van beosztva, 48,000 téglát. Roscher szerint gyermekek, kik tügyárakban a tü fokát készítik, oly ügyességet szereznek, hogy a legfinomabb hajszálat átlukasztják és más hajszálat azon áthuznak. Újabb találmányok által a cipőipar 64 különböző munkaágra szakadt, míg azelőtt egy kézből került ki az egész készítmény.¹

A munkamegosztás nemcsak a gazdasági, de a társadalmi szervezet egyik sarkalatos törvénye. Ez vezet a legfontosabb társadalmi intézményekhez, a társadalmi osztályok alakulásához és ezeknek a történelemben érvényesülő küzdelméhez. Viszont a munkamegosztás maga is történelmi, társadalmi és természeti okok következménye.

A munkamegosztás előnyei különösen a következők: 1. a termelés szempontjából a) a munkások nagyobb ügyességet szereznek, ha az általuk végzendő munkák nem igen sokfélék; b) a különböző tehetségek találnak megfelelő alkalmazást; c) jobban ismerik fel az általuk feldolgozandó anyagok és használandó eszközök tulajdonságait és így kevesebb anyag és eszköz fog elrontatni; d) rövidebb idő alatt tanulják meg az illető munkaágot és tanításuk kevesebb áldozatba kerül; e) az eszközök jobban használatnak ki, mint akkor, ha a munkás különböző munkaágban elfoglalva, egyes eszközöket talán napokig, hetekig nem használ; f) a takarékosabb termelés kiterjed az

¹ Crump, fall in prices 137 l.

időre is, mert a hol különböző munkákat kell végezni, ott az átmenet egyik munkáról a másikra, az előkészületek stb. mindig időt rabolnak; *g*) a munkaerők jobban használatnak ki, mivel a jobb munkaerőket nem kell kevésbé értékes munkánál elfoglalni és ezeket olcsóbb munkákkal lehet végeztetni; *h*) az eszközök az egyes megosztott munkának megfelelőbben fognak elkészítettetni; *i*) a termelvények egyenlőbbek; *k*) a munka folytonosabb lesz, mintha például az iparos kénytelen kereskedő is lenni és árúit a piacra vinni; *l*) az egész termelés pontosabb lesz, mert minden termelvény előállítása legegyszerűbb munkarészekre osztván fel, az egyes munkákhoz szükséges erők, anyagok, idő pontosan megállapíthatók és általában szigorúbb a termelés ellenőrzése a magán és a társadalmi gazdaságban; *m*) a munkamegosztás folytán jobban megismert és egyszerűbb műtételre visszavezetett munkaeljárások a termelés tökéletesbítését, de különösen a gépek feltalálását is előmozdítják. Munkamegosztás mellett minden ponton állandóan foly a munka, munkamegosztás nélkül az első fokú munka szünetel, míg az első fokú munka eredménye nem ment át minden fokozaton. A munkamegosztás mellett ez nem szükséges; egyes termelők állandóan foglalkoznak az I. fokú munka ellátásával, mások a II., III. stb. fokú munka végzésével. 2. A fogyasztás szempontjából: a munkamegosztás mellett *a*) több, *b*) jobb, *c*) olcsóbb árú fognak előállíthatni.

A munkamegosztás előnyei mellett nem szabad elfelejteni, hogy bizonyos mérsékelt változatosság is jótékonyan hat, az ügyességeket, az éberséget, az ítélő tehetséget fokozza. A paraszt okossága ép onnét származik, hogy sokfélét végez, könnyen feltalálja magát mindenben és mindenhez ért. Sőt a belterjesebb, de még inkább a túlhajtott vagy meg nem felelő helyen, illetőleg módon alkalmazott és kellően nem ellensúlyozott munkamegosztás egyenesen határozott hátrányokkal is van összekapcsolva, melyeket egészen megszüntetni alig lehet és melyekre egyes írók, mint Möser, Lemontey, Ferguson, Lauderdale, Toequeville, de Smith is korán figyelmeztettek. Ezen hátrányok különösen a következők: 1. a munkás testi és szellemi fejlődésére az egyoldalú elfoglaltság, melyet talán egész életén át folytat, és az, hogy a buzdító áttekintést a termelés nagyszerűségére elveszti, káros befolyással lesz. Ezt ellensúlyozni nem lehet másképp, mint a munkaidő megszorításával és a szabad időben testet és szellemet fejlesztő szórakozás felhasználásával; a munkamegosztással járó elhanyagolása bizonyos képességeknek, idővel és közvetve még a szerzetekre is károsan fog visszahatni.¹

¹ Simmel, sociale Differenzirung 128. l. Ezzel ellentétben Marshall azt mondja

A testi munkával foglalkozónak szellemi szórakozás kell, a szellemi munkával foglalkozónak testgyakorlat; 2. az egész termelés szövevényesebb, az áttekintés nehezebb lesz; termelési válságok ennek folytán gyakrabban fognak bekövetkezni és nagyobb terjedelmet fognak nyerni; 3. a termelők, tehát vállalkozók és munkások sokkal nagyobb függősége, mivel a gazdaság akármely pontján bekövetkező fennakadás az összes egymással kapcsolatosan, szervesen összefüggő foglalkozásokra fog kiterjedni. 4. A munkamegosztás egyik legnagyobb, eddig kellően nem méltatott hátránya, hogy a munkás többé nem örvendhet annyira munkájának, mert csak részeket állít elő, holott azelőtt egészet, melyre, ha sikerült, büszke lehetett. Most nem is képes talán megmondani, mit készített ő, mit más és többnyire a főmunkát egyikök sem végezte, hanem a gép. Ezért régebben a munkás igen becsült volt, ma egyéni munkájának mintegy névtelensége mellett erre kevésbé tarthat igényt. Ezért munkájának nem örülhet és abban csak terhet lát.

A munkamegosztás keresztülvitelének vannak különben bizonyos határai. Ilyenek: 1. a foglalkozás természete; ha ez olyan, hogy a munkát egyes részeire felbontani nem lehet, ha minőségileg egészen egyforma munka végzendő, ha a munka olyan, hogy egyes részeire felbontva, nem foglalkoztathatni állandóan ugyanazon egyént, ha az egyes végzendő munkák időhöz vannak kötve és egymás mellett egész éven át nem folytathatók, a munkamegosztás nem érvényesülhet teljesen; így például a mezőgazdaságban ugyanazon egyén nem lehet elfoglalva csak szántással, mivel ezen munka az év bizonyos időszakához van kötve. A szellemi munka is ritkábban enged együttműködést a munkamegosztás alapján, mivel különleges egyéni tulajdonságoktól függ. Azért még itt is kivételesen találni oly eseteket, hol művészek, költők stb. együttműködnek, azonban munkájuk többnyire nem a technikai irányban különül el. De még ez irányban is van alkalom a munkamegosztásra, mint pl. a szobrászatnál, hol a művész a tárgyat mintázza, de márványban a kőfaragó dolgozza ki. A munkamegosztás a tudományok, a művészetek roppant elágazásában is mutatkozik. Vannak állatfestők, virágfestők, tájképfestők, arc képfestők, esendéletfestők, szentképfestők stb. Sőt vannak még ezen felosztáson belül is szűkebb körű foglalkozások, festők, kik csak osztrigákat festenek, vagy rákokat, vagy juhokat stb. Igen érdekes esete a munkamegosztásnak a Prony-féle logaritmus-tábla kiszámítása, melyre egye-

A tapasztalat azt mutatja, hogy a tanult munkások értelmesek és önérzetesek, ha munkájuk egyhangú is.

nesen Smith munkája inspirálta a francia matematikust; 2. a szükséglet nagysága vagyis a fogyasztás illetőleg piac terjedelme; mennél nagyobb az egy-egy árú, egy-egy szolgálat fogyasztóinak száma, annál inkább lehet ezeknek szolgáltatását külön munka és foglalkozási ág tárgyává tenni. Ha valaki falun csak fogorvosi műtétek után akarna élni, a betegek esekély száma azt meg nem engedné, ha csak az árakat megfelelően nem emelheti, mi ismét a szükséglet természetétől és a vevők fizetési képességétől függ. A munkamegosztás tehát itt keresztül nem vihető. Falun az orvos a gyógyítás minden ágával foglalkozik, gyakran még gyógyszerész is; a kereskedő mindenféle árúk eladásával foglalkozik, nagy városokban ellenben a kereskedelem igen sok ágra oszlik; vannak ruhakereskedők, kik csak gyászruhák eladásával foglalkoznak, női szabók, kik csak angol ruhákat készítenek, lámpakészítők, kik csak kocsilámpákat készítenek stb. Egy érdekes esete a munkaegyesítésnek a piac szűk volta miatt az amerikai, gyéren lakott nyugaton letelepedő újságkiadó, ki maga írja cikkeit, maga szedi, nyomja, sőt maga ki is hordja az újságot. Végre 3. a munkamegosztás a technikai tudományok haladásával is függ össze. A munkamegosztás megfelelő készletét a legkülönbözőbb eszközöknek tételezi fel; különböző anyagok ismeretét, mindenekelőtt pedig a munka egyes elemei elválasztásának ismeretét. Az agyagiparban a nyers anyag aprítására 14 különböző eszköz használtatik; az anyag elválasztására 4, az anyag alakba öntésére 10; a kályhák 10-félék, olvasztásra szükséges kályhák 8-félék stb. A fémiparban a fém kiterjesztésére, görbítésére közel 40 különböző eszköz, melyek közt csak kalapács 8-féle szerepel. A fémiparban alkalmazott összes eszközök a 100-at túlhaladják. Hasonlóképen találjuk a szövő-fonó iparban az eszközök legkülönbözőbb alakjait; a szövőszék maga különböző, a mint Jacquard-féle készülékkel bir vagy nem, a mint kézzel vagy gőzzel mozgattatik; vannak továbbá szőnyegszékek, bársonyszékek, gázszékek, gobelinszékek, zsákszékek, láncszékek, széles székek, kerek székek, tűszékek stb. A piac terjedésével a munkamegosztás is tovább terjed és minthogy a piac terjedését a munkamegosztás a termelés olcsóbbá tételével előmozdítja, a munkamegosztás a mint következménye, úgy gyakran oka is a piac terjedésének. Hasonlóképen előmozdítja a munkamegosztást mindaz, mi a távoli piacok elérését lehetségessé teszi, tehát jó közlekedési eszközök és forgalmi szabadság.

Egy érdekes jelensége a munkamegosztásnak az, hogy részben maga magát megszünteti. A mennyiben ugyanis a munkamegosztás egyszerűbb részekre bontja fel a műtéteket, az egyik foglalkozásból az

átmenet egy másikba meg van könnyítve. Fokozza ezt még a gép, melynek általános physikai törvényei egyenlők, tehát az a munkás, a ki az egyik gépet ismeri, könnyen tanulja meg a másiknak sajátságait, a ki egy bizonyos nemét a gépeknek tudja összeállítani, könnyen tanulja meg másféle gépek összeállítását. Így az átmenet egyik foglalkozásból a másikba részint meg van könnyítve, mi bizonyos körülmények között a munkásokra nézve előnyös.¹

Ha egyes foglalkozásokat tekintünk, ezek közt különösen az ipar és kereskedelem igen tág tért nyitnak a munkamegosztásnak. Mind a két foglalkozásban a munkamegosztás jóformán határtalan, csak a piacz nagyságától és a tőke mennyiségétől függ. És ez nemcsak a tulajdonképeni kereskedelemről áll, hanem annak mellék- és segédágairól, a szállítási üzletről stb.

Az angol népszámlálás megkülönböztet:

a mezőgazdaságnál	22 ágat.
a gépiparnál	60 „
a vegyészeti iparnál	17 „
a házi eszközök iparánál	13 „
a szövő-fonó iparnál	153 „
a vas- és aczéliparnál	44 „
az órakészítésnél	52 „
a tűkészítésnél	24 „
a fegyveriparnál	34 „
az eledeliparnál	51 „
az orvosi foglalkozásnál	16 „
a házalóknál	14 „
a kőszénkereskedésnél	12 „ stb.

Nagy munkamegosztást láthatunk napjainkban a hirlapirodalom terén. Léteznek postaujságok, biztosításügyi ujságok, fényképészeti ujságok, ujságok szeszégetők, serfőzők, asztalosok, fényezők, kovácsok, szappanosok, festők, szabók, könyvkötők, könyvárusok, fogorvosok, állatorvosok, fürdőorvosok, gyorsírók, kutatók stb. számára. Nagyszerűen megoszlott a virágok készítése. Különgyárosok készítik a festanyagot, alakítják a szövettet, készítik a részeket és átadják mindezen készítményeket a virágszerelőknek; de ezek közül is az egyik csak bimbókat, a másik csak rózsákat, a harmadik gyászvirágokat készít. Ma annyira haladt már ezen iparág,

¹ Marshall, Principles 317. l.

hogy a különféle rózsanevek számára külön gyárosok léteznek, és az egész iparág több részre oszlott: vannak ugyanis virágescokor-készítők és olyanok, kik csak egyes részeket állítanak elő stb.

A foglalkozások a szolgák tekintetében is különböző ágakat tüntetnek föl. Az udvari méltóságoktól kezdve egészen le a kályhafűtőig, egy nagy munkamegosztás mutatkozik. Párisi nők külön munkásműket alkalmaznak, kik az általuk kezdett himzéseket bevégezik; nagy házakban külön szolgát tartanak, ki az órákat föl-huzza. Egészen közönséges angol gentlemeneknek Keletindiában külön inasuk van az ebédnél, az öltöztésnél, külön ágyazót, mosót, lámpatisztítót, minden lóhoz külön groomot stb. tartanak. A rómaiak külön szolgákat használtak az órák kiáltásához. Xenophon dieséri a munkamegosztást a perzsa király konyháiban, hol az egyik el van foglalva a hús főzésével, a másik sütéssel, egy harmadik süti a kenyeret stb. A budapesti népszámlálás a cselédeknél és szolgáknál tíz csoportot különböztet meg.

A munkamegosztás jelentőségének kellő méltánylásával szemben a *munkaegyesítés* előnyei majdnem figyelmen kívül hagyottak. A munkaegyesítés ott talál helyet, hol nem minőségileg különböző, hanem azonos, de mennyiségileg jelentékeny munka végzendő. Egy egyszerű példája a munkaegyesítésnek a lánczképzés a tűzoltásnál; ha mindenki külön járna a kúthoz, sokkal lassabban történnék a vízszállítás. Ugyanazt tapasztaljuk a téglahordásnál építkezés alkalmával, hol szintén az összes munkások egy lánczot képeznek és így adják fel a téglát a magasabb emeletekre. A munkaegyesítés ezen alakjáról már Wakefield tesz említést. A munkaegyesítés a munkamegosztás szükséges következménye. A munkaegyesítés szükséges a munkamegosztás szerint szervezett foglalkozások összeköttetésére, az azokban esetleg előállított résztermékek egyesítésére. A munkaegyesítés gyakran megelőzi a munkamegosztást, mert a vállalatban előbb nagyobb munkaerőnek egyesítése és ennek alapján azután a munkának kiosztása történik. A munkaegyesítés azon irányban is érvényesül, hogy valamint a munkamegosztásnál a munkát mindinkább részekre bontani iparkodunk, úgy viszont a munkaegyesítés arra törekedik, ugyanazon tárgyon mentől több munkát egyesíteni és ezáltal annak értékét nagyobbítani. A munkaegyesítés kíséri a munkamegosztást, a mennyiben az újabb időben azt látjuk, hogy számos vállalatban egész önálló munkaágak egyesítetnek (pl. a gyertyagyár maga állítja elő ládait; ott látunk asztalosokat, kovácsokat stb.); a mezőgazdaság fejlődésével ez mindinkább összeköttetésbe jut számos iparággal, az úgynevezett

mezőgazdasági iparágakkal (cukor-, szeszgyártás), de még egyéb önálló iparágakkal (fagyárakkal, vegyészeti gyárakkal, malmokkal). A posta egyuttal levélzállítással és újságkereskedéssel, a vasút a közlekedési út és erő előállításával, továbbá szállítással, gyakran táviróval van összekötve. Ujabban ismét a villamos erő alkalmazása tág tért nyit a munkaegyesítésnek, a mennyiben gyárakban hulladékok vagy a surlódás felhasználásával villamos erő állítatik elő, mely ismét különböző alkalmazást talál akár világításra, akár mechanikai czélokra. Több városban a vízvezetéki és világítási ügyet összekötötték, mivel mindakettő jóformán ugyanazon gépekkel eszközölhető, a mennyiben a vízre leginkább nappal, a világításra leginkább éjjel van szükség. Milyen sokoldalú napjainkban a hírlapvállalatok tevékenysége! Munkaegyesítést látunk a következő esetben is. Ha egy ember a tükészítésnél a sodrony elmetzésére a kést ugyanannyiszor alkalmazná, a hány darabra osztandó a sodrony, akkor, másodpercenként egy metszést számítva, tíz munkaóra alatt 36,000 tűt állíthatna elő. Ha azonban a sodrony csomagokban van összekötve, melynek mindegyikében 300—500 darab van, egy nap alatt 36,000 helyett 10—18 millió darabot vághat. A munkaegyesítés nemei is igen sokfélék és jelentősége a termelés szempontjából kellően figyelembe veendő.

6. A munkamennyiség feltételeihez tartozik továbbá a *jogi* és *politikai* élet. A mi mindenekelőtt a jogi feltételeket illeti azok két-félék: a) a munkarendszer: b) egyéb törvények. A munka a történet minden korszakában a birtok vezetése alatt állott, mivel a birtoktalan munka értékesítése a birtoktól függ. Ennek következménye, hogy a munkás az általa előállított javak felett nem bír rendelkezési joggal és a birtok kezében esetleg eszközzé válik. A munka jogviszonyát és különösen az általa előállított termelvényhez való viszonyát tekintve, három alakot vagy rendszert lehet eddig megkülönböztetni. Az első a rabszolgaság, midőn a birtokos joga nemesak a munkás munkájára, de személyére is kiterjed; a munkás jogtalan és birtoktárgy, mint az egyéb eszközök; egy római író a munkaeszközöket beosztja szóztalan és szóló eszközökre; ez utóbbiakhoz számítja a rabszolgákat.

A rabszolgaság kórtanát legjobban a római történet alapján tanulmányozhatjuk. Rómában a rabszolgamunka terjedését sok körülmény mozdította elő. A rabszolgák annál inkább használtattak, mivel a hadkötelezettség által nem terhelve, alkalmazásukkal a munka folytonossága jobban biztosított. A rabszolgák száma tehát ez okból is szaporodott. Hozzájárult még azon fontos körülmény, hogy a római jog felfogása szerint ugyan rabszolgák által lehetett szerezni, polgárok

által azonban nem, vagy csak kényelmetlen formák megőrzése mellett, mert minden polgár csak magának szerzett.

Comte Károly szerint a munka megvetését az arisztokratia a középosztály vesztére gondolta ki, mely most egyetlen keresetforrásától meg volt fosztva és miután úr és rabszolgatartó nem lehetett, vagy tönkre ment, vagy rabszolgává lett. A köztársaság első korszakában a rabszolgák jogi állása nem volt oly rossz. A különbség — mint Ihering mondja — kevésbé a jogi, mint az emberi sphärában keresendő. Ez azonban teljesen megváltozott, midőn a rabszolgák termelési eszközévé váltak, melynek alapján egészen új gazdasági módszerek keletkeztek. Most arra irányult a törekvés, mentől több értéket belőlük kiizzasztani, mentől nagyobb járadékot belőlük kisajtolni, mert a rabszolga ez időben legelterjedtebb fruktifikáló eszköz volt, úgy mint jelenleg az értékpapír.

A pénzgazdaság terjedésével a rabszolgák állása lényegesen megváltozott. A régi egyszerű viszonyok között, midőn a munka a személyes szükségletek, és nem a féktelen nyereségvágy kielégítésére irányult, a rabszolga helyzete nem volt oly nyomasztó; az egyszerű életmód nem okozott még jelentékeny különbséget úr és rabszolga közt. Midőn azonban a birodalom nagyobbodásával, az élet finomulásával a birvagy roppant módon fokozódott és aljas, az állam jólétét veszélyeztető, eszközökhöz nyult, midőn a hazafiság helyett csak a pénzvagy vezetett a polgárokat eselekedeteikben, midőn „omnia venalia“, a bölcsész bölcsesége, a szónok nyelve, az államférfi befolyása, a bíró esküje, a vezér dicsősége, a katona kardja, a nép választójoga, és sokaknál a szabadság és a haza: természetes, hogy a rabszolga helyzete is nagy változáson ment át. Ezentúl minden kereset alapja a rabszolgaság lett és miután a kereseti és üzleti életben a nemesebb érzületek némaságra vannak ítélve, a rabszolgaság is emberi jellegéből kivetkőztetett és tisztán az anyagi érdek alapján szabályoztatott. Így történt ez a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedelemben.

A köztársaság azonban, mely a szabad proletariatus helyzetének javítására számos intézkedést tett és e nehéz kérdés megoldása körül legeseménydúsabb éveit töltötte, a nem szabad proletárokkal, a rabszolgákkal, nem törődött. Teljesen megtagadtatván tőlük az emberi jogok, az élet logikája arra kényszerítette a rabszolgákat, hogy maguk lépjenek föl emberi joguk visszaszerzése miatt. Így történt az Görögországban és hasonlóképen Rómában is. A második puni háború óta szaporodik roppant mértékben a rabszolgák száma és fejlődnek élesekben a rabszolgagazdaság felé vezető irányzatok. E háborúk alatt

különösen a parasztosztály nagyon szenvedett, mely fegyverekhez szólítva, kénytelen volt földjét elhanyagolni; számosan elestek, kiket rabszolgák által kellett helyettesíteni. Az állami birtok növekedett és bérbe adatott; így bérbe adatott Sicilia, bérbe adattak a spanyol bányák. Tartozásait is az állam gyakran földekben fizette meg. Így keletkeztek latifundiumok, melyek csak rabszolgákkal művelthettek. Ugyanez irányban hatott az állam gabnapolitikája, a gabnaosztogatások, melyek a kis gazdát tönkre tették és a földműveléssel szemben a marhatenyésztésnek kedveztek. A művelt földek eltűntek és helyettük találunk roppant terjedelmű legelőket; a vidék népessége mindinkább fogyott, vele a biztonság, melyet a rabszolgák és rablók együttműködése tönkre tett. A rabszolgalázadások gyakrabban ismétlődtek, legyőzésük mind nehezebbé vált. A rómaiak azonban vagy nem tudták, vagy nem akarták a fenyegető bajokat orvosolni és így a titkos tényezők tovább működtek, a betegség visszatarthatlanul fokozódott, terjedt és rosszabbult. A birodalom hatalmának emelkedésével, a pénzgazdaság keresztülhatolásával, a szabad proletárok állami subventiójával a rabszolgarendszer mind nagyobb mérveket ölt és vele együtt a veszély, mely ezen állam- és társadalomellenes tömegekben rejtett. E viszonyok leggyorsabban Siciliában születték a katasztrófát. Valamint minden római tartomány, úgy e kis sziget is első sorban pénzügyi tekintetek szerint igazgattatott. A római vállalkozók potom áron vásárolták össze a telkeket és rablógazdaságot honosítottak meg. A földbirtokosok száma roppantul csökkent. Az alsóbb parasztosztály ezeknek versenye és a súlyos gabnatized nyomása alatt tönkre jutott. A gabnaárak igen alacsonyra csökkentek azon intézkedés következtében, hogy minden gabnát Rómába kellett szállítani és így a piac meg volt szorítva; a gabna-termelés csökkent, a marhatenyésztés terjedelme emelkedett. Ezen háttérről még élesebben emelkedik a rabszolgaság; Sicilia el volt árasztva rabszolga munkásokkal. A bánásmód a lehető legrosszabb volt. A hol még mezőgazdaság létezett, a rabszolgák esordánként szigorú felügyelet alatt éltek; lakásuk egy jól őrzött tanya volt, félig földalatti épület, keskeny ablakokkal, honnan a rabszolgák lánczokba verve, a homlokon és tagjaikon bélyegezve, reggel kihajtottak a munkára, melynél a nap leáldozásáig kellett kitartaniok. Sokkal kedvezőbb volt a pásztorok sorsa, kik nagyobb szabadságban éltek. Ép ezek sorában keletkeztek a rend és biztonság legveszélyesebb ellenei. Nemsokára az országutak bizonytalanok lettek, naponként történtek rablások és gyilkosságok. Az urak maguk még buzdították erre rosszul tartott rabszolgáikat. Csakhamar oda fejték az ügy, hogy egyszerű rendé-

szeti intézkedések nem használtak; a kormány beavatkozott. De attól nem lehetett sokat várni, mivel az érdekek annyira összeforrtak, hogy a nagybirtokosoknak nem kellett épen nagyon félniök. De a hol az állam testét mély társadalmi bajok rágják, ott legkönnyebb az ellentállás szervezése: ez itt is történt. Kitértek a sicíliai, az ázsiai lázadások. Kegyetlenség kegyetlenséget követett, de mindezeknél súlyosabb volt a szabad munka megsemmisítésével járó társadalmi és gazdasági kór.

A rabszolgaság emberi és gazdasági szempontból ítélendő meg. Emberi szempontból haladást képez olyan korszakkal szemben, midőn a háborúban elfogott ellenségek megölettek. Gazdaságilag véve mindenestre igen hiányos és költséges rendszer. A rabszolgában, ki a munka eredménye iránt nincs érdekelve, hiányzik a munkakedv; rosszul és lassan fog dolgozni, anyagokat és eszközöket rontani fog. Ebből következik, hogy a nehezebb munkát, finomabb anyagokat, költségesebb eszközöket reá bízni nem lehet. Ennek pedig következménye az, hogy a rabszolga csak igen egyszerű munkákra alkalmazható. A rabszolgaság tehát gátolja a gazdaság haladását, az ipar fejlődését lehetetlenné teszi és a mezőgazdaságban külterjes gazdaságra kényszerít. Az ipar haladásával a rabszolgáságnak el kell tűnnie. Rómában is a köztársaság végén Varro már azt a tanácsot adja, hogy nehezebb, finomabb munkáknál fizetett munkások alkalmaztassanak; egyuttal nagyon könnyítették ugyanakkor a rabszolgák szabaddá boesáttatása. A kereszténység érdeme, hogy a rabszolgaság ellen küzd, de csak részbeni sikert ér el. Még a tizenötödik században hallunk rabszolgákról. De csak szórványosan. A rabszolgaság helyébe lép a jobbágyság, mint új munkarendszer.

A jobbágyság mellett az ember személyisége és joga munkájának termékeire már, legalább részben, elismertetik. A jobbágy nagyobb gazdasági önállósággal bír, csakhogy a földesúr irányában bizonyos szolgálatokkal és szolgáltatásokkal van terhelve. A jobbágyságot nagyobbára a XIX. század törölte el.

A jobbágyságnak, mint munkarendszernek szintén sok hátránya volt. A földesúrnak szolgáltatandó munka rosszul teljesített; a jobbágy ezen munka miatt gyakran saját munkájától elvonatott, mely ezért hasonlóképen szenvedett. A jobbágy szorgalma, törekvése jobb gazdasági eljárások meghonosítására lankadt, mivel a termék közte és a földesúr között elosztatott. Ezen rendszerről, mint főleg a mezőgazdaság terén érvényesülőről, ennek tárgyalásánál szólunk behatóbban.

Rabszolgaság és jobbágyság a kultúra és a gazdaság különböző

fókain szükségszerűen fejlődnek. Amerika fölfedezésével újból keletkezett a rabszolgaság, mely azonban a fekete fajra szorítkozott. Sok körülmény mintegy kényszererővel vezetett ezen embertelen intézményhez. Mindamellett szem előtt tartandó, hogy a feketék is sok helyen emberséges bánásmódban részesültek; így a dán gyarmatokban Wappäus szerint sorsuk tűrhető volt; 10 óránál tovább nem volt szabad őket munkánál tartani; táplálkozásuk jó volt; szabad idejükben maguk számára dolgozhattak, kertjeiket művelhették, halászhattak. A megváltás is könnyű volt. Az északamerikai köztársaság küzdelme a rabszolgaság eltörlése végett korszakot alkot. Keleten a rabszolgaság és jobbágyság napjainkig fentartotta magát.

A harmadik munkarendszer a bérmunkarendszer. A személyiség joga teljesen elismertetik; a viszony munkás és munkaadó között szabad szerződésen alapul. A bérmunkarendszer a jelenlegi társadalom uralkodó rendszere; ennek egyik folyamánya a munkaszabadság.

7. A munka fejlődésének egyik legfontosabb föltétele a *munka szabadsága*.¹ A munkamegosztás célja a munka hatályosságát fokozni azért, hogy mindenki foglalkozásában a legnagyobb ügyességre tesz szert. A munka szabadságának célja, hogy mindenki munkakörét és munkájának föltételeit egészen szabadon választhassa; a munkás senkinek jogilag alárendelve és a foglalkozás választása és gyakorlása tekintetében más megszorításoknak alávetve ne legyen, mint a melyek közegészségügyi, közrendészeti, közerkölcsiségi, politikai, nemzeti szempontból szükségesek. A munka szabadságából első sorban a foglalkozásnak szabad választása következik. Minthogy pedig a foglalkozás szabad gyakorlása attól függ, hogy mindenki a foglalkozás helyét is választhassa, a munka szabadsága a szabad letelepedés, a szabad utazás, szabad be- és kivándorlás jogát követeli. A munka szabadságából következik továbbá a munkaidőnek szabad megállapítása, tehát különösen az ünnepeken a munkának megengedése; végre a munkaeszközöknek, a munkaanyagoknak, a munkaeljárásoknak szabad választása. Részint közvetlenül, részint közvetve megszorítja továbbá a munkát minden, mi pl. a jövedelem felhasználását, a forgalom szabadságát korlátozza; továbbá a mi a birtokszerzést, a hivatalviselést megszorítja, akár nemzetiségi, akár felekezeti, akár állampolgári szempontból. A munka szabadsága vagy emancipatiója követeli természetesen a nőmunka elismerését is. Teljes munkaszabadság tulajdonképen csak ott van, hol

¹ Montesquieu: Les pays ne sont pas prospères en raison de leur fertilité, mais en raison de leur liberté.

teljes a gazdasági, politikai és vallási szabadság. A társadalmi gazdaságtan a munkaszabadság kérdésével csak gazdasági szempontból foglalkozik és ha ebből kiindulva azon eredményhez jut, hogy a munkaszabadság korlátolását nem tartja indokoltnak, nem itél oly korlátolás fölött, mely más indokokra vezethető vissza. A mellett még mindig a munka szabadsága természetesen számos akadályokba ütközik, melyek azonban nem társadalmi, hanem egyéni viszonyokban gyökereznek. Mindenki testi és szellemi tulajdonságai, családi, vagyoni, műveltségi viszonyok által bizonyos körbe van szorítva, melyet túl nem léphet.

A munka szabadsága a gazdaságnak egyik leghatalmasabb rúgója. Csak a munka szabadsága mellett csoportosíthatók és egyesíthetők az összes gazdasági tényezők olykép, hogy a termelés a legnagyobb tökélyt érje el. Minden gazdasági molekulán azon helyre jut, melyen legtermékenyebben fog érvényesülni és melyen mindazon elemekkel találkozik, melyekkel egyesítve a legnagyobb hasznot nyújtja. Ha ellenben a munka érvényesülésének csak egyetlen eleme hiányzik, az eredmény már nem lehet teljes. A munka szabadsága mellett jobban érvényesülnek az egyéni képességek, a tőkék jobban használtatnak föl; csak a munka szabadsága mellett mutatkoznak a szabad verseny és a munkamegosztás jótéteményei. De a munka szabadsága egyúttal szükségképi folyománya az egyéni szabadságnak, valamint föltétele annak, hogy mindenki magában találja jó- és balsorsának kuforrását. Ezen nagyobb felelősségi érzet serkenti a munkást és ritkábbá teszi a nyomort.

Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy mint minden szabadsággal, a munka szabadságával is csak oly nép fog helyesen élni, mely megfelelő gazdasági érettséggel bír. Minden szabadság csak az értelmeseknek és tisztességeseknek való; fejletlen népek helytelenül fognak ezen szabadsággal élni. Ennek következtében az alacsony műveltségű osztályoknál is a munka szabadsága mellett számos bajok mutatkoznak, mely veszély annál nagyobb, minthogy a pályaválasztás oly időben történik, a mikor az illető egyének a viszonyokat megítélni alig képesek. Ennek következménye könnyelmű elhagyása biztos kereseti forrásoknak, vagy a régi lakhelynek a kedvezőbb jövő látszata miatt, melylyel különösen a nagy városok kecségetnek, és oly foglalkozásokra való átmenetel, melyet az illető alaposan nem tanult. A munka szabadsága által biztosított szabad mozgás veszélyezteteti az egyéni célok megvalósításánál szükséges kitartást, a mi annál inkább hiányozni fog, mert a gazdasági szabadság gyengíti a gazdasági körülmények, pályaválasztás stb. komolyságát, mivel a sikertelenség esetében könnyen lehet

más foglalkozásba stb. átmenni. A foglalkozások és állások gyakori változása is igen hátrányos. Senki sem szerzi meg a teljes ismereteket, melyek szükségesek és minthogy minden állás csak átmenet egy jobbra, olyan feladatokra is vállalkoznak, melyekhez nem értenek. Ez másokat is elkedvetlenít, kik ezt látják és a hivatottabb elemek kiszorítását tapasztalják. Következmény: általános kontárkodás. Milyen káros hatású általában a szabadság ott, hol még a megfelelő érettség hiányzik, azt az amerikai statisztikusok által kimutatott azon tény jellemzi, hogy az északamerikai államok szabad négerei között ötször annyi örült volt, mint a déli államok rabszolgaságban sínylődő négerei között. De nem csak az értelmiség kérdése a munkaszabadság; minden szabadság bizonyos biztosítékokat követel, mert a szabadság csak társadalmi rend mellett vezethet célhoz.

8. A munkarendszeren kívül egyéb törvények is gyakorolnak jelentékeny befolyást a munkára. A törvényektől függ a munka gyümölcsének élvezete, a munka védelme és azért a munka ott folyik legsikeresebben, a hol a jogi intézmények a forgalmat, a biztonságot a jövő tekintetében és az igazságosságot összeütköző érdekek esetében előmozdítják. Ha a törvények igazságtalanok és egyoldalú kedvezményeket nyújtanak, akkor a szenvedő rész erőszakban keresi boldogulásának föltételeit és a társadalom hanyatlik. Azért a tulajdonjognak, az örökösödési rendnek, a földbirtokot szabályozó jogrendnek oly messze kiható jelentősége van a munka eredményessége szempontjából, úgy szintén a közoktatásra, a közegészségügyre, az ipari rendre vonatkozó törvényeknek. A közbátorság biztosítása is igen fontos föltétel a munkakedv fejlesztésére.

9. A mi pedig a politikai viszonyok befolyását illeti, úgy a munka legkedvezőbb alakulást mutat olyan államokban, melyekben a politikai élet tiszta, melyekben a politikai hatalmat helyesen és a közjólét érdekei szerint kezelik. Szabad politikai intézmények buzdítólag hatnak a gazdasági törekvésekre és a történetből láthatjuk, hogy csak a szabad népek jutottak a munka teljes kifejtéséhez. Ellenben az absolutismus, a zsarnokság, az életmozgás megszorítása károsan hat vissza a munkakedvre. Politikailag zavaros korszakok, és a jövő bizonytalansága is megtámadják a munkakedvet. Buzdítólag hatott a munkára a demokráciával győzelemre jutott politikai egyenlőség elve is, mely a munka tiszteletben tartása mellett minden polgár előtt az utat a legmagasabb állásokra megnyitotta, valamint mellette a munkára támaszkodó anyagi jólét jelentősége is leginkább érvényesül. A politikai tényezők között kiváló jelentősége van bizonyos korszakokban a nem-

zeti eszmének is, a mennyiben annak megvalósítása végett a népek az anyagi eszközök megszerzése céljából megfeszített munkaerővel dolgoznak.

10. A legtökéletesebb gazdasági rendszer mellett is jelentékeny *munkaveszteségek* fordulnak elő, melyek különösen forrongó társadalmi állapotok mellett igen jelentékenyek. E munkaveszteségek okai a következők: 1. sikertelen munka; 2. tulajdonképeni veszteségek; 3. munkahiány. A sikertelen munkából származó veszteségek származnak rossz, értéktelen árúk előállításánál, helytelenül végzett szolgáltatoknál; annál ritkábban fognak előfordulni, mennél szervezettebb a termelés, mennél értelmesebbek a munkások. A tulajdonképeni munkaveszteségek származnak 1. betegségből és korai halálból; 2. munkaszünetekből válságok folytán; 3. a munkások és gyárosok között folytatott harcok következtében beálló munkaszünetelésekből; 4. munkakerülésből; 5. társadalmi állapotokból és intézményekből, pl. nagy állandó hadsereg stb. A munkahiány a *foglalkozás nélküliek* („the unemployed“) nagy számában jut kifejezésre és szintén nemcsak nagy veszteséget képez, de egyuttal nagy veszélyt. Ujabbán számos javaslat merült fel a munkanélküliek foglalkoztatására, különösen a munkaidő megrövidítése, miáltal hely nyílnék a foglalkozás nélküliek alkalmazására, továbbá a munkanélküliek alkalmazása az állam által, a munkára való jog (droit au travail), stb. Mindkét javaslat csak szűk hafárok között enged alkalmazást. A munkaidő megrövidítésével magában véve még nem emelkedik a társadalom képessége több munkást fizetni, mint azelőtt. A mi pedig a munkára való jogot illeti, ilyen nem létezik. Azonban bizonyos, hogy oly társadalom, mely munkásait nem foglalkoztathatja, szerves hibában szenved és logikai ellentmondást foglal magában, mert a rendelkezésre levő munka mindig messze elmarad a társadalom és emberiség szükségleteinek kielégítésére és feladatainak teljesítésére szükséges mennyiségtől.

III. FEJEZET.

A tőke és a tőkés.

1. A legegyszerűbb munkára sem elég a természet- és munkaerő. A legkezdetlegesebb módja a vadászatnak, halászatnak, bányászatnak, állattenyésztésnek, mezőgazdaságnak — ipar és kereskedelemről nem is szólva — bizonyos eszközök használatát tételezi föl. Mentől jobban támogatják az emberi munkát ily eszközök, annál dusabb lesz a termelés. Az a földmivelő, ki fatörzsszel szakítja föl a földet és így veti a magot, mennyivel kevesebb eredményt fog felmutatni annál, ki kettős ekével huzza barázdáit, ki vetőgéppel szórja a magot? Még jobban látjuk ezen eszközök alkalmazásának hatását az ipar terén. Cleopatra saját háztartásának ellátására tizenkét rabszolganőt foglalkoztatott a gabona őrlésével; a mostani tökéletes gépekkel tizenkét ember egy egész várost elláthat. Mily különbség a falusi takács, ki kis szövőszékén dolgozik, és a nagy szövőgyár között, mely több ezer mechanikai szövőszékkel rendelkezik és naponként ezer meg ezer darab legfinomabb posztót állít elő! A tőke termelékenységének oka abban rejlik, hogy az ember testi szerveinek, különösen a kéznek, segítségével nem képes annyit és olyat előállítani, mintha azt eszközökkel kiegészítvén, a munkát és a természeti erőket hatályosabbá teszi. Sok munka van, melyet csak az emberi kéz segítségével végezni teljesen lehetetlen volna. Hogy ezeket végezhessük, az a tőkének tulajdonítandó. Minthogy a gazdaságban azonban semmiféle előnyt ingyen nem nyerhetünk, ezen előnyért is bizonyos áldozatot kell hozni: t. i. azt, hogy időnknek egy részét a tőke előállítására kell fordítani. A termelési tevékenység tehát ez által több részre, több stadiumra oszlik. A közvetlen termelés közvetett termeléssé válik. De daczára ennek, a közvetett termelés nemcsak nem vesz rendesen több időt igénybe, mint a közvetlen, hanem többnyire azt meg is rövidíti. Az ember csak úgy tud a külső természetre hatni, ha kezét oly eszközökkel fölfegyverzi, melyek segít-

ségével a természet által nyújtottakon a szükséges változásokat megteheti vagy egyéb hatásokat érhet el. Ezen eszközök hiányában a termelés vagy teljesen lehetetlen, vagy igen mostoha eredményeket nyújt. A mi a katonának a fegyver, az a termelő számára mind az a sokféle tárgy, melylyel a természetet leigázza. Az ember tehát igen korán arra fordítja gondját, hogy magát e fegyverekkel kellőképp felszerelje és hogy azokat tökéletesbítse. Ezen törekvésében azt fogja tapasztalni, hogy a fegyverek előállítása fáradságot, munkát, áldozatokat követel, ismereteket, miknek segítségével, ha lehetne, oly javakat tudna közvetlenül előállítani, melyek szükségleteinek szolgálnak. A szükségleti javak értéke részben ezen segédjavak értékére vezetendő vissza, melyek már a rájuk fordított fáradságnál fogva, az ember szemében értékkel bírnak.

Ugyanazon okból, melynél fogva azon javaknak értéket tulajdonítunk, melyek az embernek hatalmas fegyverül szolgálnak ezéljai elérésére a gazdaság terén, értéket tulajdonítunk természetesen azon jószágoknak is, melyek bár még nem szolgálhatnak a szükségletkielégítésnek, de szükségesek arra, hogy az ennek szolgáló javak előállíthatassanak. A vasérc magában véve nem használható jóformán semmire, de szükséges arra, hogy ezerféle tárgy előállíttassék. Ugyanaz áll a gyapjúról, a köszénről, a nyersanyagokról általában.

Az eszközök, a nyers anyagok a termelés nélkülözhetlen föltételeit képezik. Az ember, akár maga foglalkozik azoknak előállításával, akár másoktól veszi azokat kölesön, hajlandó áldozatok árán is magát azok birtokába helyezni. Viszont az, ki ezen javakkal rendelkezik, mivel a termelés föltételeivel rendelkezik, vagyonerőt képvisel és a vagyonerőnek azon része, melyből a termelés ezen föltételei kerülnek, mint harmadik tényező óriási fontossággal bír. A termelésre szánt vagyonban rejlő erő tőkének nevezetik.¹ Kiveszszük itt csak a

¹ Sem Smith, sem Ricardo szabatos definitiót nem adnak a tőkéről; Smithnek lényegileg kereseti eszköz, Ricardonak munkaeszköz. Mill szerint a tőke a multban teljesített munkának azon termékei, melyek a jövőben teljesítendő munka vezetésére szükségesek. Sidgwick a tőke alatt csak a termelésre szánt anyagokat és eszközöket érti a földjavításokat bezárólag. Marshall visszamegy Smith fogalmára és a tőke alatt a vagyon azon részét érti, mely keresetre felhasználtatik. Wagner szerint a tőke mint tisztán közgazdasági kategoria oly gazdasági javak készlete, melyek új javak szerzésére mint technikai eszközök alkalmaztatnak. Rössler szerint a tőke a vagyonnak bizonyos neme, t. i. a termelési vagyon vagy érték (azért a pénzt is oda számítja). Knies szerint a tőke azon jószágkészlet, mely a jövőre rendelkezésre áll; Cohn meg épen azt ajánlja, hogy minden jószágkészlet tőkének nevezessék. Gide a termelésre szánt javakat érti tőke alatt. Kautz szerint tőke

földet, melynek szerepe a termelésnél a tőke szerepétől lényegesen különbözik. épügy, mint pl. a rabszolgaságnál a tulajdonba vett munkaerő. A tőke fogalma tehát magában foglalja a vagyon fogalmát is; nem rendelkezhetik tőkével mint tulajdonnal, a ki vagyonnal nem bír. Ellenben mindenki, a ki vagyonnal bír, minden pillanatban bírhat tőkét is, ha tudniillik vagyonrészeit termelésre fordítja. Innét a vagyonnak nagy jelentősége, mivel minden vagyonerő olyan átalakulásra alkalmas, mely azt tőkévé teszi. Vajjon a vagyonerő azon rendeltetést nyeri, hogy a termelésnek szolgáljon, az a gazdálkodó egyén elhatározásától függ. A javak tőkeszerepe rendszerint a felhasználási mód következménye. Ugyanazon javak az egyik gazdaságban vagy egyik korszakban termelésre fordíthatnak és így tőkék, melyek más gazdaságban vagy más korszakban csak a fogyasztásnak szolgálnak. A javak tőketulajdonsága azon viszonytól függ, melyben a gazdasághoz állanak.

A termelésre szánt vagyonerő az, mit tehát tőke alatt érteni kell. Ezen felfogás által közelebb is jutunk az élet felfogásához. Nem az egyes javak magukban véve képezik a tőkét, hanem a bennök rejlő termelési erő. Nehéz azon felfogással megbarátkozni, hogy az élelmi szerek, hogy a gyapjú, a faggyú stb. mint olyanok tőkék. Az egész termelés egy folytonos átalakulása a javaknak azon irányban, hogy értékek folytonosan emelkedik első sorban azért, mert csak ez átalakulás után fordíthatók szükségletkielégítésre, azaz ezután legalább jobban szolgálhatnak erre. Ebből az is érthetővé válik, hogy a vagyonerő a javakat ezen műfolyamaton átviszi; ezen czélból tehát azokat beszerzi, átalakítja. Ellenben visszaesést találunk azon felfogásban, melynek újabban Menger adott kifejezést, hogy legjobb a tőke alatt azt érteni, a mit leggyakrabban értenek a közönséges életben alatta, t. i. pénzt. Mert a pénz mint általános értékképviselő épügy termelési javakat — tehát tőkét — mint fogyasztási javakat képvisel. Magánál

minden termévény, a mely vagy productióra (illetőleg szerzésre), vagy tartós direct élvezetet nyújtó használatra van szánva. Böhm-Bawerk szerint termévények, melyek kereseti czélokra vannak szánva.

Az általunk adott meghatározás közelebből összeköti a munka és tőke fogalmát. A munka az emberben, a tőke a javakban rejlő termelő erő. Marx szerint a tőke alatt a termelési és fentartási eszközök mint a munkások kifosztására és alávetésére használt eszközök értendők. Több író a tőke jellegét főleg abban találja, hogy tartósan előnyöket nyújt és azért a tőkékhez számítják azon javakat is, melyek a fogyasztásnak szolgálva, tartósan nyújtanak előnyt, pl. egy lakház. Azonban ez által a fogalom nem használható azon különös gazdasági functió megjelölésére, mely oly kiválóan fontos, t. i. a tőke termelési szerepének kifejezésére.

a termelésnél a pénz semmiféle stadiumban nem szerepel, mert ezélja nem az, hogy átalakíttassék, sem az, hogy az átalakítást eszközölje, tehát sem az anyag, sem az erő viszonyában nem áll a termeléshez. A pénz csak forgalmi eszköz, érték képviselő, és mint olyan persze a legtökéletesebb, tehát könnyen átalakítható bármely termelési jószágra. A pénz tényleg tőkévé csak a pénzüzér kezében válik, mert ezen üzlet termelési funkcióját a pénz végzi. Legezészerűbb volna a termelésnél az annyira kétesseé vált fogalmat kerülni és helyette a termelési javak kifejezését használni, míg a jövedelemeloszlásnál tovább is lehetne azt használni, mert ott zavart nem okoz; fogalmát is inkább a jövedelemeloszlásnál vitt szereptől nyeri, a mennyiben ott mint állandó forrása („tő“) a jövedelemnek működik; a tőke e szerint magában foglalja mindazon javakat, melyek termelésre fordítatnak, úgy mint azokat, melyek további termelési munkát igényelnek. A tőkében a vagyon önczéléllá válik, t. i. nem használtatik fogyasztásra, hanem arra, hogy szaporodjék. És minthogy a vagyonerőnek ezen reproductiv törekvése leginkább pénzben, értékpapirokban mutatkozik, azért gyakran főleg ezeket szokták tőkének tekinteni.

A tőke termelő ereje rendkívül nagy, mivel csak ez engedi meg a gazdaság legtökéletesebb szervezését, a legkitünőbb termelő helyek, a legjobb munkaerők, a legelőnyösebb piacok felkeresését, a forgalom legtökéletesebb berendezését. Tőke nélkül a munka tehetetlen, és a munka értéke csak azóta emelkedik majdnem határtalanul, mióta a tőke a gazdasági élet bámulatosan nagyszerű mechanizmusát létesítette.

Azt mondják, a tőke munkatermék, és ebből több nagyfontosságú következtetést vezetnek le. Azonban ezen tétel úgy lényegében, mint jelentőségében kifogásolható. Lényegében azért, mert már eredetileg is a tőke a munkának és a természetnek összeműködéséből keletkezik, a történetileg alakult és felhalmozódott tőke, tehát a tőkének mintegy második, harmadik stb. nemzedéke már munka, természet és tőkének a gyümölese. A mi pedig a tétel jelentőségét illeti, az nem más, mintha más dolgoknál az általános nemet megjelöljük, melyhez tartozik. Valamint azt mondjuk, hogy az ember is állat, a nélkül, hogy azt akar-nók mondani, hogy az ember nem különbözik az állatvilág bármely tagjától, ép oly hibás volna azon tényből, hogy a tőkeszerepet vivő vagyonrészek munka hozzájárulásával is keletkeztek, azt következtetni, hogy a kettő, t. i. tőke és munka azonos természetűek, vagy pedig azt, hogy a munkásnak joga van a tőkére, mely állítást esetleg meg is lehetne fordítani. De nem is nyújt nekünk semmi felvilágosítást, nem mozdítja elő kutatásainkat egy hajszályival sem, ha a tőkét munka-

terméknek nevezzük. Bárminek legyen az terméke, szerepe annyira sajátyszerű, annyira egészen elüő a munka szerepétől, hogy e körülményre nagyobb súlyt nem lehet vetni. Ellenben igen lényeges a tőke functiója körül az, hogy a tőke a vagyonerőnek sajátyszerű nyilvánulása, a mely nem abban érvényesül, hogy az egyén vagy a nemzet közvetlenül szükségleteinek kielégítésére szánja, hanem abban, hogy a termelésnek minden föltételét a lehető legnagyobb mérvben és tökélyben biztosítsa.

Lényeges a két termelési erő szerepe szempontjából csak az, hogy a munka érvényesítésének föltételei részben a természetben, részben a már létező javakban rejlenek. A munka föltételeként szereplő javak képezik a tőkét. Tehát ha igaz is, hogy a munka a termelt javak esetleg egyik forrása, mégis termelvényei különböző csatornába jutnak és azoknak állanak rendelkezésére, kik azokat megszerzik. A mennyiben tehát ezen javak a munka érvényesülésének föltételei, ezeket csak azok adhatják meg, kiknek vagyonába a javak jutottak.

Sokkal lényegesebb és horderejében fontosabb a tőkének azon tulajdonsága, hogy munkapótló. A tőke a munkát számos alkalmazásában helyettesítheti. Ezen helyettesítéssel sok előny jár. A tőke személytelen, a tőke jóformán fáradhatlan, a tőke pontosabb és a mi fő, a tőke olcsóbban végzi a munkát. A munkatermék minőségét tekintve, az emberi kéz alkotása akárhány esetben bátran versenyezhet a tőke termelvényeivel. A keletindiai shawl, a chinai porcellán, a perzsa és smyrnai szőnyeg, a középkor nagyszerű munkái fából, ércből, agyagból, bátran versenyezhetnek a modern ipar készítményeivel szépségükre, tartósságukra nézve. És mégis a modern ipar a győztes, mivel olcsóbban és tömegesebben tud termelni. Ebből keletkezik egy kulturtörténeti jelentőséggel bíró küzdelem, melynek vége az, hogy a tőke válik a termelés főszerszövévé. A tőke mindinkább kiszorítja a munkát és mivel a tőkeként szereplő vagyonerő az illetőket miveltség dolgában is emelheti és így a szellemi elkülönítés is mindinkább nagyobb a munkás és tőkés osztály között, ennek következménye az, hogy a tőke viszi a termelés terén a vezérszerepet. Ez azon állapot, melyet *kapitalizmusnak* nevezünk.

2. A kapitalizmus a tőke magángazdasági szerepére vezetendő vissza. Minthogy ugyanis a tőke a magántulajdonban levő vagyon termelő ereje, ezen erő működése tulajdonosainak a nemzeti jövedelem egy bizonyos részét biztosítja. A tőke termelési szerepéből következik annak jövedelemeloszlási szerepe, kereseti jellege. A magángazdaság

szempontjából a tőke jelentősége ezen kereseti képességében rejlik, míg a társadalmi gazdaság szempontjából jelentősége termelési képességében rejlik.

Ha eltekintünk azon túlzásoktól, melyek gyakran a kapitalizmus fogalmával összekötöttek, a tőke vezérszerepének tényét el kell ismerni. A tőke ezen túlsúlya összefügg a forgalmi és termelési viszonyok átalakulásával az újabb időkben. Amerikának, a Keletindia-vezető tengeri útnak felfedezésével és általában a nemzetközi és tengerentúli kereskedelem fejlődésével a szükséglet javak után jelentékenyen emelkedett, a piacok szélesbültek és ezzel együtt a termelésnek is nagyobbodni kellett. A nagyobb termelés ismét a gépek felfedezéséhez vezetett. Az által, hogy a piac világpiazzá vált, a termelés csak nagy tőkékkel beszerezhető gépekre fektethető, a mi a nagy tőke uralmát szükségkép előidézte, mivel csak ezen nagy tőkének megvolt a képessége a piac terjedését követni, a piac nagy terjedelmével összefüggő kockázatokat magára vállalni, a drága gépeket beszerezni. A nagy tőke, mely a kínálkozó fordulatok kihasználását csak teljes szabadság mellett láthatta biztosítva, szükségképen a fennálló gazdasági rend ellensége volt és annak szétrombolását követelte. A nagy tőke tehát a teljes gazdasági szabadság, a korlátlan verseny híve volt, annál is inkább, mivel amúgy is nagyobbára a kereskedelemről származván és a kereskedelemmel szoros viszonyban maradván, kereskedelmi természettel bírt és a munka életfeltételeivel teljesen ismeretlen volt. Ezzel szemben a középkorban a tőke szaporodási processusa nagyon szűk határok közé volt szorítva és pedig az egész termelés szigorú szabályozása és megkötöttsége által. A földbirtokra nehezedő terhek kényszerítettek bizonyos művelésre, melyet még kedvezőbb körülmények dacára sem lehetett megváltoztatni. Az iparban az egyes iparágak szigorú elválasztása nem engedte a különböző ágak egyesítését és a munkamegosztás nagyobb mérvben való alkalmazását. Az egész termelés szabályozva volt. Egy nagy része a jövedelemnek szolgálatokból és természetményekből állván, ezeket nem lehetett tőkésíteni. Így hiányzott az emberekben az ösztön, mely ma új és új gazdagság felhalmozására buzdít, igen gyakran még az élvezet, sőt a szükségletkielégítés rovására.

Napjainkban is azonban a tőkének központosító törekvésén kívül, mely jogosultságát abban találja, hogy a nagybani termelés mellett a termelés céljai legtökéletesebben érhetők el, centrifugális törekvése is van, melynek következménye, hogy a nagy tőkék szétáradnak a termelésnek szánt egész nagy terület termékenyítésére. Így keletkeznek

azon kisebb vállalatok és tőkebefektetések, melyeknél a tőke és munka között az egyensúly ismét helyre áll, sőt a munka jelentőségére nézve a tőkét túlszárnyalja. Itt már nem lehet többé kapitalizmusról szó. A kis vállalkozók milliói inkább a munkások, mint a tőkésék osztályába tartoznak és addig, míg ezek jelentékeny számban előfordulnak, a kapitalizmus mindent felemészítő hatalmáról nem lehet szólni.

A nagy tőkének veszedelmessége túloztatott. A nagy tőkék még ma is kivételesek. Ha vizsgáljuk a nagy vállalatokat, úgy látjuk, hogy azok vagy egyáltalában csekély egyéni tőkével indítottak meg, vagy a mennyiben nagy tőkékkel létesítették, ezen tőkék csak társulás által teremtettek elő, olyanok által, kiknek tőkeerejük szerény. A tőke hatalmas fejlődése — mint az századunkban bekövetkezett — szükséges volt arra, hogy az ember számtalan szükségleteit tőkéletesebben kielégítse. Az ókor és középkor az élet nagyobb egyszerűségével, a szükségletnek többnyire házi termelés által való kielégítése nemesebb visszfényt vetettek az emberre: de ez a nélkülözés, ez a szorgalom nem választás, hanem kényszer eredménye volt. A haladás egyik föltételének tekinthetjük, hogy életünket jobban tudjuk védeni a természet befolyása ellen,¹ hogy ruházódásunkban, lakásunkban az egészség követelményeinek jobban tudunk megfelelni, szóval, hogy a nélkülözéseket leküzdjük. Erre az egyik föltétel a vagyonerő szaporodása és annak a termelésre való fordítása. És ha szem előtt tartjuk az ember szellemének leleményességét, sokoldalúságát, úgy kétségtelen, hogy a tőke által a termelés terén okozott forradalom még nincs befejezve.

Már a jelenkor is oly termelő eszközökkel dolgozik, melyek hatályuk miatt bámulatunkat megérdemlik. A jelenkori termelés szolgálatába vette a természet leghatályosabb erőit: a villamosságot, a hőséget, és azok segítségével úgy a mennyiségre, mint a minőségre nézve kiváló eredményeket mutat fel. Óriási terhek szállítatnak a legtávolabb földrészekre, nyers anyagok határtalan mennyiségben dolgoztatnak fel, a legkeményebb érczek átalakítatnak, mintha csak a leglágyabb testek volnának; a fekete kőszénből állítjuk elő a legfinomabb, legragyogóbb festékeket, a hulladékokból a legfinomabb illatszereket. A nap sugarait felhasználjuk a művészetben, és nagyszerű eszközökkel a távolságokat elenyésztetve, mérföldekre közöljük gondolatainkat, parancsainkat, most már nemesak írásban, hanem saját hangunkkal és már oda is vezet a tudomány, hogy hangunkat megörökítve, talán a

¹ A tőke és a kulturfejlődés egyenközűségéről lásd Thünen, Isolirter Staat. II. 113 és 114 l.

későbbi nemzedékhez szólhassunk, midőn testünk már régen porladoz. Ezen nagyszerű organismusnak, mely bennünket környez és mely óriási mérvekben fejlesztette gazdasági életünket alig egy század alatt, gazdasági fontosságát nem lehet tagadni. Vele fejlődött és vele megszűnnék gazdasági életünk tőkélye. Sőt hozzátehetjük, hogy haladásunk leginkább a tőkék szaporodásában és tőkélyesbítésében áll, mert a másik két termelési tényező jóformán változatlan, sem a természet nem lett termékenyebb, sem a közönséges munkaereje az embernek nem nagyobb. Tőke hiányában sehol nem találunk magasabb gazdasági kulturát, ellenben számtalanszor látjuk, hogy a tőke esodákat művel, a hol vagy a természeti, vagy a munkaerő csekély. Mindamellett újabb időben támadások intéztettek a tőke ellen, csak hogy ezek nem a tőkét mint termelési eszközt illetik, hanem azt, hogy ezen tőke, mely a termelésben vezérszerepet játszik, magántulajdon tárgyát képezi, és pedig egy a munkásoktól különváló osztály, a tőkésék tulajdonát. A támadás tehát nem a tőke termelési szerepe, hanem annak szerzési szerepe ellen irányul; nem a tőke termőképessége, hanem a tőke szerzőképessége, rentabilitása volna megszüntetendő. A socialisták azt kívánák, hogy a tőke mint termelési eszköz, vagy a munkásoké, vagy az egész társadalomé, a községé (Brousse hívei Franciaországban, az úgynevezett „socialisme municipal“), az államé legyen.¹ Az újabb korban csakugyan ezen nézet hatását észreveszszük, a mennyiben egyes fontosabb termelési eszközök és vállalatok már is az állam kezében vannak, mint pl. több államban a vasutak, a biztosítási ügy; arra is törekednek újabban, hogy a másik termelési eszköz, a föld (Henry George), az állam tulajdonába átmenjen, továbbá a bányák, főleg kőszénbányák, sütőműhelyek stb. A nagy tőke újabb összehalmozása és központosítása e törekvésnek kedvez, mit az eredmények is mutatnak. Azonban utolsó következtetéseit ezen elvnek sem fogják levonni. Azt azonban a jelenlegi fejlődés bizonyára el fogja érni, hogy a tőke működése társadalmi szempontból és a társadalmi érdek megfelelően szabályoztatni fog, a mint minden korban ilyen szabályoknak alá volt vetve.

3. Valamint a munka, úgy a tőke is a termelő társadalomban az osztályalakulás tényezőjévé válik. A tőke alapján keletkezik a tőkésék osztálya. *Tőkés* alatt azt értjük, ki főleg tőkével járul a termeléshez, ki tőkével munkát vesz. Ha munkát is végez, még sem az, hanem

¹ Marx jelszava: A kisajátítók kisajátíttassanak. Különb en ez eszméje sem új. Ugyanazt jelentik Desmoulin's következő szavai: Azok, kik magukat hódítóknak tekintik, maguk fognak meghódíttatni. (Taine, la révol. I. 43 l.).

tőkéje jelöli meg helyét a termelés terén. Vagyonossága következtében a termelő társadalomban a tőkés az erősebb részt képviseli.

A tőkés nagyobb vagyoni függetlenséggel, nagyobb műveltség-gel és kifejtettebb üzleti szellemmel bír. A tőkést csak üzleti szempontok vezérlik, annál is inkább, mert egyéni sorsa nincs annyira a tőke sorsával összeforrvá. A tőkés tőkéjének folytonos értékesítésére törekszik, mert a tőke egy része nagyobb áldozat nélkül engedi a szüntelen, éjjel-nappali munkát és nyereségének egyik eleme az idő. A tőkés kozmopolitikusabb, mozgékonyabb, könnyebben vándorol helyről helyre, mint a munkás. A tőkés nem kénytelen oly elkeseredetten küzdeni mindennapi fentartásáért és általában nem fáradozik annyira, mint a munkás. A tőkés könnyebben egyesül az osztályához tartozókkal és könnyebben nyer befolyást az államhatalomra.

4. A tőkésítés a gazdasági élet egyik legfontosabb elve. A múlt-nak eredményeivel a lehető legtökéletesebb mechanizmus előállítása képezi a tőkésítés feladatát. Már a természetben is észlelhetjük a tőkésítés elvét. Az álomban az agyvelő tőkésíti azokat az anyagokat, melyek a napi munkához felhasználatnak. A gazdaságban a tőkeképződés a haladás egyik leglényegesebb föltétele.

Tőke keletkezik az által, hogy a javakat termelésre fordítjuk. Javakat, melyek fogyasztásra vannak rendelve, a termelésre és jövedelmezőségre kedvező körülmények között a termelésre szánnak. Így váltak az ókorban a rabszolgák termelő eszközökké, így vált újabban a föld- és házbirtok termelő eszközzé, bár mindezen javak eredetileg a fogyasztás céljainak szolgáltak. Hogy azonban javak, melyek a szükségletkielégítésnek szolgáltak, termelésre fordítottassanak, az a termelés jövedelmezőségétől függ; akkor történik a vagyonnak termelő célokra való felhasználása, ha a termelés gazdag gyümölcsöket nyújt. Azért a tőke szaporodása, mely egyfelől oka a termelés tökéletesbülésének, másfelől annak okozata, következménye is. Különbö a tőkék keletkezése mindenekelőtt feltételezi, hogy az ember az első szükségleteken túl legyen, azaz, hogy több jószággal rendelkezék, mint a mennyit a szükségletkielégítés követel, a mi ismét az élet legszükségesebb követelményeinél nagyobb munkát tételez föl. Csak az, ki elsőrendű szükségleteit fedezte, képes a termelés javára jószágokat nélkülözni, mi tehát nagyobb, termékenyebb munka eredménye. Azonban ezen kívül a tőke keletkezéséhez még az is tartozik, hogy meg legyen a hajlandóság a fölösleget a fogyasztástól elvonni a jövő érdekében, mi ismét az előrelátásból folyó takarékoság eredménye. Azért a tőke első keletkezése munkára illetőleg szorgalomra, előrelátásra, takaré-

kosságra és annak felismerésére vezetendő vissza, hogy tőkével a termelés sikeresebben intézhető.

A tőkeképzés első és főfeltétele a javak termelékenységének felismerésével függ össze. Ez arra buzdít, hogy a termelési többletet termelésre fordítsuk. Ez nem követel mindig takarékoskosságot és lemondást, mert vannak javak, melyek nem is használhatók el, viszont olyanok is vannak, melyeket nem lehet megtakarítani. Azért a takarékoskosság, mint a tőke forrása, nem úgy értelmezendő, hogy mindig szándékos elhatározást tételez föl, hanem következménye annak, hogy a vagyon általában vagy annak bizonyos elemei másként nem értékesíthetők. Tehát inkább a felhalmozás ténye hangsúlyozandó. A takarékoskosság magában véve csak vagyonképzéshez vezet, de nem tőkeképzéshez. A kik a tőke alatt minden vagyonerőt értenek, azok azt természetesen egyszerű takarékoskosságból is leszármaztathatják. Még kevésbbé jogosult azon felfogás, mely a tőkét a nélkülözés gyümölcsének nevezi, mi különösen több kiváló angol író felfogása volt, kik a tőkét az „abstinnence“ jutalmának nevezték. Ezekkel szemben Bagehot¹ is mondja, hogy tőke keletkezik minden eselekvény által, mely hasznos dolgokat teremt és e eselekvények csak egy része jár nélkülözéssel. Ricardo² is azt mondja, hogy tőke kétféle módon keletkezhetik, vagy nagyobb jövedelem, vagy kisebb fogyasztás által. Igen találó Faycett³ megjegyzése is, hogy sokan azt hiszik, hogy tőkét oly vagyon, mely félretétetik azon szándékkal; hogy el ne költessék, mi azonban alapos tévedés, mert a tőke másként nem teljesítheti egyetlen funkcióját sem, ha csak egészen vagy részben el nem fogyasztatik.

A tőke keletkezésének feltételeit a következőkben foglalhatjuk össze: 1. a szükségletet meghaladó jövedelem; 2. a jövőbeli szükségletek előrelátása; 3. a javak és különösen a tőke termelékenységének felismerése; 4. alkalom a tőke gyümölcsösztetésére; 5. a nép takarékosági hajlama; 6. vagyon- és személybiztonság, a társadalmi és állami rend szilárdsága; 7. bizalom a jövőben;⁴ 8. a vagyon- és tőkegyűjtési módszerek hatályossága. A tőkegyűjtés tehát nemcsak gazdasági, hanem erkölcsi, politikai és közmívelődési tényezőktől függ. A hol e tényezők kedvezőtlenül alakulnak, tunyaság, gondatlanság, pazarlás,

¹ Economical studies 170. l.

² Works, chap. VII. 74. l.

³ Political economy 30. l.

⁴ Mindaz, mi a jövő bizonyosságát emeli, emeli a jelenről való lemondás erejét (Láng. A közgazdaság elmélete, 55. l.)

zavaros politikai állapotok, rossz közigazgatás és hibás adórendszer stb. mellett a tőkeképződés arányai igen kedvezőtlenül alakulnak.

A tőkeképződés folyamata bizonyos szabályokat követ, melyeknek megfigyelése kiváló fontossággal bír. Mindenekelőtt azt látjuk, hogy a tőkeképződés gyorsabb menete már bizonyos fokát a tőkegazdagságnak tételezi föl. Addig, míg a telítés pontját el nem érte, a tőke szaporodási aránya a tőke mennyiségével mértani arányban emelkedik. Egy fontos mozzanata a tőkeképződésnek, melyre már Mill figyelmeztet, hogy a tőke mennyiségét nem a létező tőkejavak föntartása által kell megóvni, hanem a tőkének folytonos újbóli előállítását által, mert a tőke csak úgy érvényesül, ha felhasználatik és egy jelentékeny része nem is óvható a megsemmisüléstől. A tőkekészlet csak akkor nem változik, ha mindig új tőke keletkezik; a conservatív erőknek kevés hatalmuk van. A tőkeképződés egy fontos jelensége, hogy a tőke múltó alakjai a gazdaság haladásával mindinkább állandóbb alakok által helyettesíttetnek és nagyobbodik a tőkekészlet azon része, mely állandóbb használatot enged. Ez annál nagyobb fontossággal bír, mert a gazdaság haladása általában nemesak a tőke mennyiségétől, hanem annak felhasználásától is függ. Végül a gazdaság jövedelmezőségével mindinkább szaporodik a javak azon része, melyek tőkékül szerepelnek. Alacsonyabb műveltségi fok mellett jelentékeny azon része a javaknak, melyek nyugvó készleteket képeznek, míg a gazdaság haladásával ezek majdnem egészen eltűnnek; minden jószág, mely nem szolgál a fogyasztásnak, a termelés nagy műhelyébe törekszik jutni.

A tőkeképződéssel szemben áll a tőke megszűnése. A tőke megszűnésének rendes módja az, hogy új jószággá válik. A felhasznált tőke ez esetben az új jószág árában megtérül. Azonban a tőke megszűnhetik a nélkül is, hogy új jószág előállítására használtatott volna; az elemek, a természet folyton működő erői kárt tehetnek a tőkében, avagy az elveszti értékét romlás által, elveszti használhatóságának idővel beálló csökkenése által. Az előbbi eset a forgó, az utóbbi az álló tőkénél szokott beállani. A gazdaság különböző módon gondoskodik az enyészetnek indult tőkék újbóli előállításáról. A kár ellen intézkedik leginkább biztosítás által, a lassan beálló érték hanyatlás ellen az álló tőke értékének részletenkint való leírása ill. törlesztés által, vagy tartalékok gyűjtése által. A megsemmisülő tőkék megújításáról való gondoskodás a gazdasági számítás egyik fontos feladata, melynek teljesítése nélkül a tőke mennyiségében időről időre nagyobb fogyatkozás állana be. A törlesztés jelentősége az említetten felül abban is rejlik, hogy általában a tőke újbóli előállításához vezet, minthogy minden

tőkének feladata, hogy magát reprodukálja. A leírást és törlesztést nem különböztetik meg mindig, bár nem azonosak.

5. A termelésnél használt tőkék legfontosabb nemei a következők: *A*) A termelési műfolyamat lényeges elemei szerint megkülönböztetjük *a*) a *feldolgozási tőkét*, mely azon javakat foglalja magában, melyek a termelés által feldolgoztatnak; *b*) a *munka- v. segéd tőkét*, mely azon tőkéket foglalja magában, melyek az erőt szolgáltatják (gépek), vagy azt kiegészítik (eszközök); *c*) a *fenntartási tőkét*, mely a termelő számára szükséges fogyasztási cikkeket foglalja magában. Az első csoportba tartoznak: nyers anyagok, melyek a termelés által földolgoztatnak; a másodikba tartoznak: *a*) segédanyagok, mint pl tüzelőszer; *b*) erőforrások, melyek az emberi munkát helyettesítik; *c*) eszközök és gépek, melyek az emberi kéz támogatására szolgálnak; a harmadik csoportba tartoznak élelmi szerek és egyéb szükségleti tárgyak, melyek arra valók, hogy a termelők a termelvény értékesítéséig magukat fentarhassák. *B*) *Szabad és kötött tőkét*; az első még nem nyert bizonyos határozott rendeltetést és az általános értékjóságban áll rendelkezésre, a másik egyes a termelésre szolgáló javakban van már képviselve; némelyek az elsőt folyó, a másikat szilárd tőkének nevezik. *C*) Rendeltetésök szerint megkülönböztethetjük az *erőelőállítás, erőátvezetés, erőátalakítás* tőkéit (conservék, transmissiók, elektromotorok), az *összegyűjtés* (raktárak), a *kiterjesztés* (közlekedési eszközök), a *biztosítás* (jelzés), az *őrzés* (Wertheim szekrények), a *mérés* (mértékek) tőkéit stb. *D*) *Élő v. működő és holt vagy nyugvó* (tétlen) tőkét; élő tőke alatt értendő az, mely termelési funkcióját teljesíti; holt vagy jobban nyugvó tőke az, mely hever a nélkül, hogy termelésre használtatik. Tulajdonképeni holt tőke nem létezik, mert ha a jóságból kihalt a tőketulajdonság, akkor már nem is tőke. Ha a nyugvó tőke azonkívül, hogy nem jövedelmez, még költséget okoz, emésztő tőkének („fressendes Capital“) neveztetik. *E*) Legnagyobb fontossággal bír az *álló és forgó* tőke közti különbség. Álló tőke alatt értjük azon tőkét, mely ugyanazon termelési processusban huzamosabb időn át szolgál, csak használtatik, de el nem használtatik, melynek állaga tehát jóformán megmarad és csak hosszabb idő múlva rongálódik. Az álló tőke a termelési folyamatba csak használmányát viszi, a forgó tőke egész állagát. Az álló tőke értéket termel, a nélkül, hogy átalakulna, a forgó tőke maga átalakul vagy egészen megsemmisül. Ha a forgó tőke értéket n -el jelöljük, az egész n átmege az új termelvénybe; ha az álló tőke értéke pedig n és x -szer használható, az új termelvénybe csak $\frac{n}{x}$ megy át. Ennek következménye, hogy az új termelvény árába az

elhasznált folyó tőke értékét egészen, az álló tőkének csak évi elhasználási százalékát kell beszámítani. Ilyenek például a termelésnél használt épületek, eszközök. A tőke másik neme pedig az, a melyből az új jószág készül, vagy a mely a termelés alatt elhasználtatik; ezen javakból tehát mindig új meg új mennyiségre van szükség, mely az előállítandó javakba átmegy, új anyagokra, új tüzelő szerekre, új munkaerőre; a tőke ezen részét, mely folytonos forgásban van, forgó tőkének nevezzük.¹ Majdnem minden üzletnél álló és forgó tőke szükséges. Azonban mégis jelentékeny különbségek mutatkoznak az egyes vállalatok között. Majd a forgó, majd ismét az álló tőke van túlsúlyban; van számos üzlet, melyben az álló tőke egészen alárendelt szerepet játszik, pl. az ügynök üzletében: a legtöbb üzlet az álló tőke mellett jelentékeny forgó tőkét kíván, mivel csak ennek segítségével lehet az álló tőkének hasznát venni. Az álló és forgó tőke alkalmazásának van egy határozott aránya.² Azonban ez arány változik termelési ágak szerint, országok szerint, a termelés szervezete és a tőkebőség szerint. Az álló tőke többnyire sokkal későbbben fejlődött, és mindig a forgó tőke szüleménye. Működésbe hozatala és fentartása is folyvást forgó tőkét igényel. A forgó tőke gyorsan reprodukálható, az álló lassan. Az álló tőke lassú elhasználása úgy tekintendő, mintha elhasználásával lassan ismét forgó tőkévé válnék. A forgó tőke mellett a nyers hozadék nagyobb, álló tőkénél kisebb. Valamint a tőke tulajdonsága általában, úgy az is, hogy valamely tárgy álló vagy forgó tőke, többnyire nem képezi annak állandó tulajdonságát, hanem a termeléshez való viszonyából származik. Így a gép a szövőgyárban álló tőke, a gépgyárban és kereskedésben forgó tőke.

Az álló tőke legfontosabb nemei: a földjavítások, az érték és termelés emelésére a földre fordított kiadások; az állatok, mint hasznos házi állatok, tej, gyapjú, sajt termelésére, mint tenyészállatok és mint munkaállatok; építkezések és eszközök; ez utóbbiak között különösen fontosak a gépek, melyek vagy erőgépek, a mennyiben természeti, különösen mechanikai erő (hőség) előállítására szolgálnak (gőzgép), vagy munkagépek, melyek a különben emberi kéz által végzett munkát átveszik (varrógép); kereseti viszonyok; értjük ez alatt mindenféle alkalmat a keresetre, mely bizonyos kizárólagos viszonyokból

¹ Ezen megkülönböztetés felel meg Ricardo felfogásának is (Works 51. l.). Smith (II. könyv, II. fejt.), ellenben álló tőkének nevezi azt, mely hasznót hoz, a nélkül, hogy másnak kezébe kellene átmenni (pl. gépek, épületek stb.), míg a forgó tőke az, mely csak úgy hoz jövedelmet, ha másnak átengedtetik (pl. pénz, élelmi szerek stb.).

² Cauwés Cours décón. pol. I. 239. l.

veszi eredetét. Az álló tőkék az által mozdítják elő a termelést, hogy az emberi munkát állandóan kiegészítik, annak anyagot és munkaerőt szolgáltatván; ótalmat nyújtanak az embernek és az értékeknek káros befolyások ellen, a természeti erőket rendelkezésünk alá hozzák, mesterséges szervekkel egészítik ki kezünket és a termelés feladatait megoldani segítik. Azon arányban, a mint az álló tőke gyorsabban elhasználtatik, a forgó tőke természetéhez közeledik; viszont a forgó tőke, a mennyiben lassabban enyészik el, az álló tőkéhez közel áll. Azért mondja már Ricardo, hogy nehéz megállapítani, hol kezdődik a különbség álló és forgó tőke között, mivel a tőke tartóssága számtalan fokozatot mutat.¹

A forgó tőke különösen anyagkészletből, árúkészletből, a munkabérek fizetésére szükséges alapokból és egyéb pénztartalékokból mint értékkészletekből áll. Igen fontos szerepet játszanak itt a nyers anyagok és félgyártmányok. A nyers anyag alatt értjük az őstermelés által szolgáltatott javakat, melyek csak átdolgozás után használhatók. Egyes nyers anyagok feldolgozása több műtetre oszlik: az első átalakítási munkák után előállított gyártmányok félgyártmányoknak neveztetnek. Így a fonógyárak félgyártmányt készítenek, fonalakat (Twist, Garn), melyekből a szövőgyárakban készülnek a szövetek; a vasolvasztókban előállítatik a nyers vas, mely az öntődékből, vasgyárakban földolgoztatik. A forgó tőke szolgáltatja az anyagokat, melyeket tökéletesebb és magasabb átalakítás céljából a termelésbe hozunk. Ide tartoznak a mezőgazdaságnál: a vetőmag, az élelmi szerek, takarmány, a termés, az apró marha, hizó marha, eladásra rendelt állatok, készletek, trágya, az üzletre szükséges pénz, vagyis jobban mondva a pénz, a mennyiben bizonyos forgó tőkék beszerzésére annak rendelkezése szükséges; az iparnál: az összes anyagok, a félgyártmányok, a gyártmányok addig, míg a vevőre átmennek, segédanyagok stb.; a kereskedelemben: a forgalomba hozandó tárgyak és az üzlet folytatására szükségelt pénz-mennyiség. A közgazdaság szempontjából a pénz összesége, mint a termelést is elmozdító fontos tényező, az álló tőkéhez számítandó.

A milyen fontos az álló és forgó tőke közti különbség, mégis mindig szem előtt tartandó, hogy az tisztán csak technikai jelentőséggel bír, azaz a különböző tőkeelemeknek a termelésnél érvényesülő technikai szerepét tekinti. Közgazdasági szempontból e megkülönböztetésnek annyiban csekélyebb a jelentősége, a mennyiben minden tőke rendeltetése, hogy habár változó alakjaiban múló jellegű, de állagában

¹ Works, 81. l.

állandó eszköze legyen a termelésnek, állandó forrása a jövedelemnek. A nyersanyagok között jelenleg legnagyobb szerepet játszik a vas, kőszén, gyapot, gyapjú. A nyersanyagok használata sok tekintetben következetes átmenetet mutat az állatvilágból vett anyagokról a növényvilágba és végre az ásványvilágba tartozókra. Így használtattak régen mint építőanyag állati hulladékok, bőrök, későbbben fa, most kő; tüzelőanyagok állati hulladékok, későbbben növény (fa), újabban kőszén; világításra állatszír, növényolaj, petroleum és légszesz. A szerves anyagok nagyobb mennyiségben állanak rendelkezésre és így a tömegszükséglet kielégítésére leginkább alkalmasak.

A forgó tőke könnyen vezethető át szükség szerint egyik vidékről a másikra, egyik országból a másikba; hasonlóan egyik foglalkozásból a másikba. A kereskedő, ki forgó tőkével dolgozik, könnyen mehet egyik országból a másikba, lehet ma árukereskedő, holnap bankár, holnapután szállító. A forgó tőke e szerint könnyebben használja ki a konjunkturákat, de gyorsabban mérsékli is azokat a verseny útján. Ellenben az álló tőke ily gyors átalakításból ki van zárva. A konjunkturákra nézve ebből az következik, hogy az álló tőke azokat jobban használhatja ki, mert a kínálat nem szaporítható olyan gyorsan, de persze többet szenved ismét kedvezőtlen körülmények folytán, mert a kínálatot nem lehet ismét gyorsan leszállítani.¹ Egy emelkedő városban például a háztulajdonosok jobban aknázhatják ki a konjunkturát; de viszont egy hanyatló városban nem szabadulhatnak oly könnyen veszteségektől (például kisebb városokban, melyek a vasut következtében előbbi jelentőségüket elvesztették). A forgó és álló tőke közti különbség az áralakulásnál is kiváló fontossággal bír. Oly árúk, melyek előállításánál aránylag sok álló tőke használtatik, az árak nagyobb eltérést fognak gyakran az előállítási költségektől mutatni, mert az illető vállalatok esetleg kedvezőtlen árak mellett is kénytelenek dolgozni, mivel az üzlet beszüntetése még nagyobb veszteséggel járna. A forgó tőke egy jelentékeny része a nagyipar terén a gépek feltalálásával álló tőkévé alakul át, mi a munkásokra nézve igen súlyos helyzeteket és átmeneti időket teremt, minthogy ennek következtében a munkások egy része fölöslegessé válik. Ez ellen csak az hozható fel, hogy az álló tőke szaporítása nem történik mindig a már alkalmazott forgó tőkéből, hanem új megtakarításokból; ez esetben a forgó tőke csak nem szaporodik, de nem is csökken. Szem előtt tar-

¹ Midőn I. Napoleon alatt azt akarták, hogy a pamutgyárak átalakuljanak gyapjút feldolgozó gyárakká, a gépek értéke felével csökkent (Say).

tandó továbbá, hogy a forgó tőke átalakítása álló tőkévé a termelékenység fokozásával jár és így a nagyobb jövedelemből ismét a forgó tőke is szaporodik. A gépek behozatala tényleg annyira fokozta a termelékenységet, hogy most több munkás talál számos iparágban alkalmazást, mint azelőtt. Tekintetbe veendő végül az, hogy ily átalakulás rendesen igen lassan történik. Ez átalakulás gyorsasága mindig a tőkekamat és munkabér arányától függ. Különben gyakran a vállalkozók nyeresége annyira emelkedik, hogy a munkások helyzete is előnyösen alakul, a mennyiben a kereslet munka után emelkedik, míg a tökéletesebb termelés a munkásnak olcsóbban engedi szükségleti czikkeit beszerezni.¹ A kultúra haladásával mindenesetre az álló tőke aránya emelkedik, mivel tartósabb hatásokra és működésre rendeztetik be a termelés. Egy darab szövetben, mely Manchesterben készül, több az álló tőke, mint abban, melyet a torontalmegyei parasztasszony készít.

Az álló tőke és forgó tőke különbsége az adóztatás terén is érezteti magát. Az álló tőkét könnyebben lehet kifürkészni és, mire Leon Say nagy súlyt fektet, az álló tőkék vagy éppen nem, vagy csak nehezen hagyhatják el az országot. A mennyiben azonban bizonyos körülmények között ép kívánatos, hogy a tőke eltávolítható legyen, pl. háború idején, az álló tőke nehéz szállíthatása hátrány.

F) Különbséget teszünk végül az *alap-* és *üzleti* tőke között. Az alaptőke alatt értjük azon tőkét, mely az üzlet berendezésére, üzleti tőkének, a mely az üzlet folytatására szükséges. Egy gyári vállalatnál az alaptőke a gyári épületekben, gépekben, berendezésekben fekszik; az üzleti tőke a munkabérekre, a nyers anyagok beszerzésére stb. fordítatik. Igen fontos, hogy alap- és üzleti tőke között kellő arány legyen. Ez ellen vétkeznek igen gyakran az által, hogy a rendelkezésre levő egész tőke az alaptőkére fordítatik, az üzleti tőke pedig hitel által fedeztetik, mi azon veszélylyel jár, hogy válságok, melyek következtében a hitel megszorul, az üzlet bukását könnyen előidézhetik.

6. Magántőkék és nyilvános tőkék között is lényeges különbség van. A magántőkék azok, melyek a magán tevékenység körében értékesíttetnek, a nyilvános tőkék az állami, községi stb. tevékenység körében. Amazoknál első sorban a jövedelmezőségi, emezeknél a termelékenységi szempont jön tekintetbe.

7. A tőkék között legnagyobb jelentőségre emelkedtek korunkban a gépek, melyek első sorban a termelést, közvetve az egész gazdasági, sőt kulturalis életet átalakították. Társadalomgazdasági értelemben

¹ Ricardo, 238. l.

véve a *gép* azon termelési eszköz, mely a munkaerőnek a tőke általi helyettesítését eredményezi. A gép fogalmának meghatározása igen nehéz. Held azt mondja: Mihelyt egy ipari szerszám többet végez, mint hogy egy munkás által használva, a testi szerveitől származó mozgás hatását nagyobbítja vagy tökéletesbíti, keletkezik a gép. A szerszám szolgál a munkásnak, a gépet a munkás szolgálja ki.¹ A gépek kétfélék: 1. mozdonyok, erőgépek (motorok), melyek munkaerőt szolgáltatnak, leginkább a hőségnek, villamosságnak mechanikai erőre való átváltoztatása által; ezek jelentősége tehát különösen abban áll, hogy a munkaerőkészletet roppant mérvben fokozták és egy-egy gyárnak annyi munkaerőt szolgáltatnak, mely egész hadseregek munkaerejével fölér; 2. munkagépek, a melyek tényleg oly munkákat teljesítenek, melyek azelőtt emberi kéz által végezettek. A munkamegosztás haladásával, a mely, mint láttuk, a nagyipar egyik következménye, a munkák mindinkább egyszerűsítettnek, míg végre egyszerű mechanikai mozgásra vezetettek vissza. Ezen egyszerű mechanikai mozgások a gép által is végezhetőek, minek következtében a gépek mindinkább tért hódítanak.² Minthogy ezen munkagépek is számos esetben mozdonyok által működtethetőek, a munkák teljesítésére sokkal több erő áll rendelkezésre; ezen gépek az embert számos munka alól felszabadítják, vagy munkáját legalább többnyire nagyon könnyítik, a mellett soha nem fáradnak ki, többnyire jobban és pontosabban dolgoznak, mint az ember, sőt oly finom munkákat is végeznek, melyeket az emberi kéz nem végezhet. A termelésnél rendszeren mozdonyok és munkagépek együttesen használatnak összeköttetés útján, mi egy harmadik elem becsatolása által történik, t. i. az erőátvitel (Transmissio) által. A gép nagy jelentősége azon percztől számítandó, hogy az emberi munkaerőt pótolta természeti erővel, a mi az erőgépek föltalálásának tulajdonítandó.

A gépek alkalmazásával különösen a következő nagy előnyök vannak összekötte: 1. a gépek számos oly munkát teljesíthetnek, mire az ember nem képes, azért nem, mert nagyon nehéz, vagy azért, mert nagyon finom munkák; 2. a gép sokkal gyorsabban is végzi munkáját; 3. a gép sokkal több munkát végezhet. A világ gőzgépei 750—1000 millió ember

¹ Zwei Bücher zur socialen Geschichte Englands. 580. l.

² Smith: The quantity of materials which the same number of people can work up. increases in a great proportion as labour comes to be more and more subdivided and as the operations of each workman are gradually reduced to a greater degree of simplicity, a variety of new machines come to be invented for facilitating and abridging those operations (II. book, introd.).

munkáját végezik. A horgológép egy percz alatt 480,000 hurkot készíthet, egy nő csak 80-at. Egy angol szövőgyárban 750 munkás egy 100 lóerejű géppel annyi munkát végez, mint azelőtt 200,000 munkás; 4. a gép óriásilag emeli a termelvények mennyiségét. Smith szerint a munkamegosztás alkalmazásával tíz ember 48,000 tüt tud egy nap alatt előállítani. A gép naponta 145,000 darabot készít és minthogy egy munkás vagy munkásnő négy gépet tud vezetni, egy munkásra esik naponta közel 600,000. A géperső egyenlő 110 kézi orsóval; egy munkás 300 orsót kezel, a munkás termelőképessége tehát 30.000-esére emelkedett; 5. a termelés olcsóbb lesz, mert az emberi munka helyett olcsóbb természeti erők használatnak. A cukor ára tett Angliában a XV. század első felében mázsánként 1200 shillinget (1 shill. valamivel több 1 koronánál), ezen század elején 153-at, jelenleg 16-ot. Az első aczeltollak ára a kézműipar mellett 1684 pencet tett 12 tuczatért, jelenleg 2—6 pencet. A 100 számú gyapotfonal fontjának ára tett 1779-ben 38 shillinget, jelenleg 1 shilling 10 pencet.¹ Engel szerint teheremelésnél egy márkáért az ember 0.151, a ló 0.538, a gőzgép 2.970 tonnakilométernyi munkát végez. Vízszintes tehertovábbításnál ugyanazon összegért a mozdony 224.5, a ló 8.5, az ember 1.9 tonnakilométernyi munkát végez. Más számítások szerint, ha a gőzgép által végzett munka költsége = 1, akkor a lóé = 2.2, az emberi kézé 36; 6. a termelés gyorsabb lévén, a tőke jobban használják ki; 7. a gép maga magának készíti útját az által, hogy részei, melyek gép által gyártatnak, oly pontosan készülnek, hogy könnyen lehet azokat más részszel helyettesíteni, ha megrongálódnak, törnek stb.; mert a géprészek sok példányban állíttatnak elő. Azelőtt, ha a gép valamely része eltört, vagy a gépet kellett az esetleg távol lévő gyárba küldeni, vagy onnan egy munkást hozatni.²

Különösen a munkás szempontjából a gép alkalmazásának következményei a következőkben mutatkoznak. A gép sokféle alkalmazásból a munkást kiszorította, vagy bérét leszállította,³ és a drágább munkakerőket olcsóbbak versenyének tette ki. Másfelől épen a gép alkalma-

¹ Wolf, Socialismus u. kapitalistische Gesellschaftsordnung, 340. l.

² Marshall, Principles, 315. l.

³ Érdekes, hogy már Montesquieu aggódik, hogy a gépek az árakat lenyomják és munkásokat foglalkozásuktól megfosztanak: Ces machines, dont l'objet est d'abrégier l'art, ne sont pas toujours utiles. Si un ouvrage est à un prix médiocre, et qui convienne également à celui qui l'achète et à ouvrier qui l'a fait, les machines qui en simplifieroient la manufacture, c'est-à-dire qui diminueroient le nombre des ouvriers, seroient pernicieuses (Esprit des lois 385. l.)

zása bizonyítja, hogy a kamatláb alacsony, a munkabér aránylag magas, mert a kettő közötti aránytól függ a gép előnye.¹ A gép továbbá sok egyszerű munka átvételével az ember számára a magasabb tehetségek alkalmazására nyújt tért, sőt azt igényli; sok termelési ágban emelkedik ennek következtében a magasabb tehetségek utáni kereslet.² A gép átalakítólag hat a munkára és a munkások egy külön csoportját teremtí, a géppel dolgozó munkásokét, kik különösen nagy technikai ismeretekkel bírnak. A gépbe fektetett nagy tőke a vállalkozót kényszeríti, hogy kedvezőtlen körülmények között sem szüntesse be egyhamar a termelést, és így a munkás alkalmazása jobban van biztosítva, mint a csekély ellentállási képességgel bíró kézműben. Legfontosabb a munkás szempontjából az, hogy a gép a tőke tipikus képviselője és annak leghatalmasabb fegyvere, miről bővebben a munkásügy tárgyalásánál lesz szó.

¹ Igen jól jellemzi ezt Széchenyi következő kifakadása: Több hajót láttunk (első aldunai útján) emberektől vontatva, 200 mázsát számitanak egy emberre; napi bérök 15 garas, de csak ha mehetnek, máskép semmit sem kapnak. S ezt a munkát még örömet is elvállalják. Már most versenyezzen velök egy gőzhajó! Gőzhajó nem barbaroknak — azaz hazámfainak — való, hanem civilizált népeknek. (Napló, 274. l.)

² Marshall. Principles, 320. l.

IV. FEJEZET.

A v á l l a l a t.

1. Egyike azon fogalmaknak, melyeknek szabatos meghatározása nagy nehézségekkel jár és melyek ezért igen különböző értelemben használtatnak, a vállalat fogalma. A kik behatóbban e fogalom meghatározásával foglalkoztak, a következő eredményhez jutottak. Schäffle szerint a vállalat önálló fölhasználása főleg tőke-vagyonnak a szükségletkielégítés eszközeinek leghatályosabb létesítésére. Mangoldt szerint a vállalat a termelés kockázatának elvállalása. A Schönberg-féle kézikönyv szerint (Kleinwächter) különböző termelő erők egyesítése esereértékek termelése és eladása czéljából saját veszélyre és számlára. Schmoller társadalmi szerveket lát a vállalatokban. Mataja szerint a vállalat forgalmi értékek termelése. Gross szerint a vállalat munkának és tőkének gazdasági forgalmi javak termelése czéljából való egyesítése, összekötve azon speculativ szándékkal, a termelt javakat a magángazdasági esereforgalomban az önköltségeket meghaladó áron eladni. Wirminghaus szerint a vállalat üzletszerűleg vezetett oly magángazdaság, mely gazdasági javaknak mások számára való termelésével nyereségre való kilátással foglalkozik. Kautz szerint a vállalat azon módja a termelésnek, a mely valamely általánosabb szükséglet állandó kielégítésére irányzottan szerzési célból üzetik.¹ Látjuk, mennyire különbözők a fogalmak. És míg a német tudomány nagy fáradsággal és lelkiismeretességgel keresi a vállalat fogalmát, addig az angol tudomány majdnem teljesen elhanyagolja, olyannyira, hogy alig van annak megfelelő tudományosan használt műszava.

Ha e meghatározásokat közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azokban leginkább négy elem szerepel különböző mértékben, a

¹ Saját régiebb definiícióm szerint a vállalat a forgalomnak szánt javak termelésének tervszerű berendezése, az azzal járó kockázat elvállalásával.

mennyiben az írók főleg a termelési, a forgalmi, a jövedelmi és a fogyasztási viszonyra vannak tekintettel. Az első osztályba tartoznak azon meghatározások, melyek a vállalatban különösen a termelési tényezők összefoglalását látják; a másodikba azok, melyek az előállított javak forgalomba bocsátását hangsúlyozzák; a harmadikba azok, melyek a nyerészkedési szándékot emelik ki; végre a negyedikbe azok, melyek nem a saját, hanem idegen szükségletéről való gondoskodást látnak a vállalatban. Azonkívül a definiciók egy része különösen a kockázatban, a kárveszélyben látja a vállalat sajátosságát, illetőleg a vállalkozó saját veszélyére és számlájára való termelésében. Azonban e definiciók kifogás alá esnek. Mindannyi szűk, mert kizár oly termelési berendezéseket, melyek kétségtelenül a vállalat jellegével bírnak. Mind megannyi azonkívül nem elég szabatos, mert a vállalat olyan tulajdonságát hangsúlyozza, mely nem tartozik föltétlenül jellegéhez. A vállalat fogalmát sokkal bővebben kell meghatározni. A gazdasági élet sokkal gazdagabb az általa létesített és létesíthető idomokban és alakokban, semhogy azt egy nagyon szűken szabott definitio hüvelyébe be lehessen szorítani. Tényleg egy pillantás az életbe mutatja, hogy a vállalat nem mindig követeli különböző termelési tényezők egyesítését, nem történik mindig szerzési célból, nem történik mindig általánosabb szükségletek kielégítésére, sem kockázat átvételére.

Az első és leglényegesebb jellegét a vállalatnak abban keresték, hogy az idegen szükségletek kielégítésének szolgál. Tény az, hogy a vállalat szoros kapcsolatban áll a munkamegosztás létesítésével; ennek következménye, hogy a termelés iránya kifelé fordul, azaz nem a saját szükségleteknek szolgál, hanem idegeneknek. Mind a mellett nem rejlik ebben a vállalat lényege, ép oly kevéssé, mint a hogy a vállalat nélküli termelés mellett is nem csak saját szükségletekről van gondoskodva. Helyesen mondja e tekintetben Schroeder, hogy egy nagybirtokos, ki saját gazdasági építkezései számára egy téglagyárat rendez be, vállalatot létesít. Vagy például vállalatot létesít az a gyáros, ki ezerekre menő munkásainak jobb ellátására nagy árúraktárt tart, mindenféle czikkekből. Viszont idegen szükségletek kielégítése nem tekintetik mindig vállalatnak. A háztulajdonos, ki lakásait bérbe adja, mások szükségleteit elégíti ki, és ezt rendszeren még sem tekintik vállalatnak. Minden termelés egyúttal vállalkozás, csakhogy a vállalkozás a termelés bizonyos oldalról megvilágítva. Egy fogyasztási egylet is vállalat, bár csak tagjai számára vásárolja össze az árúkat, és egy laképitő szövetkezet is vállalat, habár csak

tagjai számára épít lakházakat. A termelés tartóssága sem képezi a lényeges alkotó elemet, mert egy vasútépítési vagy hidépítési vállalat stb. épen csak egy határozott tárgy létesítésére szerveztetik. A kockázat sem képezi az alkotó elemet, mert az egyfelől minden gazdasági tevékenységhez tapad, másfelől vannak vállalatok, melyeknél a kockázat kizáratik különböző módon; ennek egyik módja pl. a nyereség biztosítása az állam, község által stb.

A tudomány e fogalom meghatározásánál azon gyakran ismétlődő nehézséggel találkozunk, hogy a szokás bizonyos szóval bizonyos fogalmat összeköt, gyakran nem a legszigorúbb logikával. Így a nyelvszokás nem igen tekinti vállalatnak általában a nagyon kis üzletet, azokat, melyek főleg vagy kizárólag munkán alapulnak, ha szűk-körüiek, míg ugyanazok vállalatok, ha szélesebb alapon vannak szervezve; nem tekinti vállalatnak a szellemi munka érvényesítését, például az orvos, az ügyvéd foglalkozását, stb.

Mindezeket szem előtt tartva, a vállalat alatt a szervezett, tervszerű, előre számító, különösen a munkamegosztás elvéből folyó, termelési tevékenységet értjük, mely a munkamegosztáson alapuló társadalomban önálló társadalom-gazdasági termelési szervvé válik. A vállalat egységes egészet képez, egy egységes szervezettel bíró gazdasági idom. A vállalattól különbözik minden nem tervszerű, nem egységes, sporadikus, alkalmi termelési tevékenység, mely csak mint rész érvényesül az egészben. A vállalat tehát nem zárja ki a magán háztartás számára való termelést; de a gazdasági élet alsó fokán az megszűnik azon pillanattól kezdve, ha a munkamegosztás érvényre jut, és inkább a gazdaság legmagasabb fokán fordul elő, midőn a vállalatszerű termelési tevékenység egy-egy nagy magán háztartás szükségleteinek kielégítésére szorítkozik. A gazdasági élet jelenlegi fokán pedig a termelési tevékenység a vállalatok alapján van szervileg rendezve s azért a gyakorlati élet szempontjából joggal a vállalatokban a termelési tevékenység azon alakját látjuk, mely a munkamegosztás szükségszerű következménye. Ennek ismét folyománya, hogy a vállalat a forgalom számára dolgozik és a forgalomtól várja szolgáltatainak jutalmazását. Így idézi elő a munkamegosztás a gazdaságban rejlő több irányú tevékenységek elkülönülését; a gazdaság magában foglalja a javak termelését és fogyasztását; a munkamegosztás következtében a termelés vállalattá alakul és a gazdaság inkább a szükségleteknek a jövedelemből való fedezésére szorítkozik. Ez azonban természetesen nem érinti a gazdaság fogalmának általános jelentőségét.

2. A házi termelés ősalakját a házközösségben (görögül oikos)

találjuk, mely minden népnél a társadalmi szervezet összejtje. A házközösség jellege az, hogy a termelés a házközösség szükségleteire szorítkozik; forgalom, piacz és mindazon intézmények, melyek ezzel kapcsolatban állanak, még nem léteznek. A termelés elejét és végét a családtagok fogyasztásában találjuk. Együttal hiányzik itt még a munkamegosztás társadalmi alakja; minden ház egyesíti a termelés különböző ágait, minden ház főnöke foglalkozik mezőgazdasággal, iparral, és a mennyiben némi fölöslegét mégis már piacra hozza, kereskedelemmel. Hiányzik a házközösségben a jövedelmek megoszlása is, mert a ház ura élvezi a földjáradékot, a munkabért és a tőkekamatot. E rendszer mellett mindent előállítottak, mire szükség volt, de semmit sem nagy mennyiségben. A házi termelés mellett nagy ügyességre tesznek szert, de a termelés mégis szűk határok között mozog. E rendszer azon fontos politikai következménnyel jár, hogy a szükséglet-kielégítés biztosításával a házközösség feje azon helyzetben van, hogy életének nagy részét a közügyeknek szentelje, mint az a görög demokracziákban megtörtént.

Ezzel szemben a vállalatszerű termelés a munkamegosztás társadalmi szervezéséhez, a jövedelmi források elválasztásához, a piacz nagy jelentőségéhez, a termelés nagy tökélyesbedéséhez vezet; ezzel jár a szerzési vágy nagy kiterjesztése, a munka túlesigázása, a termelés és fogyasztás gyakori egyenlőtlensége. E termelési alaknak fontos politikai következményei vannak. Csak az egyéneknek a gazdasági tevékenység miatti teljes igénybevételét említjük meg, minek következtében az államügyeknek fizetés nélküli állampolgárok által való elvégzése lehetetlenné válik.

A mi a vállalatszerű termelésnek, különösen a termelés és forgalom terén, gyakorolt hatását illeti, az különösen a termelési tevékenység teljes szakszerűségében és tervszerűségében rejlik. Ennek tulajdonítandó a termelés nagyobb sikere, a termelvények nagyobb mennyisége, jobb minősége, nagyobb olcsósága, és egyenletessége az áraknak és általában a fogyasztók érdekeinek teljesebb kielégítése minden irányban. A vállalat megelőzheti a szükséglet föllépését, meglesi annak minden alakulását, sőt minden szeszélyét és biztosítja a lehető legtökéletesebben annak kielégítését. Bizonyos jószágok általában csak is vállalatszerű termelés mellett termelhetők, mivel különben nagyon drágák volnának. Nagyobb egyenlőség érhető el a termelvények minőségében, nagyobb választék készletökben, nagyobb pontosság előállításukban és kínálatukban és nagyobb megnyugvás, mivel a fogyasztó a kész árút látja. A fogyasztó igénye mintegy souverain hatalommá válik.

A vállalat e sikere biztosítva van azon rugók által, melyek benne működnek. E rugók közé tartozik első sorban a vállalkozó saját érdeke. Az első föladat azon termelési ágak kiszemelése, melyekre a társadalomnak szüksége van; e föladat megoldása gyakran nem közönséges értelmiséget tételez föl, a mennyiben természetesen legnagyobb siker ott érhető el, a hol egy nagy társadalmi szükséglettel szemben kevés egyén van, mely képes azt kielégíteni. Azért főleg az úttörő vállalatok létesítése jár nagy eredményekkel. A vállalati eszme keresztülvitele továbbá követeli a szükséges tényezők egyesítését, helynek és időnek helyes választását, a vállalat terjedelmének helyes megszabását. A vállalat létesítése és vezetése tehát szervezési képességet követel. A termelési tényezők kellően szervezendők, mindegyiknek a maga helye megjelölendő; a hol két vagy mind a három termelési tényező szükséges, mindannyi egyesítendő kellő mértékben. Minden törekvés arra irányzandó, hogy a megfelelő javak az önköltségek és a kockázat lehető leszállításával termeltessenek. A vállalkozónak ismerni kell az összes termelési, forgalmi viszonyokat és alkalmasnak kell lennie arra, hogy az általa alkalmazott egyének vezére legyen.

3. Közelebről vizsgálva a vállalat különböző alakjait, mindenekelőtt különbséget teszünk *magán* és *nyilvános* vállalatok között. *Magán* vállalat alatt értendők azon vállalatok, melyek a magángazdasági elven nyugszanak, azaz kereseti jelleggel bírnak. Ezek azon vállalatok, melyeket üzletnek a szó tágabb értelmében nevezünk; az üzlet jellege a nyereszkesedés. A nyilvános vállalatok azok, melyek közérdekből az állam, megye, község, egyletek vagy egyesek által a köz számára létesíttetnek; ilyenek például községi takarékpénztárak, állami biztosítási vállalatok, egyleti népkonyhák stb. Ezeknél többnyire a jövedelmezési cél egészen hiányzik vagy csak alárendelt jelentőséggel bír; a szolgálatok ingyen vagy a költségeken alúl teljesíttetnek. Megkülönböztetjük továbbá még a vállalkozó személyét tekintve, az *egyes* és *társas* vállalatokat, a társas vállalatok számos válfajával, a termelés tárgyát tekintve, *mezőgazdasági*, *ipar*, *kereskedelmi*, *közlekedési*, *hitelügyi*, *vegyes* vállalatokat, a termelés terjedelmét tekintve, *kis*, *közép* és *nagy* vállalatokat, a tartamot tekintve, *korlátlan* vagy *korlátolt* tartamú vállalatokat, továbbá *tökéletes* és *tökéletlen* vállalatokat; ez utóbbiakhoz számíttatnak azon vállalatok, melyek nem előre termelnek, hanem csak megrendelésre. A nevezetesebb vállalati alakok társadalomgazdasági jelentősége közelebről vizsgálandó. Első sorban tárgyaljuk a kis és nagy vállalatok kérdését.

4. Nem könnyű a *kis* és *nagy* vállalat közötti határ megjelölése.

Első sorban a terjedelemtől függ a nélkül, hogy pontosan lehessen megállapítani, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. Változik is az az egyes korszakok szerint. Ma kis vállalat az, a mit harmincz év előtt nagy vállalatnak tekintettek. A kis vállalat többnyire kezdetlegesebb szervezetű, mint a nagy vállalat, de nem mindig. A kis vállalat inkább házilag, családiásan van szervezve. A kis vállalat mellett családtagok alkalmaztatnak, esetleg egynehány külső munkaeőr. De ezek is, tanonez, segéd, a mezőgazdaságban zsellér, a család körébe lépnek, esetleg házi munkákat is végeznek. A nagy vállalat súlypontja a házon, a családon kívül fekszik, sőt azzal semmiféle összeköttetésben nem áll; egészen üzletszerűleg van szervezve. A kis vállalkozók az alsóbb polgári osztályt képezik, a nagy vállalkozók a magasabb polgári osztályt, részben az úgynevezett „haute finance“-ot. A kis vállalat a munkaeőre támaszkodik, a nagy vállalat a tőkeeőrre.

A nagy vállalat ereje mindenekelőtt azon előnyökben rejlik, melyeket a nagy tőke nyújt; tehát nagyban termelés, mi a termelési költségeket leszállítja, a munkamegosztás megszemenő alkalmazása, a legkiválóbb erők és a legtökéletesebb gépek beszerzése, nagy hitelképesség és kiváló állás, mely annak híret gyorsan terjeszti. Hozzájárul az, hogy a nagy vállalat képes nagy keresletet kielégíteni, egyforma árukat szállítani, a szállítási időt pontosan megtartani, és általában gyorsan szállítani. A fogyasztók tökéletesebb kielégítése miatt a nagy vállalat gyakran drágábban is tud eladni, mert a fogyasztó előnyt ad azon vállalatnak, mely nagy választékot tart, melyhez bizalma van és mely neki sok, az árban nem szereplő, előnyöket nyujthat. Különösen a fényűzési szükségletek terén tapasztalhatni ezt. A nagy vállalat a koczkatából származó veszteségeket jobban oszthatja föl és ennek következtében jobban viselheti el. A nagy vállalat az által is képes a termelési költséget leszállítani, hogy készpénzen vásárol, hogy esetleg hirdetésekre nem költ, mivel ügyis eléggé ismeretes, hogy nagy helyiségeket bérel, melyek teljesen és czélszerűen kihasználhatók, hogy minden munkára az arra való erőket alkalmazza. A nagy vállalat az áruknak tömeges forgalomba hozatala következtében a közlekedési vállalatoknál olesőbb díjakat élvez. Közgazdaságilag pedig a nagy vállalatok előnye, hogy egy nagy vállalat létesítésére főleg a megfelelő tőkéről kell gondoskodni, mi bizonyos előnyök megadásával elérhető és így fontos vállalatok és termelési ágak aránylag könnyen létesíthetők; ellenben kis vállalatokra sokkal nehezebb mesterséges impulst adni.

A nagy vállalat egyik igen fontos előnye az, hogy a termelés

folytonos javítása érdekében nagy áldozatok hozhatók és különösen a kísérleti ügy jelentékeny kifejlődést nyer. A legtöbb nagy vállalat napjainkban egy-egy nagy kísérleti állomás, hol a termelés javítása, az anyagmegtakarítás, a legjobb nyers anyagok fölhasználása iránt esetleg igen költséges kísérletek tétetnek. A nagy vállalat nagy áldozatokat hozhat új termelési ágak meghonosítására, új összeköttetések megszerzésére, jobb piacok fölkeresésére; nagy áldozatokat hozhat bőkezű hitelnyújtás alakjában, a vevőknek nagy választékot boesáthat rendelkezésre, folytonos összeköttetést létesíthet fogyasztóival stb. A nagy vállalat a legjobb helyet választhatja, fölhasználhatja a forgalom, a hitel, a termelés, a hírterjesztés minden eszközét és művészi tőkélyre viheti a vállalkozás mesterségét.

Ezzel szemben a kis vállalat igen kevés előnnyel rendelkezik. Inkább alkalmazkodik a fogyasztók egyéni ízléséhez, kisebb mennyiségben szolgáltatja az árukat, mit a nagy vállalat nem mindig tesz. egyes munkáknál jobb minőséget biztosít, az egyéni munkaerők jobb kihasználását engedi, költségkímélés által néha olcsóbb árakat szabhat; közelebb van a fogyasztóhoz (esetleg minden utczában egy vagy több), stb.

A jelen kor kedvez a nagy vállalatoknak. 1890-ben létrejött Londonban a Metropolitan Bread Union, mely 160 sütőműhelyvel és eladási üzlettel, és öt nagy gőzmalommal rendelkezik és valószínű, hogy nemsokára London öt milliónyi lakosságát ez az egy vállalat fogja kenyérrrel ellátni. Egészen új jelenségek a nagy raktárak a milliomos városokban. A híres Magasin du Louvre Párisban 200 millió frank forgalommal bír.

A nagyban termelés tipikus példáját nyújtja az angol gyapotipar szervezése, mely ipar Anglia kereskedelmi-ipari- és tőkehatalmának főtényezője. Kezdetben a kis vállalatokban a vállalkozó előállította a gyártmányt és maga foglalkozott eladásával is; iparos és kereskedő volt egy személyben. A gyárak fonással és szövással foglalkoztak, a nyers anyag és gyártmány piacza egy volt. A termelési költségek esökkenésére irányuló törekvés vezetett a gépek fölhasználásához, a gépek és a részvénytársulati alak vezetett a vállalatok kiterjesztéséhez, ez pedig a legmesszebb menő munkamegosztáshoz. A gyapotipar egy kis, 25 angol négyszögmérföldnyi területen összepontosul Lancashireban, a nyers gyapot piacza pedig Liverpool lett, a kész gyártmányok piacza Lancaster; a fonás és szövés elvált. Az ipar fejlődése szükségessé tette a piacz biztos ellátását lehetőleg csekély áringadozásnak kitett nyersanyaggal egyfelől, a gyártmányok piaczának biztosítását és szerve-

zését másfelől. Mindezen functiók számára, a kockázat korlátozására, külön közegek. Kezdetben gondoskodik a nyersanyag bevásárlásáról a liverpooli importeur, a ki maga is kezdetben csak az amerikai kereskedő bizományosa volt. Tőle vett a belföldi gyapotkereskedő, ki a gyapotot a gyárosnak hitelben adta el. A viszonyok fejlődésével már az importeur és belföldi gyapotkereskedő sem érintkezhetek egymással közvetlenül, hanem ügynökök által. A forgalom fejlődésével új és részben egyszerű, de hatalmasabb szervek keletkeznek, úgymint a Cotton Brokers Association, mely mellett csak a fonógyáros használ ügynököt, de nem a kereskedő, továbbá a Cotton Buying Company, a Cotton Clearinghouse, a Settlement Association, a Cotton Bank stb. A gyártmányok eladása is külön ággá válik, így tehát maga a gyáros nem kénytelen az eladással járó gondokat viselni. Maga a gyártás is messzemenő munkamegosztást mutat. Akárhány nagy fonógyár állandóan csak egy, kétféle számot gyárt fonalakból; akárhány nagy szövőgyár csak egyféle szöveteket. E messzemenő munkamegosztással járó kiterjesztése a vállalatoknak következő előnyökkel jár: minden szerv a lehető legtökéletesebben végzi munkáját, mert abban nagy gyakoriságra tett szert, a költség jelentékenyen csökken, a termelvények jobbak és nagyobb mennyiségben állítatnak elő; nagyon előmozdítja a legezlszerűbb gépeknek előállítását.¹

A nagy és kis vállalat között nincs mindig alkalom választásra. Vannak vállalatok, melyek mindig nagyban üzettek; viszont olyanok, melyek mindig kicsiben üzettek. Bizonyos korszakokban, mint például a jelenlegiben, egyes vállalatok másként nem boldogulhatnak, mint ha nagyban szerveztetnek. Oly üzletek, melyek másként mint nagy vállalatokban nem igen képzelhetők, a bányászat, erdészet, vasút, biztosítás, posta, általában mindazon vállalatok, melyek épen a tömegekre vannak számítva; újságok, tengerentúli kereskedelem, rabszolgakereskedés is, jórészen a gabona- és terménykereskedés is stb. A nagy vállalatokban való termelés napjainkban első sorban következménye a tömeges szükségleteknek, melyeket kisebb vállalatok nem is volnának képesek kielégíteni. Különben, ha egyes termelési ágakban a nagy vállalatok kiszorítják a kis vállalatokat, úgy másokban a nagy vállalatok kíséretében számos, eddig nem létezett, kis vállalat jön létre. Mindamelllett kétséget nem szenved, hogy korunk a nagy vállalatok, a vállalati kolosszusok kora. Csakhogy ezek terjedése sem léphet túl bizonyos határokat. A termelés hálózatának milliányi szeme között

¹ Schulze-Gavernitz : Der Grossbetrieb, 1892.

mindig a kis vállalatok lesznek túlnyomóan képviselve, már a forgalom és fogyasztás helyi szétszórtsága miatt, de azért is, mivel a nagy vállalatok sikerülése sokkal több föltételtől függ. A nagy vállalat, mint minden magasabb szervezet, sokkal szövevényesebb alkotású, gyökereit messzebb bocsátja a gazdaság talajába, mint a kis vállalat, mely minden körülményhez alkalmazkodik, melynek egy kis nap, egy kis terület ad életet. A statisztika is bizonyítja a kis vállalatok óriási számát. A nagy vállalatok a termelés felsőbb körének typusa; győzelmes ott, hol különösen nagy tőkeerőtől függ a siker. E körön túl is viszi a nagy életerő a nagy vállalatokat, de csak egyeseket, és mellettök hemzsegnek a kis vállalatok myriádjai.¹

5. Áttérünk az *egyéni* és *társas* vállalat kérdésére. A két vállalati alakra nézve a következők jegyzendők meg. Az egyéni vállalat létesítése könnyebb, mert csak az egyéni akarattól és képességtől függ. Az egyéni vállalat rendszerint szűkebb körű, de a gazdaság fejletlen korszakában, sőt még a fejlődés magasabb fokán is a termelés alsóbb köreiben, a viszonyoknak teljesen megfelelő. Az egyéni vállalat a termelés területi alakulásának kedvez, míg a társas vállalat a hely szűk korlátain túl törekszik terjeszkedni. Az egyéni vállalat előnye az egyéni tulajdonságok érvényesítése, a felelősségnek erős érzete a közvetlen érdekeltség következtében. Azért előnyei e vállalati rendszernek leginkább ott érvényesülnek, hol e tulajdonságok nélkülözhetetlenek. Az úttörő munka is többnyire egyéni vállalkozóktól származik. E tulajdonságok kiesnylése jut kifejezésre azon írók fölfogásában, kik a vállalkozó jutalmazását nem találják indokoltnak. Ebből azonban nem következik az, hogy az egyéni vállalatnál soha sem fordul elő hanyagság vagy könnyelműség, csak hogy ezeket szigorúbb ellenőrzés alatt tartja az egyén saját érdeke. Különbén a gazdasági élet nem alapítható rendkívüli tulajdonságokra; az átlagos vállalkozó nem fogja a vállalkozói erények maximumát képviselni, de arra nincs is mindenütt szükség. Az erőknek és erényeknek azon minimuma kielégítő, mely a vállalat helyes vezetésére szükséges. De e minimum is rendes körülmények között az egyéni vállalatnál nagyobb lesz az említett tényezők miatt, mint a társasnál. Ellenben az egyéni vállalat állandósága több kockázatnak van kitéve, mivel a vállalkozó sorsával szorosabban összefügg, bár e körülmény is nem oly mérvben szól

¹ A kis és nagy vállalat jelentőségét itt csak általános szempontból lehet tárgyalni; a kis és nagy ipar kérdése az alkalmazott társadalomgazdaságtanba tartozik.

az egyéni vállalat ellen, mint azt gyakran gondolják, mert a jól vezetett vállalatoknál mindig akad valaki, a ki azokat átveszi és tovább vezeti.

A társas vállalat jelentősége az erők összefoglalásában rejlik. De a társas vállalatok között ismét különbséget kell tenni. Az úgynevezett nyílt társulatnál, általában a kevés személyből álló társulatnál többnyire az egyéni erők összefoglalása, a számos tagból álló társulatoknál, mint részvénytársulatoknál, szövetkezeteknél, a vagyonerők összefoglalása képezi a főcélt. A kevés tagú társulat közel áll az egyéni vállalathoz; itt az egyéni erők jobban érvényesülnek. Nagyobb terjedelmű üzleteknél, de a melyek még nem indokolják a bonyolultabb társulati alakok alkalmazását, ily társaságnak nagy előnyei vannak. A társak egymás tulajdonságait kiegészíthetik, a teendőket egymás között megosztják és így ellátásukról jobban gondoskodnak, mintha fizetett emberekre van szükség. Ellenben minden társas vállalat működése nehezkesebb, lassúbb, a felelősség meg van osztva. Minden társas vállalatnál bizonyos szervezet szükséges, és szabályok a társas akarat létrejöttéről, végrehajtásáról, a társulat közegeiről.

Újabb időben a társulati szervezetek közül a részvénytársulat foglalja el az első helyet. A részvénytársulat olyan üzleti alak, melynél számosan egyesülnek a szükséges tőke előteremtésére olyképen, hogy mindenki csak bizonyos részletet bocsát a társaság rendelkezésére, illetőleg csak e rész erejéig társ az azzal járó igényvel és felelősséggel és az üzlet közvetlen vezetésében és igazgatásában csak képviselők által vesz részt, kiknek az összes társak közgyűlése adja az irányelveket. A részvénytársulat tehát első sorban tőke-társulás. A tőke egyenlő részekre osztatik föl és minden egyes rész képez egy részvényt. A társulat egyes tagjai egy vagy több ilyen részvényt szerezhetnek.

A részvénytársulatok előnyei: 1. nagy tőkék e módon könnyen előteremthetők; a kisebb tőkék nagy vállalatokká egyesülhetnek és a nagy tőke hatalmát gyakorolják; 2. kitűnő, szakképzett erők alkalmazhatók és ezek számára új és rendkívül jövedelmező tért nyitnak, mely a közszolgálattal sikeresen versenyez kiválóbb munkaerők megnyerése körül; 3. a messze vitt munkamegosztás munkaegyesítés által kiegyenlítettetik; 4. a munkásoknak állandóbb alkalmazást biztosítanak; 5. hajlandóbbak a munkások javára szolgáló berendezések létesítésére; 6. nyilvános jellegöknél fogva a közigazgatás követelményei velök szemben könnyebben érvényesíthetők; 7. biztosabban tudható ki a megadóztatás céljából az adó-alap; 8. különösen a részvénytársulat alakjában könnyű a tőke nemzetközi elosztásának helyesebb iránya és a tőke-

gazdag államok fölöslegének átvezetése szegényebb államokba; 9. a vállalatok nagyságával a kockázatok is jobban számbavehetők és kiegyenlíthetők; 10. a vállalat tartama független az egyéni élet bizonytalan hosszától.

Azonban a részvénytársulatnak, mint üzletalagnak tetemes hátrányai is vannak: 1. csekélyebb a felelősség érzete, minthogy sokakra oszlik el; 2. ennek következménye a részvényesek csekélyebb érdeklődése, nem törődése, tájékozatlansága és gyámoltalansága;¹ 3. kevesebb érdeklődés az alkalmazott egyének részéről, minthogy jövedelmük az üzleti eredménytől többnyire független; ennek következtében csekélyebb a takarékoság is; 4. nagyobb költsékezés, költségesebb berendezések; 5. az alkalmazottak és általában az üzlet hiányos ellenőrzése;² 6. nehezkesebb mozgás, minthogy a társulat bürokratikus szervezetet igényel, s fontosabb ügyek eldöntésére az igazgató-tanács, vagy épen az összes részvényesek gyűlése hívandó össze; 7. az üzletnek nem-szerves fejlődése, mivel többnyire mindjárt széles alapon indul meg, s a jövedelem kiosztása az üzletet kiterjesztésének természetes forrásától megfosztja; 8. visszaélések az üzlet alapításánál, a közönség tévútra vezetése, a részvényekkel üzött agiotage, hamis mérlegek felállításai, a közgyűlés és a részvényesek akaratának meghamisítása és a corruptió mérgének terjesztése a legmagasabb körökig, a törvényhozó testületeket sem véve ki stb.

Nem szabad azonban feledni, hogy e hátrányok némelyike a magánüzletben is mutatkozik, ha az üzlet nagyobb terjedelmet nyer, hogy továbbá van arra mód, a belőlök eredhető veszélyeket is meggátolni; a visszaélések ellen némileg szigorú jogi intézkedések segítenek. A fentebbiekből következik az is, hogy a részvénytársulati alak nem minden üzletnemre alkalmazható egyenlő haszonnal. Legfőbb sikere ott lesz, hol az üzlet egyszerű, változó conjunkturáknak nincs annyira alávetve, és a hol első sorban nagy tőke szükséges. Nem lesz alkalmas ott, hol a vállalkozó teljes felelőssége, folytonos ébersége, gyors intézkedése, értelmisége³ szükséges, továbbá ott, hol az üzlet nem engedi

¹ «Bête comme un actionnaire» mondja a francia.

² TKint alárendelt helyzetben a Banque de Belgique-nél milliárdokra menő üzleteket kötött. — Marshall ellenben azt mondja, a tisztesség szellemének terjedését mutathatja az, hogy részvénytársulati igazgatók, kik jóformán ellenőrzés nélkül működnek, ritkán követnek el visszaélést. (Principles, 361. l.)

³ Érdekes e tekintetben az, hogy Angliában a fonógyárak majdnem mind részvénytársulatok, a szövőgyáraknak csak egy csekély része, mivel itt már a vállalkozó ízlése, szakismerete nagyon fontos. A piac is ezeknél bizonytalanabb,

a nyilvánosságot, végül oly vállalatoknál, melyek csak kevés tőkét igényelnek, vagy a tőke előleges, pontos kiszámítását nem engedik.

A részvénytársulatok boldogulásának egyik fontos tényezője a szükséges tartalékalapok képzése. A magán vállalatnál a tőke és tartalék közötti különbség nem igen létezik, ellenben a részvénytársulatoknál az fontos azért, mivel a jövedelem a részvényeseknek kiadtván, az üzlettől elszakíttatik, míg a magánvállalkozó jövedelmének föl nem használt részét az üzletben hagyja. A részvénytársulati üzem egészséges fejlődésének egyik föltétele azért az, hogy az üzlet változó esélyei ellen lehetőleg biztosítva legyen. Minden részvénytársulatnak kell ezért egy általános tartalék, melyet kártartaléknak nevezhetni, és melyből a véletlen károk találnak fedezetet. Azonkívül kívánatos, hogy minden társulat bírjon nyereségtartalékkal, hogy abból az egyes évek szerint változó nyereségeket kiegyenlíthesse; ez azért fontos, mivel a részvények értéke az osztaléktól függvén, kívánatos, hogy amaz mentől állandóbb legyen.

A részvénytársulati alak az újabb kor közgazdasági életében igen nagy szerepet játszik. Annak köszönhető számos vállalat, nagy közgazdasági intézmények föllállítása, melyekre egyesek ereje elegendő nem lett volna. A sokaktól elvállalt veszély megkönnyítette a kísérlet-tételt; ennek következtében nagyobb kockázattal járó vállalatok is létesítettek, melyek nagy jelentőségre emelkedtek és fényesen sikerültek. Vidékek és országok, melyek még fejletlen közgazdasági állapotok közt éltek, az újkori gazdasági élet tökebőségében részesültek, különböző vállalatok, vasútak, hitelintézetek, gyárak létesítésével. Különösen tőkében szegényebb országokban, a milyen a miénk is, hol a magántőke alig lett volna képes nagyobb erélyt kifejteni, a részvénytársulatnak nagy missiója volt a nemzetközi tőke behozatala és a hazai kis tőkék összegyűjtése céljából. A részvénytársulatok ezzel a nemzetközi tőke helyesebb elosztását elő eredményezték és a szegényebb országok gyorsabb fejlődését előmozdították; másfelől a részvénytársulatok szaporították is a gazdasági élet veszélyeit, roppant kiterjedést adtak az értékpapírok piacának és ezzel a gyakori válságoknak tényezői.

6. A részvénytársulati vállalatok aggályos természete újabban más vállalati alakok kereséséhez, illetőleg szervezéséhez és alkalma-

nagyobbak a hullámzások. A mely szövögyárak részvénytársulatok, azok is többnyire oly szövöketek készítenek, melyek Indiában állandó, változatlan piacot találnak. (Schulze, Grossbetrieb 91. l.).

zásához vezetett. Legnagyobb fontossággal bír a nyilvános vállalat az állam, tartomány, község kezében, mely különösen a gőz- és lóvasúti közlekedés, a víz- és légszesz szolgáltatás, a telefon-közlekedés stb. körében nagy tért vívott ki magának. Kétséget nem szenved, hogy e vállalati alaknak számos előnye van. Alkalmazhatósága nem szenved kétséget ott, hol az illető vállalat akkor is, ha magánvállalat, nagy, szövevényes, bürokratikus szervezetet követel, hol a vállalat nem annyira spekulatív, mint közigazgatási természetű, a vállalat berendezésén kívül a rendes üzletvezetés nem a vállalkozók kezdeményezésén, hanem a fogyasztókból kiinduló rendes keresleten alapszik; továbbá helyén van ott, hol az illető szolgálat vagy fogyasztás nem egészen magántermészetű, hanem a közérdekkel szoros kapcsolatot mutat. A tisztán nyilvános vállalattól meg kell különböztetni a vegyest, hol az állam az üzlet vezetésében osztozkodik a részvényesekkel, mint például a német birodalmi banknál. Végre említendő az azon újabb törekvések, melyek új, a részvénytársulatok hibáitól ment formákat keresnek, olyanokat, melyek főleg a részvénytársulatok nehézségét, a részvényekkel űzött agiotaget kerülik és az üzletnek magánjellegét lehetőleg föntartják.

7. A társas vállalatok egyik szintén kedvelt alakja a *szövetkezet*; határozatlan és változó számú személyektől, határozatlan és változó társulati vagyonnal alapított oly társulat, mely kizáróan vagy túlnyomóan a tagok valamely üzleti érdekének kielégítésére, gyakran a tagok közvetlen részvéte mellett, foglalkozik bizonyos üzlettel. Legfőbb rendeltetése, hogy a gyöngébb vagyonerők, a kisipar, a kiskereskedelem és a kis fogyasztók számára, a nagy tőke előnyeit lehetőleg biztosítsa. E szerint nem annyira nyereszkerdesre alapított vállalat, mint inkább a tagok házilag folytatott közös üzlete termelési, forgalmi vagy fogyasztási előnyök biztosítására: tehát a termelés céljából közös bevásárlására a nyersanyagoknak, közös előállítására drágább termelési berendezéseknek, gépeknek, közös raktárak tartására, hitelszervezetek létesítésére, közös beszerzésére a különböző fogyasztási cikkeknek. Ily közös föllépés által a kisebb gazdaságok is a nagyban termelés, eladás vagy vásárlás előnyeiket magoknak biztosíthatják. Minthogy a kis iparosok, munkások, gazdák stb. nehezen hozhatnák össze a nagy vállalatoknál szükséges tőkét, a szövetkezetek a hitel céljából többnyire a korlátlan felelősség elvén alapulnak. Legnagyobb sikere van a szövetkezeti vállalat-alaknak a hitel és fogyasztás, továbbá a laképítés terén, már kevesebb a sikere a nyersanyag-beszerzés, a raktározás és a közös termelés terén; a munkáskérdés megoldására

pedig, a mint azt legnagyobb apostola Németországon, Schulze-Delitsch, remélte, épenséggel nem bizonyult elegendőnek.¹ A szövetkezetek különösen Angliában, Németországon, Ausztriában és Olaszországban terjedtek el; nálunk már sokkal kisebb a terök. A szövetkezetek nagy előnyére szolgáltak a kisebb iparosoknak és fogyasztóknak, olcsóbb hitelről, az élelmi és egyéb fogyasztási cikkek olcsó és jó minőségben való beszerzéséről gondoskodtak. A részvénytársulati üzletalakokkal szemben előnye a tagok közvetlenebb részvéte és nagyobb felelőssége, hátránya, hogy ép e miatt nagy tőkék előteremtésére és olyan üzletekre nem alkalmas, melyekben az egyéni tényező alárendelt.

A szövetkezet eszméjét visszavezethetni a legrégebbi időbe. Bölcsője ugyanis a család és törzs közös vállalkozása,² közös ház-, hajóépítés, közös erdőirtás, közös vadászat, halászat, bányászat, földmívelés stb.; a szövetkezési eszmének egy eredeti alakját képezi az orosz artel, a chinai szövetkezet; joggal azt mondhatni, hogy épp a termelés alacsony fokán a szövetkezési elv általános jelleggel bír. A mi különösen az orosz artelt illeti, az jóformán a termelés minden terén előfordúl, a halászatban, hajózásban, mezőgazdaságban, állattenyésztésnél, iparban, kereskedelemben (füvarosok, csomagolók, hordárok, só- és sörhordárok arteljei). Az artel kétféle, tisztán munkásartel és vállalkozói artel; az utóbbinál az artel egy vagy több vállalkozónak van alárendelve. Az újabb időben ez artelek különösen a munkásügy céljából szerveztettek, modern eszmékkal fölfrissítve. Mintegy 70 iparágban fordulnak elő artelek, de ép az ipari artelek a nagy tőkével szemben nehezen boldogulnak. A régi szövetkezetek, melyek tisztán munkászövetkezetek voltak, a többi vállalati alakokkal szemben nem állhatnak meg. De maga a szövetkezési elv föltámad más alakban és más szervezetekben.

8. Az újabb időben számos üzleti ágban bekövetkezett nagy ár-csökkenés egyfelől, a nagyobb nyereség utáni törekvés avagy túltengő verseny másfelől, az ugyanazon ághoz tartozó vállalatok ideiglenes egyesüléséhez vezetett a verseny szabályozására, illetőleg korlátozására, előnyösebb árak elérhetése végett. Ily egyesüléseket képeznek a *kartellek*. A *kartellek* egyezmények bizonyos üzleti ág vállalatai között, melyek-

¹ A szövetkezetek jelentősége a munkáskérdés szempontjából e kérdéssel kapcsolatban fog bővebben tárgyalatni.

² Schmoller, Die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung (Jahrbuch für Gesetzgebung 1890).

nek célja a vállalkozók egymás ellen folytatott veszedelmes versenyének megszorítása, a termelésnek bizonyos elvek szerinti szabályozása és főleg előnyösebb áralakulás előidézése. A kartellek között különösen a következő öt csoportot lehet megkülönböztetni: 1. egyezmények, melyeknek célja, a termelés mennyiségét megállapítani, mely esetben a megállapított mennyiség (például évenként) bizonyos arányokban az egyes vállalatok között felosztatik; 2. egyezmények, melyeknél fogva az illető ágban csak az árak állapíthatnak meg közösen; 3. egyezmények, melyekben úgy a termelvények mennyisége mint legalacsonyabb ára megállapíttatik; 4. egyezmények, melyek szerint az összes munka, illetőleg megrendelések bizonyos arányban az egyezményezett vállalatok között felosztatnak; 5. egyezmények, melyekkel az egyes vállalatok bizonyos területre szoríttatnak. A kartellek mindig bizonyos meghatározott időre szöllanak. Az újabb időben ilyen egyezmények különösen a nagy ipar és a vasúti forgalom terén igen nagy számban kötöttek.

A kartellalakulás idővel különböző iparágak egyesítésére törekszik. Minthogy egyik iparág a másiktól függ, érvényre jut a törekvés, a különböző iparágak kartellezésére. Így keletkeznek nagyobb kartellkötélékek, melyek az iparágak egymáshoz viszonyát szabályozzák. A hol ily kötélekek nem létesülnek, ott kartell kartell ellen harezol, hogy vagy engedményekre kényszerítsék, vagy pedig összetörjék egymást. Egy további lépés a kereskedők és végre a fogyasztók egyesülése; minden érdekcsoport szövetkezik, hogy magát védelmezze. Különösen a kereskedelem és a közvetítő tevékenység köre szabatik szükre, a mennyiben a nagy kartellek saját eladási raktárakat tartanak. Mindez az árak esökkenését idézheti elő, de mindenesetre oly irányzat, mely szükségkép jogi rendezést követel az államtól.

A termelés rendezése, a túltermelés távoltartása és méltányos árak biztosítása, kétségtelen jogosult törekvés a termelők részéről, melynek kielégítését a társadalom érdeke is követeli; még sem szenvedhet kétséget, hogy az ily egyezmények a fogyasztók érdekeit tekintve nagy veszélyeket rejtenek magukban, roppant hatalmat egyesítenek néhány ember kezében,¹ esetleg minden haladást megakadályoznak. A kartell veszélyessége különösen annak tulajdonítandó, hogy nem álta-

¹ Hadley azt mondja: a kartell veszélye azon önkényszerű hatalomban rejlik, melyet az az egész ország kereskedelmével szemben kevés ember kezébe ad. Még ha elismerjük is, hogy a verseny veszélyei nagyobbak, mint az egyesülésekéi, úgy látszanék, mintha a demokratia kihágásaival szemben a fölvilágosodott despotizmussal keresnénk menekülést. (Railway Transportation, 76. l.).

lános. Ha minden foglalkozásban a hozzátartozók egyesülnek, akkor minden vállalkozó érezné a kartell előnyeit mint termelő, azonban hátrányait is mint fogyasztó, úgy a mint most megfordítva a verseny előnyeit érzi mint fogyasztó, hátrányait mint termelő. A jelenlegi viszonyok között ilyen egyezmények, ha tényleg az összes termelőket egyesítik valamely államban és a versenyt kizárják, csak úgy volnának megengedhetők, ha az állam azokat jóváhagyja. Különböznél valószerű, hogy az egyezmények állandó jelleggel nem bírnak; csak addig léteznek, míg bizonyos üzletágban a viszonyok nagyon kedvezőtlenek. Annak megszüntével az egyezmények is, melyek sok előfeltételtől függenek, — a tagok tisztessége, kellő ellenőrzés, szigorú megtartása az egyezménynek, egyenlő előny minden tagra nézve stb., a miért is azok többnyire csak kisebb területekre terjednek ki — megszűnnek. Az ellenőrzés nehézsége és a kartellek kétes jogi természete is határt szab ez egyezményeknek, mert azokat mint a forgalom korlátozására irányuló szerződéseket a bíróság esetleg nem ismeri el és így támogatását megtagadná azokkal szemben, kik azokat meg nem tartják. Némelyek ez egyezményekben egy új termelési szervezet kezdetét látták, valószínűbb azonban, hogy ideiglenes jelleggel bírnak. Az ilyen egyezményeknek következménye gyakran az egyezményezett vállalatok teljes egyesülése egy vállalattá.

9. A kartellekhez hasonlóak a *trusts*, melyek újabban mind sűrűbben lépnek föl, főleg Amerikában; gyakran ép a kartellekből fejlődtek. Az amerikai üzletvilág a legkülönbözőbb egyesüléseket foglalja össze e név alatt, a mennyiben azok közös célja, az egyéni vállalkozás helyébe a társas vállalkozást léptetni azon szándékból, hogy a verseny kizárassék. Jelszavuk „a verseny rossz dolog” (*Competition is a bad thing*). Tágabb értelemben véve még a *Trades—Unions* is ide tartoznak. A tulajdonképeni trust akkép alakul, hogy az ugyanazon üzletághoz tartozó vállalatok részvényesei részvényeiket bizalmi férfiakra (*trustees*) ruházzák, és ezzel az összes vállalatok vezetését a bizalmi férfiak kezeiben egyesítik. Leginkább keletkeztek ilyen trusts egyes árucikkek, mint olaj, kőolaj, cukor, gyapot, hús, tej, termelésének és kereskedelmének egyedárusítására. Természetes, hogy ez egyesületek az árak és még inkább a nyereségek emelkedését célozzák. Gyakran erőszakos eszközök használtattak, melyek között a dinamit sem hiányzott. E gazdasági kolosszusok még az állami hatalmat is alávetik maguknak és ebben rejlik azok politikai veszélye. Hogy a termelésnek ily nagyszabású központosítása előnyökkel is jár, nem tagadhatni; a trusts nagy befektetéseket tehetnek, javításokat

eszközölhetnek, kísérleteket tehetnek, szóval nagy mérvben hathatnak a termelés előmozdítására, nagy díjkedvezményeket érnek el a szállítási vállalatoknál stb. De a kis vállalkozókat agyon nyomják. Zárt csatornában lépnek föl és egész országok, sőt ma-holnap az egész világ ellátása egy-egy czikkkel, egy-egy nagy trust kezébe kerül. Amerikában több rendbeli törvények hozattak a trusts ellen, melyek azonban a kérdés végleges megoldásának nem tekinthetők. Az állam szigorú ellenőrzése és ótalma itt még nagyobb mérvben szükséges, mint az ideiglenes jelleggel bíró és korlátoltabb törekvésű kartelleknél.

Az itt tárgyalt trustöktől különböznek az úgynevezett befektetési vagy angol trustök (Investment trust): ezek nagy társulatok alkalmazást kereső tőkék elhelyezésére; ezek majd részvényeket, majd vasúti papirokat, majd egyéb értékpapirokat, állami kötelezvényeket vásárolnak össze és nagy befolyást gyakorolnak az értékpapír-piaczon és a nemzetközi vállalkozás terén.

Részvénytársulatok, módosított részvénytársulatok, állami és községi vállalatok, szövetkezetek, kartellek, trustök, ennyiféle vállalati alakzatot látunk a jelenkorban föllépni és érvényesülésért küzdeni. Lehetetlen e vállalati alakulatok sorsát a jövőben meghatározni. Azonban a következőket bizonyossággal állíthatni: 1. a különböző vállalati alakok között a nyilvános, főleg állami, részben községi vállalatok tere a legközelebbi jövőben nagyobbodni fog; 2. hódítani fognak továbbá azon vállalatok, melyek a kooperatio elvén alapulnak, még pedig egyelőre inkább azok, melyek a magángazdasági, tehát nyereszedési elvet követik, később inkább azok, melyek a társadalomgazdasági, szövetkezeti elvnek hódolnak; 3. a különböző vállalati alakulatok a megfelelő termelési ágak követelményei és föltételei szerint fognak érvényesülni és azok fognak győzni, melyek általában legjobban biztosítják a gazdaság érdekét és fejlődését.

10. A vállalat sikerülésének egyik kiválóan fontos tényezője a *vállalat helye*. Ez ugyanis a legkülönbözőbb irányban lehet befolyással a vállalatra; lehetnek annak termelési, forgalmi, fogyasztási előnyei. Ugyanazon vállalatnál a termelés előnyei más helyet jelölhetnek ki, mint a forgalom előnyei, viszont más előnyei lehetnek ismét más helynek a fogyasztás szempontjából. Hogy mely előnyök szerint fog a hely választása történni, az a legkülönbözőbb körülményektől függ. Különbözik meg kell különböztetni a vállalatokat, a szerint, a mint szabadon választhatják a helyet vagy sem. Mindazon vállalatok vannak helyhez kötve és így nem választhatnak, melyek bizonyos anyagok előállításával foglalkoznak; ezek természetesen az anyag lelhelyéhez

vannak kötve; ilyenek a bányászat, az erdészet, a halászat, a vadászat. Az állattenyésztés és mezőgazdaság is legalább annyiban vannak helyhez kötve, a mennyiben csak ott folytathatók, hol nagyobb területek állanak rendelkezésre. A szállítási vállalatok, részben a kereskedelem is, helyhez van kötve, a mennyiben bizonyos szállítási alkalmakat, bizonyos forgalmi ereket, folyamokat, tengereket kívánnak fölhasználni. E vállalatok tehát az itt kínálkozó olesó közlekedést fogják fölkeresni. Vannak vállalatok, a melyek azokat a helyeket keresik föl, hol olesó vagy hol kitünő munkaerőket lehet találni; más vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol könnyen és olesón lehet hitelhez jutni, hol bankok és hitelintézetek vannak. Azon vállalatok, melyek a fogyasztókkal érintkeznek, keresik azokat, tehát ott telepednek le, hol ezek megfordulnak; tehát vendéglők, hol élénk személyforgalom van; ékszer-pipere üzletek, hol az előkelő közönség, különösen nőközönség, fordul meg; könyvkereskedők, hol tanintézetek vannak, míg például a könyvkiadók, kik a közönséggel nem érintkeznek, félreeső utcákban telepednek le, mint például elsőrangú ilyen kiadói ezégek Lipcsében, Párizsban stb. Sokszor a vállalatok azokat a helyeket keresik föl, hol hasontermészetű vállalatok vannak, mivel ezek a hely előnyeit kipróbálták, vagy azokat a helyeket, a hol oly vállalatok vannak, melyek a vállalattal kapcsolatban vannak, a mennyiben a nyersanyagot szolgáltatják, vagy a félgyártmányt, vagy a készítmények eladásával foglalkoznak stb. A vállalatok ez eloszlásába belenyúlnak egyéb tényezők; vállalatok, melyek nagy terjedelmű helyiségeket követelnek, lehetőleg oly helyet választanak, oly városrészeket, hol a lakbér nem túlságosan magas. Közigazgatási intézkedések is belenyúlnak, a mennyiben bizonyos üzleteknek nincsen megengedve bárhol letelepedni. Gyakran az állam vagy egyes fejedelmek kívánsága, szeszélye, irányadó a vállalat telepedésére választására; különösen a multban találunk erre példát, midőn a fejedelmek akarata, különböző vállalatoknak életet adott és életben is tartotta azokat. Sok esetben a hely történelmi okokra vezetendő vissza, a mennyiben valamely vállalat vagy termelési ág még ma is gyakran ott találtatik, a hol kedvező körülmények következtében évszázadok előtt fejlődött, ma pedig már csak történelmi okokból van ott; így Londonban a Lombard-Street, mint a bankárok utcája stb. Az újabb időben számos tényező, főleg a gyors és olesó közlekedés, a kőszén, a vízvezeték stb., sok ponton áttörök a régi szabályokat; az olesó közlekedés mellett a fogyasztók nagyobb körben kereshetik a szükséges beszerzéseket, a kőszén függetlenné tette

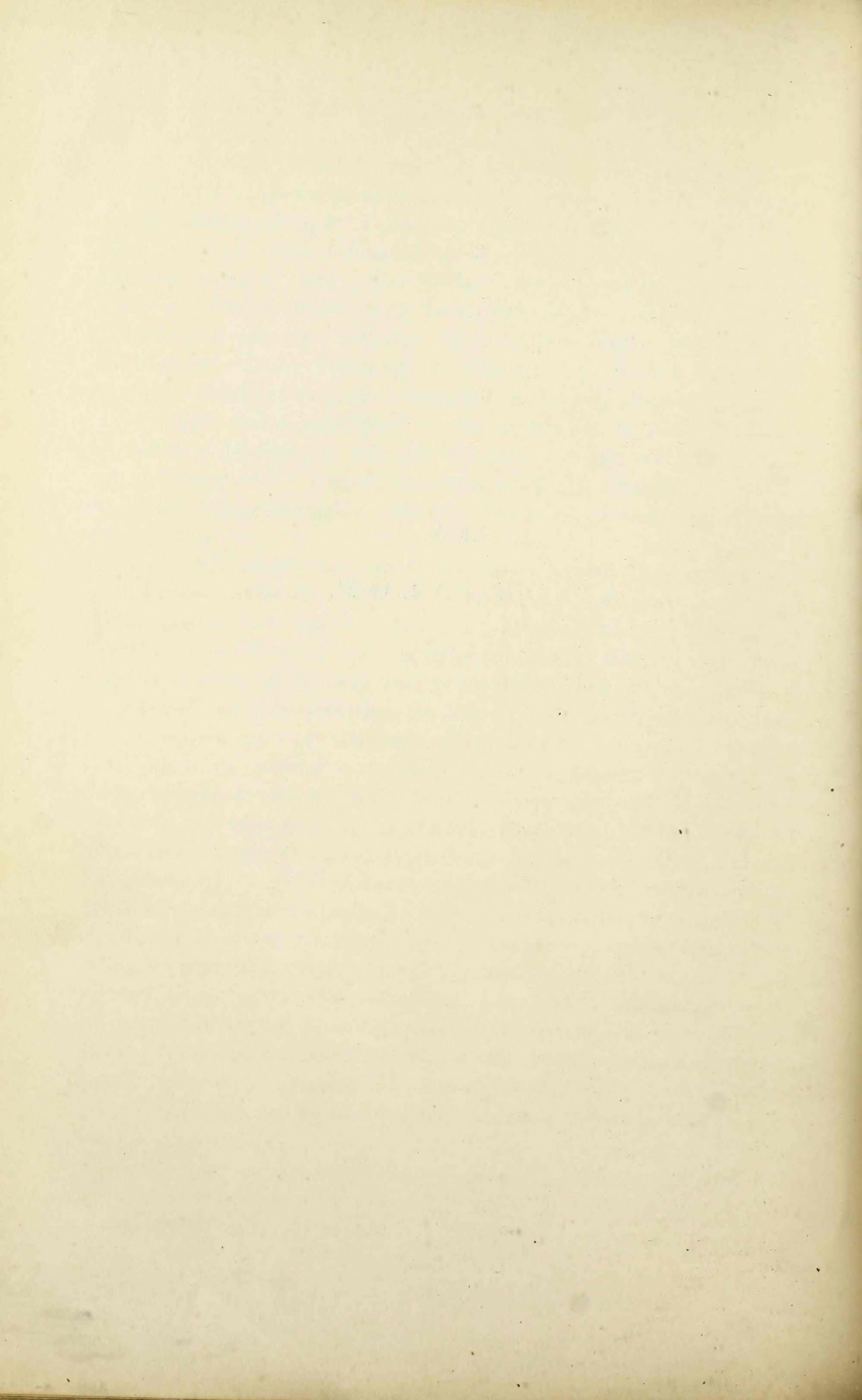
a vállalatokat a fától, a vízvezeték függetlenné tett sok munkát a folyóvíztől stb.

A hely követelményeinek elhanyagolása igen sok vállalat és sok törekvés meghiúsulását okozza. Oroszországban például a nyugati részek alkalmasak iparfejlesztésre; mindamellett a kormány a vasipart az Ural szomszédságába akarta telepíteni, a mi nem sikerült. Ellenben minden nagy siker a hely kitünőségének tulajdonítandó. Róma a földközi tenger azon területeire nézve, melyek a római birodalomhoz tartoztak, központi fekvéssel bírt. Anglia, melyről Catullus azt mondja: Ultima Britannia, a földgömb azon felének, melyben a legtöbb szárazföld van, ép központjában fekszik. Hosszú, hajózható tavak végén, hol a szárazföldi és vízi közlekedés egymást fölváltják, keletkeznek jelentékeny városok (Chicago, Genf); valamint ott is, hol a tenger és a folyamok áramlása találkozik (Hamburg, Bréma); ott is, hol folyamok hajlása különböző vidékek összeköttetését előmozdítja (Budapest).

11. Igen nagy fontossággal bír végre az idő is. A ki oly időben szervez valamely vállalatot, midőn az egy nagy terjedelmű és fokozódó szükségletet képes kielégíteni, a ki e tekintetben a későbben érkezőkkel szemben elsőbbséget szerez, talán az előny javát már biztosította, az legtöbb sikert fog fölmutatni. Ebben látszik a vállalkozói szerephez szükséges tehetség; kifürkészni a még szunnyadó erőket, melyek új vagy változott szükségletekben fognak kifejezésre jutni, mint ez például a modern utazási szükséglet fölismerésével Cook Tamásnak sikerült. Különösen alkalmas időpontok azok, midőn valamely nép társadalmilag, politikailag vagy kulturailag új lendületet vesz, midőn a népesség száma gyorsan szaporodik, midőn új szükségletek terjednek el stb. Ilyenkor a vállalatok bizonyos tekintetben egyed-árúsági jutalomban részesülnek. Akárhányszor mutatja a gyakorlati élet, hogy új keresetek, új pályák nyílnak meg és azok, kik azokat előbb megragadják, nagy sikereket érnek el; az utánuk járók, az utánpótlók, már szerényebb állásokkal kénytelenek megelégedni. Az elsők természetesen a bátrabbak, kik kockáztatnak, a későbbiek azok, kik óvatosabbak, nem kockáztatnak semmit, de nem is nyernek annyit. Hazánk is jelenleg oly korszakot él, melyben sok alkalom van az elsőbbség pálmájával egyúttal annak jutalmát is kivívni.

III. RÉSZ.

A FORGALOM.

I. FEJEZET.

A f o r g a l o m.

I. A termelés szolgáltatja a szükséges javakat a fogyasztás számára. A munkamegosztás következtében azonban a termelt javak csak csekély része az, mely előállítva, közvetlenül a fogyasztás körébe lép át. Minden jószág, mielőtt fogyasztás alá kerülne, egyszer vagy többször is változtatja helyét, jár kézzől kézre, míg annak kezébe kerül, ki fogyasztója lesz. Azon út, melyet a javak megtesznek a termeléstől a fogyasztásig, a forgalom. A *forgalom* egyúttal azon gazdasági tevékenység, melynek célja a javaknak oda juttatása, hol azok a legnagyobb gazdasági hasznót tehetik. A javaknak legegyszerűbb felhasználása, és az összes gazdaságnak a szükséges javakkal való ellátása képezi a forgalom feladatát. Egyúttal a forgalom közvetíti a termelők megjutalmazását, a mennyiben legfontosabb funkciója épen az egyes termelők által forgalomba hozott javak értékeinek pontos megállapítása és összemérése. A forgalomban jut e szerint legvilágosabban a társadalmi szervezése a gazdasági életnek először kifejezésre; az egyes termelési műhelyekben előállított javak a társadalom összes tagjainak rendelkezésére bocsáttatnak és mindenki rendelkezhetik bármely jószágokkal, ha a megfelelő ellenszolgáltatásokat teljesíteni képes. Egyúttal látjuk ebből a forgalom fontosságát a fogyasztás szempontjából: a munkamegosztás alapján szervezett társadalomban a fogyasztás kielégítése csak úgy van biztosítva, ha a forgalom helyesen van szervezve. De a forgalom visszahat a termelésre is, mely a forgalom hullámzásának befolyása alatt áll és hat különösen a nemzeti jövedelem megoszlására. Ebben is a gazdasági élet szerves természete jut kifejezésre. A termelésre hat főleg az által, hogy tökéletesebb forgalom nagyobb fogyasztást von maga után, továbbá az által, hogy a termelőnek gyorsabban térülnek meg az általa tett kiadások; a termelés tehát folytonosabb,

nagyobb, olcsóbb lesz. Viszont a forgalom is függ természetesen a termeléstől, mert megfelelő termelés nélkül a forgalom sem érheti el tőkélyét.

A társadalmi szervezet következménye tehát, hogy minden jószág gazdasági életfolyamatának bizonyos részében forgalomban van. A forgalomban levő jószág *árúnak* nevezetik. A jószágok legnagyobb része a munkamegosztás mellett árukká alakul át és az marad addig, míg a fogyasztás körébe lép. Minden jószág tehát bizonyos időpontban belép a forgalomba, bizonyos időpontban aztán ismét kilép; addig, míg a forgalomba be nem lépett, ép oly kevéssé áru, mint akkor, mikor már a forgalomból kilépett. Mindkét esetben nem arra van rendelve, hogy mások által megszereztessek, míg mint áru, mindenki által megszerezhető. Az áru a jószág *társadalmi* alakját képezi. Megjegyzendő azonban, hogy a jószágok *árúszerupe* igen különbözőképen alakul. Tulajdonképen csak a tárgyi javakról mondhatjuk, hogy forgalomba kerülnek, oly értelemben, hogy azok léteznek, még mielőtt a fogyasztó azokat keresi. Ellenben a személyes szolgálatok forgalma sokkal szűkebb körű; ezek csak akkor teljesíttetnek, mikor a fogyasztó azokat igényli, és így közvetlenül átmennek termelőtől fogyasztóra közvetítők nélkül. Itt a tágabb értelmű forgalom csak annyiban érvényesül, a mennyiben esetleg közvetítés történik azok között, kik oly egyéneket keresnek, a kik szerződési viszonyban bizonyos szolgálatokat teljesítenek, és ezen egyének között. Ez ismét leginkább a személyes szolgálatok alsóbb körében fordul elő. Különbség van továbbá az árúk között, a mennyiben bizonyos árúk túlnyomóan egyenként kerülnek forgalomba, mások tömegesen. Ez ismét különböző korszakokban eltérően alakul. Végül bizonyos árúk forgalma egészen szabályosan alakul, míg mások forgalomba hozatala szabálytalan.

2. A forgalomba hozatal szempontjából kiváló fontossággal bír az árúk azon tulajdonsága, melyet *forgalomképességnek* nevezünk. A forgalomképesség természeti vagy gazdasági, a mennyiben az részint természeti, részint gazdasági körülményektől függ. A *természeti* forgalomképesség függ különösen az árúk *tartósságától*; a tartós árúk forgalomképessége nagyobb, mint a romlásnak, törésnek, apadásnak, elváltozásnak alávetetteké. A *gazdasági* forgalomképesség függ különösen az árúk *térfogatától*, *súlyától* és *értékétől*. Mentől kisebb a térfogata, a súlya, mentől nagyobb az értéke, annál nagyobb az áru forgalomképessége, ellenkező esetben annál kisebb. Különösen nagy szerepet játszik itt az értéknek a térfogathoz illetőleg súlyhoz való aránya. Minél nagyobb az érték viszonyítva a térfogathoz vagy súlyhoz, annál nagyobb

a forgalomképesség, mert annál könnyebben viseli el az árú a szállítási költséget. Ezen fontos arányt a vegytan példája szerint *faji értéknek* nevezhetjük. A forgalomképesség továbbá általános vagy *viszonylagos*; az általános forgalomképesség csak az árú tulajdonságaitól függ, a *viszonylagos* a *forgalmi intézményektől* és berendezésektől. Azért minden, a mi a forgalmat megkönnyíti, tökéletesbíti, gyorsítja, olcsóbbítja, minden haladás, mely a javak romlását megakadályozza stb., fokozza egyúttal a viszonylagos forgalomképességet. Azért látjuk, hogy az újabb időben a közlekedési eszközök nagymérvű fejlődésével, a vegytan haladásával még olyan jóságok, melyeknek abszolút forgalomképessége igen esekély, nagy viszonylagos forgalomképességre tettek szert. Ma az Alföldről messze földre vitetnek friss gyümölcsök, tojások, Amerikából hoznak Angliába friss húst, Olaszországból hoznak hozzánk télen virágot, főzeléket; ma a vidéki ember egész ebédeket rendelhet a fővárosban; a gyorsvonattal száz és száz kilométernyi távolságba szállíttatnak. Az árúk forgalomképességének ezen emelkedése egész forradalmat idézett elő a világkereskedelemben. Azelőtt a világkereskedelem főcikkei drága és tartós árúk voltak, melyek gazdaságilag, természetileg is nagy távolságba szállíttathattak; ezen időben a világkereskedelem tengelye Keletindiára irányult, honnan drága fűszereket, drága ékszereket, drága szöveteket hoztak. Ma ez teljesen megváltozott; ma ezeknek forgalma és jelentősége alárendelt és első helyen állanak a világkereskedelemben gabona és kőszén, melyeket régebben alig néhány mértföldnyi távolságba lehetett szállítani. Milyen világtörténeti jelentőséggel bír az árúk forgalomképessége, azt szépen világítja meg Humboldt Vilmos egy megjegyzése. Előadván Columbus első utazását, említi, hogy bizonyos időpontban Columbusban kételyek támadtak, vajjon irányát inkább dél felé vegye, de egyik társának tanácsára dél felé tartott. Ehhez Humboldt azt a megjegyzést fűzi, hogy Columbus felfedezése is talán feledékenységre ment volna, ha északnak tart, mert ott nem talált volna forgalomképes árút, melynek alapján akkor a forgalmat Európa és Amerika között fentartani lehetett volna. A közlekedés akkori fejletlensége és drágasága mellett csakis nagyon értékes árúk, mint a nemesérek, képezheték a kereskedelem tárgyát. Azért igazságtalan azon Columbus ellen emelt vád, hogy mindig csak oly területek után tudakozódott a benszüllötteknél, hol nemes érczeket találhatni, mert csak ezekkel lehetett a kapesot Európa és Amerika között fentartani.¹

¹ A XVI. században alapított összes mezőgazdasági gyarmatok tényleg éhség áldozatává lettek és tönkre jutottak (Peschel, Völkerkundé. 219. l.).

Valamint a gazdasági élet minden funkciójánál, úgy a forgalomnál is fontos annak lehetőleg teljes szervezése. Tökéletes a forgalom, ha a következőkellékeknek megfelel: 1. szabályosság és pontosság; 2. folytonosság; 3. egyenletesség; 4. gyorsaság; 5. olcsóság; 6. jogszerűség; 7. méltányosság. A forgalom ezen tökéletességét elérheti, ha annak egyéni, társadalmi, gazdasági feltételei megvannak. Az egyéni feltételek közé tartozik különösen a becsületesség és az értelmiség. A becsületesség tárgyi kiegészítését találja különböző törvényekben és biztosítékokban. A társadalmi feltételekhez tartozik különösen a személyes és vagyonbiztonság. Végre a gazdasági feltételekhez tartozik helyes gazdasági rendszer, főleg a forgalom szabadsága be- és kifelé, tökéletes közlekedési és hiteleszközök, helyes pénz-, súly- és mértékrendszer, a szükséges forgalmi intézmények létesítése stb.

3. A forgalom különböző alakjait vizsgálva, különösen a következőket találjuk: 1. A forgalom történik nagyban vagy kicsinyben. Legtökéletesebb a nagybani forgalom, azon árúk forgalma, melyek nagyban jutnak kieserélésre és a világkereskedelem tárgyai. Legtökéletlenebb a kis forgalom, mely nincs úgy szervezve, hogy minden szükséglet minden időpontban találhasson kielégítést. Sőt minduntalan tapasztalhatni, hogy egyik vagy másik cikket nem birunk megszerzeni, még nagy városokban sem, melyek nagy piacot nyújtanak a legkülönbözőbb árúknak. Egészen kezdetleges a forgalom a városokon kívül, kisebb falvakban. 2. A forgalom közvetlen vagy közvetett; az első végbemegy termelők és fogyasztók között, az utóbbi termelők és termelők, termelők és kereskedők, kereskedők és kereskedők, kereskedők és fogyasztók között. 3. A forgalom közeli vagy távoli; a közeli forgalom az, mely szállítási eszközök közbejötté nélkül történik; távoli forgalomnak nevezzük a forgalmat, ha szállítás szükséges. 4. A forgalom egyszerű vagy összetett; összetett forgalom pl. a tőzsdén különböző kötések lebonyolítása akkép, hogy egy hosszú láncból csak egy tag szállít árut, egy tag vesz át árut. 5. Az ellenszolgáltatás szempontjából a forgalom vagy ellenszolgáltatással jár, vagy nem jár azzal, pl. ajándék. Az ellenszolgáltatással járó forgalom ismét vagy készpénzzel történik, vagy hitellel. 6. A forgalom tárgyát tekintve vagy árúban történik, vagy értékekben (értékpapirokban), vagy szolgáltatokban.

4. A forgalom természete magával hozza, hogy minden egyes forgalmi esetben egyszerre két jószág mozdul meg, két jószág cseréli helyét; az egyik átmegy A-tól B-hez, a másik B-től A-hoz. Ha mindkét jószág egyszerűen árütermészettel bír, akkor a forgalmat csere-

forgalomnak, a forgalmi ügyletet cserének nevezzük. A *csere* tehát két árúnak kölcsönös átengedése, illetőleg áthelyezése a forgalom útján, a mi természetesen csak egyenlő értékkel bíró árúk között történhetik, legalább addig, míg az ügyletnek tisztán gazdasági jellege van. Azonban a csere, mint azt későbbben jobban látni fogjuk, a forgalom igen tökéletlen alakja. A gazdaság haladásával a forgalom a *cseregazdaság* hüvelyéből kinő. A forgalom könnyebb eszközzésére oly jószág keresztek az átmenetek könnyítésére, mely nagy forgalomképességgel bír, azaz, melyet mindenki hajlandó elfogadni. Ezen magas forgalomképességgel bíró jószág *pénznek* nevezetik és annak meghonosításával a gazdaság átmegy a cseregazdaság állapotából a *pénzgazdaság* állapotába. A pénzgazdaság alapján és attól támogatva fejlődik a *hitelgazdaság*, mely nem mutat a pénzgazdasággal szemben oly lényeges különbséget, mint ez a cseregazdasággal szemben. Azért hibás oly értelemben külön hitelgazdasági korszakról szólni, mint a hogy joggal szólhatunk pénzgazdasági korszakról. A hitelgazdaság nem egyéb, mint a pénzgazdaság egyik válfaja, legmagasabb, legtökéletesebb, de egyúttal legkényesebb alakja.

Minthogy a forgalom feladata két jószág kicserélése, melynek akkép kell történnie, hogy mindkét fél ugyanannyi csereértéket kapjon, a mennyivel azelőtt rendelkezett, azonban más jószágban, melynek nagyobb használati értéket tulajdonít, a forgalom legfontosabb és legnehezebb feladata, a két árú kölcsönös csereértékének pontos megállapítása. A jószágok ezen kölcsönös egyenértéke az *ár*. A forgalom elméletének legfontosabb része tehát az árelmélet, azaz azon tényezők kutatása, melyek a jószágok árát szabályozzák. Az árküzdelenben találkoznak mint a csatatéren az összes tényezők, melyek a gazdasági erők folyományai. A munkamegosztásra alapított társadalomnak sorsa tulajdonképen azon ponton dől el: mennyiben lehetséges az ár útján mindenki számára munkájának és érdemeinek jutalmazását biztosítani. Ha ez lehetetlen volna, akkor a munkamegosztás utolsó órája ütne; senki sem nyugodnék bele olyan rendszerbe, mely az igazságos megoszlását a nemzeti jövedelemnek kizárja. Azért látjuk, hogy mindannyiszor a társadalom forradalom előtt áll, valahányszor az a nézet terjed, hogy valamely társadalmi osztály az árküzdelenben nem nyer olyan jutalmat, mely szolgálatainak megfelel.

II. FEJEZET.

A pénz.

1. A társadalmi gazdaság épügy mint az egész társadalmi élet az együttműködésen és az ebből származó egyetemlegességen alapszik. A hol ez hiányzik, ott társadalmi gazdaság sines; az egyesek, nem törődve a többiekkel és általuk nem segítve, végzik azon keserves munkát, mely szükségleteik kielégítését bizonyos mérvben biztosítja. A népesség szaporodásával lehetővé válik a társadalmi élet alvó ösztöneinek kifejlődése. Beáll a munkamegosztás és a munkamegosztással a társadalmi és gazdasági szervek elkülönítése. Azon gazdasági szervek és intézmények közé, melyek mint a munkamegosztás következményei, annak egyúttal legerősebb biztosítékai és a társadalmi egyetemlegesség legerősebb támaszai, tartozik egy általános csereeszköz, a *pénz*, melynek gazdasági és társadalmi funkciói egyaránt jelentékenyek. A munkamegosztás és egyetemlegesség szülöttje, maga az általános csereeszköz ismét önálló és igen termékeny tényezővé válik, a kettőnek továbbfejlesztése körül. Ezen tulajdonságainál fogva az általános csereeszköz keletkezése egy mérföldmutató a gazdasági élet történeti fejlődésében, melylyel egy új, termékeny korszak nyílik azon hosszadalmas és fáradságos úton, melyet az emberiség szükségleteinek kielégítésében megtesz. Ezen fontos forgalmi eszköz feltalálása nélkül a gazdaság okvetlenül visszaesett volna a legkezdetlegesebb állapotba és azon laza kötelékek, melyek az első társadalmi alakzatokat összetartották, ismét felbomlottak volna. Az egyéni életből eszközlendő átmenetnek társadalmi szervezetek felé az általános csereeszköz egyik legalkalmasabb eszköze és ezen okból annak jelentőségét nemcsak gazdasági, hanem társadalmi szerepe után kell megítélni. Valamint a munkamegosztás, ugy a pénzforgalom, a társulásnak egyik legerősebb eszköze vala. Nem felesleges mindjárt itt megjegyezni, hogy a pénzforgalom elfogulatlan bírálata csak úgy lehetséges, ha különbséget

teszünk a pénz forgalmi és vagyongyűjtési eszköz funkciója között. A két szerepnek összevegyítése első sorban ugyanis oka annak, hogy a pénzügyintézmény tárgyilagos megbirálásban oly ritkán részesül. Többnyire a pénz szerepét csak a vagyongyűjtés szempontjából ítélik meg, és a szerint mérik jelentőségét. A nemzeti gazdagodás tanulmányozásánál nem a pénz forgalmi funkciója, hanem vagyongyűjtési képessége vezette illetőleg vezette földre a kutatók nagy részét évszázadokon át.

Minden szervezet fejlődésének egyik fő alakja részeinek elkülönzése. A functiók felosztása által ugyan a szervezet bonyolultabbá válik, de működése biztosabb, szabályosabb, pontosabb. A haladásnak egyik törvénye ép az, hogy az kigyózó úton vezet célhoz. A ki egyenesen a csúcs felé akarná vezetni a vasúti pályát, az a technika törvényeivel sikertelen harcot vívna; a ki lassú emelkedésben, kerülő úton vezet, az legjobban meg fogja oldani a feladatot. Így van az a társadalmi intézményeknél is. A szervek elkülönítése mellett az út lassúbbá válik, de simábbá. A legtökéletesebb szervezet egyúttal a legszövevényesebb. A gazdasági szervezet fejlődésében ugyanezen törvény működik; egymás után különválnak a functiók, különválnak a szervek, kezdetben talán csak ideiglenesen, későbbben azonban állandóan. Az egyes szervekben ismét tovább működik az elkülönülés folyamata. A hol kezdetben egyéb különbséget nem látunk, mint nő és férfi között, ott idővel különbség támad azok munkakörében, különbség a munkaeszközökben, különbség a munka színhelyében, a munka különböző termelési tulajonságai szerint, különbség a munkára szolgáló idő mikénti felhasználásában stb. A javak és foglalkozások többsége szükségszerűen szüli a cserét, a csere pedig, a mint kivételes esetből rendes functióvá válik, szükségszerűen szüli a pénzt. Munkamegosztás, csere és pénz oly szorosan függnek össze, hogy csak együtt léteznek és együtt semmisülnek meg egyiknek hiánya következtében.

A munkamegosztás következménye, hogy minden háztartás, minden gazdaság hiányában van bizonyos javaknak, melyeket azonban mástól megszerezhet. Ez munkamegosztás nélkül is előfordulhat, azonban csak kivételesen, míg munkamegosztás mellett ez a szabály. Sőt mentől tovább halad a munkamegosztás, annál nagyobb azon javaknak a száma, melyek másoktól beszerzendők, és annál kisebb azoké, melyek a saját gazdaságban előállíthatnak. Azonban ezen függése minden egyes gazdaságnak a többiektől csak akkor nem okoz bajt, ha a hiányzó javak beszerzése rendkívüli nehézségekbe nem ütközik. A társadalmi fejlődés legsalsóbb fokán ezen nehézségek kétségkívül igen nagyok és

azért csak kevés tárgyra nézve és inkább kivételesen teszik magukat a gazdaságok másoktól függővé. Azonban a munkamegosztás előnyei sokkal nagyobbak, semhogy nem törekednének a nehézségek legyőzésére. Az utat, melyen ez eléretik, a következő példa világítja meg. Tegyük fel, hogy egy ausztráliai benszülött vaseszközt akar szerezni; a mit érte adhatna, az volna egy kőeszköz pl. izzasztókő. Azonban nem talál senkit, ki ilyen esérére hajlandó volna. Arra az ötletre jut, hogy egyenesen el nem érhetvén a czélt, majd közvetett módon halad feléje. Keres tehát olyan embert, ki neki a kőeszközért nardumagot ad és a nardumagért csakugyan megkapja a kívánt vaseszközt. Ezen esérének sikere figyelmezteti, hogy vannak olyan javak, melyeket többek hajlandók elfogadni, mert gyakrabban van azokra szükség, vagy többen tulajdonítanak neki fontosságot. Ilyen jószág több is lehet és mindenki, a ki kénytelen javakat mástól beszerezni, arra fog törekedni, hogy magát előbb olyan jószággal lássa el, melyről tudja, hogy azt könnyebben elfogadják. Az első, ki erre a segédeszközre gondolt, az volt a pénz feltalálója és azzal együtt okozója egyikének a legmélyebb menő forradalmaknak, melyek az emberiség történetében előfordultak. A mi ezután következett, az az eredeti eszme csak tökéletesebb keresztülvitele volt.

Természetes ugyanis, hogy a pénzintézmény első homályos sejtelmétől annak tökéletes keresztülviteléig messze út vezet. A pénzszolgáltatásra, a mint láttuk, a többi jószágokkal szemben már jó volt minden oly jószág, mely a kedveltebbek, keresettebbek közé tartozott, melyről tudták, hogy többeknek kell, gyakrabban kell; azért még sok hiányzott attól, hogy ez minden körülmények között biztosítsa a cserét, a mi különben még a pénzintézmény legtökéletesebb alakja mellett sem lehetséges. A pénzszolgálat tárgyai között is végbement egy természetes választás, a jobb visszaszorította a kevésbé jót, míg végre a nemesérezek mint legtökéletesebb pénzjóságok felismertettek. A pénzjóságok kiszemelése, a mint látszik, a társadalmi életfunkcióknak természetes hatása volt, mely ép úgy érvényesült, mint az élet egyéb részeinek szervezésére és szabályozására vonatkozó elveknek keresése. A jogrend többnyire — kivételektől eltekintünk — csak elismerőleg, de nem alkotólag hatott a pénzrendszerre; nem törvények útján történik annak meghonosítása. A törvények többnyire csak elismernek egy létező állapotot vagy mindenesetre annak részbeni létezését föltételezik. Minden területen a pénz használata legelőször terjed és általános szokássá válik azon körökben, a hol már arra szükség van, pl. a kereskedők körében, és innét lassan továbbterjed; a mi azelőtt

kivétel volt, szabályvá válik; most a szabálytól való önkényes eltérés kivétel és mint ilyen nyomasztó. Ily körülmények között tehát a törvény feladata, a saját szentesítésével ellátni a fejlődött és az általános társadalmi érdeknek megfelelő állapotot. A közgazdasági pénz törvényes pénzzé válik. Hogy olyan esetekben is történt a pénzintézmény meghonosítása, — tisztán csak az állam akaratából — hol arra még a csirák sem mutatkoztak, arra alig akad példa, de ha akad, akkor is kivételes fejlődési menet.

A pénzintézmény meghonosításával a gazdaság önálló külön szervvel rendelkezik, mely a csereforgalom eszközlésére van hivatva. Ennek következménye mindenekelőtt az, hogy a csereforgalom sokkal szabályszerűbben alakul és jóformán minden kockázatos elemtől szabadul. A forgalom mindennel ellát minket, ha pénzzel rendelkezünk. A forgalom ennek következtében nagyobb terjedelmet nyer, egy nagy gazdasági és kulturális jelenséggé válik. A forgalom biztossága és szabályos működése ismét visszahat a munkamegosztásra, melynek szabad fejlődése most nagyobb lendületet nyer. A gazdasági élet tökélye és a társadalom egyetemlegessége fokozódik. A pénzforgalom¹ meghonosításával a csere kivételes jelenséggé válik, habár soha egészen el nem tűnik. Még olyan társadalmakban is, melyekben a pénzforgalom teljesen keresztül van vevő, előfordulnak minden nap csereügyletek is, különösen vidéken.² Lapjainkban is gyakran lehet ajánlatokat olvasni csereére. Jevons szerint Londonban külön lap létezik, mely a csereelni szándékozók között közvetít. Néha bizonyos körülmények folytán a gazdaság visszaesést mutat. Így a törökök kiűzése után nálunk sok helyen a pénz szűke oly nagy volt, hogy a csere lépett a pénzgazdaság helyébe.³

A pénzforgalommal szemben a csere hátránya még a következők-

¹ Nálunk a pénzgazdaság valószínűleg a XVII. században már nagy haladást tén. Így írja Apor bátyjáról: *continuus szolgái praeter propter legalább mindenkor volt 80, néha 100 is; azoknak csak készpénzfizetések.* Angliában már a XIV. században terjed a pénzgazdaság. (Rogers, *Work and wages*, 218. l.)

² Egy vidéki lapban nemrég a következőket olvastuk: A csere kereskedés még általánosan divik a vidéken s a nép annyira hozzá van szokva, hogy meg sem botránkozik, mennyire rövidítik meg, huzzák be ezzel. Élelmes emberek, nők kendőt, galaudot, kékítőt, rózsás csuprot, tányért, tálat, gyümölcsöt hordoznak házankint s becserélik buzáért, tengeriért. Kivált ha a gazda otthon nincs, bizonyos a gseft. E hó 17-én Diószegen almát hurezoltak szekéren s becserélték buzáért, tengeriért s így háromszoros árt kaptak érte. Sok gabona kivándorol így a kamrából!

³ Wenczel, *Mezőgazdaság története*, 368. l.

ben rejlik: 1. Sok jószág, mely romlásnak van kitéve, tönkre menne, míg megtaláltatnék a cserére hajlandó egyén; 2. a javak kieserélése sok időt venne igénybe, gyakran talán többet, mint a jószág termelése.

Ha a pénzforgalom hatását közelebbről vizsgáljuk azon czélből, hogy mindazon változásokat felismerjük, melyek arra visszavezethetők, a következőket találjuk. A pénzjóság elkülönítésével a javak két csoportra oszlanak: árújavakra és pénzjavakra. A pénz megteremtése előtt minden jószág, mely forgalomba jutott, árú és pénz volt, a saját jószág ugyanis az eladó szempontjából árú, a vevő szempontjából pénz. Az elkülönítés hatása most az, hogy vannak külön jószágok, melyek pénzül szolgálnak, a mi ismét megváltoztatja azon csoportok gazdasági és jogi jellegét, melyek egymással a cserénél érintkeznek. Maga a csereügylet is átalakul, a mennyiben vétellé válik. A vétel a cserének pénzgazdasági alakja. Egy további következmény az, hogy az árúknál mindinkább homályba merül azon tulajdonságuk, hogy pénzül is használhatók, a pénznél hogy árú, illetőleg használati jószágként is szolgálhat. Minden háztartásban és gazdaságban ezentúl a használati javakon kívül pénz is szükséges, hogy ezzel a hiányzó javakat megszerezhessük. Minden gazdaság ennek következtében arra szorul, hogy állandóan rendelkezék vagyonának egy részével azon proteusszerű alakban, melylyel a pénz bír, melyet senki nem azért keres, mit maga nyújt, hanem azért, mert az a legkönnyebben átváltozik más jószággá. Addig, míg pénz nem használtatott, a csere kényszerít olyan javakat odaadni, melyektől az ember különben talán nem akarna megválni, míg a pénznek más rendeltetése nincs, mint az, hogy odaadassék. A cserének továbbá az a hátránya, hogy ugyanazon időben történt többnyire odaadás és vétel, mivel a hitelezés itt nagy akadályokba ütközik, pedig igen gyakran azon időpont, mely alkalmas az egyik árú beszerzésére, nem alkalmas egy másik árú eladására. A cseregazdaság mellett is a hitel ezt ugyan némileg enyhítheti, de ily társadalomban a hitel is fejletlen marad. A pénzjóság megteremtésével azon előny jár továbbá, hogy a cserefuncióra csak egy jószág van lekötve, míg máskülönben a csereforgalom érdekében többféle jószágot kellene mindig tartogatni. Midőn a híres természettudós Wallace világútját tette és látta, mily nehezen szerzi be a szükséges élelmi szereket, sokféle tárgyakat vitt magával azon reményben, hogy egyik vagy másik talán mégis el fog fogadtatni.

A pénzt csak azért használván, hogy vásároljunk, az azt az előnyt is nyújtja, hogy cserélése nem okoz veszteséget, míg minden más jószág megszerzésével csereképességének egy részét elveszti. Minthogy

pedig a társadalomban a folyton megújuló szükségletek az embert mindig a piacra utasítják, jólétünk nagy része azon jószágtól függ, mely mindig esereképes.

Ebben rejlik a pénz fontossága a forgalom szempontjából. Azonban a pénz meghonosítása nagy változást idéz elő a gazdasági élet egyéb functióiban is. Az által, hogy mindig ugyanazon tárggyal történik a javak cseréje, szükségképen pontosabb lesz az értékmérés, is, míg az sokféle javak használata mellett ingadozóvá válik. A gazdasági szem élesítettik az értékkülönbségek felismerésére és ennek folytán a gazdálkodás pontosabb lesz, számítóbb, kimértebb.

A pénzrendszer egyik mélyreható következménye a magántulajdon rendszerének a megerősítése. Mindenekelőtt azért, mivel a munkamegosztásra hatván, az egyén jelentőségét emeli és azon küzdelemben, mely a társadalom kommunistikus és individualistikus alakja fölött dönt, az egyént erősebbé teszi. Alkalmat találván az egyén nagyobb érvényesítésre, a régi szervezetek, melyek az egyén szabad fejlődésével meg nem férnek, felbomlanak. De erősíti a magántulajdon helyzetét a pénz meghonosítása az által is, hogy nagyobb ösztönt nyújt az egyéni vagyon szerzésére és nagyobbítására, mivel nagyobb a tér is annak értékesítésére.

2. A csere szükségéből fejlődik — mint láttuk — a pénz feladata. A csereének szüksége van oly jószágra, melylyel a csereügyletet könnyen, pontosan lebonyolíthatni. A pénz az általános jószággá (normaljószág) válik. E szerepében a pénz az *általános* vagy *közcsereeszköz*. A csereeszköz használatával egyidejűleg fejlődik a pénz egy másik szerepe: az általános csereeszköz egyúttal *általános* vagy *közértékmérővé* (normalérték) válik. Mennél sűrűbb a gazdasági érintkezés az emberek között, annál fontosabb, hogy az összes javak értéke pontosan, könnyen kifejezhető legyen. Sőt nem gazdasági értékek is idővel szükségből pénzre vezetnek vissza. Az csak úgy történhetik, ha tényleg állandóan egy jószág használtatik ezen czélra. Ebből áll az értékmérés, mely nem egyéb, mint összehasonlítása két értéknek, mely közül az egyik ismeretes, miért is ezt használjuk a másik ismeretlen kifejezésére. Mindkét jószág egy közös tulajdonsággal bir, t. i. csereértékkel és ez hasonlítottatik össze.² Ezt kell jól szem előtt tartani, mert különben a javak össze nem mérhetők, a mennyiben különböző czélokra szolgálnak. A mire az egyik használható, arra a másik nem használható. De közös mindmennyi jószágnak

¹ Walker, Menger, stb. tagadják a pénz értékmérő szerepét.

a csereérték és ezt kell kifejezésre juttatni. Erre legalkalmasabb lesz az általános csereeszközül használt jószág. Minthogy ugyanis a forgalomban minden csere pénzzel, az általános csereeszközzel történik, lassanként az összes javak értéke ezen pénzjószágban fog kifejezteni, az összes javak értéke ezen egy nevezőre vezetetik vissza és ez annál inkább történik, mennél nagyobb jelentőségre emelkedik a pénzforgalom. A pénznek értékmérőül használata által a csereegyenletek száma jelentékenyen leszállítatik, mi már az emlékezet szempontjából nagy előnnyel bír. Cseregazdaság mellett minden jószág értékét minden más jószágban kell kifejezni; pénzgazdaság mellett csak pénzben, mert az egyenlő pénzértéket képviselő jószágok csereértéke is egyenlő. Az általános értékmérő használata abban is rejlik, hogy egyazon jószágnak a mérésnél való használata által a mérés pontosabbá is válik, mert az egység értékét mindenki jobban ismeri és mindenki gyakorlottabb annak használatában. Az értékmérés pontossága pedig feltétele a forgalom fejlődésének és azzal a munkamegosztásnak, mely ismét alapföltétele a tökéletesebb termelésnek. Az általános csereeszköz és általános értékmérő szerepe egymáshoz oly közel áll, hogy ritkán fog e két szerep két különböző jószág által végeztetni. De az még sincs egészen kizárva. Lehet, hogy azon jószág, mely értékmérőnek alkalmas, nem eléggé alkalmas csereeszköznek és megfordítva. Azonban ily körülmények között, melyek azonban ritkán beállanak, a pénzforgalom mindenesetre tökéletlenebb. Rendszerint a pénzjószág mindkét funkciót együtt teljesít, még pedig akkép, hogy a csereeszköz funkciójából fejlődik az értékmérés szerepe; ritkán történhetik az ellenkező, bár a megkülönböztetés inkább elméletileg tehető, mint gyakorlatilag, mert egyfelől, mint láttuk, a társadalom mindenekelőtt a csereeszköz szükségét érzi, másfelől azonban természetes, hogy azon jószág, mely e célra választatik, már előbb is mint fontos jószág szerepelt, melyben a vagyont és így az értéket kifejezték. De valóságos értékmérővé csak a csereeszköz szolgálata alapján válhatott.

A pénz egyik szerepe még az, hogy az *értékállandóság képviselője* és jelzője. Minden más jószágnál arra gondolunk, hogy annak értéke változik, a pénzjószágnál teljesen megelégedezünk arról, hogy az is értékingadozásoknak van alávetve. Úgy tekintjük, mintha értékében változatlan maradna. Ha 1000 koronát ígérünk három év múlva, úgy vesszük, mintha három év múlva az 1000 korona okvetlenül ugyanazon értéket képviselné, mint ma. Ezen fictio lehetséges azért, mert a legjobb pénzjószágok tényleg soká nagy állandóságot

mutatnak. És ezen fictio szükséges, mert a nélkül a pénzforgalom megszűnnék és a gazdaság visszaesnék a csere állapotába; hitelügyletek pedig teljesen lehetetlenné válnának. A pénz mint az értékállandóság jelképe az, mely érthetővé teszi a fizetés mechanizmusát, mely nem azon alapszik, hogy pontossággal keresik azt, vajjon az 1000 korona, melyet a hitelező ma ad, tényleg egyenlő értékben azzal, mely három év múlva adadni fog. Az adós lefizeti az 1000 koronát és azzal tartozását teljesítette, bármi legyen annak értéke. Ez egyszerűen azon alapszik, hogy a pénz értéke változatlanoknak tekintetik.

A pénz ezen nagyfotosságú tulajdonságainál fogva nem maradhat soká tisztán csak gazdasági intézmény, hanem jogi intézménynyé alakul. Az általános csereeszköz, az általános értékmérő, az értékállandóság képviselője *általános vagy törvényes fizetési eszközzé* (normal fizetési eszközzé) válik. Hiszen a fizetési eszközzé emelése a pénznek semmi egyéb, mint az általános csereeszköz állami elismerése (νόμος, νόμισμα) és minthogy az általános csereeszköz minden forgalom háttérben lappang, más jószágnak törvényes fizetési eszközzé tétele nem is képzelhető a forgalom nagy hátrányai nélkül. A pénzfizetés nem egyéb, mint a pénzgazdaság állami elismerésének következménye.

A mennyiben a pénz a fizetési eszköz tulajdonságával felruháztatik, egyúttal fontos állami intézménynyé válik, melyet csak tényleges jogszabályok szerint lehet megítélni. Ezen percztől kezdve a pénz ereje többé nem rejlik csak a benne meglevő anyagban, elfogadása nem függ az egyesek önkényétől, hanem minden irányban az állami akarat illetőleg törvény képezi funkciójának alapját. Csak ennek szoros szemeltartásával lehet a pénztartozások jogi tartalma iránt biztos tájékozást nyerni. A fizetési eszköz gyanánt szereplő pénznél az irányadó, hogy az állam ama pénzt e funkcióval felruházta. Mi az állam iránti bizalom és tisztelet alapján elfogadjuk. Valamint pereink eldöntését az állami bíróságokra bizzuk, vagyon- és személybiztonságunkat a rendőrségre és a katonákra, úgy gazdasági és különösen pénzérdekeinket is az államra. A pénzrendszer változtatása esetére ezért az államnak kell a régi és új törvényes fizetési eszköz arányát megállapítani és a tartozások tartalmát nem lehet a pénz belső értéke alapján, akár a kötelelem keletkezése, akár lejárata időpontjában, kiszámítani.

A pénz a gazdasági élet normal jószágává válik. Mint olyan az említettekén kívül számos egyéb rendeltetése van. Szolgál *értékképviselőül* mindenütt, a hol csak általában érték iránt akarunk intézkedni; ha tehát pl. ajándékot akarunk adni, egy különös jószág helyett adunk olyant, mely minden értéket képvisel. Szolgál *értékgyűjtőül*; ha értéket

őhajtunk gyűjteni, általános vagyonerőt, egyelőre eltekintve annak különböző czélokra való felhasználásától, akkor is azon jószágban fog az történni, melyért minden más jószág beszerezhető. Szolgál végül a *jövedelem kiosztására*, a mennyiben a pénzgazdaság mellett a jövedelmek túlnyomóan pénzben szereztetnek.¹

3. A pénzjószág csak úgy teljesítheti tökéletesen szerepét, ha mindazon tulajdonságokat egyesíti, melyek erre szükségesek. Legfontosabbak a következő tulajdonságok: 1. *értékkel* bírjon. Minthogy a pénz értékmérő és értékek eszerelésére használatik, mi sem természetesebb, mint az, hogy értéke legyen.² Valamint területeket csak területekkel, testeket csak testekkel lehet mérni, úgy értékeket csak értékekkel; épügy értékeket csak értékekért eszerélhetni. A pénzjózágnak tehát általában értékkel kell bírnia és forgalmi értéke ezen értéknél nagyobb nem lehet. Ezzel nem áll ellentétben az, hogy rendes körülmények között a pénz értékes voltára nem gondolunk, mert ez csak következménye azon az ember életében számtalanszor ismétlődő jelenségnek, hogy a functiók egészen automatikusan végeztetnek, a physikai életben épügy, mint a szellemi életben. A legfontosabb élettani processusok, mint a szív, a tüdő működése automatikusan mennek végbe; számos teendőt is egészen öntudatlanul teljesítünk, mi sok szellemi munkát megkimél. A pénznél is megfélekedzünk a közönséges életben arról, hogy az valóban értékkel bír, mert tudjuk, hogy annak értékesítése minden pillanatban lehetséges. Másfelől mihelyt valami akadály beáll, azonnal fontolgatjuk a pénz tényleges értékét, épügy, mint a hogy az egészség fontosságára csak akkor gondolunk, ha veszélyeztetve van. Az sem szól a pénz értékességének a szükségessége ellen, hogy a pénzszolgáltatásra olyan tárgyak is használatnak, melyek csekély értékű anyagból állanak, mint bankjegy, papirpénz stb., mert ezen pénzeszközök értéke nem az anyagon, hanem az azokon elvállalt kötelezettségen alapul. Különösen a középkorban általánosan el volt terjedve azon téves felfogás, hogy a pénz értéke nem az anyagban rejlik, hanem az állami akaraton, a fejedelem rajta levő képén és ezen tévedésre vezetendők vissza a pénzrosszabítások. A pénzrosszabbító uralkodókat Dante megbélyegzi Szép Fülöp személyében, kit pénzhamisítónak nevezett a nép. A kopás által értékesökkenített pénzdarabok

¹ Mill, Principles, 296. l.

² «A pénzveretetésbeli Jus a Sigmund király 2-ik Törvénye 18. Czikkelye értelmé szerint oly feltétel alatt számláltatik a királyi Jussok közé, hogy az Ország Lakossai, másképp ne tartozzanak pénzzét elfogadni, hanem ha annak belső igaz értéke vagyon». (1811. szept. 30-diki országgyűlés).

elfogadása sem szól az ellen, hogy a pénznek értékkel és teljes értékkel kell birnia, mert az is csak azon föltevésen alapszik, hogy azokat tovább adhatjuk. 2. *Általános elismerés.* Minthogy a pénz általános forgalmi functiót teljesít, ezen functióra való képessége általános elismertséget tételez fel; mihelyt egyesek, vagy egyes körök a pénzt el nem ismerik, feladatát nem teljesítheti, vagy csak részben, minek többnyire az a következménye, hogy pénzszerpe megszűnik. A pénzforgalom csak ott érheti el teljes előnyeit, a hol mindenki az illető pénzjóság arravalóságát elismeri. 3. *Értékegyenlőség.* Minden jóság, mely különböző minőségben létezik vagy előállítatik, a pénzszerpet hiányosan fogja teljesíteni. Mert vagy szükséges lesz a különböző minőséget megkülönböztetni, a mi bizonyos szakismeretet tételez fel, vagy a különböző minőség figyelembe nem vétetik és akkor mindig a legrosszabb minőség fog a forgalomban használtatni. Az ilyen pénzjóságoknál tehát igen gyorsan beáll az elértéktelenedés. Ha tehát nem fizetik az adót — mondja Sumner¹ — akkor mindig a legsoványabb fog kiválasztatni és ha gabonával fizetik az adósságot, mindig a legrosszabb minőséget fogják használni. Az értékegyenlőség sem ipareczik-keknél, sem az állattenyésztés és mezőgazdaság termelvényeinél nem található, csak az ásványvilágban. 4. *Értékállandóság.*² Ugy is mint értékmérő, ugy is mint csere- és fizetési eszköz a pénz csakis a lehető legteljesebb értékállandóság mellett felelhet meg a forgalom igényeinek. Minden mértéknek első feltétele az, hogy maga változatlan legyen, mert különben a mérés semmi hasznot nem nyújt; ha a méter, liter, hektár folytonos változásoknak volna alávetve, minden mérésnél kérdezni kellene, melyik méterről, literről, hektárról van szó. Mennyivel fontosabb az állandóság követelménye a pénznél, hol nemcsak mérés, hanem csere, fizetés stb. történik az illető jósággal. A jövőre irányuló összes szerződések lehetetlenné tétetnének, ha a pénz értéke folytonos hullámzásoknak volna kitéve. Mindamelllett le kell mondani arról, hogy oly jóságot találjunk, mely időben és térben semmi értékváltozást nem mutat. Minthogy az érték illetőleg ár eredője számos oly gazdasági tényezőnek, mely gyakori hullámzásnak van alávetve, a termelés, a fogyasztás, a forgalom számtalan tényezőinek, nem is képzelhetni,³

¹ History of american currency, 7. l.

² Walras (théorie de la monnaie) e követelményt következőkép szövegezi: az érték állandó legyen, vagy szabályos hullámzású, vagy hullámzása kövesse a többi jóságok átlagos hullámzását.

³ Ricardo: Of such a (invariable) measure it is impossible to be possessed,

hogy ezekkel szemben valamely jószág változatlanul megtarthatná értékét. Tehát csak arról lehet szó, ama jószágot kiválasztani, mely az érték hullámlásnak legkevésbé van kitéve és a mellett a többi kel-
lékeknek is megfelel. Azonban itt még azon körülményre is kell figyelni, hogy az elkerülhetlen érték hullámlás milyen jellegű. Természetes ugyanis, hogy ha valamely jószág rövid idő alatt gyakori hullámlásnak van alávetve, az nem lesz alkalmas a pénzszolgáltatásra, mert a túlnyomó része a forgalmi ügyleteknek rövid időre szól, rövid idő alatt bonyolítandó le; e hátrányt nem enyhíti azon körülmény, ha az illető jószág értéke, hosszabb időre kiszámítva, nagyobb állandóságot mutat. Viszont alkalmas lesz a pénzszolgáltatásra oly jószág, mely rövidebb idő alatt változatlanságot mutat, habár hosszabb korszakokban nála is érték hullámlások mutatkoznak. Az az eset is képzelhető, hogy a forgalom a rövidebb idejű ügyleteknél azon jószágot használja, melynek érték állandósága ily rövidebb korszak alatt nem veszélyeztetik, hosszabb idejű ügyleteknél pedig azt, melynek érték állandósága csak ily hosszabb korszakban érvényesül.

Az említett tulajdonságok: érték, általános elismerés, értékegyenlőség, érték állandóság nélkül, valamely jószág pénzül nem használható. Azonban vannak ezenkívül még egyéb tulajdonságok, melyek nagyon előnyösek és lényegesen előmozdíthatják a pénzforgalom tökéletes alakulását. Ezek közé tartoznak különösen a következők: 1. *Oszthatóság*. Értjük itt a gazdasági oszthatóságot, azaz azt az tulajdonságot, melynél fogva egy bizonyos darabnak egy-egy része az értéknek is akkora részét képviseli, a milyen része testileg az egésznek. Oszthatók csak azon jószágok, melyek csak anyagi értékkel bírnak és nem alaki értékkel, és melyek egészen egyenlő anyagból állanak; ellenben nem oszthatók oly jószágok, melyek alaki értékkel bírnak, mert ha az alakot megsemmisítjük, akkor esetleg a részek semmi értékkel nem bírnak (pl. ipari cikkek, egy szobor, egy ruhadarab, ha szét daraboljuk); nem oszthatók azok a jószágok sem, melyek nem állanak egyenlő anyagból, mert ott az egyes részeknek különböző értékük van és így tehát egy-egy bizonyos rész, ha azt közelebről meg nem határozzuk, több és kevesebb értékkel bírhat (ha pl. azt mondjuk, az ökörből egy kilo, a mikor esetleg csak csontot lehet adni). Minthogy a pénzforgalomban igen különböző értékek fejezendők ki, e tulajdonság kiváló fontossággal bír. 2. *Forgalmi képesség*. Oly jószágok, melyek köny-

because there is no commodity which is not itself exposed to the same variations as the things, the value of which is to be ascertained (chap. I, sect. VI., 28. 1.)

nyen, kevés költséggel, kevés veszélyvel szállíthatók helyről helyre, nagy távolságokba, értékükben kevesebb hullámzást fognak mutatni és így a forgalom igényeinek jobban megfelelni. A forgalmi képesség pedig függ a tárgy értékétől és tartósságától. A legértékesebb anyagok legkönnyebben viselik a szállítási költségeket, a legtartósabbak pedig a szállítás veszélyeit. Az aránylagos súly is említhető itt, a mennyiben mint forgalmi eszköznél, a pénznél kívánatos, hogy az egyes pénzdarabok sem nagyon súlyosak, sem nagyon könnyűek ne legyenek. 3. *Könnyű felismerhetés.* A pénz általános forgalmi eszköz lévén, annak használatát nem szabad akadályozni azon körülménynek, hogy felismerése különös szakismereteket követel, mert ennek az volna a következménye, hogy egyfelől megnehezítették a forgalma, másfelől csalások gyakran követtetének el. 4. *Különlegesség.* Az előbbivel némileg összefügg az, hogy a pénzjóságnak oly feltűnő tulajdonságokkal kell bírnia, melyek alapján azt más jóságoztól könnyen lehessen megkülönböztetni, hogy az esetleges hamisításokat mindjárt felismerhessék. 5. *Alakíthatóság.* A mennyiben a pénzjóság bizonyos alakban hozandó forgalomba, fontos az is, hogy a pénz alakítása illetőleg az érmék készítése sok költséget ne okozzon, különben az átalakítási eljárás változása az értékállandóságot veszélyeztetné; továbbá az alak megsemmisítése, a mennyiben azt a forgalom követelné, nagyobb áldozatokkal járna. 6. *Viszonylagos értékeség.* A pénzjóságnak értékeesebbnek kell lenni, hogy nagyobb értékek kifejezésére ne legyen nagy darabokra szükség; de még sem szabad oly értékesnek lenni, hogy a forgalomban többnyire vagy gyakran előforduló értékek kifejezésére oly kis darabok lennének szükségesek, melyek kezelése alkalmatlan.

4. A pénzjóság felsorolt kellékeinek a *nemes érczek* kiváló mértékben felelnek meg. Akár nézzük termelési, akár forgalmi és fogyasztási viszonyaikat, megvan bennök mindenekelőtt az értékállandóság, igen nagy mértékben; hogy értékök általánosan el van ismerve, azt a történet bizonyítja. Közelebbről vizsgálván az értékállandóság feltételeit, ezeket főleg a következőkben találjuk: A mi mindenekelőtt a termelést illeti, úgy a nemesérczbányászat, mint általában a bányászat szabályosabban történik, mint sok más jóság termelése; tervszerűen fosztatik a termelés az évek hosszú sorára, a mi rendes körülmények között megóvja a piacot nagy árhullámzásoktól, melyek szükségszerűen bekövetkeznek oly jóságoknál, melyek majd nagy mennyiségben, majd ismét csekély mennyiségben hozatnak forgalomba. Az értékállandóságot továbbá biztosítja azon körülmény, hogy többnyire aránylag egyszerű módon történik a nemes érczek előállítása, minek

következtében technikai haladások oly nagy forradalmat nem idézhetnek elő, mint más jószágoknál. Végül az évenkénti termelés oly csekély részét teszi az egész, évezredek óta felhalmozódó készletnek, hogy még a termelési költségek változása sem hathat oly mértékben az árra, mint oly áruknál, melyeknek ára mindig egészen a forgalomba hozott termelvények előállításai költségétől függ, mint pl. a gabonánál. A termelés részéről tehát nagy biztosítókat találunk az értékállandóság mellett. Másfelől azonban még sem lehet egészen figyelmen kívül hagyni, hogy nagyobb hullámzások a termelésben a nemesérczeknél is előfordulhatnak. Általában a nemesércz-bányászat a legkevésbé jövedelmező foglalkozások közé tartozik. Inkább a játék természetével bír, melyben némelyek nyernek, a legtöbben azonban vesztenek, a mit egy mexikói közmondás igen jól fejez ki, mely azt mondja, hogy a ki rézbányászattal foglalkozik, az meggazdagodik, a ki ezüstbányászattal foglalkozik, annál kétes az eredmény, de a ki aranybányászattal foglalkozik, az soha sem gazdagodik. California példája is tanulságos: csak akkor kezdett gazdagodni, midőn az aranybányászat hanyatlott, és a gabonatermelés nagy mérvben emelkedett. A termelési költségek változása sines kizárva. Legújabbán az aranyérczek feldolgozására oly eljárásokat alkalmaznak az egyszerre híressé vált afrikai Witwatersrandban, melyek változtatni fogják a termelési és esetleg az árviszonyokat is. A forgalom szempontjából a nemesérczek nagy forgalmi képessége mellett helyi árkülönbségek sem mutatkozhatnak nagyobb mértékben, mert a nemesérczek könnyű szállítása folytán mérsékelni lehet úgy az áremelő, mint az áresökkentő irányzatokat. A fogyasztás szempontjából az értékállandóság abban gyökerezik, hogy a nemesérczek nem képeznek életszükségleti jószágot, tehát semmiféle körülmények között azok megszerzéseért oly elkeseredett harez nem folytatatik. Bizonyos mérvben ép abban találni a nemesérczek nagy előnyét általában, hogy nélkülözhetők, tehát kereset és kínálat főleg a pénzsükséglet szerint alakul, míg oly jószágoknál, melyek szükségletkielégítésre szolgálnak, a szükséglet hullámzása nagy befolyást nyer. Előnye a nemes érczeknek végül az, hogy mindamellett két egészen különböző célra szolgálnak, pénzítésre és fényűzésre, részben ipari célokra.¹ Ennek következménye ugyanis az, hogy úgy a kereslet és

¹ A nemesérczek felhasználásáról következő számítások tettek: Soetheer szerint 1830—80-ig felhasználtatott

	aranyból	ezüsből
ipari célokra . . .	20 millió kilogr.,	145 millió kilogr.,
pénztési célokra . . .	38 " "	07 " "

kinálat szabályozható, tehát minden hullámozás mérsékeltetik. Ha nagy a kinálat nemesérezekben, akkor, minthogy nemesak pénzítésre használtatnak, egy nagyobb rész fog fényűzési és ipari czélokra fordíttatni, mivel most olyanok is fizetési képességet nyernek, kik azelőtt ilyen fényűzési tárgyakat nem vehettek; a nemesérezek ára tehát esetleg esökkenni fog, de semmi esetre sem oly mérvben, mint esökkenne, ha az egész többlet a pénzpiaczon gyakorolna nyomást. Ha ellenben esekély a kinálat, akkor kevesebb nemesérez fog fényűzési czélokra fordíttatni, sőt talán egy része a fényűzési cikkeknek a pénzverdébe vándorolni, tehát a hiány nem fogja magát annyira éreztetni és az áremelkedés nem lesz oly mértékű, mint az különben bekövetkeznék. A két változó felhasználási mód által a nemesérezek mennyiségének eloszlása a közlekedő esővek képét mutatja: egy-egy esőben a színvonal minden változása részben kiegyenlítettik a másik esőben levő folyadék működése által. Látjuk mindezekből, hogy az értékállandóság ezen a nemesérezek termelési, forgalmi, fogyasztási viszonyaival összefüggő körülményeknél fogva erős alapon áll. Hogy a pénzüjóság egyéb tulajdonságait is, az értékegyenlőséget, a felismerhetést, alakíthatást, tartósságát stb., a nemesérezek egyesítik, nem szükséges bővebben magyarázni. Egyéb előnyös tulajdonságai a nemesérezeknek a következők: 1. Arany és ezüst csak egy minőségben léteznek; az erdélyi arany semmiben sem különbözik az ausztráliai aranytól, míg pl. rézben, vasban már jelentékeny különbségek vannak. 2. A levegő befolyása nem változtatja, más fémeket igen stb.

A nemesérezek között a pénzüjóság tulajdonságai tekintetében különben különbségek vannak. A platina nehezen alakítható; nagyobb áringadozásoknak van kitéve; az ezüst könnyebben hamisítható. Legnagyobb fontossággal bír azonban az értékállandóság kérdése. A tudomány azon felfogás felé hajlik, hogy az értékállandóság nagyobb mérvben az arany, mint az ezüst tulajdonsága. Ezen felfogás főleg a kaliforniai és még inkább ausztráliai nagy aranytermelés daczára mutatkozott értékállandóság tényén alapszik. A mi valutarendezésünk czéljából eszközölt eddigi aranyvásárlások is az arany árát nem érintették. Az angol valutarendezés 1819-ben szintén nem okozott árváltozást, pedig 117,000 kilogrammra volt szükség, mi akkor az amerikai arany-

Az aranyból mintegy 100.000 kilogramm használtatik évenként ipari czélokra (Suess szerint 100—120.000, Haupt szerint 85.000).

Az évi kopás Neumann-Spallart szerint 12 millió márka; és pedig aranynál $\frac{1}{5}$ promille, ezüsthöz 1 promille.

termelés nyolezszorosát tette. Másfelől azonban nem tagadhatni, hogy évszázadokon át nagy gazdasági területeken az ezüst szerepelt érték-mérőül, és káros érték hullámzások ezt nem hiúsították meg. Chinában, Keletindiában az arany nem kedvelt pénz. Arra is voltak esetek, hogy az aranytermelés jelentékeny emelkedése annyira csökkentette az arany értékét, hogy az ezüstnél nagyobb nem volt.¹ Napjainkban azonban kétségtelenül az ezüst az, mely a nagy és olesó termelés következtében eddig nem képzelt árhanatlanának van kitéve.

5. Az összes javak különben, melyek pénzül használtattak, két csoportba oszthatók: részint oly javak voltak, melyek fontos életszükségletek kielégítésére szolgáltak; ilyenek: a közönséges érczek, mint a vas (Görögországban), a réz, bronz, ón (Olaszországban), egyéb fontos ásványok, mint a só (Afrikában), ilyenek hasznos házi állatok, állati termékek, mint elefántesont, fontos növények (tápláló babnemek, kakao, dohány, datolya, thea, rizs, olaj, buza) stb; részint oly javak használtattak pénzül, melyek fényűzési czélul szolgáltak; ilyenek: posztóneműek (Afrika több népénél), üveggyöngyök, bőrök, kagylók, nemesérczek stb. Vadásznépek lövegeiket használják pénzül. A nemes érczpenz csak lassan terjed el. De az ipar és kereskedelem haladásával a barompénz elvesztette előnyeit, az iparos annak hasznát nem vehette és így lassanként elterjed az érczpenz használata, mely különben valószínűség szerint már a barompénz mellett is bizonyos szerepet vívott ki magának.

Egyiptom érczpenzt még nem ismer. A zsidók már sokkal korábban használnak érczpenzt, mint a görögök. Már Mózes említilyent, melynek mintája a templomban őriztetik. Abram a sírért 400 sekelt ad (1 sekel = 4 drachme, 1 drachme körülbelül 40 kr. pénzünkben, vagyis közel egy korona). A görögöknél Drako idejében a büntetések illetőleg birságok még barmokban kifejezve, a rómaiaknál szintén 324-ig (a legrégebb pénz a bika képét viseli). A germánoknál a negyedik századig barompénz volt; még Nagy Ottónál a birságok ebben voltak kifejezve. Az izlandiaknál mai napig a vagyon értékét barmokban becsülik. A kirgizeknél is a legujabb időig juhok és lovak képeznek pénzt, farkas- és báránybőr váltópénzt. A Hudsonbay-társaság még jelenleg is hódbőrt használ pénzül. Szent István II. dekretumának 14. pontja szerint a főúr (comes), ha hitvesét meggyilkolta 50, a közember (vulgaris) 5 ökröt fizet; II. 15. szerint a hamis esküvő 50, ha közönséges ember 15 ökröt fizet; II. 30. szerint a gyújtogató 16 ökröt fizetett. A barom képezi a nemesérczek előtt a legáltalánosabb pénzt; ez a

¹ Peschel, Abhandlungen, Neue Folge, 307. l.

legbecesebb jószága az alacsonyabb műveltségű népeknek,¹ ez képezi a vagyon legnagyobb részét, ez a forgalomra legalkalmasabb és azért egyaránt képezi az ókori népek, zsidók, perzsák, arabok, görögök, rómaiak, a középkorban a germánok, szlávok, magyarok pénzét.² A barompénz előnye azonkívül még az, hogy bizonytalan időkben a barmot könnyen el lehet hajtani, el lehet adni, mi más terményeknél nehézségekbe ütközik. Az első nemesérezpénz valószínűleg Kelet-indiában készült, onnét vették a babyloniak, ezektől a görögök, kikkél argosi Pheidon honosítja meg a nyolczadik században K. e. Görögországban az első pénzek súly szerint adattak; a talent ilyen súly volt, különben számítási pénz (talent = 6000 drachme = 60 mina).

6. Időről időre találkozunk a nemesérezek árában előfordult nagyobb változásokkal a történelem folyamában. Aristoteles említi, hogy akkor, midőn Görögország a spanyol Turdetaniával összeköttetésbe jutott, nagy mennyiségben hozatott onnét ezüst, még a hajóhorgonyok is ezen elbeszélés szerint ezüsből készültek, mi az ezüst árát lenyomta. Nagy esökkenése a nemesérezeknek következett be Nagy Sándor hódításai következtében, midőn Ázsia kinesei a görög forgalomba behatoltak. A római történelemből említésre méltó az értékesökkenése a nemesérezeknek, mely bekövetkezett az aquilejai bányák kiaknázása következtében, a római kinestár elharácsolása következtében Julius Caesar által, és Jeruzsálem lerombolása után a templom gazdag kinesének értékesítése folytán. Cicero azt írja,³ hogy idejében a pénz értéke egyszer annyira ingadozott, hogy már senki sem tudta mennyivel bir. A népvándorlás után a nemesérezek ára jelentékenyen emelkedik: az idők bizonytalansága miatt a nemesérez elbujt, a termelés elhanyagoltatott, a bányászat jóformán feledékenységbe ment. A keresztes háborúk is hozzájárultak a pénzszükséghez. Azért alacsony árak az egész középkoron át; még a XIV. század közepén oly nagy volt a nemesérezek ára, hogy III. Ede angol király, leányának kiházasítása alkalmával évi járadékot biztosít, melynek értéke mai pénzünkben körülbelül 2700 koronának felel meg.⁴ A viszonyok teljesen megváltoz-

¹ Carpino szerzetes szerint, ki Franciaországból Dsengisz khán egyik fiához küldetett követül, a tatárok nem azt kérdezték, van-e hazájában sok arany és ezüst, hanem van-e sok juh, sok szarvasmarha?

² A latin nyelvben a pénz = pecunia a pecus szóból származik, mely barmot jelent; a héberben kassaph pénzt és juhot jelent; a szanszkritban rúpya = pénz rúpából származik, mi barmot jelent; az angol fee (fizetés) ugyanazt jelenti.

³ De off. III. 20.

⁴ Chevalier, Écon. pol. III. 433. l.

nak a XV. században Amerika felfedezése és különösen a mexikói és potosii bányák művelése következtében. A nemesérczek ára jelentékeny hanyatlást mutat. Hozzájárultak későbbben a vallásháborúk következtében zárdák és templomok kínesei, melyek forgalomba jöttek. Say Léon szerint a templomok és zárdák kíneseinek forgalombahozatala Franciaországban a forgó tőkék mennyiségére akkora hatással volt, mint az amerikai nemesérczbányák felfedezése. A XIX században a kaliforniai és ausztráliai aranybányák, a 70-es években a gazdag Comstock ezüstbányák nagy árfőrradalmat idéztek elő, mely még befejezve sincsen. Milyen hatással lesz az afrikai aranytermelés, azt megállapítani még nem lehet.

Még gyakoriabbak kisebb, ideiglenes, és korlátozottabb változások a nemesérczek árában; okozhatják ezt háborúk, válságok, nagyobb szükséglet stb.¹

Ha a nemesérczek árában a hullámzások nagyon gyakoriak lennének, akkor szükségkép elvesztenék a pénz kellékeit és más pénzről kellene gondoskodni. Minthogy ma jórészt a nemesérczek sem teljesítik közvetlenül a pénz szolgálatát, hanem csak a pénz-helyettesítő hiteleszközök beváltásának biztosítására szolgálnak, a pénz forgalomképessége nem játszik nagyobb szerepet és pénzül el lehet fogadni bármely árut, mely az értékállandóság kellékével bír. Bolles szerint akár vasszegek is lehetnének pénz, ha értékök állandó. Hogy ez azonban sok hátránnyal járna, az kétségtelen.

Hanauer szerint² a pénz értékét 1851—75-ig 100-nak véve, értéke volt:

1826—	50	1·71	1576—	600	2·44
1801—	25	1·19	1551—	75	3·11
1776—1800		1·66	1525—	50	4·36
1751—	75	2·45	1501—	25	5·78
1726—	50	2·46	1476—	500	5·11
1701—1725		2·44	1451—	75	5·40
1676—1700		1·84	1426—	50	5·00
1651—	75	2·60	1401—	25	4·69
1626—	50	1·58	1376—1400		4·92
1601—	25	2·35	1351—	75	4·04

7. A nemesérczek árhullámzásaival szemben tényleg különböző

¹ A Hyppolit-kodex szerint 1503-ban a pápai legatus személyzete által tett aranybevásárlások nálunk az arany eddigi felpénzét 5%-ról 8%-ra felszöktették.

² Denrées et salaires, 607. l.

tervek merültek fel oly más értékmérő létesítéséről, mely jobban elkerüli az azokból származó hátrányokat. Ide tartozik az a terv, miszerint a gabona¹ fogadtassék el értékmérőül, a mennyiben statisztikai adatok bizonyítani látszanak, hogy hosszabb korszakokat alapul véve, a gabonárak nagy állandóságot mutatnak. Jevons nagyon bölesnek nevezi Erzsébet királynőt, mert Oxford, Cambridge és Eton iskoláinak meghagyta, hogy földbirtokaik hasznóbérét nem pénzben, hanem gabonában állapítsák meg, minek következménye az, hogy tényleg sokkal nagyobb jövedelmet bírnak, mint különben élveznének. Egy más javaslat oda irányul, pénzjegyeket kibocsátani, melyek különböző árúkról szólván, valószínűség szerint az egy részben bekövetkező értékesökkenést a többiekben mutatkozó értékelkedés ellensúlyozná. Mások ismét táblás kimutatásokat javasoltak összeállítani pl. hetenként vagy naponként, melyeknek segítségével a pénz értékében mutatkozó változásokat mérni és annak megfelelően a szerződésbeli kötelezettségeket változtatni, emelni vagy leszállítani kellene („multiple standard, fancy standard“). Jevons szerint ezen javaslatokat nem volna nehéz keresztülvinni, csak ki kellene küldeni egy tekintélyes bizottságot, mely az árak megállapításával foglalkoznék. Némi nehézséget csak az átlagárak mikénti számítása okozna; kezdetben a felekre lehetne bízni, vajjon ezen tábla alkalmazását óhajtják-e? Ezen tervet Cournot is pártolja.² Egy további javaslat az árszámítások alapján a szolgáltatandó nemesérez mennyiségét akarja szabályoztatni. Végül a munkát³ is akarták értékmérőül használni. Mindezen tervek óriási nehézségekkel találkoznak a gyakorlati életben, úgy hogy alig látszanak keresztülvihetőeknek. Már az átlagárak számítása nagy akadályokba ütközik; mely árúk vétessenek, milyen arányban vétessenek tekintetbe a nagy mennyiségben és csekély mennyiségben fogyasztott árúk stb.? Milyen forradalmat idézne elő ily új pénzrendszer, mily bizonytalanságot okozna vagyonban, terhekben stb.! Végül pedig nem szabad megfeledkezni arról, hogy hosszabb időre csak oly pénzrendszer működhetik helyesen, melyben az értékmérő egyúttal csereeszköz.

¹ Smith: From century to century, corn is a better measure than silver, because from century to century equal qualities of corn will command the same quantity of labour more nearly than equal quantities of silver. (Book I. chap. V. 15. lap).

² Doctrines économiques, 121. 1.

³ Smith: Labour is the only universal as well as the only accurate measure of values, or the only standard by which we can compare the values of different commodities at all times and at all places. (Book I. chap. V. 15. 1)

8. A pénzforgalom sajátos törvények hatása alatt áll. Ezen törvények elseje a pénzforgalom *terjedelmére* illetőleg *mennyiségére* vonatkozik. A pénz a jószágok esereértékének kifejezésére és a csere közvetítésére szolgálván, bizonyos pontig a pénz mennyisége közömbös; kevesebb pénzzel is lehet a forgalmat jól eszközölni, a különbség csak az lesz, hogy az árak alacsonyabbak lesznek. A pénz mennyisége egy bizonyos pontig jelentéktelen körülmény. Azonban ennek daczára mégis elég jelentősége van, mert a pénz nemcsak értékmérő, hanem egyúttal esereeszköz; mint esereeszköz pedig a pénz szűk volta mindenestre összeszorítólag hat a forgalomra, minthogy a pénzforgalom gyorsaságát és a pénz helyettesítők mennyiségét bizonyos határon túl fokozni nem lehet. A pénzmennyiségnek tehát a szükségletnek meg kell felelni és ennek határáig a pénzmennyiség szaporítása nemcsak szükséges lesz, hanem kedvező befolyást fog gyakorolni a gazdasági életre, mint ezt már Humé tanítja, ki azonban téved annyiban, a mennyiben az uralkodó helyes eljárását abban találja, hogy a pénz folytonos szaporodásáról gondoskodik. A pénzmennyiségben beálló változásoknál is szem előtt tartandó, hogy habár kevesebb pénzzel is ugyanazon forgalmat eszközölhetni, mégis a pénzmennyiség leszállítása kedvezőtlen jelenség és sok szenvedést idéz elő, mivel mindenki saját termelvényei árának és a saját fizetésének leszállítását ellenzi.¹ A tapasztalat különben azt mutatja, hogy rendes körülmények között minden ország annyi pénzt szerez, a mennyi a forgalom eszközzésére adott körülmények között szükséges és ha ez be nem következik, az csak annak tulajdonítandó, hogy helytelen intézkedések által a pénzforgalom okszerű alakulását megzavarják. Ha valamely ország elvészti pénzkészletét, az mindig csak úgy történik, hogy annak forgalmát lehetetlenné tette, míg viszont csak erről le kell mondani és az ország ismét a külkereskedelem útján megszerzi a szükséges pénzmennyiséget.² Price³ szerint a nemesércpénz mindig azon országokba törekszik, hol a vagyon bizonytalan, a törvény gyenge, a hitel fejletlen, ellenben nincs maradása fejlett gazdasági állapotok mellett, ha a vagyon biztos, a hitel erős; ezt bizonyítja Anglia, hol a legnagyobb forgalom a legkevesebb nemesércpénzzel eszközöltetik.

Ha közelebről foglalkozunk azon kérdéssel, mekkora legyen a pénz mennyisége, azon eredményhez jutunk, hogy e kérdésre

¹ Lexis (Schmoller, Jahrbücher 1881, 114. l.)

² Ezen jelenségről bővebben szólunk a külkereskedelmi elmélet alkalmából.

³ Currency and banking 24. l.

nehéz pozitív számokkal felelni. Dupont azt mondja, hogy a tapasztalás szerint gazdag népeknél annyi pénz kell, mely a föld tiszta hozadékának felét teszi, szegény népeknél, a mennyi ezen egész hozadéknak megfelel. Jevons szerint nincs ember, ki képes volna kiszámítani, mennyi pénz kell valamely államnak és minden böles államférfi tartózkodni fog attól, hogy annak mennyiségét szabályozni akarná. A pénz mennyisége tényleg igen különböző körülményektől függ és azok szerint annak nagyobbnak vagy kisebbnek kell lenni. Ezen körülmények közé tartoznak különösen a következők: 1. A viszonylagos népesség. Mentől sűrűbben lakik a népesség, annál gyorsabban megy a pénzdarab kézről-kézre, mentől gyéribben, annál tovább vesztegel az egyes háztartásokban. 2. A forgalom nagysága. Nagyobb forgalom, azaz nagyértékű forgalom mellett több pénzre van szükség, — caeteris paribus, — mint csekély terjedelmű forgalomnál, mely csekély értékű jószágokban történik. 3. A pénzjóság értéke. Értékesebb pénzjóságból mennyiségileg kevesebb kell, mint kevesbé értékes jószágból. 4. A esere állapota. A hol még sok ügylet esere útján eszközöltetik, ott kevesebb pénz szükséges. 5. A hitel fejlettsége. A hitel szervezése sok pénzt tesz fölöslegessé, mert a fizetések nagy része hitelmiveletek segítségével egyenlített ki. Tényleg az előrehaladtabb államokban a nagy forgalom ma már igen kevés készpénzt igényel; ott, a hol a Clearingrendszer kellő kifejlődésre jutott, az összes fizetések csak néhány százaléka történik készpénzzel. 6. A pénzforgalom gyorsasága. Mentől gyakrabban teljesíti ugyanazon pénzdarab szolgálatát, annál kevesebb pénzzel lehet beérni. Igen találó Bandini hasonlata, mely szerint ha egy fáklyát körben forgatunk, egész lángkört látunk, mihez pedig különben igen sok egymás mellé sűrűn felállított fáklya volna szükséges. 7. A kincsgyűjtés jelentősége. Alacsonyabb műveltségű népeknél és zavaros időkben nagyon gyakran a nemesércpénz kincsül felhalmoztatik, összegyűjtetik, elrejtetik, ékszer gyanánt használtatik, mi által a pénz egy része forgalmi szerepétől megfosztatik; egy része a pénznek a forgalomból kivonatván, természetesen többre van szükség, mintha az egész pénzmennyiség mindig csak forgalmi czéloknak szolgálna.¹ 8. A tartalékok nagysága. A pénz egy része tartalékokra szolgál és a forgalomból legalább ideiglenesen kivonatik. Ide tartozik

¹ Kerékgyártó azt mondja (a műveltség fejlődése Magyarországon 475. l.), a püspökségek és monostorok húzván a legnagyobb jövedelmeket készpénzben, mivel saját életszükségeit saját természetményeik által bőven fődözték, a készpénz halomra gyűlt és a forgalomból elvonatott.

a bankárok szükséges pénzkészlete, mely szintén nem forog tényleg. 9. Egyéb körülmények. Ezek között nagy fontosságú az, ha a pénz egy része oly területek felé szivárog, honnan vissza nem jön: ilyen pl. évszázadok óta a Keletindiaival folytatott forgalom.

Ezen tényezők szerint változni fog a pénz mennyisége. A tényleges eredmények szerint a nemesérezpénz mennyisége fejenként az egyes nagyobb államokban a következő:¹

Angliában	75·60 frank
Franciaországban	209— ”
Németországban	63·40 ”
Olaszországban	21·80 ”
Ausztria-Magyarország	12·60 ”
Oroszország	9·50 ”
Északamerikai-Köztársaság	76·50 ”

Az összes nemesérezforgalom tett Európában

a XVI. század végén	3250	millió	frankot
a XVII. ” ”	7425	”	”
a XVIII. ” ”	10·000	”	”
jelenleg ” ”	21·000	”	”

Ebből mintegy 13 milliárd arany, 5·8 millió ezüst.

Habár a fentebb előadottak szerint le kell mondani arról, hogy valamely ország pénzmennyiségét szám szerint és egészben megállapítsuk, mégis a pénzforgalom egyes mozzanatait rögzíthetjük, melyek a pénzmennyiség iránt némi tájékozást nyújtanak. A hitel és pénzforgalom szervezésével a fizetések is bizonyos tipikus jelleget és nyilvánosságot nyernek. Így pl. a hitelintézetek forgalmából megtudhatjuk, mennyi befizetés történik ott naponként, mennyi kifizetés? Tudhatjuk azt is, hogy az állam, törvényhatóságok, községek minden hó elején mennyi fizetést utalványoznak. Tudhatjuk, hogy az adó-, házbérnegyedek napján mennyi pénzre van szükség, avagy hogy az állami kötvények, részvények szelvényeinek beváltása bizonyos napokon mennyi pénzkészletet igényel.

A pénz mennyiségéről áttérünk a pénz *minőségének* kérdésére. A legfontosabb törvény, melyet a tapasztalat a pénz minőségére vonatkozólag nyújt, az, hogy jó és rossz minőségű pénz egymás mellett nem maradhat forgalomban. A forgalom csak a lehető legtökéletesebb

¹ Haupt, L'histoire monétaire de notre temps (1886).

pénzzel eszközölhető. Minden rossz pénz és minden pénzrosszabbítás károsan hat vissza a forgalomra és az egész gazdasági életre. A pénzrosszabbítások ezen hatását a középkor és újkor története mutatja. Csak sok szomorú tapasztalat vezetett végre a XIX. században azon elv elismeréséhez, hogy a pénznek jónak, teljes értékűnek kell lenni. Ezen elv alkalmazása is csorbát szenved hitelpénz kibocsátása által. Nálunk is sokszor károsították a pénzrosszabbítások a közérdeket és az országgyűlések gyakran nyilatkoznak a pénz fontosságáról. A rossz pénz egyik legfontosabb következménye az, hogy a jó pénzt a forgalomból kiszorítja.¹ A jó pénz rossz pénz mellett nem maradhat forgalomban, egyszerűen azért, mert a rossz pénz kényszerfolyama alapján az országban ugyanazon szolgálatot teljesíti, mint a jó pénz, a mi a jó pénz értékesökkenését jelenti; a jó pénz ezért oda fog menni, hol értékét teljesen elismerik, tehát kivándorol. Ez az úgynevezett Gresham-féle törvény. Ezen törvényre vonatkozólag újabban Giffen arra figyelmeztet, hogy szorosan véve csak annyi bizonyos, hogy a jó pénz a rossz pénzt mint fizetési eszközt teljesen kiszorítja, hogy azonban a mellett lehetséges, hogy a jó pénz nem épen kivándorol, hanem felpénz mellett mint árú szerepel, hogy felhalmoztatik („hoard“) stb. Jevons pedig kiterjesztette ama törvényt, a mennyiben arra figyelmeztetett, hogy az nemcsak ugyanazon anyagból készült jó és rossz pénzekről áll, hanem különböző anyagból készült pénzekről, ha az egyik kevésbé alkalmas a pénzszolgálatra, vagy értéke túlbeesültezik. A pénzforgalom egy fontos törvénye az, hogy a pénz annál tökéletesebb és értékben annál állandóbb, mentől elterjedtebb a használata, míg kisebb területen forgó pénz mindig nagyobb ingadozásokat mutat fel. A nagy forgalmi területtel bíró pénz érték hullámzásai gyorsan egyenlítettnek ki.²

A pénzforgalom részben a bizalom és szokás alapján nyugszik. Bizalom hiányában a legjobb pénz sok bajt okoz, ellenben bizalom mellett rosszabb pénz is soká képes a közönség igényeit kielégíteni. A bizalom alapján pedig a szokás meggyökerezik és képezi a pénz támaszát.

A nemesércpénz-forgalom fentartása nem jár jelentékenyebb költségek nélkül. Ezen költségek a következők: 1. a pénzre szükséges

¹ Érdekes a magyar országgyűlés 1811. nov. 11-diki ülésének következő, ezzel teljesen összhangzó nyilatkozata: Nemesak papiros, hanem minden rosszabb értékű pénz is a magánál jobb értékűt a közforgásból elűzi.

² Bolles, Chapters in P. E. 97. 1.

nemesércz beszerzési költsége; 2. a beszerzett nemesérczbe fektetett tőkének kamatja; 3. a pénzverés költsége; 4. a kopás által okozott veszteség; 5. a pénz elveszésével járó veszteség, ha az többé nem található (pl. tengerbe esett). Ezen költségek minden körülmények között felmerülnek, el nem kerülhetők. Azonkívül vannak véletlen veszteségek, melyek pl. a pénzül használt nemesércz elértéktelenedéséből vagy értékesökkenéséből következnek. Ezen költségekből levonandó viszont azon nyereség, melyet az állam a váltópénz kiveretésénél tesz. Az említett tételekből egy rész, mint az elveszés által okozott költség, pontosan nem tudható. A kopás $\frac{1}{100} - \frac{3}{10} \%$ -ra tétetik; különböző az egyes érmék szerint. A legnagyobb tételt teszi természetesen a kamatveszteség. Ez nálunk, föltéve, hogy pénzforgalmunk kerek összegben 200 millió korona forgalomban levő pénzzel kielégíthető, mintegy évi 9 millió koronát tenne.¹ Angliában Jevons a pénzben fekvő tőke évi kamatját 8½ millió koronára becsüli.

9. A pénz szerepének helyes megítélése úgy az elméletben, mint a gyakorlatban soká hiányzott. A mi mindenekelőtt az elméletet illeti, a merkantilisták túlságos fontosságot tulajdonítottak annak. Ezekkel ellentétben és az általuk elkövetett túlzás következtében későbbben az ellenkező álláspontra helyezkedett több kiváló író, a mennyiben azt tanította, hogy a pénznek nincs is értéke, az csak értékjegy, jelkép. Ez volt Locke, Hume nézete. Későbbben ezen nézet tévességét is felismerték; lehetetlen volt tagadni, hogy a pénznek van belső értéke is, azonban azt tanították, hogy a pénz árú, olyan, mint akármely más árú.² Mill is azt mondja, hogy nincs is a gazdaságban jelentéktelenebb dolog, mint a pénz; ez csak arra való, hogy simábban történjék az, mi nélküle is megtörténék, ha nem is oly simán. Ezzel szemben ismét mások azt tanítják, hogy a pénz az árúnak ellentéte. Ezen nézet annyiban igaz, a mennyiben az árúk előállításának célja a termelő szempontjából az, hogy pénzt kapjon, a pénztulajdonos törekvése, hogy alkalmas árúkat szerezhessen; a kettőnek eselekvése érthetetlen volna, ha pénz és árú egészen azonos természetűek volnának. Ha a pénzt az árúk közé számítjuk, az épen csak annyi, mintha pl. az embert az állatokhoz számítjuk; a kettő között mégis lényeges különbség is van. Épen az által, hogy a pénz bizonyos functiókra kizárólag használtatik,

¹ Nem számítjuk a bankjegyek fedezetére szolgáló nemesércz kamatját, mint-hogy ez a bankjegyzület hasznáiban térül meg.

² A francia konvent 1793. április 11-én törvényt bocsát ki, mely kimondja, hogy a pénz is csak olyan árú, mint bármely más.

különbözik a többi jószágoktól, melyek ezen functiókat nem teljesíthetik. Sőt lehetséges, hogy valaki jószágokban gazdag, de mivel nem képes magának pénzt szerezni, pl. egy fizetési kötelezettség teljesítésére, tönkre jut. A pénz tehát mindenesetre különbözik más áruktól a nélkül, hogy e miatt azokkal teljes ellentétbe lehetne helyezni. Az elsők közé, kik a pénz szerepét helyesen fogták fel, tartoznak Aristoteles, Oresme, Kopernikus, Harris stb.

Míg az elmélet inkább azon iránynak hódolt, hogy a pénz jelentőségét leszállította, erkölcsi szempontból gyakran azt találták, hogy felette nagy és veszedelmes hatalommal bír. Különösen a socialisták intéznek ellene erős támadást, benne látják a vagyonegyenlőtlenség szülő okát, a féktelen birvágy fő rugóját. Azért a pénzintézmény megsemmisítését tartják szükségesnek. Morus Tamás azzal akarja a pénz tekintélyét megsemmisíteni, hogy a foglyok lánczait akarja aranyból készíttetni. Költők, történészek és moralisták is a pénzben találják az erkölcsök hanyatlásának fő okát.¹ Pedig a pénz itt csak az eszköz, melyet a birvágy felhasznál és mely ép oly kevésbé oka a rendesen neki tulajdonított bajoknak, mint — a mit Cohn helyesen mond — a vas nem oka a vérontásnak. Milyen csekély a pénz hatalma erkölcsi hatalmakkal szemben, azt legjobban Spanyolország feneketlen bukása mutatja. II. Fülöp óriási pénzzel rendelkezett, ellenfelei, a németalföldiek, csak munkával, iparral, kereskedelemmel. De II. Fülöp sok pénzzel csak gazdagította a németalföldieket, kik a II. Fülöp pénzből gazdagodó Európának szállították iparuk és kereskedésük kincseit. Fülöp mindig szegényebblett, Németalföld mindig gazdagabb lett. A munka győzött a pénz fölött.² Leghelyesebb Wundt felfogása. Itt is — mondja — ismét jó és rossz következmények egymás mellett vannak. Az erkölcsi hátrányokkal szemben, melyek a nyereség utáni szüntelen vadászattal és a pénzszerezés által táplált önérdekkel járnak, állanak, mint

¹ Gyöngyössi: Nagy királyné a pénz, nincs is nagyobb ennél
Hathatós ereje a pénznek mindennél.

Kivel nagy hegyet is mély völgygyé tehetnél,
Mély völgyeket pedig hegyekre emelnél.

Propertius: Aurea nunc vere sunt saecula: plurimus auro
Venit honos; auro conciliatur amor;
Auro falsa fides: auro venalia jura;
Aurum lex sequitur: mox sine lege pudor.

Horatius: Quaerenda pecunia primum est.

Hobbes: Pecuniae obediunt omnia.

² Schiller. Abfall d. Niederlande I. 16. l.

tündöklő előnyök a személyes tevékenység ösztönzése, a jövőről való gondoskodás és az egyéni függetlenség.¹

Mindezeket szem előtt tartva, előnyeit és hátrányait a pénzintézménynek következőkben összefoglalhatjuk: A pénzintézmény jótékony hatását csak akkor érvényesíti, ha egészséges alapra van fektetve, ellenkező esetben sok káros következménnyel jár. Helyes rendszer mellett az állított hátrányok igen csekélyek, többnyire nem is a pénznek, mint olyannak tulajdoníthatók. A pénz fontossága főleg abban rejlik, hogy a csere könnyűsége és biztossága, az értékmérés pontossága, a kötelezettségek világossága és határozottsága következtében, mi következménye az érték állandóságának, a forgalom és azzal általában a gazdasági élet a fejlettség magasabb fokára jut. Ennek jótékony hatását észlelhetni a termelés és a forgalom, sőt még a jövedelemeloszlás terén is. A pénz előmozdítja a munkamegosztást és azzal a termelést; a termelés is biztosabb alapra van fektetve és a mennyiben a forgalommal járó surlódások esökkennek, olcsóbb is lesz; a fogyasztás biztosabb lesz, mert a forgalomban minden jószág megszerezhető; a jövedelemeloszlás is tökéletesebb a pontosabb értékmérés mellett, és a teljesített szolgálatok jutalmazásának könnyebb leszámolása folytán. Mindenki, de különösen az alsóbb osztályokhoz tartozók, nagyobb gazdasági függetlenségre tesznek szert, mivel a pénzben nyert jövedelem bárhol, bármikép használható fel. A pénz előmozdítja a gazdagodást, mivel az oly tárgyban történhetik, mely tartós és bármikor bármely jószágért kieserélhető. Viszont minden fennakadása a pénzforgalomnak sokkal válságosabb következményekkel jár, mivel a gazdaságok egyetemlegessége sokkal nagyobb, minden egyes gazdaság az összesség egészséges működésétől függ. Továbbá a pénz mint normaljószág nagy jelentőséget nyer, mivel sok gazdasági cél elérése más jószágokkal nem, csak pénzzel biztosítható. Döntő befolyást nyer a gazdasági élet alakulására. Ez által az anyagi viszonyok alakulása is sokkal nagyobb jelentőségre emelkedik, mi ismét a vagyon utáni törekvést, mely különben minden gazdasági társadalomban igen hatalmas, még jelentékenyen fokozza. A pénz és az azt bíró és kezelő osztályok nagy befolyást nyernek az állam, sőt még az eszményi világ, az egyház és tudomány körében. A pénz mindenre többé kevésbé rányomja bélyegét, mert maga is proteusszerű természete mellett minden alakot felvehet. Azonban e tekintetben a pénz csak fokozza, a mint említettük, az uralkodó irányzatokat, de nem okozza azokat, mert minden korszakban, melyben

¹ Ethik, 139. l.

a társadalom legfőbb feladatait az anyagi jólét elérése és biztosítása képezi, ezen irányok különben is érvényesülni fognak.¹

¹ A pénz utáni vadászat különben nemcsak a magasabb kulturfokokon jelentkezik. «A magyarok hadjáratainak — mondja Frankl (a magyar nemzet műveltségi állásának vázlata 197. l.) — ha nem is fő-, de mindenesetre másodrendű célja volt pénzvágyuk kielégítése . . . és miután mindinkább a kincs- és nyervágy lépett előtérbe, gyakran ezek kielégítésének a győzelmet és dicsőséget feláldozták». Kerékgyártó említi, hogy Leo császár a magyarokat telhetetlen pénzvágyóknak mondja. (A műveltség fejlődése Magyarországon 396. l.)

III. FEJEZET.

Az ár.

1. A gazdasági élet próbaköve az ár. A fogyasztás képezi összes gazdasági törekvéseink célját, végpontját. A termelés e célnak megfelelően létrehozza a javak tömegét, millióit és myriádjait. De az ár-alakulás terén történik a döntés, mily arányban felel meg a termelés, mily erővel rendelkezik mindenki a fogyasztás érdekében. Az összes javak értéktételek tárgyává válnak, mely ítéletek indokai az egész gazdasági élet viszonyait visszatükröztetik. Az egész gazdasági mérlegelés összeszorul azon térre, melyen a javak egyenértékei és azzal együtt minden egyesnek jövedelme az árak alakjában megállapíttatik. Az egész gazdasági tevékenység főleg e téren számításra, mérésre válik, minden tényező, minden elem matematikai kifejezésre törekszik. A minőségileg különböző javak egy kifejezésre hozva, csak mennyiségileg különböznek és összehasonlíthatókká válnak. Ebben rejlik az árelmélet fontossága, de egyúttal nehézsége is.

Az ár az árúknak a csere illetőleg adás-vevés céljából kétoldalúlag megállapított, pénzben kifejezett egyenértéke illetőleg egymás közti aránya. Az ár fogalmához tehát a következő elemek szükségesek: 1. árú vagyis forgalomba bocsátott jószág illetőleg szolgálat; 2. csere illetőleg adás-vevés; 3. kétoldalú megállapodás; 4. pénz. Árról csak árúknál lehet szó; tehát oly jószágoknál, melyek forgalomban vannak, vagy csak a forgalom érdekében állítatnak elő (szolgálatok). Jószágoknál, melyek forgalomban nincsenek, szó lehet azok értékéről, de nem azok áráról. Ármegállapításról mindig csak adás-vevés céljából lehet szó, mivel csak ott, hol komolyan egyik fél valamely árút venni, a másik eladni óhajtja, érvényesülnek, mint azt látni fogjuk, azon gazdasági erők, melyektől az árak alakulása függ. Továbbá az ár mindig kétoldalú megállapodás eredménye. Egyoldalúlag megállapíthatni az értéket; pl. becsléseknél nem

mondjuk, hogy a jószágok árát állapítottuk meg, hanem azok értékét. A hol a kétoldalú megállapodás hiányzik, már a nyelv tiltakozik az árkifejezés ellen; így szólunk valamely forgalomban nem levő jószág, valamely károsított tárgy értékéről, továbbá a nemzetvagyon értékéről stb. Árnál mindig tudjuk, hogy ez két szerződő fél megegyezésének eredménye. Ezzel nem ellenkezik azon tapasztalat, hogy az eladók gyakran akkép állapítják meg az árakat, hogy azokból nem engednek (szabott ár). Mert a szabott ár tulajdonképen csak egy árvélelem illetőleg ajánlat, mely csak akkor válik tényleg árrá, midőn a vevő azt elfogadja, és igen jól képzelhető eset, midőn a végleg megállapított ár az árajánlattól eltér. Ár továbbá csak az, a mi pénzben van kifejezve; más jószágokban kifejezett viszony esereérték.

Az árak kaleidoskopikus képét a következő főbb csoportokra lehet visszavezetni:

a) Smith különbséget tesz *névleges* és *tényleges* vagy tárgyi ár között; névleges árnak nevezi az árak kifejezését pénzben, tényleges vagy tárgyi árak kifejezését azon munkában, melyet azzal vásárolhatni. Ez utóbbi jobban dologbeli vagy javbeli árak nevezhető. A javbeli árak a pénzbeli ár mellett való megfigyelése abban találja jogosultságát, hogy gyakran valamely jószág pénzbeli ára változik, míg javbeli ára változatlan, mivel a változás a pénzérték változására vezetendő vissza, mely egyenlő kifejezést nyer minden jószág árában. Valakinek vagyonértéke pénzben esökkenhet vagy emelkedhetik, a nélkül hogy javainak mennyisége változott volna. Nagy fontossággal bír a javbeli ár különböző államok árainak összehasonlításánál, melyekben a pénz értéke különböző lehet, és még inkább különböző korszakok összehasonlításánál. Ha pl. a mai munkabérek értékét össze akarjuk hasonlítani a XVI. századbeliakkal, akkor nem elég azok pénzösszegét ismerni, hanem tudnunk kell azt, hogy az illető korszakban ama pénzösszeggel mennyi szükségletet lehetett kielégíteni, ha tehát régebben kisebb is volt a pénzbeli munkabér, lehet, hogy azért a munkás ama kisebb jövedelemmel több szükségletet elégíthetett ki. Így pl. tényleg a Hypolit codex adatai alapján nálunk az akkori munkabér buzában kifejezve, nagyobb volt a jelenleginél.

b) *Normal* (vagy *természetes*) és *piaczi* ár. A természetes ár alatt a nemzetgazdák azon árt értik, mely nem a piaez pillanatnyi alakulásainak eredménye, hanem azon alaptényezők kifejezése, melyek előnyök és áldozatok szempontjából, az árt alkották. A piaczi ár a kereslet és kínálat mindenhai összeműködéséből származó ár. A piaczi ár egyik

válfa a *tőzsdei ár*, a tőzsdei forgalom tárgyát képező áruknál, és az *árfolyam*, a tőzsdén jegyzett papírok és pénzürtékek ára.

e) *Határár* a leggyengébb, de még vételképes vevőtől függő ár.

d) *Előállítási, beszerzési, vételár*. Az előállítási ár a termelő költsége szerint alakuló ár, beszerzési és vételár, mely valamely jószág beszerzése illetőleg vétele alkalmából felmerült. E különbségek különösen jogi szempontból fontosak.

e) *Kedvelési* vagy *előszereteti* ár azon ár, mely indokolását csak egy vagy kevés vevő rendkívül magas, becsülésében találja, pl. valamely drága halott idegen kézben levő tárgyának legmagasabb ára.

f) *Szükségár* oly ár, mely az eladó kedvezőtlen helyzete folytán rendkívül alacsonyban van megállapítva.

g) *Kényszerár* minden oly ár, mely kényszerhelyzet eredménye.

h) *Leszállított, kedvezményi, vesztegető ár*. A leszállított ár a piaci árnál alacsonyabb ár; a kedvezményi ár azon ár, melyet az eladó azon vevőnek enged, ki állandó vevője; a vesztegető ár az, melynél az eladó könnyelműen elharácsolja árúit alacsony árak mellett.

i) *Évadár* olyan ár, mely a divatnak alávetett áruknál az évad idején számíttatik, míg annak végén ugyanazon áru sokkal alacsonyabb áron adatik.

k) *Szerződéses ár* alatt értjük azon árt, melyet két fél egy a jövőben lebonyolítandó üzletre vonatkozólag megállapít. A szerződéses és a szerződés teljesítése idejében létező piaci ár közötti különbség képezi az üzlet tárgyát.

l) *Brutto- és nettoár*. Bruttoár a mellékköltségekkel együtt, a netto már azok nélkül számított ár, esetleg bizonyos szokásos levonások eszközölése után.

m) *Rendes, átlagos, közepes, maximális, minimalis ár*. A rendes ár a rendes körülményeknek megfelelő, rendkívüli befolyásoktól ment ár; az átlagár több ártétel közepes értékéből számított ár; a közepes ár oly átlagos ár, mely a rendkívüli áralakulások elhanyagolásával számíttatott. A maximális ár a legmagasabb, a minimalis ár a legalacsonyabb ár.

n) Megkülönböztetünk végül *nagybani, kicsinybani, készpénz-árakat* stb.

2. Az árak ezen sokirányú alakulását megfejtí az ártörvény. Az ártörvény az ár alapproblemájának magyarázata. Ezen magyarázat első sorban a normalárral, másodsorban a piaci árral foglalkozik.

Az árak megállapításának három módja van: 1. *a verseny*, 2. *közös megállapodás*, 3. *felsőbb beavatkozás*. A verseny által leghelye-

sebben megállapíttatik az ár azon jószágoknál, melyek a tömeges termelés és fogyasztás tárgyát képezik, melyeknél tehát leginkább érvényesül a verseny, melyeknél igen sokan érdekelve vannak és igen gyakran, akár naponként, akár naponta többször árszámításokkal foglalkoznak. Ilyen czikkeknél folytonosan foglalkozik úgy a vevők, mint az eladók nagy tömege azzal, hogy az árt pontosan állapítsák meg; a vevők azon pontot keresve, mely a legolcsóbb beszerzést biztosítja, az eladók azon pontot keresve, mely a legelőnyösebb eladást biztosítja. Ezen műveletet folyton ismételve, mindenestre a lehető legnagyobb tájékozást szerzik mindazon körülmények iránt, melyektől a jószág ára függ. A mellett az ármegállapításra szükséges, hogy úgy a vevők, mint az eladók, bár ellentétes törekvésűek, összes reflexiói mégis ugyanazon eredményhez jussanak, különben ár és adásvevés nem jön létre. Az eladók ellenőrzik a vevőket, a vevők ellenőrzik az eladókat, vajjon szabatosan ítélnék az árt határozó tényezők fölött. Míg tehát így eladók és vevők egymással küzdenek, addig van még azonkívül minden csoporton belül egy másodfokú versenyzés, a mennyiben minden vevő az összes többi vevőktől fél, nehogy kedvezőbb ajánlatok által őt a jószág megszerzésétől megfoszszák; viszont minden eladó fél az összes eladóktól, nehogy ártjának eladásától őt elűssék. Ezen egymást kiegészítő, ellenőrző áramlatok eredménye, hogy az ár ily körülmények között a legszabatosabban állapíttatik meg és kétségtelen, hogy ennél pontosabban működő gépezetet az árak alakulására kigondolni sem lehet, mert az eredmény létesítéséhez két ellentétes irányból való kiindulás mellett mégis ugyanazon ponton kell találkozni. Mihelyt a vevők nézete szerint a jószág akár egy krajczárral kevesebbet ér, az eladók nézete szerint egy krajczárral többet, akkor már sem ár, sem adásvevés nem jöhet létre.

Közös megállapodás útján gyakran erre külön szervezett közegek által történik az ármegállapodás ott, hol a verseny kevésbé érvényesül, vagy nem kívánatos az érdekeket arra bízni, a nélkül, hogy a felsőbb beavatkozásra való hivatkozás szükséges volna. Ennek legfontosabb esetét látjuk a munkabérek megállapításánál a munkások és munkaadókból alakult közös szervek által. A hol magasabb érdekek forognak fenn, melyeknek védelme különben biztosítva nem látszik, ott az ármegállapítás felsőbb beavatkozás útján történik; az állam, törvényhatóság, község, vagy az azok által esetleg megbízott testületek szabják meg kötelezőleg az árakat. Ennek szüksége többnyire a fogyasztók védelmében rejlik; ez történik olyan korszakban, midőn a gazdasági élet fejletlensége mellett a verseny nem érvényesül; történik

egyres termelési ágakban, hol a verseny nem érvényesül, avagy érvényesülése mellett is a fogyasztók hátrányára kényszerhelyzetek keletkezhetnek; történhetik végül, ha bármi okból magasabb érdekek azt kívánják. Erre példákat szolgáltatnak a vasutak és egyéb szállítási eszközök viteldíjainak, a gyógyszerek árának, orvosi díjainak, stb. hivatalos megállapítása. Ezek az úgynevezett hatósági árak (díjak, taksák). Az ármegállapítás akármely módon történjék, ugyanazon gazdasági tényezők hatása alatt kell hogy végbe menjen és az áralakulás helyességének legmagasabb bizonyítéka abban rejlenék, ha bármely eljárás mellett az ár ugyanaz. Ezen czélhoz vezet az ármeghatározó tényezők alapos vizsgálata.

3. Az árelmélet terén az első nevezetes kísérlet Locke által tételt, ki azt az elméletet állítja fel, mely a legújabb időig legtöbb követőt talált, a kereslet és kínálat elméletét. Már sokkal kifejtettebb Stewart¹ elmélete, ki a kereslet és kínálat tényleges viszonyát kereste magyarázni, a mennyiben egyes tényezőket meghatározott, melyek a keresletre és kínálatra hatnak. Smith is a kereslet és kínálat elméletéből indul ki, felállítja a hatályos kereslet fogalmát és utal az előállítási költségekre, mint a természetszerű ár utolsó okára. Nagy fontosságra emelkedett Ricardo elmélete, ki a tetszés szerint szaporítható jószágok árát az előállítási költségekre vezeti vissza. Malthus ismét vissza megy a kereslet és kínálat képletére. Stuart Mill különösen a piaci ár kérdésével foglalkozik és annak nevezi azon árt, melynél kereslet és kínálat egyensúlyban van. A későbbi angol írók egy jelentékeny része pedig azon eredményhez jut, hogy a piaci ár törvénye nem is formulázható. Marshall különösen azon körülmények fejtegetésével foglalkozik, melyek a piaci ár eltérését a normálártól okozzák. A német írók között leginkább Hermann az, a ki az árelméletet jelentékenyen előmozdította az által, hogy nem éri be a kereslet és kínálat képletével, hanem keresi azon okokat, melyektől kereslet és kínálat alakulása függ. Az árelmélet magyarázata azután az előállítási költségek közelebbi meghatározásához vezetett. Az írók egy része tényleg a munkát értette, a másik a vállalkozó kiadásait, tehát azon összeget illetleg árt, melyet ő a munka és tőke közreműködéséért fizetett. Az első irányt képviselik különösen a socialisták s az utóbbit az újabb angol nemzetgazdák, kik így Ricardo eredeti tanát elhagyják. A kereslet és kínálat arányára nézve ismét vannak írók, kik az egyiknek vagy a másik-

¹ Roscher (Geschichte der Nationalökonomie 309. l.) említi Puffendorff elméletét, („Stewartig a legjobb.“).

nak semmi befolyást nem tulajdonítanak. A kik az árjelenségeknek az értékkel és a szükségletekkel való összefüggésére helyeznek súlyt, azok a kínálatnak nem tulajdonítanak befolyást; a kik ellenben az árban csak a termelési költségek kifejezését látják, azok csak a kínálatra fektetnek súlyt. Csak így érthető Ricardo elmélete is, ki a keresletnek semmi befolyást nem tulajdonít.¹ A kereslet szerinte csak előidézője a kínálatnak, de az ár magassága csak ettől függ. Ezen felfogáshoz annyira ragaszkodik, hogy egyenesen azt mondja, miszerint még akkor is, ha a kereslet a vasnak nagyobb értéket tulajdonítana mint az arany, ennek semmi eredménye nem volna; azért mégis a vasnak ára alacsonyabb volna mint az aranyé. A legújabb mozzanatot az ár-elmélet terén az exact iskola fellépése képezi, mely az árt a határértékből magyarázza és különösen a kereslet és kínálat működését vizsgálja. Legtöbb jelentőséggel bírnak azonban azon vizsgálódások, melyek egyes árjelenségekben követik az ártényezőök működését; ide tartoznak Mill, Cairnes, főleg pedig Marshall kutatásai, kinek főérdeme éppen egyes áralakulások beható vizsgálatában rejlik. Mily jelentőséggel bírnak ilyen kutatások, azt legjobban bizonyítja a tudomány fejlődése, melyben oly kiváló szerep jutott a nyers termények árát magyarázó elméletnek és azzal összefüggésben a földjáradéktannak.²

4. A szükséglet a forgalomban keresi azon árukat, melyek kielégítésére alkalmasak; viszont ugyanesak a forgalomba viszik a termelők termelvényeiket, hogy eladhassák. A forgalomban tehát két csoportot találunk, vevőket és eladókat, fogyasztókat és termelőket. A vevők illetőleg a fogyasztók képezik a *keresletet*, az eladók illetőleg termelők képezik a *kínálatot*. A keresletet képezik tehát azon egyének, kik bizonyos jószágot bizonyos helyen és időben venni óhajtanak; a kínálatot képezik azon egyének, kik bizonyos jószágot bizonyos helyen és időben eladni óhajtanak. A kereslet tehát együttal képviseli az összes a vétel céljából óhajtott árukat, a kínálat az összes eladásra szánt árukat. A kereslet és kínálat tehát mindig a tényleg mutatkozó forgalmi illetőleg cseretörekvések összesége. Kereslet és kínálat megkülönböztetése a pénz használatán alapszik. Minden kereslet természetesen együttal kínálat és megfordítva, és a cserében a kettőt nem is lehet megkülönböztetni. Azért némelyek a kereslet és kínálat helyett a „kölcsonös kereslet“ kifejezését használják. A pénzgazdaság mellett az egyik csoport pénzzel árukat keres, ez a kereslet, a másik csoport

¹ Letters from Ricardo to Malthus 1887.

² Az ár-elmélet történetéről lásd Zuckerkandl, Theorie des Pfeises, 1889.

árúkkal pénzt keres, ez a kínálat. Kereslet és kínálat együttvéve képezik a *piacot*. A piac terjedelme igen különböző; némely árú piacza az egész világ, másoké csak egy szűk gazdasági terület. Idő tekintetében is különböző a piac terjedelme, a mennyiben majd csak a létező árúkkal eléghető ki a szükséglet, majd a még készitendőkkel is; ezek között ismét különbség van, a mennyiben a még készitendők elkészítéséhez hosszabb vagy rövidebb idő kell.¹

A kereslet és kínálat tekintetében megkülönböztetjük: 1. a *szabad* és *kötött* keresletet és kínálatot. Szabad a kereslet és kínálat addig, míg egymást keresik és míg e tekintetben akadály fenn nem forog. Egy része a keresletnek és kínálatnak azonban kötött, főleg szerződések által; pl. egy gyár, egy földbirtokos évekre adja el termelvényeit; egy része az e termelvényekre irányuló keresletnek és kínálatnak tehát nem fog érvényesülni és így az áralakulásnál közvetlen hatást nem gyakorol. 2. Megkülönböztetjük továbbá a *föltétlen* és *föltételes* keresletet és kínálatot. Egy része a keresletnek és kínálatnak ugyanis maga is függ az ártól, és minden árnál, mint látni fogjuk, máskép alakul kereslet és kínálat; sőt egy jelentékeny része a keresletnek-kínálatnak föltételes. Azonban egy része a keresletnek-kínálatnak föltétlen és ez a rész az, mely gyakran sajátyszerű áralakulásokat idéz elő. 3. Az *egyszerű* és *összetett* keresletet. A kereslet vagy elszigetelt, vagy tömeges, egy személyből indul ki, vagy több személyből. A szükséglet szempontjából pedig egyszerű a kereslet oly áru után, mely csak egy czélra szolgál, összetett, a hol az áru különböző czélra szolgál, mert ez utóbbi esetben az egész keresletet csak úgy ismerjük, ha az összes különböző irányú szükségletek által okozott keresleteket ismerjük. 4. Az *egyenes* és *közvetett* keresletet. Az egyenes kereslet irányul oly árú felé, melyek fogyasztásnak szolgálnak, pl. a kereslet kenyér iránt; a közvetett kereslet irányul azon árú felé, melyekből amaz előállítatik; a mi példánkban tehát a kereslet liszt, só, tüzelőanyag, munka stb. után. 5. *Összekötött* keresletet és kínálatot. Minden kereslet kész árú után kereslet az azok előállítására szükséges javak után; tehát a kereslet liszt után egyuttal kereslet liszt, só, tüzelőanyag, munka stb. után. *Összekötött* kínálatnak nevezzük azon kínálatot, mely az egyazon termelési folyamatból származó árúban mutatkozik, a mely esetben az egyiket a másik nélkül nem lehet termelni, és az egyiknek termelése nem drágább, mint az összesé; pl. zsir és hús. 6. *Összetett* kínálat

¹ Marshall, Principles, 389. 1.

a kínálat oly különböző árúban, melyek ugyanazon szükséglet kielégítésére alkalmasak.¹

Áttérvén a kereslet és kínálat működésére, mindenekelőtt különbséget kell tenni egyfelől általános kereslet és kínálat között, másfelől egyes árúban alakuló kereslet és kínálat között. Az általános kereslet és kínálat tulajdonképen csak ugyanazon jelenséget jelenti különböző szempontból; az összes árúk egyik oldalról a keresletet képezik, másik oldalról a kínálatot. Ebből az következik, hogy az általános kereslet és kínálat nem egymástól független két különböző jelenség, hanem egymással összefüggő, sőt egymástól függő jelenség. Ebből pedig az következik, hogy az egyiknek emelkedése vag csökkenése egyúttal a másiknak emelkedését vagy csökkenését jelenti. A kereslet sohasem emelkedhetik a nélkül, hogy egyúttal a kínálat is emelkedjék. Egyes árúkra vonatkozólag azonban természetesen eltérően alakulhat kereslet és kínálat, de a hullámzásokat azon törvény szabályozza, hogy a kínálat az ár útján egyensúlyba törekszik helyezkedni a kereslettel.² A kereslet és kínálat befolyása alatt az ár úgy alakul, hogy az a kereslettel egyenes, a kínálattal fordított viszonyban áll: azaz mennél nagyobb illetőleg kisebb a kereslet, annál nagyobb illetőleg kisebb az ár, mennél nagyobb illetőleg kisebb a kínálat, annál kisebb illetőleg nagyobb az ár. Azonban megjegyzendő, hogy a kereslet és kínálat hatása az árban nagyon változó. Általában a kínálat befolyása nagyobb mint a keresleté, mert biztosabb iránya és szabatosabb mértéke van, mint a szükséglet által vezetett keresletnek; de egyes árúk és szükségletek, valamint a forgalom szervezése szerint is különböző kereslet és kínálat befolyása. Bizonyos esetekben a kínálat válozatlanul megállapítja az árt, a kereslet csak elfogadhatja, vagy lemondhat a vételről, pl. könyveknél.

Azonban ha e szabály egészben véve igaz is, tekintve a piaczenyleges állapotát, még nem magyarázza azon változásokat, melyek a termelés átalakulásával járnak. Itt t. i. a következő eseteket kell megkülönböztetni.³ Ha a nagyobb keresletnek tárgya oly árú, melyből ugyanazon költségekkel többet is lehet előállítani, a nagyobb kereslet kielégítést fog találni áremelkedés nélkül. Ha a nagyobb kereslet tárgya oly árú, melyből nagyobb mennyiség előállítása nagyobb költséggel jár, az ár emelkedni fog. Ha a nagyobb kereslet tárgya végül oly árú,

¹ Marshall, Principles, 430. l.

² Cairnes, Some leading principles, 42. l.

³ Marshall, Principles, 498. l.

mely a termelés nagyobbodásával olesóbban állitható elő, az ár esőkkenni fog. A nagyobb kínálat szabály szerint az árak esőkkedéséhez vezet, de különböző arányban. Tekintetbe veendő az is, hogy vannak árúk és szolgálatok, melyeknél a keresletre nézve az ár nem irányadó; így pl. orvosságok, koporsók, sírok nem fognak nagyobb keresletet támasztani, ha olesóbbak is és nem nélkülözhetők, ha drágák is. Számos árúnál és szolgálatnál a körülmények döntenek; a születések, esketések sem lesznek számosabbak, ha nem kell díjat fizetni stb. Árvíz, járvány, tűzvész idején felmerülnek bizonyos szükségletek, melyek az áráktól egészen vagy jóformán függetlenek.

Közelebbről vizsgálván kereslet és kínálat hatását, fontos az, hogy minden áralakulás csak a kereslet és kínálat egy töredékére vezetendő vissza, azaz, nem a kereslet és kínálat összakarata jut az áralakulásban kifejezésre, hanem csak egy részének. Bármilyen nagy legyen a kereslet, mely pl. hajlandó egy háztelekért itt a fővárosban 1000 koronát adni □ ölenként, mihelyt egy jön, ki 1200 koronát ad, ez határozza meg az ily telkeknek az árát; és megfordítva, bármily nagy legyen a kínálat azon része, mely egy métermázsa almaért 20 koronát követel, mihelyt valaki 18 koronáért adja, ennek a szava fogja az árt szabályozni.¹ Igen jól láthatni azt értékpapiroknál. Azok nagy száma, kik a megállapított árfolyam mellett vesznek vagy adnak, nem gyakorol befolyást az árakra; de mihelyt akad néhány, ki annál többet ígér, vagy annál olesóbban adja el, ez az árt megtámadja. Azonban az ár mindig oly ponton állapíttatik meg, melyen kereslet és kínálat egyensúlyba helyezkedhetnek és helyezkednek is.²

5. A kereslet és kínálat működését legjobban ismerhetni fel, ha előbb az egyszerű, aztán a bonyolultabb forgalmi eseteket vizsgáljuk.³

Az elszigetelt csere, melynél csak egy a vevő, egy az eladó, tehát a csere létre nem jöttében mindegyik maga kénytelen a cserébe

¹ Jevons, Theory of political economy, 107. l. It is only comparatively insignificant quantities of supply and demand which are at any moment operative on the ratio of exchange.

² A piaci ár azon zónában állapíttatik meg, melyben kereslet és kínálat egymást egyensúlyban tartják. (Böhm, Kapital, II. 225.)

³ A kereslet és kínálat mechanikáját különösen az újabb exact irány vizsgálta (Lásd Walras, Jevons, Menger, Böhm, Wieser dolgozatait, Voigt értekezését a tübingai folyóiratban stb). Mindamellet nem csatlakozhatunk Böhm azon nézetéhez, hogy a keresletben és kínálatban rejlik az ár alaptörvénye, mert az csak külső megjelenése azon mélyebben fekvő okoknak, melyek az áralakulást befolyásolják. A kereslet és kínálat törvényét ezért az áralakulás *külső törvényének* nevezhetjük, míg a kereslet és kínálat tényezőinek törvénye az áralakulás *belső törvénye*.

ajánlott jószágot használni, az ár úgy alakul, hogy mindegyik tekintetbe veszi azon legmagasabb előnyt, melylyel egyfelől az általa átengedendő, másfelől az általa megszerzendő jószág reá nézve bir. Csak ha a kettő közötti különbség szerint a beszerzendő jószág értéke nagyobb, létre jöhet a csere és pedig akkép, hogy a beszerzendő és cserélendő jószágok legmagasabb értékei átlagában fog az ár megállapodni, mely mellett a csere lehetséges. Ha a cserélendő jószágokat a és b -vel jelöljük, és a -nak legmagasabb értékét úgy állapítjuk meg, hogy a tulajdonosára nézve a_1 , az esetleges vevőre nézve a^2 , hasonlóképen b legmagasabb értéke a tulajdonos részére b_1 , az esetleges vevő szempontjából b^2 , akkor a csere létrejöhet, ha $a_1 < b^2$ és $a^2 > b_1$. Ellenkező esetben a csere nem jöhet létre, mert a két félre nézve közömbös. Kivételesen létrejöhet azonban akkor is, ha az egyik félre nézve közömbös ($a_1 = b^2$), de nem hátrányos, a másikra nézve pedig előnyös ($a^2 > b_1$). Az ár tehát a legmagasabb értékítéletek átlagának fog megfelelni. Ha az árú a tulajdonosra nézve semmi értéket nem képvisel, akkor azt minden áron oda fogja adni, mert minden csere reá nézve csak előnyös lehet.

Ha a csere nem elszigetelt, hanem ugyanazon árút többen keresik és többen kínálják, akkor a fentebbi esethez képest az ártörvény csak annyiban változik, hogy az ár úgy fog megállapíttatni, a hogy az a legkedvezőbb értékítéleteknek megfelel. Ez azon ár lesz, mely mellett a csereképes egyének a lehető legkevesebb áldozattal megszerzik a szükségletre kívánt árúnak lehetőleg megfelelő mennyiségét. Ez úgy éretik el, hogy mindenki az alkut kezdi a legkisebb ajánlattal és azt addig emeli, a meddig az szükséges, hogy az árút megszerezze, a mennyiben az reá nézve értékesebb, mint azon jószág, melyet cserében ajánl.¹

Böhm² következőkép szövegezi a kereslet és kínálat törvényét:

a) Mindenki csak akkor fog cserélni, ha a csere előnyt nyújt; mindenki inkább kisebb előnnyel fog cserélni, mint minden előnyről lemondani.

b) Csere csak oly személyek között jöhet létre, kik a cserélendő tárgyakat ellenkezően becslik.

c) Azon cserélő fél a legesereképesebb, mely saját jószágát a legalacsonyabban, az idegen jószágot a magáéban a legmagasabban becsli.

¹ Lásd Voigt, Der ökonomische Werth der Güter (Zeitsch. f. Staatswiss. Tübinga, 1892); továbbá a fent említett írókat.

² Kapital, II. 201. l.

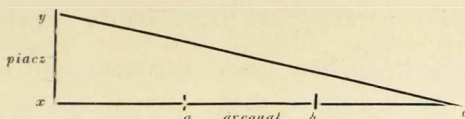
d) Elszigetelt eserénél az ár oly határok között állapodik meg, melynek felső vonalát az ár becsértéke a vevő szempontjából képezi, alsó vonalát annak becsértéke az eladó szempontjából.

e) Ha csak a vevők részén van verseny, akkor azok fogják az árut venni, kik annak értékét legmagasabbra becsülik és az ár felső határa a vevők becslése, alsó határa a legesereképesebb, de már a vételből kizárt versenyző becslése.

f) Ha csak az eladók részén van verseny, akkor ismét a legesereképesebb jut célhoz, azaz az, ki jószágát legalacsonyabban becsüli. Az ár felső határa a legesereképesebb, de már kizárt eladó kínálata, alsó határa az eladó kínálata.

g) Kétoldalú versenynél az ár felső határa az utolsó, még esereképes vevő és a legesereképesebb, de már kizárt eladó becslései által, alsó határa a legkevésbé esereképes, de még eserelő eladó és a legesereképesebb, de már kizárt vevő becslése által; vagyis a piaczi ár magassága függ a két határpár egyéni becslésének magasságától. Az ár tehát mindig a piacon találkozók subjectiv becslések eredménye.

6. Valamint minden gazdasági jelenségnél, úgy az árnál is figyelembe veendő, hogy minden jelenségnek két oldala van; okozat előzményéhez képest, de oka következményének; saját okának okozataként szerepel és azt módosítja. Az ár is visszahat a keresletre és kínálatra. Minden árnak más aránya a keresletnek, és más aránya a kínálatnak felel meg. Ha pl. a cukor ára 10% -al emelkedik, a kereslet és kínálat szabály szerint módosulni fog, amaz csökken, emez emelkedik; az ár a kereslet és kínálat egy új egyenletét fogja előidézni. Ama példában a 10% -al való emelkedésnek ugyanis oka lehet vagy az, hogy a kereslet nagyobb lett, vagy a kínálat kisebb lett, szóval az eddigi egyensúly kereslet és kínálat között megzavartatott. A 10% -al magasabb ár mellett kereslet és kínálat ismét jobb egyensúlyba fognak helyezkedni, mivel vagy a kereslet csökkenni, vagy a kínálat emelkedni fog; a 10% -nyi áremelkedés csak akkor állandósul, ha oly tényezők következménye, melyek mellett a kereslet és kínálat aránya nem módosulhat ismét át. És ez esetben a magasabb ár addig marad, míg új körülmények nem lépnek működésbe. Ha az említett áremelkedés csak a kínálatot emeli, a keresletet érintetlenül hagyja, akkor az ár ismét csökkenni fog. Minden ár új alakot ad a keresletnek és kínálatnak, mit legjobban a következő ábrából láthatni.

Ha az ár = 0, akkor a piacz (xy) a legnagyobb, ha az ár xc , azaz legmagasabb, akkor a piacz = 0.

Minden árnak tehát befolyása van a kereslet és kínálat újabb alakulására. Különösen nagy lesz e hatás olyan árúknál, melyeknél a kereslet és kínálat gyorsabb átalakulására számíthatni.

A kereslet emelkedése valamint a kínálat csökkenése egyformán az ár emelkedésére hatnak; viszont a kereslet csökkenése és a kínálat emelkedése csökkentőleg hatnak az árakra. Ha másfelől az ár hatását vizsgáljuk, úgy emelkedő árak a keresletet lenyomják, a kínálatot buzdítják, ellenben esökkenő árak a keresletet emelik, a kínálatot csökkentik. Magas áraknak e szerint kedvezőtlen hatásuk az, hogy nehezítik a fogyasztást, bár bizonyos körülmények között ép e hatás előnyös és kívánatos, hogy a piacz nehezebb ellátása mellett a fogyasztás takarékosabb legyen, pl. drágaságok idején. Ellenben a fogyasztás szempontjából jó hatása a magas áraknak, hogy a kínálatot nagyobbítják. Alacsony árak fokozzák a fogyasztást, csökkentik a kínálatot; azonban végeredményben ismét a fogyasztás egészségtelen kiterjesztését idézhetik elő; a kínálatot új olcsóbb termelési módok feltalálásához vezetheti. Általában előnyösebbek az alacsony árak, mert a termelés könnyűsége, termelékenysége mellett tanúskodnék; kedvezőtlenek csak akkor, ha túltermelésből, vagy a fizetési képesség hiányából származnak. Viszont a magas árak sem mindig kedvezőtlen tünetek, ha ugyanis a fogyasztás és fizetési képesség nagy emelkedéséből származnak.

7. Igen fontos annak megállapítása, mely árúkat képezik a kínálatot. Mert nem lehet csak azokat tekintetbe venni, melyek tényleg már és még forgalomban vannak, már azért sem, mert vannak árúkat, melyek addig nem jönnek forgalomba, míg a kereslet nem jelentkezett. A kínálat megállapításánál tehát azon jószágokat is kell tekintetbe venni, melyek előkészítésben vannak. Másfelől még a fogyasztás körébe átment javak is bizonyos árak mellett ismét forgalomba bocsáttatnak, a kínálat köre tehát bizonyos körülmények között ezektől is függ. Ha tehát megkülönböztetjük az előkészítésben levő árúkat, a forgalomba vezető árúkat, a forgalomban levő árúkat és a fogyasztásban levőket, mindezek bizonyos befolyást gyakorolhatnak az árakra, de különböző mértékben. Legközvetlenebb természetesen a forgalomban

levő árú befolyása; nevezzük azt ζx ; kisebb a forgalomba lépendők befolyása; az legyen $\frac{\zeta x}{2}$; még kisebb a termelés alatt levőké $= \frac{\zeta x}{4}$;

és legkisebb a forgalomból a fogyasztás körébe átlépetteké $\frac{\zeta x}{16}$ a hol x az árú egységét jelenti, ζ az ármeghatározó együtthatókat; e szerint, ha m, m_1, m_2, m_3 -al a megfelelő mennyiségeket jelöljük, akkor az összkínálat befolyása

$$\zeta m x + \frac{\zeta m_1 x}{2} + \frac{\zeta m_2 x}{4} + \frac{\zeta m_3 x}{16}.$$

8. A kereslet és kínálat összetett tényezők, egyszerű fogalmak igen bonyolult jelenségek megjelölésére. Az árelmélet csak akkor tekintheti feladatát megoldottnak, ha a keresletet és kínálatot és azok hullámozását magyarázta, azaz azon tényezőket felismerte, melyek a keresletet és kínálatot vezetik.

Az ár a cserélendő árú összes értéktényezőjének egyenlete. Mint ilyen az ár oly egyenlet eredménye, mely által a cseregazdaság terén a munkamegosztás által elválasztott foglalkozások számára a lehető legnagyobb előny elérése biztosított. Minthogy az ár által a termelés visszavezettetik a fogyasztásra, illetőleg a fogyasztás mérvévé válik, egyúttal mértékét adja annak, mennyiben valósították a cserélő felek gazdasági tevékenységök értékét. Minthogy az árra ható körülmények igen különbözők, az ár mozgalmának is igen szövevényesnek kell lenni. Mindenek előtt kétféle mozgalmat különböztethetünk meg; először érvényesül egy folytonos hullámozó mozgalom, majd le-, majd fölfelé, mely a hullámmozgás jellegével bír; azonkívül tapasztalunk oly mozgalmat, mely majd tartósabban fölfelé, majd tartósabban lefelé irányul. Ezen mozgalom ismét különböző jelleggel bír, vagy gyorsított, vagy lassított. A legtöbb esetben ez utóbbi fog mutatkozni, mint minden ellentálló mediumban végbemenő mozgalomnál. Ezen két ármozgalom mellett mások is érvényesülnek, azok irányát majd megerősítve, majd lassítva. A tartósan és pillanatnyilag ható ármozgalmak találkozásából is sajátos jelenségek eredményeznek, melyeket legjobban egy a hullámozási sikot változtató rezgő húr képében ábrázolhatunk. Megjegyzendő továbbá, hogy a különböző árú is eltérő árjelenségeket mutatnak. Vannak árú, melyek árhullámozása egyforma, vagy legalább nagyon hasonló, és egymással párhuzamos; vannak árú, melyeknek árhullámozása egymásra hat, egymást előidézi, mint hasonhangú hurok rezgése; vannak ismét árú ellentétes árhullámokkal. Gyakran tapasztalhatni, hogy az ármozgalom szakadozott stb.

Az ártényezők nagy csoportját jobban tekintjük át, ha azokat osztályozzuk. E szerint vannak mindenekelőtt első-, másod-, harmadrendű stb. ártényezők; általánosak és részletesek; egyetemesek és helyiek, tartósak és időlegesek, nyíltak vagy lappangók; közvetlenek és közvetettek; egyszerűek és összetettek; gyorsan és lassan működők stb.

Az ártényezők közelebbi vizsgáldását megelőzőleg, néhány megjegyzést kell tennünk a *fizetési képesség* és az áralakulás közötti összefüggésről. Számos író a fizetési képességet az ártényezők közé sorozza. Azonban ez következőkép értendő. A legtöbb esetben a fizetési képesség csak előfeltétele a keresletnek a nélkül, hogy a nagyobb-kisebb fizetési képesség az árakat változtatná. Hiszen az annyit jelentene, mintha egy remekmű szépsége *A, B* aesthetikai érzésétől függne, mely csak szükséges *A, B*-nek, hogy azt élvezze. A fizetési képesség is csak előfeltétel arra, hogy valaki vehessen. Azonban vannak esetek, melyekben tényleg az árak a fizetési képesség szerint változnak. Így pl. a vasúti díjak megállapításánál befolyást engednek az árúk értékének, mert a szerint könnyebben vagy nehezebben viseli el a szállítási díjakat; katonáknak, deákoknak, szegényeknek is alacsonyabban állapítják meg a díjakat. A fizetési képességnek továbbá befolyása van a személyes szolgálatok árának megállapítására; ügyvédet, orvost, némileg eselédet is mindenki fizetési képessége szerint fizet. A fizetési képesség továbbá nagyobb befolyást mutat oly árúknál, melyek fényűzésre szolgálnak, a mennyiben ezek beszerzése főleg ezen körülménytől függ. A fizetési képesség befolyása mutatkozik továbbá rendkívüli időkbén; ostrom alatt levő városban csak a nagy fizetési képességgel bírók vehetnek;¹ nagypénteken, midőn mindenki halat akar enni, annak ára akár kétszeresére emelkedik és határát csak a fizetési képesség szabja meg. Sajátságos eset az, midőn épen a nagyobb fizetési képességgel bírók olcsóbban vásárolnak. Ez több körülménynek lehet következménye. Először annak, hogy értelmesebbek, jobban ismerik a piacot, a legjobb forrásokat, jobban alkudoznak stb. Továbbá gyakran következménye annak, hogy a kereskedők nagy súlyt fektetnek arra, hogy gazdag és előkelő kliensekkel hivalkodhassanak; a kereskedőnek egyébként hasznára van, ha mondhatja, hogy *X, Y* főherczeg

¹ Az utolsó párisi ostrom alatt (1870/71.) pl. egy tojás ára 5 frank volt, egy pulykáié 100, egy nyúlé 80, egy macskáié 25, egy patkányé 3 frank stb. Szegeden az árvíz után nagy kereslet volt mindenféle árúk után, minek következtében az árak jelentékenyen emelkedtek.

vagy főherczegnő az ő vevője. Sőt az is lehet, hogy szegényebbeknek drágábban szabja az árt, mert nem látja szívesen, hogy hozzá jönnék. A nagyobb fizetési képességgel bírók különben még azon előnyben részesülnek, hogy mindazon árukat, melyek a szegény ember szükségleteire is szolgálhatnak, minthogy ezeknek a fizetési képessége irányadó — és különben is az ezek által okozott nagy kereslet az ősőbb nagybani termelés alapja — ők is ősöbben kapják, mintha az ár az ő fizetési képességek szerint alakulna.

A fizetési képesség befolyása mutatkozik a készfizetési áraknál, melyek többnyire alacsonyabbak azoknál, melyek hitelvásárlásoknál számíttatnak. Sőt gyakran igen nagy különbségek mutatkoznak, különösen ott, hol feltehető, hogy könnyelműen és nagy mérvben hitel igénybe vétetik. (Szinésznők, gavallérok ruhaszámlái stb!)

A fizetési képesség általános ártényezőnek csak azon értelemben tekinthető, melyben azt Cairnes veszi, a midőn az a kereslet által felajánlott összes javakat jelenti; ha ezt értjük a fizetési képesség alatt, akkor természetes, hogy az összes vásárolható áruk az összes ajánlt áruk mennyiségétől függ, sőt nemesak attól függ, hanem azzal egyenesen azonos.

A fizetési képesség *általános* vagy *viszonylagos*. Általános fizetési képesség az, mely egyszerűen a szükségesek összegben talál kifejezést, a viszonylagos fizetési képesség az, mely egyúttal a szükségletkielégítési rendjét tartja szem előtt. Így pl. egy díjnok, a kinek napi három korona jövedelme van, ugyan bír általános fizetési képességet arra, hogy egy hason árú zártszéket vehessen a színházban, de nincs viszonylagos fizetési képessége, mert azon jövedelemből a szükségletek észszerű sorrendje szerint előbb más szükségleteket kell kielégíteni, melyeknek csillapítása után nem is marad semminemű fizetési képessége. A viszonylagos fizetési képesség foka emelkedik a jövedelem nagyságával, viszont csökken is azzal, minek fontos következménye abban látható, hogy a magasabb rendű szükségletek kielégítésére szolgáló áruk áralakulására csak a nagyobb jövedelmi illetőleg társadalmi osztályoknak van befolyásuk.

A fizetési képesség befolyására már Stewart, Pagnini, Storch és mások figyelmeztettek; Malthus és Mill is hangsúlyozzák. Sőt Stewart már kifejezést ad azon fontos eszmének, hogy a fizetési képesség ismét függ a jövedelemeloszlástól, mely eszmét újabban túlozva oda formulázták, hogy az ár csak a jövedelemeloszlás függvénye. De a jövedelemeloszlás befolyása abban félre van ismerve. Változtatlan jövedelemeloszlási rendszernél a jövedelemeloszlásnak, tehát a fizetési képességnek,

befolyása nem lehet; ez csak akkor nyújt felvilágosítást az áralakulás és a kereslet változásáról, ha a jövedelemeloszlási rendszer maga változott. Hogy számos jószág ára változnék, ha pl. csupán kis jövedelmek volnának, vagy csupán nagy jövedelmek, avagy csak középszerű jövedelmek, az kétségtelen. De addig, míg a jövedelemeloszlás módja nem változik, addig az csak a fizetési képességen át hathat az árakra, mely befolyás maga is korlátolt.

A fizetési képességre támaszkodó kereslet *hatályos keresletnek*¹ nevezetik, mert csak ennek lehet hatása az áralakulásra. A fizetési képességet nélkülöző kereslet egészen platonikus. A fizetési képességen kívül még a fizetési szándékot is említhetni, a mennyiben olyan vevőknek, kiknek fizetési szándékában az eladók kételkednek, mindig drágább árakat számítanak.

Mindezeket összefoglalva, azon eredményhez jutunk tehát, hogy vannak ugyan esetek, melyekben a fizetési képesség közvetlenül hat az áralakulásra, de rendes körülmények között az csak föltétele és előzménye az alakulásnak, nem oka.

Megjegyzendő itt is az, hogy valamint a fizetési képesség hat az árakra, úgy megfordítva az ár szerint változik a fizetési képesség.

9. Attérvén az árra ható tényezők vizsgálatára, mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy mások a keresletre, mások a kínálatra ható tényezők, a miből azonban nem szabad azt következtetni, hogy a keresletre ható tényezőket a kínálat, illetőleg a kínálatra ható tényezőket a kereslet teljesen figyelmen kívül hagyhatja. Sőt ellenkezőleg; a kereslet kénytelen a kínálat, a kínálat kénytelen a kereslet helyzetét ismerni és méltányolni, különben az ármegállapítás nem lehet észszerű. A keresletre ható tényezők közül első sorban tekintetbe jön a jószág értéke a szükségletkielégítés szempontjából. A kereslet a jószág árának megállapításánál a szükségletből indul ki, mely e jószaggal kielégítettik, illetőleg melyet azzal kielégíthetni remélnek. A szükséglet terjedelme, sürgőssége, ereje dönt a jószág ára fölött a kereslet részéről. Az árelmélet ezen része eddig eléggé el volt hanyagolva, újabban különösen a határérték-elmélet képviselői (Gossen, Jevons, Menger, Böhm, Wieser, Marshall) nagyobb figyelemben részesítették az árelmélet ezen oldalát. Itt mindenekelőtt a Gossen-féle szükséglettelítési törvény említhető. E törvény azon tapasztalaton alapszik, hogy egy-egy szükséglet kielégítésével összekötött érzetek ereje igen különböző a kielégítettség foka szerint. A szükséglet minden egyes részének kielégítésével

¹ E kifejezés már Smithnél fordul elő.

a még fenmaradó szükséglet kielégítésére szolgáló javak értékét kevesebbre becsüljük. Az emberi test bizonyos hőfokot igényel; a javak azon része, mely a legsürgősebb szükségletet ez irányban kielégíti, nagyobb értékkel bír, mint az, melynek a jelentősége a szükséglet szempontjából már kisebb. Marshall a csökkenő hasznosság törvényének nevezi e jelenséget; minden a javak készletéhez járó növedéknek kisebb a hasznossága. Az a növedék, melynél már kétes, vajjon a vele járó haszon megérdemli-e a megszerzésével járó fáradságot, határnövedéknek, a vele járó hasznosság határhaszonnak nevezetik.¹ A határhaszon szabályozza a kereslet részéről az árt, és minthogy az a javak mennyiségével csökken, a jószágnak a keresletre irányadó árának csökkenni kell.² Innét van, hogy minden jószágból a kereslet növekedhetik, ha az ár csökken, mert akkor az ár a csökkenő hasznóértékkel lépést tart. Ha pl. a hektoliter bor ára 50 korona, akkor egy borkedvelő évi szükségletét a maga és családja számára 5 hektoliterben állapítja meg, mert ez esetben az 50 korona hektoliterenként éppen megfelel a határértéknek; azon szükségletkielégítési többletnek, mely az ötödik hektoliterrel össze van kötve, még tulajdonít 50 korona jelentőséget. De a hatodik hektoliternek a határértéke már kisebb, azért tehát az 50 korona ár mellett azt nem veszi, de venné, ha az ár lemenne 40 koronára. Azért az 50 korona képezi a kereslet részéről ez esetben a határárt. Ha pedig a határérték csökkenésének az ár megfelel, akkor a kereslet emelkedik. Azért a kereslet következő skálát mutat:

50 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 5 hektoliternél nem lehet nagyobb;

40 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 10 hektoliternél nem lehet nagyobb;

30 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 20 hektoliternél nem lehet nagyobb;

20 korona ár mellett olyan a határérték, hogy a szükséglet 30 hektoliternél nem lehet nagyobb stb.

Látni ebből, hogy a kereslet hat az árakra, de hogy az ár is visszahat a keresletre és minden árnak más-más kereslet felel meg.

¹ Principles, 150. 1.

² Ezért tapasztalhatni a piacon árcsökkenést oly árúknak, melyekből egyszerre nagy mennyiség hozatik forgalomba. A kínálat tehát ezt lehetőleg kerülni fogja. Ha pl. az állam tetemes birtokokat akar eladni, akkor nem szabad azokat egyszerre kínálni, különben nagyon lenyomja a földbirtok árát, mi nemcsak az állam szempontjából, de a magánosok szempontjából is káros.

Különösen fontos e tekintetben a kereslet ruganyossága, a mennyiben attól függ, mily arányban fog a kereslet apadni az árak emelkedésével, milyen arányban emelkedni az árak esökkenésével. Általában áll az, hogy a kereslet ruganyossága legnagyobb középárak mellett, legkisebb magas és alacsony árak mellett; az előbbi esetben ugyanis a kisebb áresökkenés még nem elég a szükséglet fejlesztésére, az utóbbi esetben pedig már nem szükséges.

A kereslet szempontjából mindezek alapján az ártörvény akkép hangzik, hogy a javak ára fordított viszonyban áll azok határértékéhez, azaz oly árúból, melynek határértéke csekély, többet kell adni oly árú beszerzése céljából, melynek határértéke magas, és az ár-egyenlet úgy fog alakulni, hogy a kölcsönös kereslet a legnagyobb előny megvalósításához vezessen.

10. A kínálat részén az első és legfontosabb ártényező az úgynevezett termelési költség vagyis a javak értéke a termelés szempontjából. A javak értékében — tehát árában is — mint láttuk, találkozik az élvezet és az áldozat ^{száma} eleme. Az áldozat legegyszerűbb kifejezését a munkában találjuk, Gazdasági hatására nézve egészen közömbös, vajjon e munka oly javakban van megtettesítve, melyek közvetlenül tesznek szolgálatot, azaz fogyasztatnak, avagy közvetve, vagyis termelésre szolgálnak. A termelésre fordított javak rendeltetése is az, hogy egy későbbi időpontban a fogyasztásnak szolgáljanak, vagy azt előmozdítsák. Tehát minden jószág nyeri a fogyasztás viszonyából értékét és ugyane viszony irányadó az azok megszerzésére fordított munkára nézve. Azért az a munka is, mely az előállított jószágban meg van testesítve, értékét egyfelől azon szükséglettől nyeri, melynek kielégítésére fordítatik, másfelől a munkás illetőleg termelő részéről azon szükséglettől, melynek kielégítésétől magát megfosztja, midőn jószágokat nem fogyasztásra, hanem termelésre fordít. A termelési költségben is tehát a termelési javak értéke lappang, t. i. azok értéke egyfelől azon szükséglet szempontjából, mely azzal kielégíthető lett volna, másfelől a termelés szempontjából. Azonban e kettőnek ismét egyenlőnek kell lenni, mert ha amaz nagyobb, akkor nem fordítatik az illető jószág termelésre; az ellenkező eset nem igen következhetik be.

Mint hogy a termelési költség tehát nem egyéb, mint a javak értéke a termelés szempontjából, a termelési költség tana csak egy részleges alkalmazása az értéktannak; a kínálatra ható legfontosabb tényező csak más oldala a keresletre ható tényezőnek.

Más helyen érintettük már azon eltéréseket, melyek a termelési költségek fogalmánál felmerültek. A termelési költségek elmélete Ri-

cardotól származik.¹ Ricardo a termelési költségek alatt a javak előállítására fordított munkát és tőkét érti. Ricardo határozottan kiemeli Smithtel szemben, hogy ő a javak termelési költsége alatt nem a termelők jutalmazását, hanem azok fáradozását érti.² Mill ezen elméletet elfogadta, azonban nagy zavart okozott az által, hogy munkájának egyik helyén ezen elmélettől annyiban eltér, a mennyiben a munkát és tőkét, munkabérrel és tőkekamattal véli helyettesíthetőnek.³ Ebből indul ki Cairnesnek Mill ellen intézett támadása, mely szerint Mill két teljesen ellentétes fogalmat, költséget és jutalmat, áldozatot és ellenszolgáltatást összetéveszt.⁴ „A gazdasági gondolkozás egész köréhez tartozó eszmék között — mondja Cairnes — nem található ellentéteesebbet, mint a költségeket és a költségek jutalmazását, az ember által a termelés érdekében tett áldozatokat és ezeknek a természet által adott jutalmazását. Minden gazdasági haladás a kettő közötti arány változtatásában áll; abban, hogy a jutalom a költséghez viszonyítva emelkedjék, vagy a költség a jutalmazáshoz képest esökkenjen. Költségek és jutalmazás gazdasági ellentétek, oly annyira, hogy csekély költség és magas jutalom azonos kifejezések“. Ezen tévedés szorosán összefügg azzal, mint Cairnes mondja, hogy a társadalmi gazdaságtan kénytelen a közönséges élet és különösen a kereskedelmi világ kifejezéseit elfogadni, itt pedig a költség alatt a gyáros illetőleg vállalkozó kiadásait értik. Megjegyezzük, hogy különösen a „költség“ kifejezés tévútra vezet; a „termelési áldozatok“ kifejezését kellene inkább használni, mert költség alatt csakugyan rendszeren pénzbeli kiadásokat értenek. A Cairnes és Mill felfogása között létező különbséget megértjük, ha szem előtt tartjuk, hogy egy kiváló ügyvédnek fizetett magas díj épen nem jelent magas költséget; alacsony munkabérek rendszeren drága, azaz rossz, magas munkabérek olcsó, azaz jó termelést jelentenek. Újabban Sidgwick és Marshall⁵ ismét visszatértek Millhez. Marshall bár elismeri, hogy Mill előadása zavart szülhet, mégis az ő felfogásához esatlakozik és kétféle termelési költséget különböztet meg, javbeli és pénzbeli költségeket.⁶

11. A termelési költségeket *szűkebb* és *tágabb* értelemben vehetjük; szűkebb értelemben véve azon költségek, melyeket egy-egy jószág

¹ Works. 11. l.

² Első elemei már Pettynél, Harrisnál stb.

³ Principles, 277. l.

⁴ Some leading principles, 47. l.

⁵ Principles 399. l.

⁶ A termelési költségek elméletéről lásd Pikler Ricardóját is.

előállítására közvetlenül követel, a termelésre szükséges általános berendezések és kiadások tekintetbe vétele nélkül. A tágabb értelemben vett termelési költség ezeket is magában foglalja. Az előbbieket általános, az utóbbiakat különös költségeknek nevezhetjük. Az összköltségek alatt értjük mindazon költségeket, melyek felmerülnek mindaddig, míg a jószág a fogyasztó rendelkezésére jut. Ezen megkülönböztetések nagy gyakorlati jelentőséggel bírnak. Ha pl. árcsökkenő irányzat uralkodik, az eladó első sorban hajlandó lesz azt a különbséget áldozni, melylyel az összköltségek meghaladják a tágabb értelemben vett költségeket; ha ez még nem elég, feláldozza azt az összeget, melylyel az általános költségek meghaladják a különös költségeket. Már igen nehezen fogja azonban a termelő magát oly árra elhatározni, mely a különös költségek fedezésére sem elegendő. A termelési költségek legfontosabb tételei: *a*) az anyag (nyersanyag, segédanyag, félgyártmány), *b*) az erő (munka, természet), *c*) az eszközök (gépek), *d*) a vezetés, *e*) a biztosítás költsége. A költségek közé tartozik továbbá a romlás, törés, apadás, elértéktelenedés, veszteségek által okozott áldozat. Cairnes a kockázatot is számítja a termelési költségekhez. Azonban itt különbséget kell tenni, még pedig a termeléssel és a forgalommal összefüggő kockázat között. A termeléssel összefüggő kockázat a termelési tényezők kockázatának tekintendő és mint olyan összefügg egyfelől a munkával, másfelől a tőkével, azaz nagyobbítja a munkában illetőleg tőkében hozott áldozatot, de nem szerepel mint külön tényező. A forgalommal összefüggő kockázat pedig nem tartozik, mint általában a forgalom költségei, a tulajdonképeni termelési költségekhez.¹

12. Közelebbről vizsgálván a termelési költségek vagy jobban termelési áldozatok tanát, a társadalmi gazdaságtan azon törvényhez jutott, hogy hosszabb idő folytán a nagy mennyiségben előállítható javaknak ára a termelési áldozatok arányában alakul. Ez különösen Ricardo tana,² mely egyoldalú kifejtésében azon felfogáshoz

¹ Wollemborg nem tesz különbséget a termelési és forgalmi kockázat között és egészen visszautasítja Cairnes tanát (Intorno al costo relativo di produzione, 34. l.).

² Ricardo tana sok zavart okozott, mely annak helytelen magyarázatából származott. Ricardo azt tanítja, hogy a javak a termelési költségek arányában cseréltetnek; mások, önállóan vagy őt félreértve, azt mondták, hogy a javak ára függ azok termelési költségétől. A két állítás között, melynek különbségét is egyesek túlozták, az eltérés abban rejlik, hogy Ricardo állítása nem foglalja magában azt, hogy a termelési költségtől függ az ár, hanem csak azt, hogy két jószág, melynek termelési költsége úgy viszonylik, mint 1 : 2, áregyenlete ennek meg fog felelni. Ebből származik a különbség abszolút és relatív költség között; az árban, mint a mely viszonyt fejez ki két jószág között, közvetlenül természetesen a viszonylagos

vezetett, hogy csakis a termelési költségtől függ az ár, mivel Ricardo tana nem egyezik. Ezzel szemben mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy a termelési költségek egyik legfontosabb, de nem egyedüli tényezőjét képezik az áralakulásnak, mint azt még közelebről látni fogjuk. A termelési költségek befolyása azonban, már tekintettel a különbözőképp alakuló költségekre, csak irányzatot képez; tényleg az árak még azon árúknál is, melyeknél a termelési költségek nagy befolyással vannak, többnyire a termelési költségek tétele, mint a súlypont körül, forognak, de nem képezik annak merev, matematikai kifejezését. Ez annál kevésbé történhetik, mivel a termelési költség maga sem változatlan tétel, majdnem folytonos változást mutat a termelés tényezőinek változásával, a termelés rendszerének, a termelés mennyiségének változásával.

Mínthogy a társadalmi termelés terén a javak a különböző termelők által különböző termelési költséggel állítatnak elő, a legfontosabb kérdés, mely itt keletkezik, az, mely termelési költségek irányadók az árra nézve. Hogy e kérdésre felelhessünk, a termelőket három csoportba osztjuk: az elsőbe tartoznak azon termelők, kik a legalacsonyabb termelési költségekkel dolgoznak, a másodikba azok, kik közepszerű költségekkel, és a harmadikba azok, kik magas termelési költségekkel dolgoznak. Oly esetekben, midőn az első csoport termelvénye elegendő a kereslet kielégítésére, a legalacsonyabb termelési költségek szabályozzák az árt; ha a kereslet nagyobb, akkor azon csoport termelési költségei lesznek irányadók, mely közepszerű költségekkel dolgozik; abban az esetben pedig, ha a kereslet még ezen csoport közreműködésével sem elégíthető ki, az ár a legmagasabb termelési költségek szerint fog alakulni. Azonban bármi legyen az eset, minden egyes csoportban ismét és így akkor is, ha mind a három csoport tevékeny, mindig azok költsége lesz irányadó, kik a legkedvezőtlenebb körülmények között termelnek, azaz, mint azt szokás kifejezni, a termelés határán („margin of production“) állanak, de a kiknek tevékenységére még szükség van, hogy a jelentkező kereslet kielégíttessék. Mert ha az ár ezeknek nem engedné a termelési költségek fedezését, akkor a szükséglet egy része nem találna kielégítést és kénytelen volna elnémulni, mert minden nyilvánulása már a kereslet és kínálat egyenlőtlenségénél fogva az árakat emelné. E törvényt akkép is lehet kifejezni, hogy a termelési költség utolsó növedéke (increment), mely

termelési költség jut kifejezésre. Másfelől azonban nehéz volna tagadni, hogy a viszonylagos költséget csak az abszolút költség segítségével lehet meghatározni.

a kereslet kielégítésére vezetendő vissza, szabja meg az ár magasságát. Azonban ezen nagyfontosságú törvéynél a következőket kell szem előtt tartani. A termelvények három csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak azok, melyeknél a termelés kiterjesztése csak a termelési költségek emelkedése árán érhető el; ezt különösen a föld termelvényeinél észlelték, bár épen nem szorítkozik ezen térre, és e jelenségre vezet vissza a földjáradék. E jelenséget a *csökkenő termékenység törvényének* („law of diminishing returns“) nevezték. A második csoportba tartoznak oly termelvények, melyeknél a termelés kiterjesztése nem gyakorol befolyást a termelési költségekre, melyek a *változatlan hozadék törvényének* („law of constant returns“) hódolnak. A harmadik csoportba tartoznak azon termelvények, melyeknél a termelés kiterjesztésével a termelési költség csökken, melyek az *emelkedő hozadék törvényének* („law of increasing returns“) hódolnak.¹ Azonban e különbségeket nemcsak egyes termelvények szerint, hanem különböző termelési korszakok szerint is találjuk, a mennyiben a termelés bizonyos fokán a termelési költségekben a termelés nagyobbodása változást nem okoz; a termelés haladásával a termelés kiterjesztése azt nagy tökélyre viszi és a termelési költséget csökkenti, míg végre oly korszakban, midőn már minden kútforrás és minden eszköz felhasználtott, a termelés további kiterjesztése a termelési költségeket emeli. Ezt épúgy lehet az ipar, a kereskedelem terén észrevenni, mint az őstermelés terén. Ezekből már most az következik, hogy a legmagasabb költségek befolyása módosul akkor, midőn a termelés kiterjesztése a termelési költségek csökkenését hozza magával.

Különben a legnagyobb, „de még szükséges“ költség elméletén még egy lényeges módosítást kell eszközölni. Thünen volt az első, ki következetesen a különböző termelési tényezők árát azon eredményre vezette vissza, melyet azok a legkedvezőtlenebb körülmények között felmutatnak. Cairnes ragaszkodik az átlagos költségek elméletéhez, miszerint mindig az átlagos termelési költségek döntenek. Azonban logikailag azoknak kell igazat adni, kik szigorúan ahhoz ragaszkodnak, hogy mindig a legmagasabb szükséges termelési költségek irányadók. Azonban egy tekintetben mégis megszorítás szükséges. E megszorítás azon alapszik, hogy teljesen lehetetlen, hogy oly esetben is az összes termelvények ára a legmagasabb költségek szerint alakuljon, ha e

¹ Különösen Marshall érdeme, hogy a csökkenő termékenység törvénye mellé a változatlan és emelkedő termékenység törvényére utal, habár már előtte a jelenség maga ismeretes volt.

termelvények csak csekély része ilyen magasabb költséggel állítottatott elő. Ha pl. valamely országban, mely 50 millió hektoliter búzát termel, 49 millió hektoliter 14 korona költséggel állítatik elő, 1 millió 15 koronával, valószínűtlen, hogy az egész mennyiség ára mindig ezen magasabb költség szerint irányuljon. A tévedés azon alapszik, hogy a társadalmi gazdaságtan mindig azon tételből indult ki, hogy valamely árúnak ugyanazon piacon csak egy ára lehet. De a piacz egysége többnyire csak abstractio, mely gyakorlatilag gyakran nem létezik; mert ugyanazon árúnak a piacza ma más, mint holnap, és holnapután ismét más lesz; de még ugyanazon napon ugyanazon árúnak gyakorlatilag nem egy, hanem több piacza lehet, t. i. több egymástól bizonyos fokig független és egymást nem befolyásoló piacz. Ebből az következik, hogy az árnak sem kell egynek lenni; egy jelentékeny része a keresletnek kielégítettik az átlagáron, és egy kisebb része, melyet a későbbi időpont vagy az elzártabb helyzet avagy más körülmény arra kényszerít, kénytelen lesz megfelelő magasabb áron a termelvény azon részét megvenni, melyet a termelők a magasabb termelési költségek miatt alacsonyabb áron nem adhatnak. Ez igen könnyen megérthető, ha azt egy a közönséges életből vett példán vizsgáljuk, melyben a szükségletkielégítés nem egyszerre történik. Ha pl. valaki farsang idején egy nagyon elfoglalt cipésznél egy pár bali cipőt gyors elkészítésre rendel, akkor lehetséges, hogy a cipész, mivel kénytelen a munkást drágábban fizetni, vagy éjjel is dolgozni, vagy egyéb körülmény miatt, a rendesnél magasabb árt fog követelni; de ezen ár nem fogja természetesen azon megrendeléseket érinteni, melyeket már elvállalt. A legmagasabb költségek általánosítása leginkább ott fog bekövetkezni, hol az illető árúkészlet egy időben kerül piacra és az eladók gyorsan arról tudomást szereznek, hogy a készlet egy része drágábban kínáltatik és hogy a kereslet kénytelen lesz a magasabb árakat megadni. Következő föltételek mellett tehát legteljesebben érvényesül a legmagasabb költségek hatása:

a) Az olcsóbban termelőknek tudomással kell birniok arról, hogy a szükséglet kielégítésére nagyobb költséggel előállított termelvényre lesz szükség.

b) A drágább termelés ugyanazon időben folytattassék és ugyanazon időben lépjen a piacra, mint az olcsóbb; mert a hol az csak a későbbi szükségletek kielégítésére utólagosan működik, ott annak az előbb előállított és eladott termelvények árára nem lehet befolyása.

c) Elég feltűnőnek kell lenni a keresleti többletnek, hogy min-

den termelő azonnal lássa, miszerint a legdrágábban termelők is czélt fognak érni. Mert ha a különbség csekély, nem lehet biztosan tudni, nem fog-e a kereslet utolsó része mégis visszavonulni.

d) Minél ruganyosabb az illető szükséglet, annál kevésbé, mennél merevebb, annál inkább fog érvényesülni a legmagasabb költségek hatása.

e) Nem fog érvényesülni a forgalom azon részében, melyben az árak már előre, hosszabb időre, megállapítatnak szerződés által, pl. lakberek egy részénél.

f) Bizonyos esetekben ugyan érvényesülni fog, de csak lassan, hosszabb idő lefolyása után.

13. Természetes, hogy a költségtörvény alól elég kivétel van. Csak szem előtt kell tartani, hogy mindenekelőtt a termelő erőknél tulajdonképi termelési költségekről nem is lehet szó. Sem a földnél, sem a munkánál szorosabb értelemben véve termelési költség nincs; a tőkének jelentékeny részénél, különösen a mely régibb gazdasági korszakok eredménye, szintén nem szólhatni termelési költségekről, úgyszintén olyanoknál, melyek jelenleg nem létesíthetők. Általában csak készítményeknél lehet szó termelési költségekről; a mi nem készítmény, ott tulajdonképeni termelési költség sincs; de készítmény-nél sincs, oly időben vagy oly helyen, szóval oly körülmények között, midőn a készíthetőség megszűnik. A termelési költség törvénye továbbá nem alkalmazható a következő esetekben: 1. árúknál, melyek ma már nem állíthatók elő, pl. régiségek, nem élő híres mesterek alkotásai stb.; 2. árúknál, melyeknél a termelési költségeket csak utólag lehet megállapítani (mi épen gyakran a termelő tönkrejutását okozza); 3. árúknál, melyeknél a költségek jelentékeny része csak utólag tudható, pl. vas-uti üzletnél; 4. oly árúknál, melyeknek termelési viszonyai gyakori változásnak vannak alávetve; 5. oly időben, midőn a termelés gyakori változásnak van kitéve, midőn szüntelenül új eljárások, új találmányok a termelési költségeket változtatják.¹

14. Említettük már, hogy az ár nemcsak eredménye a keresletnek és kínálatnak, hanem azokra vissza is hat. A mi különösen az árnak a ter-

¹ Azért mondja Marshall, hogy azon törvény, mely szerint a termelési költség szabja meg az árt, sok korlátnak van alávetve. Ez elmélet meglehetősen jól magyarázza a jelenségeket egy stationär társadalomban, de a mai viszonyok között erről szó sem lehet. A költségek a haszonhoz való aránya csak a kereslet és kínálat határán működő erő irányzatát jelöli. És ezt a jelentőséget kell adni azon sokszor félreértett állításnak, hogy a normális vagy természetes ár az idő folyásával („in the long run“) a gazdasági erők eredménye (Principles, 408. l.)

melési költségekre való hatását illeti, azt következőkben foglalhatni össze: a) Ha az árak az előállítási költségek alá esökkennek és az árukat más piacon nem lehet értékesíteni, a termelés leszállítatik. Ha az áresökkenés onnét származott, hogy a vevők száma vagy fizetési képessége csökkent, akkor a kisebb termelés folytán csak annyi fog piacra jönni, a mit a jobb vevők vesznek és az ár ismét emelkedni fog. Ha ellenben a jószág hasznossága csökkent, akkor árát nem lesz lehetséges felemelni. Ha az ár esökkenése onnét származik, hogy más árúk hozatnak a piacra, akkor, ha ezek a szükségletet teljesen kielégítik, az árakat ismét emelni nem lehet; ha ellenben ezen árúkkal nem lehet az egész szükségletet kielégíteni, az ár a kedvezőtlenebb termelés költségéig fog emelkedni, ha a termelők különböző személyek, ha pedig ugyanazon személyek, akkor egy átlagár fog megállapíttatni; b) ha ellenben az árak a költségeken felül emelkednek, a nagyobb nyereség több termelőt fog ezen térre vonzani és a nagyobb kínálat az árakat ismét lenyomja. Ha azonban az új termelők csak kedvezőtlenebb körülmények közt tudják az illető tárgyat előállítani, az ár ezen kedvezőtlenebb termelés költségei szerint fog alakulni.

A jószág értéke a szükségletkielégítés szempontjából és a termelésre fordított javak értéke a termelés szempontjából képezik a két legfontosabb elemét az áralakulásnak. A tudomány haladásának nehézségeit mutatja azon jelenség, hogy máig az írók két táborra oszlanak az árelmélet szempontjából. Már fentebb érintettük helyeslőleg, hogy újabban, az angolok által egyoldalúan kifejtett esereértékelmélettel szemben, ismét jobban hangsúlyozzák az értékben a hasznossági elemet; azonban egyoldalúság ismét a hasznosságot egyedüli ártényezőnek tekinteni, mint ez különösen Jevons, Böhm-Bawerk stb. által történik, sokkal egyoldalúbban, mint Ricardo által, ki a hasznosságot ugyan közelebbről nem tette vizsgálódásai tárgyává, de annak befolyását az árakra nem tagadta.¹ Mindamelltt az említett írók sem tagadják az ár és a termelési költségek közötti összefüggést, esakhogy nem a termelési költségből, hanem az értékből (illetőleg határértékből) indulnak ki, azt mondván, hogy az érték szabja meg, mely cikkek termeltessenek és mely költséggel; a termelési költség itt pedig csak úgy hat az árakra, ha a kínálat által az érték (illetőleg határérték) változik. Legjobban szövegezi Marshall a két tényező arányát, azt mondván, hogy a „termelési költségelv“ és a „határértékelv“ részei

¹ Marshall, Principles, 538. l., Pikler, Ricardo 71. l.

a kereslet és kínálat általános törvényének.¹ Wieser is, bár egyik legkiválóbb képviselője a határértékelméletnek, helyesebb álláspontra helyezkedik a költségtörvénnyel szemben.² Hogy az ár két elemből áll, az már abból következik, hogy az ár nem egyéb, mint az értéknek forgalmi kifejezése. Az értékben pedig, mint láttuk, két tényező találkozik, az élvezet és az áldozat, sőt ép a határértékben az élvezet magasságát az áldozat nagyságából, azaz a mennyiségből vezeti le, tehát tulajdonképen azoknak egységét állítja. Az árprocessus az érték-megállapítástól lényegileg csak abban különbözik, hogy az érték két elemét két külön tábor képviseli, az élvezetet a kereslet, az áldozatot a kínálat tábora, és azt lehetetlen volna tagadni, hogy a kereslet más szempont vezérli, mint a kínálatot. De ebből nem következik, hogy költség és haszon között különbség van; a költség is haszon, csak más természetű haszon ugyanazon jószág által elérve. Azért a határértékelmélet csak annyiban fontos, mert a költségeknél is hangsúlyozta, hogy azok nem képezik az utolsó elemet, hanem hogy a költségek is hasznot jelentenek, (t. i. a termelésnél elérhető hasznot) és hogy az értéktörvény hatása alatt a termelési javak is a leghasznosabb alkalmazások irányát követik. Ezt legjobban véltük kifejezni és egyúttal minden félreértést kerülni azáltal, hogy a termelési költségekben a javak hasznát a termelés szempontjából látjuk és ezt szembe állítjuk a javaknak hasznával a fogyasztás szempontjából.

Másfelől egyoldalú azon felfogás is, hogy a termelési áldozat az egyedüli döntő eleme az árnak, mit egyszerűen abból láthatni, hogy valamely jószág sok termelési költséget képviselhet, de azért senki sem fog érte a legkisebb árt sem fizetni, ha haszontalan valami.

Sem hasznosság áldozat nélkül, sem áldozat használat nélkül nem vezet árhoz, épúgy mint nem vezet értékhez. Ez annyira lényeges, hogy ezt az egész gazdasági élet alaptörvényének tekintheti.³

Nem szükséges ezek után hangsúlyozni, hogy az említett ártényezők mind együtt érvényesülnek vagy legalább érvényesülhetnek az ár megállapításánál. És habár igaz, hogy azon árúk ára, melyek nagyban állíthatnak elő, az előállítási költségek felé gravitál, épenséggel nem

¹ Principles, 544. l.

² A költségtörvény az általános értéktörvény leggyakoribb megjelenési módja (Natürl. Werth, 177. l.)

³ Némileg az említettektől eltérő Macleod elmélete, ki behatóan foglalkozik Ricardo czáfolatával, de a hasznosságot sem fogadja el, hanem a keresletet, a kívánalmat, a fogyasztást; ennek kutatása pedig már nem tartozik a nemzetgazdaságtanba, hanem a moralba. (Principles of economical philosophy I., 302. l.)

tekinthetni szabályellenesnek, ha az ár nem alakul mindig csak az előállítási költség szerint, mert ez az ártényező csak egyikét képviseli. Egészen fölösleges tehát Neumann figyelmeztetése, hogy vannak esetek, melyekben egyenlő költségek mellett az árak különböznek. Mert ha a IV. emeleti lakás olcsóbb mint az I. emeleti, a II. emeleti páholy olcsóbb mint az I. emeleti, az utolsó sor zártszék olcsóbb, mint az első, a szép rózsza vagy szép alma drágább mint a kevésbé szép vagy elhervadt, rothadt, bár egy a termelési költség, ez épen nem meglepő és abban találja magyarázatát, hogy a használati értéke e javaknak különböző. Minden árjelenség csak az összes tényezők összeműködéséből érthető.

15. Fejtegetéseink eddig a normálárak magyarázatára szorítkoztak. Áttérünk most a piaczi árak kérdésére. A piaczi árak törvényét is első sorban azon árúkon kell tanulmányozni, melyek a nagybani termelés és forgalom és a szabad verseny tárgyát képezik. A normálár megállapításánál a társadalmi gazdaságtan mintegy a légmentes térre vonatkozólag állapítja meg a jelenségek törvényét. A piaczi árnál a gazdasági élet sokirányú tényezői jutnak érvényre. Ezek között első sorban a *vevők és eladók felfogása* az ártényezőkről bir fontossággal; a vevők és eladók véleménye a kölcsönös erőről és a piacz viszonyairól. A vevőnek nézete arról, hogy képes-e másutt az árút kedvezőbb föltételekkel venni, az eladónak nézete arról, vajjon képes-e az árút másutt jobban eladni, avagy a vevőnek törekvése, minden áron venni, az eladóé, minden áron eladni, az áralakulásra lényeges befolyással van. Egyébként is a mindennapi tapasztalat mutatja a vélemények befolyását az árak alakulására. Bizonyos események oly hangulatot szülhetnek, melyek a létező árakat teljesen felforgatják, mert ily események bekövetkezésének eshetősége rendesen nagyobb hatást tesz, mint az esemény tényleges bekövetkezése.¹

A legerősebb tényező, mely vevők és eladók véleményét befolyásolja, a már létrejött árakról való tájékozottság. Minden árral, mint láttuk, egy új fázisa keletkezik a keresletnek és kínálatnak; minden piaczi árban tehát más piacok árai is szerepelnek mint tényezők. Minden vétel hat a következő vételekre, azonban ezen hatás föltétele az, hogy vevőre illetőleg eladóra egy más piacz fölkeresése lehetséges-e? E tekintetben azonban különböző akadályok merülhetnek fel és pedig: α) természeti vagy abszolút akadályok, azaz az illető

¹ Igen jó megjegyzések erről: Ellis, Influence of opinion on markets (Economic Journal, 1892., 109. l.).

jószág csak egy vagy kevés példányban létezik (hires festők művei, kéziratok, régiségek, ritka természeti termékek); β) jogi akadályok, azaz bizonyos javaknak más helyen beszerzése tiltva vagy nehezítve van (vámok); γ) gazdasági akadályok, azaz az árú pl. nem alkalmas a szállításra vagy a szállítási költséget nem viseli el; δ) társadalmi akadályok, azaz a társadalom bizonyos javak — pl. a honi ipar termelvényeinek — használatára kényszerít. Ha ezen akadályok felmerülnek, a más piacon történő áralakulásnak semmi vagy csak csekély befolyása lehet, mert vevők és eladók ama piacczal nem érintkezhetnek, vagy nehezen érintkezhetnek; az α) alatti esetben pedig a jószágnak nincs is más piacza.

Nagy fontossággal bír az áralakulásnál különösen a *piacz kellő ismerete*. Ha valaki belép valamely üzletbe és fogalma sincs az ákról, sem az árúk minőségéről, akkor az áralakulás reá nézve mindenestre kedvezőtlenül fog történni. A legtöbb esetben a fogyasztó csekély jártassággal bír és ez adja meg a fölényt az eladónak. Vannak különben számos esetek, melyekben szakismerettel nem is bírhat a fogyasztó és azért igen hátrányos helyzetben van. Ez eset szolgálatoknál is gyakran fordul elő. Különösen oly esetekben, midőn a fogyasztó a kellő ismeretekkel nem bír, nagy befolyása van a kereskedők részéről gyakorolt rábeszélésnek, mely szintén más árakat létesít, mint a milyenek a nélkül létrejönnének. Viszont a fogyasztó ügyes rábeszélése¹ is előnyére fordíthatja az áralakulást. A piaczi viszonyok ismeretével függ össze az üzleti hírek nagy fontossága. Egy újabb hír valamely piaczon az áralakulásnak egészen váratlan irányt adhat.

Az áralakulás elméletének tekintettel kell lenni arra is, hogy az *áralakulás érzékenysége* igen különböző. Mennél előrehaladtabb a gazdasági szervezet, annál érzékenyebb, és annál gyorsabban fogja az árt módosító tényezőket kifejezésre hozni. Hely tekintetében is van különbség, a mennyiben az áralakulás mindenestre érzékenyebb lesz a nagy kereskedelmi piaczokon és az azokhoz közel fekvő területeken, mint távolabbi területeken. Az áralakulás érzékenysége árúk szerint is különböző, mert nagyobb lesz az érzékenység a nagy forgalom tárgyát képező árúknál, mint más árúknál. De a felek gazdasági helyzete szerint is különböző lesz, mert a fogyasztó nem olyan pontosan számít, mint a kereskedő. A nagykereskedő már 1%-nyi különbség iránt érzékeny lesz, mert talán ez az egész nyereségének a határvonala, míg a fogyasztó kis bevásárlásainál nem tesz különbséget, ha pl. 1 kor. helyett akár 1 k.

¹ Ihering, Zweck im Recht, I. 44. l.: Wer gut spricht, zahlt weniger.

és 5 f. fizetendő. Különbözik függ ez a mennyiségtől is. Ha pl. a házi asszony naponta 1 k. helyett 1 k. 5 f. kénytelen fizetni, ez már tesz különbséget. Érzékenyebb továbbá a spekulatív alpra fektetett gazdagság, mint a jogi személyeké (állam, község, egyház).

Az áralakulásra módosítólag foly be azon körülmény, hogy az árszabályozás bizonyos mértékben szilárd, habár nem jogilag *kötött viszonyok* alapján történik. Ezen viszony a vevő és eladó közötti viszony. Gyakran az iparos vagy kereskedő nem dolgozik a névtelen, ismeretlen világpiac számára, hanem mindegyiknek vannak biztos vevői, kik mellett az, hogy más is tesz megrendelést, inkább a kivétel. A kereskedő és iparos hallgatag mint egy negotiorum gestor dolgozik és a vevő, addig míg bizalommal van, annyit fizet, mennyit amaz követel. A kereskedő és iparos ezen vevőire bizton számíthat. Itt az áralakulás bizonyos érzéketlenséget fog tanusítani a kereslet és kínálat gyakori hullámzásával szemben.

Sok esetben az áralakulásra befolyással van az is, kik között köttetik meg a vétel és azok különböző tulajdonságai. A kereskedő rendes vevőinek olcsóbban adja az árukat, mint másoknak. Gyakran súlyt fektet az eladó arra, hogy tekintélyes állású egyéneknek szolgáljon és ezért szívesen olcsóbban is szolgál. Ha házamban lakást adok ki, arra is nézek, kit veszek a házamba, és annak, ki nekem jobban felel meg, esetleg olcsóbban adom a lakást. Látni mindezen esetekből, hogy az egyéni tekintetek nagyon sokat nyomnak az áralakulásnál. Árúk, melyeknek jelentékeny részét maga a termelő fogyasztja (pl. a parasztgazdák gabonatermelése), a hol tehát az illető mint termelő és fogyasztó érdekelve van, ismét egy külön esetét képezik az áralakulásnak. Úgyszintén oly árúk, melyeknek előállítására bizonyos időponthoz van kötve (pl. a gabona), de mely egyformán kerestetik az egész éven át.¹

Az említett tényezők szabályozólag hatnak a piaci árra, vagy, mint Cairnes nevezi, a „helyes“ piaci árra, mely úgy alakul, hogy a legmegfelelőbb kiegyenlítést okozza kereslet és kínálat között, még pedig akkép, hogy ne az egész kínálat kimerítettessék, hanem egy tartalék maradjon, az új áru jöveteléig.²

Azonban a helyes piaci ártól is vannak lényeges eltérések. Okai

¹ Cairnes az ár feltételeihez számítja az átruházhatást is, mint ezt különben már Lassalle teszi, azonban abban tévedés rejlik. Az átruházhatóság csere, de nem az ár feltétele.

² Cairnes, Some leading principles, 124. l.

közé tartoznak pl. bőkezűség illetőleg jótékonyág, a mennyiben a személyes szolgálatoknál olyanokat, kik szegényes jövedelemmel bírnak, még megajándékoznak, mit borraivalónak nevezünk. A borraivalónak nincs helye sem a rendes kereskedelemben, de még a kisipar terén sem, a mennyiben még a kisiparos mester is sértésnek venné, ha borraivalót akarnánk adni. Tehát itt kivétel nélkül tisztán a gazdasági tényezők alapján történik az ár meghatározása. Ellenben munkások, napszámosok, kocsisok, pinezések stb. rendesen igényt is tartanak borraivalóra. Tehát látni, hogy ilyen néha indokolt, néha teljesen indokolatlan megajándékozásnak csak olyanokkal szemben van helye, kiknek anyagi helyzete, míveltsége stb. meg nem tiltja, hogy ilyenféle ajándékot elfogadjanak. A borraivaló oly intézmény, mely jóformán világszerte ismeretes, melyet különösen az utazások kifejlesztettek, de melynek úgy látszik nagyon régi a gyökere. Hazai okmányainkban korán találjuk említve a borraivalót, így 1540-ben.¹

Sokat vitatott kérdést képez a *pénz befolyása az áralakulásra*. Humetól² származik azon elmélet, hogy a pénz mennyiségének szaporodásával az árak emelkednek, a pénz mennyiségének csökkenésével az árak csökkennek. A legtöbb nemzetgazda ezen elméletet elfogadta. Mill egyenesen azt mondja, hogy a pénzmennyiség és árak párhuzamos emelkedése illetőleg csökkenése oly feltevés, mely nélkül az árjelenségeket megfejtteni nem is lehet. Azonban hozzáteszi, hogy ez összefüggés a legkezdetlegesebb és legegyszerűbb állapotok kivételével, a forgalom bonyolultsága mellett csak annyiban igaz, a mennyiben a többi körülmények mind változatlanul maradnak. Ezt szerinte különösen a gyakorlati jelenségek magyarázatánál kell szem előtt tartani. mivel, bár az elmélet igaz, mégis ez alapon számos gyakorlati jelenségnek hamis magyarázatot adtak. Ezzel szemben találjuk Stewartot, ki ezen összefüggést tagadja, Tooke-ot,³ ki ellenkezőleg a pénz mennyiségét az árártól teszi függővé, és újabban Hildebrandot,⁴ ki csak közvetett befolyást enged a pénznek az árak alakulására. Közelebbről vizsgálva e fontos kérdést, a következő eredményekhez jutunk. A pénz, mint láttuk, csak úgy felelhet meg rendeltetésének, ha értékében állandó. Addig, míg a pénz értéke tényleg állandó, az az árak kifejezésére szolgál akkép, hogy azt tekintjük egységül. A pénz tehát nem oka az

¹ Codex diplomaticus patrius (Századok, III. k.); lásd továbbá Fejérfpataky: «Városi számadások».

² Essays III. fejt.

³ Bank Charter Act. 178. l.

⁴ Theorie d. Geldes 104. l.

áralakulásnak, csak kifejezése, ép úgy, mint a hőmérő kifejezése a hőmérsékletnek, de nem oka. A változás, mely akár az egyik, akár a másik esetben bekövetkezik, nem a mérőre vezetendő vissza, hanem a mérés tárgyára. Ha a mérő változik, akkor a kifejezés változhatik, de ez nem okvetlenül szükséges, mert ha pl. a hőmérőhöz a higany helyett más kiterjedésű anyag választatik, az egyes hőfokok megjelölését is változtatni kell. A mi különösen az árakat illeti, úgy bizonyos, hogy azok első sorban kereslettől és kínálattól függenek; már pedig a pénz mennyiségének változása nem kell, hogy a keresletre illetőleg kínálatra hasson, ép oly kevésbé, mint a hogy az a körülmény, hogy valakinek sok pénze van, még nem ok arra, mint azt Hildebrand helyesen megjegyzi, hogy valamely jószágért többet adjon, mint más, kinek kevesebb pénze van. A pénz a kereslet oldalán fizetési képességet jelent; föltétele annak, hogy valaki vásárolhasson, de egyébként az árt nem érintheti, csak kivételes esetekben. Ugyanaz áll a kínálatra nézve. Hogy a javakat a termelő eladja, annak oka az, hogy pénzt akar, de hogy mennyiért adja el a javakat, az közvetlenül nem függ a pénztől, csak kivételesen. A pénz rendeltetése a forgalom eszközlése; több pénzre akkor van szükség, ha a forgalmi ügyletek szaporodnak. A pénz rendszerint nem szaporodhatik előbb, mint a forgalom, hanem azt követi, mivel a nagyobb pénzforgalom több áldozatot követel a pénz előállítására körül; ezen áldozatok tehát ok nélkül nem szaporíthatnak. A forgalom hanyatlásával pedig a pénz kilép a forgalomból „ép úgy mint a fölösleges vasúti kocsí.” (Crump). A pénz mennyiségében mutatkozó változás csak akkor talál kifejezést az árakban, a) ha a pénz értéke is változik azon arányban, mint annak mennyisége; b) ha a pénz mennyiségének változása egyúttal a keresleti és kínálati viszonyokat is megváltoztatja. Ennek azonban nem kell mindig bekövetkeznie. A kereslet és kínálat nem függ első sorban a pénz mennyiségétől, hanem számos más tényezőktől, és csak akkor módosul, ha az előnyösnek mutatkozik. A kereslet emelkedése első sorban a fizetési képesség emelkedése, mely esetben a pénzmennyiség szaporodásához vezet. De a mennyiben érvényesül is a pénz befolyása a keresletre és kínálatra, nem okvetlenül szükséges, hogy az minden árúban, és még kevésbé, hogy az minden árúban egyformán érvényesüljön. Ebből azon fontos tétel következik, hogy nem minden ármozgalom a pénz mennyiségének más eloszlásával jár. Különösen a nemzetközi pénzküldések nem tételeznek fel mindig árkülönbségeket, a mennyiben azoknak oka egyszerűen feltétlen fizetési kötelezettségek teljesítése lehet. A mennyiben azonban a pénz értékének változása az árakban is megfe-

elő változást idéz elő, ez a külkereskedelem szempontjából nagy fontossággal bír, miről más helyen behatóan szólunk. Mindezek alapján tehát azon eredményhez jutunk: *a)* hogy a pénz mennyiségének változása nem változtatja szükségkép az árakat; *b)* hogy a mennyiben ily változás beáll, az nem közvetlenül a pénztől származik, hanem a keresletre illetőleg kínálatra gyakorolt hatástól; *c)* hogy bizonyos esetekben a pénz mennyiségének változása csak következménye az árakban történt változásnak, a forgalom emelkedésének, mely amaszt megelőzte;¹ *d)* egyáltalában a pénzkészletnek csak azon része gyakorolhat hatást, mely tényleg kilép a forgalomba, ellenben az, mely felhalmoztatik, mely bankokban hever, nem gyakorol hatást.

16. Áttérünk a következőkben az áralakulás némely sajátos eseteire, melyek közelebbi tanulmányozást érdemelnek. Az ármegállapítás egy külön csoportját látjuk ott, hol *egyedárúságok* léteznek. Egyedárúság alatt értjük a kizárólagos képességet, a piacot bizonyos áruval vagy árukkal avagy szolgáltatokkal ellátni. Ezen egyedárúság igen különböző: 1. vonatkozhatik olyan árúkra vagy szolgáltatokra, melyek nélkülözhetlenek, avagy olyanokra, melyek nélkülözhetők; 2. tárgya lehet oly árú, mely általában nem szaporítható (pl. egy becses műve valamely elhalt művésznek, vagy elhalt híres embernek kézírata, vagy tulajdona, pl. Luther bibliája, Deák Corpus juris-a), vagy a mely az egyedárúság tulajdonosa által szaporítható; 3. lehet időben határtalan vagy határolt (pl. valamely szabadsalom kiaknázása); 4. lehet teljes vagy részleges, a szerint a mint az egyedárúság kiterjed az egész árúkészletre vagy annak jelentékeny részére, mely a piac ellátására szükséges.² Tárgya lehet helyettesíthető, vagy nem helyettesíthető; (pl. valamely könyv, mely más ama szakba vágóval helyettesíthető); a helyettesíthetlen lehet olyan, mely általában nem helyettesíthető, vagy helyettesíthető, de nem egészen ugyanolyan minőségű, jó áruval. Ezen esetekben az árképződés igen különbözőképen fog történni. Az egyedárúság mindenesetre arra ösztönzi az eladót, hogy az árt azon határig emelje, melyet a fogyasztók egyáltalában hajlandók adni. Azonban ezen elv több irányban módosítást szenved. Túlmagas ár arra bírhatja a fogyasztókat, hogy az árúról egészen lemondjanak vagy sokkal kevesebbet fogyasztanak, mint a mennyit mérsékelt ár mellett hajlandók volnának fogyasztani. Ez tehát csak nélkülözhetlen árúknál alkalmazható. Különbözik pedig az ár nem fog a legmagasabb pontig emel-

¹ Ezen pontot behatóan tárgyalja Crump: Investigation into the causes of the great fall in prices (1889).

² Lásd Sidgwick, Principles 348. l.

kedni, hanem csak azon pontig, mely mellett az eladóra nézve a legnagyobb nyereség biztosítva lesz. A részleges egyedárúságnál az eladónak arra is kell vigyázni, nehogy túlságos magas ár a termelés kiterjesztéséhez és nagyobb versenyhez vezessen. Megjegyzendő még, hogy előfordulnak vevői egyedárúságok, midőn az árúnak csak egy vagy több, de szövetkezetben álló vevője van és végre lehet, hogy az eladói egyedárúsággal szemben állhat egy vevői egyedárúság, különösen a két csoport szövetkezése útján. Mindezen esetekben az áralakulás sajátságokat fog mutatni.

Külön csoportot képeznek oly árúk, melyek bizonyos időhöz kötött egyedárúság tárgyát képezik, pl. szabadalom, mintavédelem, irói tulajdonjog alapján. Ezen árúk ára azon arányban csökkenni fog, mennél közelebb van azon időpont, melyben az egyedárúság megszűnik. Azért pl. a mintavédelem tárgyát képező valamely szövet első forgalombahozatalával új mintájával nagyobb árt ér el, de mihelyt az első kereslet ki van elégítve, az ilyen árúk árát a kereskedők jelentékenyen leszállítják. Ha pedig az egyedárúság oly tárgyra vonatkozik, melynek ára csak ezen alapon magasan tartatik, míg az mindenki által esekély előállítási költséggel szállítható, akkor az egyedárúság megszűnésével a tárgy ára nagyon alacsony lesz, a mi például bekövetkezik könyveknél, ha a kiadói jog megszűnik.

Különös figyelem tárgyát képezte a *gabona áralakulása*, mely áralakulás bizonyos tekintetben tyikusnak nevezhető mindazon árúkra nézve, melyeknél a kínálat csökkenése félelmet idéz elő a szükséglet kielégítésére vonatkozólag.¹ Ezen árúknál ugyanis általában azt mondhatjuk, hogy az ár nagyobb arányban emelkedik, mint azt a fedezetlen hiány nagysága indokolja. Ez áll épügy a gabonáról, mint pl. lakásokról, orvosságokról járványok idejében stb. A rossz termések által okozott rendkívüli áremelkedést azon szabályra akarta egy régi angol statisztikus, Gregory King, visszafizetni, hogy ha a termés

10 % -kal kisebb, az ár emelkedik	30 % -kal
20 " " "	80 "
30 " " "	160 "
40 " " "	280 "
50 " " "	450 "

¹ Ricardo, Works 465. l.: No principle can be better established, than that a small excess of quantity operates very powerfully on price. This is true of all commodities, but of none can it be so certainly asserted as of corn, which forms the principle article of the food of the people.

Már Ricardo kijelenti, hogy e szabály hamis, mert nem ismerjük azon törvényt, mely a mennyiség és ár közötti arányt befolyásolja. Különbösen is függ az különböző körülményektől. De ha nem is tulajdoníthatunk e szabálynak matematikus pontosságot, az irányzat a tényeknek megfelel, a mennyiben a szükséglet sürgősségénél fogva az ár nagyobb arányban fog emelkedni, mint a hiány.

Ezen szabály napjainkban azonban még kevésbé érvényesül, mivel a piac ellátása nagyon könnyű, a tökéletes közlekedési eszközök és a roppant mérvű termelés mellett. Sőt a tökéletesebb közlekedés folytán érvényesülő versenye más államoknak többnyire megfosztja a gazdát a rossz termékek következtében azelőtt beállott áremelkedésben rejlő kárpótlástól. Ellenben kétségtelen, hogy a gabona ára jelenleg is hullámzásokat mutat hónapról-hónapra, évről-évre. Az újabb időben a gabnakereskedés nagyszerű fejlődése, a közlekedési eszközök tökélyesbedése a gabonaár hullámzásait csökkentették: mindamellett azonban még elég jelentékeny árváltozatok fordulnak elő és azok jelentőségére nézve szem előtt kell tartani, hogy a mai fejlett forgalom mellett a piac kisebb árhullámzás irányában oly érzékeny, mint az előtt csak nagy változással szemben volt.

A gabona áralakulásának sajátosságaihoz tartozik különben még az, hogy a nehezebb szállítás következtében a gabonaár helyről-helyre is igen jelentékeny különbségeket mutatott fel az előbbi korszakokban. Az újabb időben ez is megváltozott és a jelenleg létező különbségek sokkal kisebbek, mint e század elején. A gabonaárak alakulására első sorban a termékek vannak befolyással; e tekintetben is az újabb idő azonban azon tünetényt mutatja, hogy jelenleg nem az országos termékek, hanem a termés alakulása az egész földön szabályozza a gabonaárt és így az országos termékek befolyása nagyon csökkent. Érdekes még az, hogy az egyes gabonaneműek ára bizonyos arányban áll egymáshoz, mely azok használati értékének és keresletének megfelelő. Azonban itt is sok tényezőnek van befolyása, pl. szokásnak; így 1880. végén Éjtszak-Németországban a rozs ára oly magasan, sőt rövid ideig magasabban állott mint a búzáé, mivel Éjtszak-Németországban, különösen Poroszországban, a rozskenyér használata van általánosan elterjedve. Az újabb időben továbbá azt tapasztaljuk, hogy a buza nagymérvű termelése folytán annak viszonylagos ára a többi gabonaneműekhez képest csökkent, emezeké pedig emelkedett.

Egy külön körét az árjelenségeknek mutatja nekünk a *kisforgalom*. A feleket nem vezetik azon pontos számítások, melyek a nagyforgalomban irányadók, már azért sem, mert csak kis érdekekről,

kisebb összegekről van szó. Nagy befolyása van itt a szokásnak, hagyománynak; az árak soká maradnak bizonyos színvonalon, mikor a nagykereskedelem azt már régen elhagyta. Az árak állandóbbak. Az árszámítás nem is lehet mindig egészen szabatos, az árak kikerekítettnek. A bizalomnak lévén itt annál nagyobb jelentősége, minél kevésbé tudja a kis fogyasztó a különböző árúk jóságát megítélni, az egyszer bizalmat nyert kereskedőt a vevő akkor is felkeresi, ha másutt talán az árak már alacsonyabbak. Míg a nagykereskedelemben minden fél csak az üzleti érdek által vezérelteti magát, addig a kiskisforgalomban a méltányosság is szerepel. Így pl. a nagykereskedelemben a vevő akkor sem lesz hajlandó nagyobb árakat fizetni, ha az eladó bizonyítaná, hogy kisebb ár mellett vesztesége van, míg a kiskereskedelemben az igen gyakran fogja a vevőt kedvezőbb árajánlatra bírni. Már Mill¹ is figyelmeztet több különbségre, különösen arra, hogy sok ember nem tartja előkelő dolognak az alkudozást és ezért Mill szerint háromnegyedrésze azoknak, kik tehetik, drágábban fizetik az árúkat, mint kellene. Mill azonban itt csak egy körülményt lát. Mert nemesak holmi helytelen álszégyenből marad el az alkudozás, hanem gyakran azért, mert sok ember nem tud alkudni; némely kereskedőnél pl. lehet alkudozással némi engedményt elérni, többet nem; Olaszországban sokszor, ha az ember a kért ár felét ajánlja, még mindig drágábban fizet, mint kellett volna. Azért sok ember nem is szeret olyan helyen vásárolni, hol erősen alkudni kell. A szegény népnél ismét többnyire a tudatlanság oka, továbbá az időhiány, hogy a szükségesnél magasabb árakat fizet. Egyáltalában mondhatni, mennél közelebb lépünk a fogyasztóhoz, annál több tényező, sokféle lélektani mozzanat és imponderabile gyakorol befolyást az áralakulásra, annál ritkábban érvényesülnek tisztán kereskedelmi, üzleti szempontok.

Az áralakulás sajátosságát a kiskereskedelemben azon jelenség is mutatja, hogy még jelentékeny árváltozásokkal szemben is érzéketlen marad, mi sokszor nagy meglepetést és a nemzetgazdaságtani igazságok helyességébe vetett bizalom megingatását okozza. Különösen az újabb időben beállott nagy árhanyatlás csekély visszahatását a kicsinybeni árakra csodálták. Ezt a kiskereskedelem árjellege is részben megfejtí. Hozzájárul különben még az, hogy a kiskereskedő talán egyéb előnyöket nyújt (hitelt, haza küldi a legesekélyebb árút is, melynek csak hazavitele egy hordár által többbe kerülne, mint az egész árú stb). A kiskisforgalom árának pontatlanabb megállapítását a vevők részéről mutatja a „ráadás“ régi szokása is.

¹ Principles, 267. l.

Áttérünk azon árjelenségekre, melyek *előfizetésekkel* vannak összekötve. Az előfizetés czélja kétféle lehet: 1. az, hogy nagyobb kelenődőség illetőleg nagybani megrendelés biztosításánál vagyis a viszony állandosítása esetére az ár alacsonyabbra szabassék: 2. az, hogy olyan szolgálatoknál, hol a minden egyes szolgálat után való fizetés megállapításánál a termelőnek hatalmában állana ezen szolgálatok számát szaporítani, ezen érdeke elessék, sőt ellenkezőleg abban találja az érdekét, hogy a fél őt lehetőleg ritkán vegye igénybe. Ez eset áll pl. orvosoknál, ügyvédeknel, eselészerzőknél stb., kik ha minden egyes szolgálatért fizettetnének, érdekelve vannak, hogy a szolgálatok száma mentől nagyobb legyen, ha pedig általában fizettetnek, inkább arra fognak törekedni, hogy őket lehetőleg ritkán vegyék igénybe.¹ Ilyen esetekben az ármegállapítás a legnagyobb és legkisebb igénybevétel értékének átlaga körül fog történni.

Sajátszerű nemét az áralakulásnak képezik az *árveréseknél* létrejövő árak. Itt ugyanis a kinálat egészen lemond befolyásáról az áralakulásra, és átengedi azt a keresletnek. Itt tehát a valószínűség az, hogy az árak igen alacsonyak lesznek. Ez talán tényleg a rendes eset. Azonban mégis elég gyakran előfordul, hogy éppen ilyen árverések alkalmával rendkívül magas árak éretnek el, sokkal magasabbak, mintha a kinálat is nyilatkoznék. A vevők közötti verseny az, mely ilyenkor az árakat hihetlen magasságig felveri. És ez azért igen tanulságos, mert mutatja, hogy az egyoldalú ármegállapítás nem mindig biztosítja azok érdekét, kik arra kizárólag befolyást gyakorolnak. Mert a hol a kinálat is érvényesül, ott az saját érdekében oly árt szab, mely méltányos és senki sem fog ennél többet kínálni. Ha ellenben a kinálat hallgat, mint az árveréseknél, a kereslet esetleg oly árig megy, melyet különben soha el nem érhetni. Ha azonban másfelől a kereslet gyenge, minthogy csakis az szabályozza az árt, a jószágok ára hihetlen alacsonyságban is állapodhatik meg. Itt egyúttal érinthetjük a végeladásoknál történő ármegállapodásokat. A komoly végeladásoknál a kereskedő nagyobb és gyorsabb eladásokat akar elérni, mi csak úgy sikerülhet, ha az árakat a rendesnél alacsonyabban tartja, gyakran veszteségre adja azokat. Az ármegállapításnak legalább alakilag sajátyszerű módja az eladása olyan árúknak, melyek mind egyforma árral bírnak, pl. üzletek, melyekben minden árú 20 fillérbe van.

Egyéb sajátyszerű árjelenségek is nagy számban fordulnak elő. Ide tartozik a *kikerekítés*, mely különösen a kis forgalomban szerepel,

¹ Chinában az orvost addig fizetik, míg a fél egészséges.

a mennyiben az árú egy bizonyos pénzdarabnak és bizonyos kerek számnak megfelelően kikerekítettik, vagy lefelé, többnyire azonban felfelé. Sajátságos árjelenségek fordulnak elő olyan árúknál, melyeket nem lehet felhalmozni, pl. munkánál és általában a személyes szolgáltatoknál. Ha valamely országot elhagyunk, legalább az odavaló aprópénztől minden áron szabadulni akarunk és ezért különben el nem fogadott árakat adunk. Ha üzletbe megyünk vásárolni olyan egyén kíséretében, kinek épen pl. valami ajándékot akarunk venni, vagy kinek jelenlétében nem kívánunk nagyon alkudozni, akkor is máskép alakul az ár, mintha minden tartózkodás nélkül csak az előnyünket tarthatjuk szem előtt. Gyakran a vétel csak mellékes: pl. bemegyünk egy üzletbe, hogy egy nagyobb pénzdarabot felváltunk és e czélből valamit veszünk; akkor is a rendesnél esetleg többet fogunk fizetni. A kereskedő néha egyes árúkat nagyon olesón ad, hogy azzal a vevőket magához vonja, pl. olesón adja a cukrot, mert tudja, hogy a házi asszonyok erre nagy súlyt fektetnek, aztán a többi árúknál kárpótlást talál. Sőt a vevők szoktatása kedvéért esetleg bizonyos szolgáltatásokat egészen ingyen végeznek, mint pl. a bankok a szelvény-beváltást.

Árúknál, melyek együtt állítatnak elő, az előállítási költségeket csak az összes termelvényre nézve lehet megállapítani, tehát csak az összes termelvények összára állapítható meg az előállítási költségek alapján. Hogy az egyes árúk ára miként alakul, azt Mill szerint azon szabály határozza meg, hogy az illető árúban mutatkozó kereslet a kínálatnak megfelelően. Egy légszesztársulat a légszesz árát megállapítván, melléktermelvényeinek árát úgy fogja megállapítani, hogy azokat eladhassa. A legfontosabb esete az ilyen együttes termelésnek a vasuti üzlet, melynél a viteldíjak megállapításánál ezen körülmény szintén tekintetbe veendő.

17. Gazdasági szempontból nagy fontossággal bír az árak bizonyos állandósága, mivel folytonos árhullámzások úgy a termelési, mint a fogyasztási viszonyok egészséges alakulását gátolják. Azonban a történelem mutatja, hogy bizonyos korszakokban az áralakulásban nagy változás áll be; termelési vagy forgalmi viszonyok változása esetleg mélyre ható árforradalmakat idéz elő. Ezen árforradalmak vizsgálódása nagy fontossággal bír, de igen sok nehézséggel jár. Ily nehézséget képez a pénz változó értéke¹ és vételképessége, mely

¹ Acsády szerint a régi forint vásárlási képessége
 1522—30 15-szöröse a mai forintnak,
 1530—46 12-szerese « «

különböző korszakok összehasonlítását annyira nehezíti, hogy pl. Say egyenesen azt mondja, hogy ez épp oly feladat, mint a kör négyszögítése. Nehezíti mindenesetre az összehasonlítást az is, hogy az összehasonlításra használt árak ritkán oly részletesek, hogy az egyes árúk különböző minőségére tekintettel volnának. A különböző mértékek is hozzájárulnak a nehézségek szaporításához. Mindamellett a nemzetgazdák nem mondtak le arról, hogy az árak történetéből fölvilágosításokat merítsenek a gazdasági élet bonyolult kérdéseire, és különösen egyes nagy fontosságú árúk, nevezetesen a gabona, árának történeti alakulását tanulmányozták.¹

Az összehasonlító ártörténet nagy nehézségei mellett nem foglalkozunk az abszolút árak közelebbi vizsgálatával, inkább a viszonylagos árakban akarunk némi tájékozást nyújtani a régi időbeni nyerstermények és ipari cikkek áráról. Így a XIV. század első felére vonatkozó árjegyzésből látjuk, hogy nálunk 12 hold föld értéke 2 márka volt, egy darab görlltzi posztóé 8 márka; a XVI. századra vonatkozó egy árjegyzésből látjuk, hogy egy ökör ára 4 arany volt, finom vászon darabja 6—7 arany. Ezen korszakban általában az iparcikkek igen drágák voltak; igen magas a szövetek ára, mely egész vagyont képviselt; azért pl. egy drágább ruha oly ajándék volt, melyvel még a fejedelmet is lehetett megkínálni. Más iparcikkek is drágák voltak pl. a szappan, mert egész a XVI. század elejéig nálunk még nem tudtak faggyuból szappant főzni. A pénz ára is magas volt. A Hyppolit kodex szerint Rómába szülő váltók kiállításáért a Fuggerek budai bankháza 1503-ban 3%-ot vett; 1489-ben Hyppolit 16%-nyi kamatot fizet; gyakran ötven dukát után fél óra egy dukát 60 denárt számítottak. A fizetések alacsonyok voltak; Miksa alatt a Causarum fisci igazgatójának fizetése 300 magyar forint volt és 60 frt egy ruhára. Hogy jó és rossz termékek mennyire változtatták az árakat, abból láthatjuk, hogy nálunk a XVII. század első felében drágaság folytán a buza ára 40 fitra szökkent, míg a következő évben a leg-

1546—1600	10-szerese a mai forintnak,	
1600 után	7—8-szorosa	«
1650 után	5—6-szorosa	« (Nemzetg. Szemle, 264. l.)

¹ Különösen Tooke: History of prices és Rogers: History of agriculture and prices című munkái képezik az ártörténeti irodalom klasszikai alkotásait. Hazai irodalmunkból különösen említendők: Magyarország nyers terményeinek ártörténete, kiadja a budapesti kereskedelmi és iparkamara. (1876.) — Adalékok az árak történetéhez (fővárosi statisztikai évkönyv 1873). — Szerzőnek «A gabonaárak hullámzásai a XIX. században» című munkája (1882).

szebb buza aratás után 2 frtért volt kapható.¹ A XVI. század második felében Acsády szerint a buza ára a mai értékhez képest 2 frt 54 o. kr. volt, rozse 1 frt 15 kr, zabé 0.76.2 kr.² A mult században is még nagy az értéke az iparcikkeknek és tókének szemben a földdel és termelvényeivel. Egyik történetirónk szerint Harukern jutalmazása végett a választás Békésmegye és a budai vizi malom között forogván, a kormány kész volt inkább egy sok mértföldre terjedő birtokot adományozni, mint egy malmot.

Hatásában nagy jelentőségűnek bizonyult azon árcsökkenés,³ mely igen fontos árucikkekben 1870—90-ig bekövetkezett, és melylyel szemben csak kevés árúban észlelhetni áremelkedési irányt is. Beható vizsgálódások foglalkoztak ezen a gazdasági életre messzekiható árcsökkenés okaival. Azonban az eredmény nem egészen egybehangzó. Egy pont iránt ugyan mindenki tisztában van, hogy a termelés és

¹ Egyéb adatokat rossz termések utáni gabonaárakról lásd Acsády dolgozatát (Nemzetg. Szemle 1888).

² Lásd Adalékok Magyarország árstatistikájához című dolgozatomat (Fővárosi Statistikai Évkönyv, 1873).

³ Mulhail szerint az újabb időben bekövetkezett árváltozás a következő: Ugyanazon mennyiség ára tett

	1841—50	1881—84
gabona	1419	1326
hús	560	830
gyapotárúk	386	302
fa	428	273
kőszén	224	189
gyapjú	160	83
czukor	106	61
káv	23	42

Az árcsökkenést a rendes szükséglet 90%-át tevő cikkekben következőkép állapítja meg:

1841—50	100
1881—84	94.7.

A különbség mezőgazdasági termények és gyártmányok között a következő:

	mezőgazdasági termények	gyártmányok
1841—50	100	100
1881—84	111	75

Igen jól jellemzi a korunkban bekövetkezett árcsökkenést, hogy az angol kereskedelmi ministerium számítása szerint az angol kivitel 1883—88-ig mintegy 12,000 millió koronával kevesebbet tett ki, mint ha még az 1873-diki árak léteztek volna.

A jelenlegi árdepressió kutatása egész irodalmat teremtett; különösen Giffen, Sauerbeck, Nasse, Crump dolgozatai említendők. Fontos forrásmunka: Royal commission appointed to inquire into the depression of trade and industry (1885, 1886).

forgalom tökéletesbedése, kiterjesztése, a termelési költségek esökkenése egyik főokát képezték az áresökkenésnek. A mellett azonban vannak, a kik az arany emelkedett vételereiének is nagyobb-kisebb befolyást, sőt némelyek éppen kizárólagos befolyást tulajdonítanak. Crump¹ beható kutatásai szerint a napjainkban észlelt nagy áresökkenés okai a következők: A nagy technikai haladások, a féktelen verseny, egyes osztályok jövedelmeinek. — így a földjáradék — esökkenésével beálló esökkenése a keresletnek, a vasúti viteldíjak esökkenése, a közvetítő kereskedelem visszaszorítása, a pénz eszközökben elért nagy takarékoság, az államok esekélyebb hitelígenyei stb.

Az ártörténet egyik legáltalánosabb tanulságaként azt tekintették, hogy a jelenkorban az árhullámzások esekélyebbek, mi részint a gazdasági élet nagyobb tökéletességének, részint a helyi különbségek gyors kiegyenlítésének tulajdonítatik. Nem is szenved kétséget, hogy egészben véve nagyobb áringadozások, különösen egyes czikkeknél, mint pl. a gabonánál, nem igen fordulnak elő. Azonban itt mégis a következőket kell tekintetbe venni. Először azt, hogy rendes körülmények között épen régebben az áralakulás nagy állandóságot mutatott; éven, sőt évtizedeken át nem változott a munka ára, nem változott a kamatláb stb. Másodszor tekintetbe kell venni azt, hogy napjainkban is akárhányszor nagy áringadozások mutatkoznak pl. a vas, a réz, az ezüst áránál stb. Hozzájárul, hogy a mai gazdasági szervezet mellett az érzékenység kisebb hullámzásokkal szemben olyan nagy, mint azelőtt a legnagyobbakkal szemben. Nem egyszer történt, hogy az utolsó korszakban a gabona, vagy valamely értékpapír árának esekély változása is nagy izgatottságot idézett elő. Végre pedig, a mi a helyi különbségek kiegyenlítését illeti, tekintetbe kell venni, hogy a föld általában át nem vihető, de az újabb tapasztalatok szerint a tőke és munka átvitele egyik országból a másikba szintén sok nehézséggel jár és ennek következtében azok áraban is nagy, ki nem egyenlíthető különbségek mutatkoznak. Itt egyúttal helyre kell igazítani azon felfogást, mely szerint a gazdasági kultúra haladásával a nyerstermények ára következetesen emelkedik, az iparcikké ellenben esökken. Ez is pontatlan megfigyelés. A mennyiben ugyanis a nyersterményeknél a földjáradék emelkedése oka a terményárak emelkedésének, bizonyos, hogy az nem oly következetes; másfelől ezen emelkedés kihat az iparcikkék árára is, mert azoknak előállítási költségeihez a nyerstermények ára is tartozik és igen sok iparcikk árának legjelentékenyebb

¹ Great fall in prices (1889).

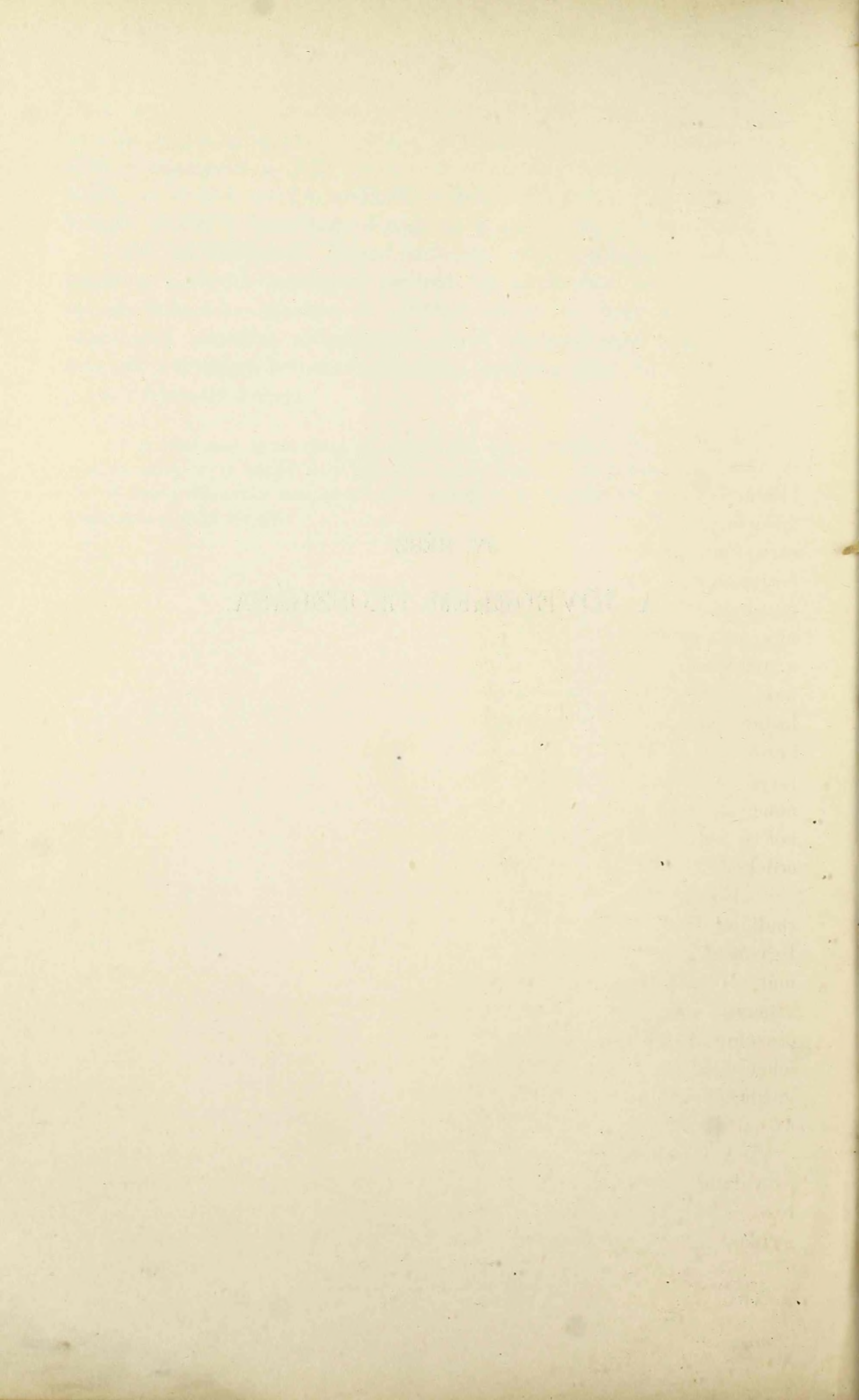
része esik ép a nyerstermény beszerzési költségére. A kulturális haladás egyik részleges jelensége az áralakulás szempontjából az, hogy alacsonyabb kultúra mellett a természeti adományok szabad javak, az emberi munka eredményei gazdasági javak, míg magasabb kultúra mellett a természet adományai is gazdasági javakká válnak.

Az árhullámzások alapos ismerete nagy segítségére volna a forgalom mélyebb tanulmányozásának és gyakorlati szempontból a kereskedelemnek. Azonban itt az első feltétel az, hogy a statisztika megbízható adatokat szolgáltatson lehető részletességgel a különböző árúknak különböző helyeken mutatkozó árviszonyairól. Ez jórészt még a jövő feladatát képezi.¹

¹ A hitel nem tartozván a gazdasági élet elemi jelenségei közé, annak tárgyalása, mely egyes könyvekben követi az árelméletet, a hitelintézmények tárgyalásával kapcsolatosan, e munka második kötetében, az alkalmazott társadalomgazdaságtanban, talál helyet.

IV. RÉSZ.

A JÖVEDELEM ELOSZLÁSA.

Általános tanok.

1. Az árelmélet az áralakulás általános jelenségeivel foglalkozik. A társadalmi gazdaságtan egyik legfontosabb feladata az áralakulás általános törvényeinek a termelési erőkre vagy tényezőkre alkalmazását vizsgálni; az ártényezők alakulásának kutatása a munkánál, tőkénél és a földnél illetőleg azok szolgálatainál egyúttal megmutatja, miképp oszlanak meg a termelés által létrehozott javak a gazdasági társadalom egyes osztályai szerint. Bár tehát a munka, a tőke, a föld szolgálatainak árát vizsgáló kutatás nem egyéb, mint az árelmélet alkalmazása, a társadalmi gazdaságtan mégis azt vizsgálódásainak külön feladatának, és az idetartozó jelenségeket a jövedelem- vagy jövedelemeloszlásban tárgyának tekintette. És joggal, mert a termelési tényezők árától függ az egyes jövedelmek megoszlása és a tudomány ezen jövedelmeket és az azokat befolyó körülményeket közelebbről vizsgálja, nemcsak azon szempontból, miképp alakulnak, hanem azon szempontból is, miképp kell a jövedelemeloszlásnak alakulni, hogy a társadalom érdekeinek megfelelő legyen.

Ez okból nem tartjuk sem helyesnek, sem előnyösnek, ha Marshall újabban az ár és a jövedelem elméletét együttesen tárgyalja. Ugyanazt teszi Sidgwick is és így eltérnek azon rendszertől, melyet már Mill elfogadott, a mennyiben a két jelenségi kört elválasztva vizsgálja. Az egyes jelenségek szoros összefüggése nem indokolja az összefoglalást, mert akkor a jövedelmi tant a termeléssel együtt is lehet tárgyalni. Tényleg Gunton azt mondja, a megoszlás, mint külön gazdasági funkció, a termeléstől elszakítva, jogosultsággal nem bír (Wealth and progress, 6. l.)

A jövedelem megállapítása közvetlenül az áralakuláshoz fűződik és valamint ez is, a verseny eredménye. Legalább túlnyomóan. Egy része a nemzeti jövedelemnek ugyan a verseny kizárásával jut egyes gazdaságokba, egy másik része autoritativ megállapítás alapján; de

szabály az, hogy a jövedelem a versenyküzdelem eredménye. Ebből következik, hogy az egyesek jövedelme azon erőttől függ, melylyel e küzdelemben lépnek. Ez kétséget nem szenved és e szerint a jövedelem mindig pontos mérve volna az egyesek erejének, tehát okszerű is volna. Azonban itt szem előtt kell tartani, hogy ezen küzdelemben nemcsak gazdasági erők bírnak befolyással, hanem erkölcsi erők, illetőleg erkölestelen tulajdonságok, ravaszság stb., miről a verseny kérdésénél említést tettünk. Tekintetbe veendő továbbá, hogy nemcsak egyéni, hanem társadalmi, jogi, politikai tényezők és intézmények hatnak a jövedelemeloszlásra. Ebből is következik, hogy a társadalom fejlődése érdekében a jövedelemeloszlást sem lehet egészen az egyéni erők működésére bízni, hanem a társadalmi érdekek megfelelően gondoskodni kell arról, hogy a jövedelemeloszlás a társadalom legteljesebb jólétét biztosítsa.

Ha a jövedelemeloszlásnak az áralakulással való összefüggését még közelebbről vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a jövedelemeloszlás ez összefüggés következtében fordított irányt tart, mint a termelés. A termelés kezdődik a nyersanyagok előállításával és folytatódik a gyártmány teljes befejezéseig, illetőleg a fogyasztó kezéhez való juttatásáig. A jövedelemeloszlás megállapítása fordított sorrendben történik. Az első, ki az áruért megkapja a fogyasztótól az árt, a kereskedő; a kereskedőtől megkapja a gyáros, a gyárostól megkapja a mezőgazda, bányász, erdőtulajdonos stb. A gyakorlati életben a leszámolás nem épen természetes sorrendben, hanem megfordítva, minden fokon egész önállóan történik; de a cukorgyár, mely a gazdától megveszi a répát, csak azon föltevésben tette, hogy e répából cukor lesz, melynek eladásával a répa ára és így a gazda és munkásainak jutalma fedezetet talál. A cukor árából ki kell elégíteni a kereskedőt, ki a cukrot eladta, a gyárost, ki azt előállította, a vasutat, mely a gyárba szállította a répát, a mezőgazdát, ki a répát termelte, mindazon munkásokat, kik ezen különböző egyének által foglalkoztattak, azon iparosokat, kik a gyár számára a gépeket, a vasút számára a vasúti kocsikat, a cukor elszállítására szükséges hordókat, papírt stb. szállították. Ha a felosztás a gyakorlati életben fordított sorrendben történik, mégis bizonyos, hogy csak a cukor eladása teszi lehetővé, hogy az összes említett csoportok jövedelemhez jussanak és érdekek kielégítése attól függ, a ki a kész gyártmány eladásáról gondoskodik.¹

A társadalmi gazdaságtan fejlődésének első korszakában a jöve-

¹ Clark. Philosophy of wealth 107. 1.

delem elméletének nehéz problémáival behatóbban nem foglalkozott. Azon felfogásból indult ki, hogy ott, hol a nemzeti gazdagság nagy, mindenkinék jut majd elég szükségleteinek kielégítésére. Azonban a XIX. század elején különböző tényezők együtthatása előtérbe szorította a jövedelmi kérdéseket és Ricardo érdeme, hogy beható vizsgálódásokban azok nehézségeit leküzdeni törekedett. Azonban csak a társadalmi mozgalom megindulása következtében részesültek ezek teljes figyelemben, sőt lassanként az elmélet főproblemájává válnak. Ezt Mill különösen azzal indokolja, hogy a jövedelemeloszlás túlnyomóan emberi intézmények eredménye, tehát az emberi ész által javítható, míg a termelés terén az ember a változhatlan természet-törvényeknek kell meghódnia. Ha ez teljes ridegségében nem is áll, mert a jövedelemeloszlásra is hatnak természettörvények, míg viszont a termelés körében is elég tág tért engednek az emberi észnek, az kétségtelen, hogy a jövedelemeloszlás terén első sorban érvényesülnek a tulajdonjog és az örökösödési jog hatásai, habár nem maradnak következmények nélkül a termelés szempontjából sem. A jövedelemeloszlási tan jelentősége egyfelől abban rejlik, hogy annak egy jelentékeny része még nagyon problematikus, míg sem a termelés, sem a forgalom tana ilyen fontos és megoldatlan kérdéseket nem mutat fel; másfelől abban, hogy a javak legnagyobb mennyisége sem nyújtja a társadalomnak a megfelelő jólétet, ha a jövedelemeloszlás helytelen.¹

2. Minden társadalomban napról napra elégitendő ki a szükségletek hosszú sora. Ezen szükségletek kielégítése végett történik a termelés. Csakis a különböző javak folytonos előállításával lehetséges a szükségletek kielégítéséről gondoskodni. A vagyon nem csak sokkal kisebb, semhogy a társadalom képes volna hosszabb időre abból kielégítést keresni, de már azért sem alkalmas arra, mert többnyire csak bizonyos különleges javakból áll, melyek legfeljebb néhány szükséglet kielégítésére alkalmasak; úgy pl. különösen a romlékony

¹ Rogers: A társadalmi állapot tökéletessége nem a javak és a vagyon tömegében rejlik, hanem abban, hogy akkép oszlik meg, hogy a legnagyobb jólétet és a legszebb reményeket nyújtja azoknak, kiknek fáradhatlan tevékenysége a nemzet jelen és jövő jólétét biztosítja. (Work and wages, 573. l.) — Campbell: Gazdagság és boldogság nem azonos, mert lehetséges, hogy kevesebb gazdagság bizonyos megosztás vagy bizonyos körülmények mellett több boldogságot nyújt, mint több gazdagság más megosztás mellett. Nem juthatunk el egy helyes gazdasági tudományhoz, ha nem ismerjük el, hogy az eredmény ép annyira a javak megosztásától, mint azok mennyiségétől függ. (Megnyitó beszéd az angol társadalmi kongressuson, 1875).

javak fel nem halmozhatók. A szükségletek fedezésére minden korszakban rendelkezésre állanak ugyanazon korszak termelésének eredményei, mihez hozzászámítandók a múltban felhalmozott gyümölcsei a termelésnek; ellenben levonandók azon javak, melyek a jövőre fentartandók, különösen pedig a javaknak azon része, mely a termelés céljából a múltban felhasználta helyében a termelés folytatása céljából a jövőre elteendő. A termelt javak összesége képezi a hozadékot. Tekintve pedig azt, hogy a termelt javak egy része már előbb is létezett, előbbi termelés eredménye, és azért a jövőre a termelés folytatása érdekében megkimérendő, különbség tétetik *nyers* és *tiszta* hozadék között; a tiszta hozadék alatt a termelt értéktöbblet értetik, a mely a termelési költségek levonása után fenmarad. A jövedelem és hozadék között különbséget kell tenni. A hozadék mindig a termelés forrására vonatkozik, és ezért tárgyilagossá jelentőségű, míg a jövedelem személyi vonatkozással bír. Nem szólhatunk — legalább helyesen — valamely tárgy jövedelméről, sem megfordítva valamely személy hozadékáról. Valamely tárgy hozadéka még nem biztosít tulajdonosának jövedelmet, mert azt adósságok, adók felemészthetik. Valamely ország egyes birtokainak hozadéka nem jövedelem az illető országra nézve, ha a birtokos külföldi és külföldön él. Így pl. sok magyar vállalatnak, vasútnak stb. hozadéka külföldiek jövedelmét képezi. A szükségletkielégítésre évenként szabadon rendelkezésre álló javak mennyisége képezi a jövedelmet,¹ közelebbről meghatározva, azt,

¹ A jövedelem egyike azon fogalmaknak, melynek tisztázása körül az irodalom sokat fáradozott. A fontosabb definiciók, melyeket e fogalomról adtak, a következők. Smith: A nyers jövedelem magában foglalja a földet és a munka összes évi termelvényét; a tiszta jövedelem azt, a mi az álló és forgó tőke költségeinek levonása után fenmarad. Malthus: A jövedelem azon része a javaknak, melyet a tulajdonos évenként fogyaszthat állandó forrásainak megtámadása nélkül. Hermann: Jövedelem a gazdasági vagy cserejavak összesége, melyek bizonyos időben, valamely személynek változatlanul fenmaradó törzsjószágaihoz utjonnan járulnak, a melyeket tetszés szerint felhasználhat. Schmoller: Jövedelem azon eszközök összesége, melyeket az egyes vagyoni hátrány nélkül bizonyos gazdasági korszakban saját és családjának szükségleteire fordíthat. Guth: Jövedelem minden bizonyos forrásból, tehát szabályszerűen, visszatérő szaporodása a vagyonnak. A tulajdonos élvezheti, fogyaszthatja, megsemmisítheti, a nélkül, hogy vagyonát gyengítene. Meyer: Az élvezeti javaknak bizonyos korszakban belépő mennyisége, melynek a szükséglet arányában ismétlődő beszerzése biztosítva van. Marshall: A gazdasági javak árama, mely bizonyos időben befoly, a javak új elemeit képezi és egyéb előnyöket nyújt. Neumann szerint: Jövedelem a bizonyos időben vagyonba belépő azon bevételek, melyeknek időszerű visszatérése valószínű. Kautz szerint: Jövedelem azon összesége a gazdasági javaknak, a mely mint tiszta hozadék valamely tartós

mit *nemzeti jövedelemnek* szokás nevezni. A nemzeti jövedelem megoszlik a társadalom egyes egyénei között, és így keletkezik az *egyéni jövedelem*. Az egyéni jövedelmek megállapítása történik a *jövedelemeloszlási processus* útján, ez képezi tehát a jövedelemelmélet legfontosabb részét.

A jövedelem fogalma körül a következőket különböztetjük meg:

1. *évi és átlagos* jövedelmet. A nemzetgazdák közt többen a jövedelem alatt az évről évre visszatérőleg belépő javakat értették. Azonban ezáltal szükség nélkül megnehezítjük a dolgok értelmezését. Kétségtelen, hogy jövedelem az is, a mi nem évről-évre visszatér, sőt vannak jövedelmek, a melyek bizonyos időre szólnak, bizonyos körülményekkel függnek össze. A mit rendszeren jövedelemnek neveztek, az tulajdonképen az átlagos jövedelem, melylyel szemben áll az évi, vagy akár heti, napi jövedelem.
2. Ennek megfelelően megkülönböztetjük az *állandó és változó* jövedelmeket illetőleg a jövedelem állandó és változó részeit. E megkülönböztetés különösen az adóztatás szempontjából bir fontossággal; azonban nem kisebb a jelentősége a szükségletek kielégítésénél, azok beosztásánál.
3. *Gazdasági és nem gazdasági* jövedelmet. A gazdasági jövedelem az, mely ellenszolgáltatáson alapszik („do ut des, facio ut facias“) a nem gazdasági jövedelemnek alapja családi, baráti, községi, állami kötelék stb. A gazdasági jövedelem ezért rendszerint *eredeti* jövedelem, mert az ellenszolgáltatás értékén alapszik, a nem gazdasági jövedelem *származékos* jövedelem.¹ A gazdasági jövedelemnek is vannak oly esetei, midőn a jövedelem nem eredeti, ha t. i. a jövedelem nem termelékeny, de nyereszkeskedő tevékenységből származik, a midőn az egyik fél ellenszolgáltatást nem nyer, és a jövedelem csak egyik féltől a másikra átruháztatik. Az alakja ezen jövedelemnek ezért gazdasági. A *származékos jövedelem* alakja kétféle. Az egyik esetben a származékos jövedelmet élvező a jövedelmet nyújtónak kegyéből él, fölöslegeiből táplálkozik, annak nem használ, de nem is árt. Ezen viszonyt *communualismusnak* nevezzük. A másik esetben a származékos jövedelmet élvező a jövedelmet nyújtónak árt, érdekeivel ellentétben áll.

jellegű kereset- vagy szerzőforrásnak, vagy mint vagyonhasználmány, időközönként ismétlődőleg valakinek tulajdonába jut, illetőleg vagyonszaporodását képezi.

¹ Az eredeti és származékos jövedelem alatt némely írók más fogalmat értenek. Így Rodbertus szerint a nemzeti jövedelem az eredeti, a magánjövedelem a származékos. Mások szerint az eredeti jövedelem a vállalkozó jövedelme, mert ő értékesíti a javakat és juttatja a megfelelő jövedelmeket a föld, tőke tulajdonosainak, a munkásoknak, kik e szerint származékos jövedelemmel bírnak.

Ezen viszonyt *parasitismusnak* nevezzük.¹ 4. *Vagyon- és munka-jövedelmet*; amaz vagyonból, föld és tőkebirtokból, származik, emez munkából. Az elsőt *gyökösített* jövedelemnek is nevezik, minthogy az abból származó jövedelem állandóbb jelleggel bír, a másodikat nem gyökösített jövedelemnek, mivel a munkából származó jövedelem nagy ingadozásoknak van kitéve. A vagyonból származó jövedelem *járadeknak* is neveztetik, és a szerint amint földből, vagy tőkéből származik, földjáradék illetőleg tőkejáradék. 5. *Közvetlen és közvetett* jövedelmet. A *közvetlen* jövedelem az, mit a termelő saját termelvényeiből élvez, *közvetett* az, mi a forgalomból, más termelőktől származik. A túlnyomó része a jövedelemnek magasabb gazdasági kultúra mellett *közvetett* jövedelem. 6. *Tényleges és látszólagos* jövedelmet. A *látszólagos* jövedelem az, mely nem új javakból áll; pl. a munkabér, a tőkekamat, melyet oly vállalkozó fizet, ki vállalatával tönkre ment; ezen jövedelmek tulajdonképen a vagyonból fizettettek, részben vagy egészben, vagy mások jövedelméből. 7. *Egyszerű és összetett* jövedelmet. *Egyszerű* jövedelem az, mely csak egy termelési forrásból származik, *összetett* az, mely több termelő erőre visszavezetendő, pl. egy kis parasztgazda jövedelme, melyben földjáradék, tőkekamat, munkabér, vállalkozói nyereség egyesülhet. 8. *Összjövedelmet és szabad jövedelmet*. Az *összjövedelem* alatt értjük a *szükségletkielégítés céljából rendelkezésre álló összes javakat*; a *szabad jövedelem* alatt a jövedelem azon részét, mely *fenmarad*, ha az elsőrendű *szükségletek már kielégítést találtak*. E megkülönböztetés azért fontos, mert az elsőrendű életszükségletek kielégítése után *fenmaradó jövedelem* az, melyből az állami *szükségletek kielégíthetők*. Az *elsőrendű* *szükségletek kielégítésére kívánt jövedelem* pedig képezi az ugynevezett *létfőminimumot*. 9. *Rendes és rendkívüli, biztos és bizonytalan, nyílt és lappangó, fő- és mellék, terhes és teher nélküli, magán és nyilvános, egyéni, családi, állami* stb. jövedelmet.

Ha a jövedelem alatt a *szükségletkielégítés céljából rendelkezésre álló összes javakat* értjük, tehát nem csak azokat, melyek a forgalomból, mások termeléséből csere útján származnak, akkor a jövedelem pontos megállapításánál mindazon javak, szolgálatok tekintetbe jönnek, melyekkel *szükségletek kielégíttetnek*. Ez áll a nemzeti jövedelemről ép úgy, mint a magánjövedelemről. De ebből egyúttal következik, hogy sem a nemzeti, sem a magánjövedelmet pontosan kiszámítani nem lehet. Bár ez való, mégis fontos, hogy a jövedelem lehetőleg

¹ Lásd Espinas, Die thierischen Gesellschaften, 150. l.

pontos megállapítására törekedjünk, mert ez az adóztatás szempontjából nagy jelentőséggel bír. Semmi esetre sem szabad a jövedelem megállapításánál csak a pénzben szerzett jövedelmet tekintetbe venni, hanem lehetőleg azon jövedelmet is, mely az egyes gazdaságoknak más alakban szükségletek kielégítésére rendelkezésre áll. A jövedelem megállapításánál a következő tételek veendőek tekintetbe: 1. a forgalomból vett pénzbeli jövedelem; 2. természetbeni jövedelem pl. lakás, élelmiszerek, fűtés, világítás; 3. ingyenes élvezetek, ingyen utazás, színház, ingyempéldányok újságokból, könyvekből; 4. az illető saját tevékenységéből származó szükségletkielégítés, melyért más gazdálkodó jövedelmének egy részét kénytelen fölláldozni pl. szabó, ki saját magának és családjának varr ruhát, a saját munkabérre nézve; ügyvéd, ki saját pereit viszi; kölesönkönyvkereskedő, ki saját könyveit olvassa stb. 5. használati vagyონrészek élvezete pl. saját kocsijának, villájának használmánya; 6. végre még számbaveendőek, ha nem is szorosán mint jövedelem, de mint kiadási kevesblet, terhek alóli felmentések pl. adómentesség; mert két különben egyenlő jövedelem között még is az több szükségletet enged kielégíteni, mely után adót nem kell fizetni.

3. A termelés képezvén a jövedelemeloszlás iránytűjét, mint-hogy az szolgáltatja a felosztásra kerülő javakat, a jövedelem első sorban a termelő erők, illetőleg tényezők szerint jut felosztásra. A termelési tényezők ugyanis, mint azt már más helyen megjegyeztük, egyúttal jövedelemeloszlási tényezők, mert minden termelés célja a jövedelem-szerzés. E szerint a következő jövedelmi ágakat különböztetjük meg: 1. a munka közreműködése után járó jövedelem képezi a munkajövedelmet illetőleg munkabért; a magasabb képzettségi munka jövedelme fizetés, tiszteletdíj; 2. a tőke közreműködése után járó jövedelem képezi a tőkejövedelmet illetőleg tőkekamatot; 3. a föld, tágabb értelemben a természet közreműködése után járó jövedelem képezi a földjavadékot. Már fentebb említettük, hogy a termelési erők nincsenek rendszeresen elkülönítve személyek szerint, hanem ugyanazon gazdálkodó egyén több termelési tényező alapján szerez jövedelmeket, tehát a jövedelmek különböző elemekre vezetendők vissza. A tényleg az egyes termelési tényezőknek kijáró jövedelem is gyakran különbözhetik az okszerű jövedelemtől, a mennyiben az egyiknek kedvező versenyviszonyok mellett sikerül a másikból bizonyos részt elsajátítani. Megnehezíti a jövedelmek szigorú beszámítását egyes termelési tényezők szerint az is, hogy a tőke működése egyúttal munkával kapcsolatos, a munkában tőkebefektetés, a földben is tőkebefektetés jut

érvényre. 4. Az említett jövedelmeken kívül végül megkülönböztetjük még azok jövedelmét, kik a termelési tényezőket vállalatokká összefoglalják, ezeknek jövedelme a vállalkozói nyereség.¹ Az itt megkülönböztetett jövedelmek iránt azonban az elmélet terén korántsem uralkodik egyértelműség. A socialisták általában csak munkajövedelmet ismernek; sokan — mint látni fogjuk — a vállalkozói nyereséget nem ismerik el; mások a földjáradékot tagadják. Hansen tagadja a tőkekamatot és visszavezeti vállalkozói nyereségre, ezt pedig magasabb értékű munkára. Mások szerint ismét minden jövedelem tőkekamat, a munkabér a munkába, a földjáradék a földbe fektetett tőke kamatja. stb. A nemzeti jövedelem felosztása az említett tényezők között, melyek közvetlenül az anyagi javak termelésében részt vesznek, képezi a felosztás első eredményét, az első fokú megoszlást. Ezen megoszlás után következik a felosztás második stadiuma, a másodfokú felosztás, mely a nemzeti jövedelem egy részét juttatja azoknak, kik egyéb, mint az anyagi termelés terén szükséges szolgálatok teljesítésével foglalkoznak, kik a tudomány, művészet, a vallás, az állam érdekében teljesítenek szolgálatokat. A jövedelemmegoszlás mindkét fokán pedig végbemegy a család, a barátság, a jótékonyosság stb. alapján az eredeti jövedelem bizonyos részének átengedése a származékos jövedelemszerzés czéljaira.

Az egyedül működő termelési tényezőknél a jövedelemeloszlás kérdése esik; hol egyedül a munka működik, ott minden jövedelem a munkáé lesz; hol egyedül a természet működik, az egész jövedelem a természeti erőforrás tulajdonosáváé lesz. Hol azonban több tényező

¹ A nemzeti jövedelem tényleges megoszlása iránt némi tájékozást szerzünk a következő, a francia iparstatistikai adatok alapján kiszámított értékekből. Minden 100 frt értékű termelvényből esik mintegy kétharmad a nyers anyagra, 14% a munkabérre, 2½% a tőkejáradékra, majdnem egy ötöd az igazgatásra, biztosításra stb. A legnagyobb részt e szerint a nyersanyag foglalja le; a tőkére eső rész a legesekélyebb, ellenben az igazgatás stb. költségei (vállalkozói nyereség nagyjából) nagyobbak a munka jutalékánál. Ha a nyers anyag részéből még levonjuk azt, a mi abból munkabérre és tőkekamatra esik, még mindig azt találjuk, hogy a földjáradék aránya a legnagyobb. Ha ellenben a földjáradéktól eltekintve, csak a munka, tőke és vállalat részét keressük, akkor azon eredményhez jutunk, hogy a legnagyobb rész esik a vállalatra. A tőkére eső rész ellenben sokkal kisebb a munkabér részénél, melyben azonban természetesen igen sokan osztozkodnak. Habár ez értékek már a fölvételnél előfordult hibáknál fogva csak megközelítő, némileg még is alkalmasak, hogy a nemzeti jövedelem felosztását nagy vonásokban mutassák. (Lásd «Über den Arbeitslohn und die Vertheilung des Ertrages gewerblicher Thätigkeit», Zeitschrift des preuss. statistischen Bureaus. 1878) című dolgozatot.)

működik, ott teljes lehetetlenség az eredmény felosztására matematikai szabályt felállítani. Az egyenlő felosztás látszik a legtermészetesebbnek. Azonban az ellen szól az egyes termelési erők különböző értéke, mely, igaz, részben az általuk előállított termelvények értékétől függ. Utbaigazítást itt csak a következő módon találhatunk. Minden termelési tényezőnek értékét meghatározzuk annak helyettesítésének nehézségei alapján. A legkönnyebben helyettesíthető termelő erő legkevesebb értéket képvisel és ezen érték szerint osztozkodik a nemzeti jövedelem felosztásánál; a legnehezebben helyettesíthető termelő erő legnagyobb értéket képvisel és azért a legnagyobb jövedelmi részhez fog jutni. Itt tehát csak azon nehézség marad, hogy a helyettesítés lehetőségének megállapítása kétes. A bizonyos határozott alakot nyert termelő erőknél ugyanis nehezen tudni, vajjon helyesíthetők-e vagy sem? Legjobban láthatjuk azt egyéni tulajdonságoknál, melyek gyakran csak azért nyújtanak nagy jövedelmet, mert azok helyettesítése más erőkkel lehetetlennek látszik.

Az anyagi termelésnél nem közreműködők jövedelme napjainkban igen fontos kérdést képez. Legfeltűnőbb az, hogy az anyagi termelés körén kívül állók többnyire igen szerény jövedelemmel bírnak, a mi oly időben, midőn mindenki az arany borjúnak még fegyházzal nem fenyegetett alakja előtt porba borul — mint Schmoller mondja — bizonyos aggodalmat kelt. Azonban itt mindenekelőtt meg kell különböztetni. Az anyagi termelés terén nem működők egy része nem élvez kisebb, sőt talán nagyobb jövedelmet, mint hasonló kategóriájú társai, kik az anyagi termelés terén működnek. Értem azokat, kik az alsóbb fokokat elfoglalják, mint állami szolgák, rendőrök stb. Csak a magasabb fokon állóknál feltűnő a nagy különbség, mely azok között mutatkozik, kik hasonló képesség mellett az anyagi és a szellemi téren működnek. Egy másodrangú hivatalnok egy nagyobb pénz, ipari, vagy vasúti vállalatnál nagyobb fizetést élvez, mint a legnagyobb, melyet sokkal nagyobb képzettséggel rendes körülmények között az állam vagy a tudomány szolgálatában el lehet érni. Ennek magyarázatát azonban részben abban találhatjuk, hogy az illető állásokban a nagyobb tisztelet, talán kényelmesebb munka is, kárpótlást nyújt a kisebb jövedelemért. Azonban ez csak azon pontig igaz, míg az illetők legalább oly jövedelmet élveznek, hogy a megfelelő standard of life-t fentarthatják. Mert különben az egész csak ámitás. Mit használ akkor az állással járó tisztelet és előkelőség, ha az illető nagy nélkülözések között él és azzal egy részét az előkelőségének lerontja, míg a szerencsésebb szomszédja, ki valamely

gazdasági vállalatnál háromszor annyi jövedelmet húz, bátor fellépése, fényes háztartása, gyermekeinek előkelő nevelése által, az állás jelentéktelenségét ellensúlyozza. Indokolták ez állapotot azzal, hogy természetesnek találták, miszerint azok, kik közvetlenül az anyagi termelést végzik, annak eredményeiből is többet kapnak. Ez azonban nem is olyan természetes, mert a kérdés bizonyos szempontból vizsgálva, a kereslet és kínálat kérdése. Minthogy tényleg számos ember nagy tehetséggel és ismerettel, kiváló jellemmel, kevesebb jövedelem mellett, sőt ingyen is vállal a közélet, a tudomány, az egyház terén állásokat, ennek következtében a jövedelmi viszonyok kedvezőtlenebbül alakulnak. Ha a kínálat a kereslet mögül elmarad, a mi azonban nem igen várható ép az értelmességi foglalkozások felé mutató tolongás miatt, akkor itt is a fizetési fokozatok emelkedni fognak szükségkép. Minthogy azonban a szellemi foglalkozások terén nem lehet az állások előnyös betöltését a kereslet és kínálat szerint szabályozni: kívánatos mindenestre, hogy az említett állások fizetéseinél a standard of life vétessék tekintetbe, nehogy az államra, egyházra, tudományra nézve oly szegényes esetek előforduljanak, melyekről mindennap lehet tudomást venni.

4. Egy különös csoportját a jövedelemnek képezi a tulajdonképi járadék. A fent említett járadéktól megkülönböztetendő tulajdonképeni járadéknak nevezzük azon jövedelmet, mely az átlagos jövedelmet bizonyos termelési ágban meghaladja és mely különböző kedvező körülményeknek tulajdonítandó. Előjogok, egyedárúságok, kizárólagos előnyök képezik rendszerint ezen járadékok forrását, melyek, minthogy az átlagos jövedelemmel való összehasonlítás alapján állapíthatnak meg, különbözeti járadékoknak is neveztetnek.¹ Járadékjövedelem minden jövedelmi ágnál fordulhat elő. A munka is jöhet oly körülmények közé, hogy járadékra tegyen szert, a tőke is; de legnagyobb szerepet játszott az elméletben a földjáradék. Minden járadék végelemzésben visszavezetvén a legnagyobb termelési költségek elvére, minthogy a tőke és munka alkalmazásánál is különbségek a termelési költségekben szükségképen mutatkozni fognak, itt is létrejöhet járadék. A kisebb előállítási költséggel termelők egy jövedelmi többletbe fognak jutni, mely azok járadékát képezi. A különbség egyfelől a föld felhasználása, másfelől a tőke és munka felhasználása között abban rejlik, hogy a föld bizonyos körülmények között inkább van alávétve a csökkenő termelés-

¹ Marshall ujabban még szól Consumers rent-ről, producers rent-ről, quasi rent-ről, situation rent-ről, composite rent-ről stb.

kenység törvényének, míg tőkénél és munkánál a termelés emelkedésével gyakran a termelési költség esökkenő irányzatot követ. Ennek következménye az, hogy a tőke és munka alkalmazásánál mutatkozó járadék inkább szórványosan fordul elő, véletlen körülmények találkozása folytán, és a verseny által ismét gyorsabban el is enyészik. A földnél pedig, mint azt látni fogjuk, inkább a törvényszerűség jellegével bír. A munka és tőke által élvezett járadékok kivételes jellegöknél fogva a nemzeti jövedelem sokkal jelentéktelenebb részét teszik, mint a földjáradék.

5. Attérünk a *jövedelemalakulás és jövedelemeloszlás* kérdéseire, melyek a jövedelemtan elméletileg és gyakorlatilag legfontosabb részét teszik. Egyike az elsőknek, ki a jövedelemeloszlás kérdéseivel foglalkozik, Lauderdale. Szerinte a jövedelemeloszlástól függ a termelés és a fogyasztás; a helyes jövedelemoszlás egyúttal előmozdítja a gazdagodást. Mill szerint a jövedelemoszlás tisztán emberi intézményektől függ: a társadalom tetszés szerint állapíthatja meg annak elveit, de akkor következményei elől ki nem térhet. A jelenlegi társadalomban a jövedelemoszlás alapja a magán tulajdonjog, melynek forrása hódítás és erőszak. Jelenleg a legfontosabb kérdés a helyes jövedelemoszlás, mely okossággal és mérséklettel megoldható. Sismondi is a jövedelemoszlás kérdéseit első helyre teszi. A társadalmi gazdaságtan főczélja a helyes jövedelemoszlás biztosítása. A jövedelem mértéke a termelésnek, és minden termelés, mely e mértéket meghaladja, válságokat idéz elő. A jövedelemoszlás továbbá mértéke a fogyasztásnak, a népességi szaporulatnak és az áraknak. Hibásnak tartja a jelenlegi jövedelemoszlást, de nem hisz annak gyökeres átalakíthatóságában. Ganilh szerint a jövedelemoszlás különböző haladó, veszteglő és hanyatló korszakokban; haladó korszakokban a megoszlás igazságos; veszteglő korszakokban a munkabér esökken, a tőkekamat ugyanaz marad; hanyatló korszakokban a munkásnak igen kevés jut, a földjáradék is esökken, csak a tőkekamat emelkedik. A német tudományban Jakob, Lüder, Riedel az elsők, kik nagyobb figyelmet fordítanak a jövedelemoszlási tanokra és több helyes megjegyzést tesznek. Forduló pontot képez Bernhardi. Szerinte a gazdasági élet jellege egészen a jövedelemoszlástól függ. Talán jön oly idő, mondja, midőn majd belátják, hogy nincs áldás a legmeszszebb vitt termelésben, ha a megoszlás egészségtelen. Schmoller szerint a jövedelemoszlás alapja az igazságosság. Minden jövedelemoszlási rendszer csak addig tarthatja magát, míg az erkölcsi és jogi felfogásnak megfelel. Schäfte szerint a jövedelemoszlás csak annyiban a termelési folyamat alapján szabályozható, a mennyiben ez a gazda-

ság-erkölesi rendeltetésének megfelel. A jövedelemoszlás eszménye az, mely a társadalom tökélesedését leghatályosabban biztosítja.

Behatóbb vizsgálatok tárgyává tették a jövedelemalakulást az újabb időben különösen Cairnes, Sidgwick, Leroy-Beaulieu. Eredményeket következőkben összefoglalhatni. Cairnes szerint a jövedelemoszlásra nem alkalmazható az igazságosság elve, az nem képezi az igazságosság kérdését. Másfelől azonban nem esatlakozik azon írókhoz, kik azt állítják, hogy a szabad verseny mellett a jövedelmek igazságosan oszthatnak meg.¹ A jövedelemoszlásnak alapja a tulajdonjog, mely szükséges, mert a legerősebb ösztön a tőkegyűjtéshez, mely ismét minden gazdasági haladás feltétele. Sidgwick nem tekinti a mai jövedelemoszlást eszményinek és elég gyökeres intézkedéseket említ annak megszorítására, így pl. a földbirtok államosításának híve. Azon elvet állítja fel, hogy mennél jobban közelíti meg valamely társadalom a jövedelem egyenletességét, annál nagyobb egészben véve a jólét és szükséglet-kielégítés, melyet vagyonából merit.² Azonban az egyenletesebb jövedelemoszlás hátrányait is látja. Különösen vizsgálja az egyenletesebb jövedelemoszlás hatását termelésre és fogyasztásra. Egyenletesebb jövedelmi állapot csökkentheti a termelvények mennyiségét,³ a mennyiben a jobb viszonyok közé jutó szegényebb osztályok majd kevesebbet akarnak dolgozni és több-több pihenést engednek maguknak. A tőke lassabban, a népesség gyorsabban fog szaporodni. A gazdagok által a mai társadalomban teljesített sok ingyenes szolgálat a politikai, községi, egyleti élet terén csökkenni fog, a tudományt és kulturát sem pártolhatni oly mérvben, koczázatos vállalatokba is nehezebben bocsátkoznak stb. Azonban Sidgwick különbséget tesz, a mennyiben ezen következményektől csak akkor tart, ha gyorsan történnék átmenet a mai állapotból egyenletesebb jövedelemoszlás felé; míg, ha az lassúbb folyamatban történik, a társadalom minden osztálya változott tulajdon-ságokkal lép az új korszakba. Leroy-Beaulieu⁴ álláspontja a következő: A mai társadalom nagyobb egyenlőség felé halad, mely a munka jövedelmének emelkedéséből, a tőke és nagyobb műveltség jövedelmének csökkenéséből következik. Ezen egyenlőség átalakítja a társadalmi osztályok viszonyait, bár a tényleg létező egyenlőtlenséget sokan túloz-

¹ Some leading principles, 320. l.

² Principles, 519. l.

³ Clark szerint jobb megoszlás kárpótlást nyújthat a termelés esetleg bekövetkező némi csökkenése ellenében (Phil. of. wealth, 107. l.).

⁴ Répartition des richesses (1888).

ták. Azonban a nagyobb egyenlőség nemcsak előnyökkel jár, hanem hátrányokkal is.

6. Attérvén a *jövedelemalakulás* elméletére, mindenekelőtt a jövedelmi rend alapját vesszük vizsgálat alá. E tekintetben azt mutatja a gazdasági élet, hogy annak alapja 1. a tulajdonjog, 2. a szerződési jog. Ezen alapintézmények a legmagasabb jólét eszményének hódolnak és azért átalakulnak ezen eszmény követelményei szerint. Különösen jellemző korunkra és az úgynevezett individualismusra, hogy az egyéni elemnek a szerződés terén való érvényesülése majdnem minden egyéb tényezőnek hatását elnyomta. Ennek sok hátránya van, mert az egyéni akarat szükségkép követel bizonyos ellenőrzést a társadalmi érdek szempontjából; de a túlhajtott individualismus annyiban is káros, a mennyiben az egyén, magára hagyva, könnyen elveszti a termelés és fogyasztás helyes mértékét.

A jövedelem változásait tekintve a következő állapotokat különböztetjük meg: a) a változatlanságot: b) váratlanul bekövetkező változásokat: c) időnkénti változásokat: d) lassan érvényesülő változásokat: e) folyton érvényesülő változásokat. A jövedelemben mutatkozó változások igen különböző okokra vezethetők vissza, természetiekre, gazdaságiakra, politikaiakra stb. A változásoknál tekintetbe jön az, vajjon azok a jövedelem emelkedésével vagy csökkenésével járnak avagy csak áttolásokkal, melyek az egyik helyen a jövedelmet emelik azáltal, hogy azok más ponton csökkennek. Emelkedés és csökkenés is úgy érvényesülhetnek, hogy azok csak egyes társadalmi osztályok előnyére illetőleg hátrányára válnak. Kétségtelen, hogy folytonos változások a jövedelemben és annak eloszlásában a gazdasági élet rendes alakulását megzavarják, a termelés és fogyasztás terén káros visszahatást szülnek.

A jövedelemalakulás politikája különösen a következő elvek megvalósítására törekedjék: 1. a jövedelem *elegendő* legyen, a lehető legtöbb észszerű szükséglet kielégítését engedje. 2. A jövedelem bizonyos *állandósággal* bírjon, hogy a gazdálkodás tervszerűen történhessék. 3. A jövedelem *emelkedési* irányzatot tanusítson, mert az anyagi haladás egyik föltétele az emberek elégedettségének. E tekintetben a középosztály helyzete a legjobb, mert ott a jövedelem rendszeren emelkedik és többnyire csak az 50. év körül éri el maximumát, míg a munkásjövedelem rendszeren már a huszas évek körül éri el maximumát, tovább nem emelkedik. Igaz, hogy ennek viszont részben az a magyarázata, hogy a középosztályban soká tart az előkészítés ideje, melyben az illetők jövedelmet nem élveznek. Azért a vagyongyűjtés

ideje a munkásnál a fiatal kor, midőn szükségletei kisebbek, a közép-osztálnál a férfikor.

7. A jövedelemeloszlás első követelményének gyakran az igazságosság említettik. A jövedelem igazságosan osztassék fel az egyes érdekeltek között. Azonban ezen elvileg jogosult követelmény gyakorlati teljesítése felette nehéz. Ki mondja meg nekünk, mi a termelvények felosztásában az igazságosság és nem változik e tekintetben a társadalom felfogása? Minthogy többen járulnak oly eredmény létesítéséhez, melyben physikai és gazdasági részek szerint azok hatása el nem különíthető, némelyek igazságosnak tartják, ha az eredmény egyforma részekben osztatnék fel, mások egyes tényezők jogosultságát tagadják, ismét mások igazságosnak tartják azt, mi az egyes felek küzdelmének eredménye. Az első eljárás éppen nem felel meg az igazságosságnak; a teljes egyenlőség volna csak igazán a teljes egyenlőtlenység; a második módozat is igazságtalan, mert hatályos tényezőket kizár a megérdemelt jutalmazástól; azonban merész volna állítani, mint ezt különösen orthodox nemzetgazdák állítják, hogy a harmadik eljárás biztosítja az igazságosság megvalósítását, habár a szabad forgalom körében egyedül az alkalmazható. Biztos alkalmazásáról az igazságosság elvének csak ott lehet szó, hol az igazságosság tényleges jogszabályokba van rögzítve, mi a gazdasági termelvények felosztására vonatkozólag nem létezik és alig létezhetik. És ez egyúttal bizonyítja, hogy azt alig lehet jogszabályok által megoldani, a hol pedig tételes intézkedések által megtörténik, éppenséggel nem biztosítja az igazságosságot. Avagy igazságos az, ha két miniser, két biró, két tanár stb. egyenlő jövedelemben részesül, kiknek munkája talán nagy különbséget mutat? Ezzel szemben csak abban találunk megnyugvást, hogy az igazságtalanságban nem rejlik elég erő, hogy magát soká fentartsa. Pillanatnyilag, egyénileg sok az eltérés az igazságosságtól, de az idő folyamán az eredmény az igazságosság egyenes vonalához visszatér. Azt sem szabad elfelejteni, hogy bizonyos elvek időről-időre kétesebbé válnak és a fejlődés lassú folyamata helyükbe erősebb, helyesebb elveket visz győzelemre. Nem annyira az igazságosság, mint a méltányosság az, mely a jövedelemeloszlásnál szóba jöhet. Nem méltányos pl. az, hogy a munka rosszul legyen jutalmazva, nem méltányos az, hogy gazdag társadalomban emberek éhen haljanak stb. Továbbá alkalmazást talál az igazságosság elve helytelen, jogosulatlan jövedelemszerzési módokkal szemben, így pl. napjainkban különösen politikai befolyások érvényesítése stb.

Az igazságosság kérdése iránt nem jöhetünk tisztába anélkül,

hogy a vagyon szerepét a termelés és jövedelemeloszlás szempontjából közelebbről vizsgáljuk. A vagyon kétféle javakból áll, fogyasztási és termelési javakból. Még a legfejletlenebb állapotok mellett is termelési javak szükségesek, mert nélkülök a termelés nem sikerülhet. De a termelési javak beszerzése a fogyasztási javak árán történik; a ki javainak készletéből többet szán a termelésre, az kevesebbet juttathat a fogyasztásnak. Mindenki, a ki tehát a fogyasztástól elvon javakat és azokat termelésre fordítja, ettől valami előnyt vár. Ezen előny arányában fognak a fogyasztási javak termelési javakká válni. A termelés fejletlenebb állapota mellett a vagyon csekélyisége miatt a vagyonnak termelési célokra való felhasználásával nagy előny jár, míg a vagyon szaporodásával ezen előny szükségkép csökken. Azonban oly korszakban, midőn a vagyon csekély, a termelés is fejletlen, és azért az eredmény még sem jelentékeny. A vagyon azon korszakban jut a legelőnyösebb helyzetbe, midőn a termelés mintegy váratlanul nagy lendületet nyer, mert a vagyonnak még aránylag csekély mennyisége mellett az arra eső jövedelem jelentékeny lesz. Mihelyt a vagyon szaporodik — *caeteris paribus* — jövedelmének csökkenni kell. Ennek következménye, hogy a vagyon magának új értékesítési módokat törekszik szerezni. Ha a földbirtokhoz nem tud jutni, akkor alkalmat keres iparban és kereskedelemben; ha ezekben nem talál alkalmazást, akkor nagy vállalatokat létesít, tengerentúli területeken keres jövedelmező felhasználást; megteremti magának a gépet, átalakítja vele az ipart, kereskedelmet, közlekedést, és szervezi a könnyebb megközelíthetőség kedvéért a részvénytársulatot: jövedelmező alkalmazást talál továbbá az államhitel terén; átalakítja a városokat, ellátja a paloták végtelen sorával, ellátja azokat a legtökéletesebb közlekedési, világítási eszközökkel stb. Szóval a vagyon szaporodásával a vagyon fáradhatlan hajszában keresi a még ki nem aknázott kútforrásokat és ezáltal tényleg rövid néhány évtized alatt nagyobb változást idézett elő az emberek gazdasági és kulturális haladásában, mint azelőtt akár évezredek. Azonban e fáradhatlan vadászat mutatja, hogy a vagyon napról napra nehezebben jut megfelelő jövedelmezési módokhoz és kénytelen szerény jutalmazással megelégedni. Ezen állapot bekövetkezésével, a mely a telítési processus eredménye, a vagyon része a nemzeti jövedelemből kisebbedni fog; ez tehát a nem vagyon alapján jutalmazott osztályokra nézve a legkedvezőbb állapot, melynek azonban véget vethet a vagyon ezzel járó csökkenése vagy csak lassúbb szaporodása, a midőn ugyanis a vagynon alapuló jövedelemnek is növekedni kell. Nem képzelhető észszerű társadalmi állapot, mely a

vagyontól minden részesedést a jövedelemben megtagadna a nélkül, hogy egyúttal a gazdasági élet több fontos tényezőjét teljesen elnyomná. Ebből nem következik másfelől az, hogy nem lehetne a vagyon szerepét szabályozni, mint azt más helyen fejtegettük, működésének bizonyos korlátokat szabni, túlságos növekedését megnehezíteni és politikai befolyását megszorítani. Azzal sem foglalkozunk itt, hogy a vagyonok gyakran helytelen, egészségtelen, erkölestelen forrásokra vezetnek vissza. Szabály szerint a vagyonszerzés magasabb gazdasági tulajdonságokat tételez fel, és ezek mindig nagyobb gazdasági jutalmazásban fognak részesülni mint a csekélyebb gazdasági képességek. Csak amaz érdemek jutalmazásának megörökítése az öröklési jog által okozhat bizonyos aggályokat. Azonban itt csak általánosságban a vagyon jövedelemeloszlási szerepét vizsgáltuk és azon eredményhez jutunk, hogy az igazságosság elvének lehetetlen volna olyan magyarázatot adni, hogy a vagyon a nemzeti jövedelemben való részesedésből kizárassék.

Az igazságosságon kívül egy további követelménye a jövedelemeloszlásnak az *arányosság*. A társadalmi élet az összetartozásra, az összeműködésre tévé építve, ez veszélyeztetve volna, ha a jövedelem nagyon egyenlőtlenül oszlanék meg. Ha csak két jövedelmi fokozat volna, nagy és kis jövedelem, a két osztály között oly űr támadna, mely a társadalmat ketté választaná és való lenne az, mit egy ókori író mond, hogy az állam tulajdonképen két államból áll, a gazdagok és a szegények államából. A nagy ellentét gazdag és szegény között az anyagi javak megszerzésének psycho-physikai erejét túlságosan fokozza és ezáltal csökkenti a magasabb javak értékét. Másfelől az sem volna előnyös, ha a jövedelmek mind egyenlők volnának, mert az érdemek, a tehetségek sem egyenlők, a szükségletek sem egyenlők. E szerint helyes jövedelemeloszlás mellett három fokozat lesz: nagy, közép és kis jövedelem. A nagy jövedelmek arra valók, hogy nagy érdemeket lehessen jutalmazni és nagy tevékenységre buzdítani, a kis jövedelmek, esetleg a jövedelemhiány arra való, hogy nagy gazdasági hibákat, mulasztásokat, bűnöket lehessen büntetni. A nagy jövedelmek egyfelől bizonyos határt ne haladjanak meg, tehát legyen egy maximum; viszont lefelé is legyen egy minimum. A három fokozaton belül kívánatos, hogy mentől több fokozat legyen, hogy enyhe átmenetben emelkedjenek az egyes fokozatok; ez legjobb biztosítéka a társadalmi egyensúlynak, mert minden egyén talál alatta csekélyebb jövedelmeket, melyek megelégedettségre tanítják, közvetlenül fölülte csak csekélylyel magasabb jövedelmeket, melyek irigységét nem bánt-

ják és melyek elérése nem nehéz. Ily jövedelemeloszlás mellett a társadalmi és gazdasági viszonyok legegészségesebben fognak alakulni. Együttal megóvjá ily jövedelemeloszlás a társadalmat a merevségtől, mert egy folytonos mozgalom fog érvényesülni, mely a társadalom egy részét fölfelé, egy másik részét lefelé viszi; ez a fel- és lemenő osztálymozgalom. Egészséges társadalomban ezen mozgalom az érdemeseket emeli, az érdemetleneket sújtja. Azonban ezen mozgalom is szűkebb határok között mozog. Minden törekvés fölfelé együttal azzal a veszélylyel jár, lefelé jutni és így remény és félelem között ingadozván, igen sok ember örülni fog, ha helyét megtarthatja és abból ki nem zavartatik.

A jövedelemeloszlás helyes megalapítása a társadalom történetében a legnagyobb és legelkeseredettebb küzdelmek háttérében mutatkozik. A legtöbb esetben azonban tapasztalhatjuk, hogy aránylag könnyű az egészséges jövedelemeloszlást fentartani; ha azonban egyszer meg van zavarva, talán lehetetlen azt visszaállítani. A túl egyenlőtlen jövedelemeloszlás igen nagy veszélyt rejt magában, mivel a szegény épűgy, mint a gazdag, a törvényeket megveti, mi az állami rendet megingatja.

Megjegyzendő különben, hogy a jólét nemcsak a jövedelem nagyságától, hanem annak felhasználásától függ. Arra a tapasztalat mindennap nyújt példákat. Van ember, ki szerény jövedelemmel igen jól és kellemesen tud élni, míg egy másik rossz gazdálkodása és beosztása miatt folytonosan anyagi zavarokkal küzd. Tehát a fogyasztás észszerűsége és gazdaságossága a végső problema.

Vajon régebben vagy újabban nagyobb-e a jövedelem egyenlőtlensége, az már a megfelelő statisztikai adatok hiányossága és hézagossága miatt nehezen dönthető el. Bizonyos, hogy azelőtt is nagy egyenlőtlenségek léteztek. Gunton általános törvénynek tekintí, hogy mentől nagyobb fejenként a vagyon valamely társadalomban, annál egyenletesebb annak megoszlása.

8. Áttérvén a jövedelemeloszlás történeti vizsgáldására, azt látjuk, hogy a javak megoszlásának komoly problémája legkorábban az ókori köztársaságokban lép előtérbe.

Már Thales dicsóítí a tulajdon egyenlőségét, Chalkedoni Phaleas pedig indítványozta, hogy házasságok kötése alkalmával a gazdagok hozományt adjanak, de ne kapjanak; a szegények fordítva. Mileti Hippodamos a polgárság számát 10,000 férfiban kivánta megállapítatni és az összes földet szent, állami és magán földekre felosztatni; a polgárokat katonákra, földművesekre és iparosokra osztotta. Plató legalább az uralkodó osztály körében, tökéletes birtokközösséget óhajt be-

hozni. „Törvényeiben“ szakít ez eszmével: a földet egyenlőképen akarja a polgárok közt felosztani, úgy hogy az továbbra is állami tulajdon marad. Aristoteles az állam legfőbb feladatául tekinti a birtokviszonyok rendezését. Felismerte, hogy szabadság és demokratiai államforma a külső életviszonyok bizonyos fokú egyenlősége nélkül fenn nem állhatnak és hogy minden forradalomnak oka az egyenlőtlenség. Azért komoly aggodalommal tölti el a gazdagság szertelen növekedése s azt kívánja, hogy a legszegényebbek is legyen valami kis vagyona. A törvényhozás tényleg több államban fontos intézkedéseket is tett. Ismereteseek különösen Lykurgus törvényei. Athenben már Solon intézkedései a társadalmi egyenlőtlenség enyhítésére irányultak. A perzsa háborúk után azonban az állam hatalmának s jelentőségének növekedtével feltartóztathatlanul fokozódott az életviszonyok egyenlőtlensége is. A korszak elejéről még elmondhatta Isokrates, hogy nem találkozott Athénben, ki szűkölködött s koldulás által az államnak szégyenére vált volna. De Perikles ideje óta jelentékeny változás állott be a viszonyokban. A demagogok által félrevezetett atheni csőceselék engesztelhetlen harezot kezdett birtok és gazdagság ellen. A mint Rómában „panem et circenses“ volt a jelszó, Athénben „Theorika kai boïdia“ hangzott a nép ajkáról.

Róma ős állapotában közös volt a földtulajdon és Cicero szerint csak Numa intézkedett volna annak felosztásáról. A polgárok osztályrésze eleintén két jugera volt, azonban a királyok elűzése után hét jugera-ra emelkedett. Ennyit elégnek tartották egy család fentartására, mint azt Manlius Curius mondása is, kinek 500 jugerat akartak ajándékba adni, bizonyítja: *Perniciosum intelligi civem cui septem jugera non essent satis.* Az állapotok emez egyszerűsége azonban, mely a legrégebb időt jellemzi, csakhamar eltűnt s a háborúk és a súlyos földtörvények következtében mind rosszabbra fordult az alsó osztályok sorsa. Épen ezekre nehezedett leginkább a háborúk és az adó terhe. Egyfelől az adóssági törvényeket igen szigorúan alkalmazták, másfelől az adóketésnél az adósság arányában nem volt helye levonásnak. Ha a földbirtokot elzálogosították, a hitelezőt illetve annak használata, az adót mégis a tulajdonos tartozott fizetni. A patriciusok élvezték az adómentes közföldeket is. Ennek következtében a púni háborúk után, melyekkel a régi egyszerű állapotok véget értek, oly viszonyok alakultak, melyek a megoldást parancsolólag sürgették.

Míg azelőtt tulajdonképeni rabszolgákkal művelt nagy birtokok nem léteztek és számos földbirtokos művelésre adott földet, a nélkül, hogy határozott ellenszolgáltatást követelt volna, mely viszony a szegények s gazdagok közötti érintkezésnek erkölcsi alapot kölcsönzött,

addig most a nagybirtokok száma s velök együtt a rabszolgatartás szokása mind terjedtebb lett, a fényűzés növekedett, kevesek kezében mérhetetlen gazdagság halmozódott össze, míg a köznépnél, melynek Róma a világ meghódítását köszönhette, nem volt fejtét hová lehajtsa. A veszedelmes fővárosi esőseléket gabona kiosztásával szokták lecsendesíteni. De éppen ez nagy mértékben siettette a földbirtokosok tönkremenetelét, minthogy azok az ingyenes vagy olcsó gabona kiosztása által lenyomott árakkal nem sokáig állhatták ki a versenyt. A hódításokkal együtt a tartományokkal való összeköttetés és az azok által fizetett adók folytán a pénzüzet jelentősége nagyban emelkedett s egyidejűleg a tőkeuralom az erkölcsökre és a jogra mindinkább rányomta bélyegét. A dolgok ily fejleményét azonban a társadalmi forradalmak nyomon követték. Azon nagy mozgalmak, melyek a földtörvényekkel vannak kapcsolatban, legfontosabb jelenségét képezik az osztályharcoknak. Spurius Cassius, Licinius Stolo és a Gracchusok zászlóvivői azon nagy eszmének, mely egy erőteljes polgári osztály teremtésére törekedett.

De a fővárosi esőselékek nem állottak ezen agrarius javítások közvetlen érdekében és így minden újítás kísérlete megtört a conservatívek és a proletárok szövetségén. A Gracchusok, nevezetesen Cajus Gracchus törekvései megsemmisültek s az osztályok közti viszály folytonos tápot nyert. A Gracchusokra Catilina összeesküvése következett, majd Coelius Rufus. A vagyon kevesek kezében összpontosult, úgy hogy már Cicero elmondhatta: non esse in civitate duo milia, qui rem haberent. A földfelosztás s a „szabad lap“, az adósságok törlése, volt az általános óhaj. A köz- s magán-erkölcsök meg voltak mérgezve, s silány pénzért minden kapható. Ekkor Caesar még egyszer erélyesen megkísérli a társadalmi reformot. Az ingyen kiosztott gabonában részesülők számát apasztja, a proletariatusnak nagyszerű építkezések által foglalkozást szerez, 70,000 embert gyarmatokba telepít. A lex Julia következtében 100,000 polgári család jutott földbirtokhoz.

Egyfelől óriási gazdagságok elpazarlása, másfelől a dologkerülő proletariatus ingyen kitartása („il despota dava il frumēto, e il popolo gli applausi“, Mengotti), ez a római államszerkezet Scyllája s Charibide, minthogy álláskülönbség nélkül mindenkit egyedül a meggazdagodás érdeke vezérelt és e cél bármily eszközöket szentesített.

Érdekes kísérletet tett később a keresztény egyház egy töredéke a szerzetesek, az egyenlő jövedelemelosztás céljából.

A legtöbb germán törzsnél a vagyon eredetileg a törzs tagjainak közös tulajdona volt. Mégis az államalapítások kora letűnván, oly

alkotmányok fejlődnek ki, melyeknek legsajátosabb vonása az egyenlőtlenség. Allam, egyház, község, család, munka s jog, mind át vannak hatva az egyenlőtlenség elvétől, melylyel szemben az egyház minden ellentétes törekvése hajótörést szenvedett. Az elnyomott föld népének gyakori lázadásai a Közép-tengertől az Éjszaki-tenger partjáig az osztálykülönbség nagysága felől tesznek tanúságot. Egyetlen út ezen iga alól való szabadulásra az iparúzó osztályba való lépés. Csakhogy e téren is a XIV. századig a patriciusok elleni osztályharczok állnak előtérben s csak midőn a czéhekben szervezett munkásosztály csaknem mindenütt legyőzi a patriciatust, fejlődik a czéhek védpajzsa alatt azon gazdasági jog, mely a mammonismus haladását kétségkívül akadályozta s a jövedelem és élvezetek lehető arányos megosztását elősegíté. Csakugyan a polgárosultság, az adórendszer, s a jog több oly eszméje fejlődött a városokban, mely a jövedelem észszerű megosztására kedvezően hatott.

9. A jövedelemelosztás általános törvényei a következők:

a) Minden termelési erő jövedelemre tarthat igényt, addig míg aránya nem haladja meg a szükségletet. Ez áll nemcsak a természetről, hanem a munkáról és tőkéről is. Ha munka és tőke oly mennyiségben léteznének, hogy mindenki számára rendelkezésre állana, akkor vagy általában jövedelemhez nem juthatna, vagy csak igen jelentéktelen jövedelemhez.

b) Minden termelési erő jövedelme függ termelő értékétől, illetőleg termékenységtől. A termékenység ismét meghatároztatik minden termelő erőre nézve az illető termelő erő legutolsó részétől, mely a legkedvezőtlenebb körülmények között működik. Ezen rész ismét megállapítatik az előállított javak értéke, illetőleg határértéke által.

c) A termelési erők a jövedelemnek bizonyos meghatározott mennyisége mellett érdekkellentétben állanak, a mennyiben, ha az egyiknek a része emelkedik, egy másiknak a része szükségképen csökken.

d) A termelékenység emelkedésével azaz a javak mennyiségének szaporodásával, illetőleg csökkenésével három eset állhat be: α) hogy az összes termelési erők jövedelme emelkedik illetőleg csökkennek; β) hogy egyes termelési erők jövedelme emelkedik, illetőleg csökkennek, másoké változatlanul marad; γ) hogy egyes termelési erők jövedelmei emelkednek, mások jövedelmei csökkennek és megfordítva.

Vannak társadalmak és társadalmi rétegek, melyek a jövedelemelosztást nem egyéni, hanem közösségi elvre fektetik. Ilyen társadalmak különösen egyszerű gazdasági viszonyok mellett élők között valósítottak meg. Azonban e kísérletek nagyobb jelentőséggel nem bírnak, mint-

hogy a közösségi elvnek csak szűkebb határok és egyszerűbb viszonyok közötti megvalósulásának lehetőségét bizonyítják. De a mai gazdaság más téren is példát mutat arra, hogy közös keresmények egyformán osztatnak fel, sőt esetleg a hozzájárulási arány megkülönböztetése nélkül egyformán élvezhetők, minek legfontosabb példáját az államban találjuk.

10. A jövedelmi politika alatt értjük az állam tevékenységét egészséges jövedelmi állapotok létesítésére. Az államra nézve a jövedelemalakulás nem lehet közömbös, ezért intézményeivel oda fog hatni, hogy a jövedelmi rend közérdekeinek megfelelően. Az állam különösen arra fog törekedni, hogy a jövedelemalakulás az állam természetének, rendszerének és feladatainak megfelelő legyen, hogy az általános fejlődés föltételeivel megegyezzek, hogy egészséges irányt tartson és hogy annak élvezete biztosítva legyen. Az állam azt részint közvetlenül, részint közvetve ható intézkedések által érheti el. Egy egészséges sora a termelésre, a forgalomra, a fogyasztásra ható intézkedéseknek befolyást fog gyakorolni a jövedelemalakulásra. Az adóztatás is egy hatalmas eszköz a jövedelemalakulás módosítására. Azonban az állami beavatkozásnak bizonyos határokat nem szabad túllépni, mivel különben a gazdasági élet alaperejét megtámadhatja. Habár nem is lehet e határt pontosan megállapítani, a gyakorlati életben a helyes irányt könnyen megtalálni, mert az állam minden beavatkozása az igazságosság és magasabb kultúra követelményeiben kell indokolását találni. kivitelében pedig mindig kiméletesnek kell lenni.¹

11. A jövedelemeloszlás visszahatása a termelésre különösen a munkabéreknél érezteti magát. Alacsony munkabérek megtámadják a munkaerőt: a munkás többnyire a szükségletkielégítés igen alacsony fokán áll és ha a munkabér lenyomatik, a munkás sem megfelelően táplálkozik, sem megfelelően ruházódik, lakni nem tud, mindmennyi körülmény, mely kedvezőtlenül hat a termelésre.² De a munkás szellemi és erkölesi erejére is kedvezőtlenül hat az alacsony munkabér; mindazon tényezői a munkaerőnek megtámadtatnak, melyeket más helyen a munkaerő erkölesi és szellemi föltételeinek ismertük fel. A vállalkozói nyereség csekélyisége is árt a termelésnek, mert nem akad megfelelő számú egyén, ki ama különös és becses tulajdonságokkal rendelkezik, melyek vállalkozáshoz szükségesek, a mi azért igen hátrányos, minthogy a termelés, mint láttuk, a vállalkozó vezetése alatt áll.

¹ Még ily mérsékelt író is, mint Sidgwick, elég tág tért nyit az állami intézkedéseknek és főleg a végrendelkezési jog körül az államnak fontos jogokat vindikál (Principles, 540. l.)

² Clark: Ama változás, mely a munkabért gazdagabbá teszi, megújítja az utat a folytonos haladás felé. (Phil. of wealth. 172. l.)

A munkabér.

1. A munka után járó jövedelmet a társadalmi gazdaságtan *munkabérnek* nevezi. Általánosságban munkabér alatt értjük a nemzeti jövedelem azon részét, mely a termelésnél közreműködő munka eredménye lévén, a munka jutalmazását képezi, mert a munka mint termelési tényező, egyúttal okvetlenül a jövedelemeloszlásnak is tényezője. A ki munkával járul a javak termeléséhez, az munkája után jövedelemre tarthat igényt és e jövedelem az, melyet munkabérnek nevezünk. Azonban a munka érvényesítése különböző módon történik. Ha a munkás másnak tulajdonát képezi, mint a rabszolga, akkor a föntartásával járó költség képezi munkájának bérét, mely, minthogy a rabszolga csak később szerepel kiváltkép mint termelési tényező, esetleg nagyobb is lehet, mint az általa teljesített munka értéke. Ha a munkás szabad személy ugyan, de meg van fosztva azon anyagoktól, eszközöktől, melyek nélkül munkáját nem érvényesítheti, akkor bérszerződést köt ezeknek tulajdonosaival és a munkabér magassága a két szerződő fél gazdasági erejétől függ. A bérbeadás jellemző következménye, hogy a munkás és munkaadó között szolgálati viszonyt terem. Végre a munkás lehet tulajdonosa a munka érvényesítéséhez szükséges minden anyagnak, eszköznek stb. és akkor a munkabér egyenlő lesz azon összeggel, melyért munkájának termékét a piacon értékesíti. E három esetben a munkabér nem egyformán fog alakulni és az eddigi elméletek egyik sajnós hibáját abban leljük, hogy ez esetek között nem tettek különbséget. Azon fejtegetések, melyeknek célja a mai társadalomban a munkabér magasságát meghatározó törvény felderítése, mindig csak azon esetből indultak ki, melyben a munkás kénytelen más embernek termelési eszközein értékesíteni saját munkáját; tehát a munkabérnek csak egy sajátos esetéről volt szó. E megkülönböztetés igen fontos, mert mindazon törekvéseknek, melyek a munká-

sok helyzetének javítását óhajtják, csak az lehet czélja, hogy az idegen termelő eszközökön dolgozó munkás bére egyenlő legyen annak a munka jövedelmével, ki saját tőkájével dolgozik. A megkülönböztetés kedvéért ez utóbbinak jövedelmét *munkajövedelemnek* lehet nevezni, amazét munkabérnek. Azon körülmény különben, hogy nemcsak munkások végeznek munkát, hanem tőkések, birtokosok is, minden esetre jótékony hatással van a munkabérre, mert ezek munkájukért nagyobb jutalmat kívánnak, mi a többiek munkabérére is jótékonyan fog hatni. A mennyiben az elmélet csak azon jelenséget tanulmányozta, miképen alakul a munkabér a tulajdonképi munkás osztályban, nem annyira a munkabér törvényéhez, mint inkább a munkásbér törvényéhez jutott el; munkás alatt ismét csak azt értve, ki munkaerjét idegen termelési eszközök segítségével értékesíti, nem pedig azt, ki azokat saját tulajdonában bírja.

A munkabér tekintetében megkülönböztetjük: *a) a természetbeni, dologbeli, javbeli* (valóságos) és *a pénzbeli* (névleges) munkabért; amott a munkabér különböző javakban van kifejezve, emitt pénzben; *b) természeti* (normal) és *piaczi* (tényleges) munkabért; amaz az a munkabér, mely a munka értékének főtényezőitől függ, emez a kereslet és kínálat változó befolyása alatt alakuló munkabér; *c) nyílt és lappangó* munkabért; amaz a bérszerződés által megállapított bér, emez a vállalkozó saját munkajövedelme; *d) egyszerű és összetett* munkabért; amaz egy szolgáltatásból áll, emez több szolgáltatásból (nyereségrész, orvosságok, lakás stb.); *e) idő, mennyiség, érték szerinti* bért; az időbér idő szerint állapíttatik meg, a mennyiségbér mennyiség szerint (darab-, szakmánybér), az értékbér az előállított érték szerint (pl. a termelvény fele, harmada stb.); *f) munkabért és tiszteletdíjat*; ez utóbbi a magasabb szellemi munka jutalma.

A munkabér-elmélet első feladata a normal munkabér tényezőjének kutatása; ennek alapján pedig a piaczi munkabérnek illetőleg a munka piaczi árának megállapítása.

2. A normal munkabér eredeti mértékét a munka által előállított *jószág értéke* képezi. „A termelvény értéke, mondja Walker, képezi a munkabér mértékét“. Ezen tételnek nagy erkölcsi jelentősége van, mert annyit mond, hogy minden munkás maga állítja elő jövedelmét, tehát fentartása sem a népességnek, sem a tőkének egyszerű funkciója. A hány a munkás, ugyanannyi az értéktermelő, ugyanannyi tehát a jövedelmi forrás is. Hogy ilyen munka jövedelmét megállapíthassuk, legjobb oly munkát vizsgálunk, melynél egyéb termelési tényezők nem szerepelnek. Minden munka magában rejti, bírja mérvét,

mert a munka minden esereértéknek is mérve. Ha tehát a munka értékét annak termelési költségéből akarják magyarázni, az tulajdonképen circulus vitiosus, a milyen a társadalmi gazdaságban sok fordul elő: mert egyfelől a munka értékét annak előállítási költségeitől, másfelől ismét a fentartásra fordított javak értékét a munkától teszik függővé. A munka másban nem találja mértékét, mint önmagában. Minthogy pedig minden munka időben hozott áldozatot jelent, a munkatermékek kicserelésének általában a főlázdozott idő arányában kell történnie. Mindenki, a ki munkaterméket másnak engedi át, tőle oly munkaterméket igényel, a mely ugyanannyi munkaidőnek illetőleg munkafáradtságnak felel meg. A munkajövedelem magassága megfelel tehát a munkatermék értékének és a munkatermék értéke sem kisebb, sem nagyobb, mint a munka, fáradtság, mely annak előállítására fordítottat. E felfogásból indul ki Smith munkabér-elmélete is,¹⁾ sőt Locke ad már ily értelmű magyarázatot.²

A munkabér megállapítása a termelvény értéke alapján azon helyen történik, hol az utolsó munkanövedék alkalmazást talál. Ha feltesszük, hogy ez oly terület, melyen járadék nincs, és melyen a munkás tőke nélkül dolgozik, akkor az itt előállított termelvény egészen a munkásnak jut. A munkabér addig, míg ily területek művelésre ingyen állanak rendelkezésre, az előállított termelvény értékénél kisebb nem lehet, mert mihelyt ez bekövetkeznék, a munkás e területet keresné fel. Ha a munkakinálat emelkedik, a munkások mindinkább kiszoríthatnak kedvezőtlenebb területekre és a munkabér csökken; ha ellenben a munkakinálat csökken, a legrosszabb területek elhagyatnak és a munkabér emelkedik. A munkabér mindig egyenlő azon termelvénnyel, melyet az utoljára alkalmazott munkás előállít. Ha a munkakinálat és a munkanélküliek nagy száma miatt a termelés zonája a legkevésbé termelékeny vállalatok határáig kiterjesztetik, akkor a munkabér alacsony marad akkor is, ha az egész termelvény a munkásnak jut. A munkatermelvény szerinti jutalmazás is e szerint csak akkor biztosít a munkásnak nagyobb jövedelmet, ha csekélyebb munkakinálat következtében csak a legelőnyösebb helyzetek aknáztatnak ki, a hol a munka határértéke magas.

Alig találunk oly termelést, melynél csak a munka működnék; többnyire egyéb termelési tényezők is szerepelnek. Ilyenkör ter-

¹ The produce of labour constitutes the natural recompense or wages of labour. (Inquiry, chap. VIII. 27. 1.)

² Two treatises of government. II. §. 27.

mészetesen nem lehet a munka termékéből a munkabért meghatározni. Az egyéb termelési eszközökkel nem támogatott munka termelvénye igen csekély és a munkabér ezen alapon való megállapítása a munkásra nézve épséggel nem volna előnyös. A kérdés tehát az, mikép alakul a munkabér más termelési eszközök közreműködése mellett? Mert ez esetben a munka értéke mellett, mely a munkabér legmagasabb határát képezi, azt is kell tudni, melyik a legalacsonyabb határ, a melyen alól azt leszállítani nem lehet. Ez pedig a munkás életszükségleteinek kielégítése. A munkával versenyző és osztozkodó tényezők törekvése természetesen az lesz, a munka jutalmát lehetőleg ezen minimumra leszorítani.

Azon esetben ugyanis, ha a munkás kénytelen a termelési eszközöket mástól kölcsön venni, vagy jobban mondva munkája értékesítésére a termelési eszközök tulajdonosával szerződésre lépni, új viszonyok alakulnak. Ha a két csoport egészen egyenlő erővel lép fel, akkor a közös termelvény értékét igazságosan fogják maguk között felosztani, a munkás megkapja munkájának teljes értékét, a tőkés a termelési tényezőkben rejlő áldozatnak használati díját. Ha azonban a két csoport különböző gazdasági erővel bír, akkor a termelvény értékének megoszlása akkép fog történni, hogy a gyengébb fél az őt megillető jövedelemnek egy részétől megfosztatik. A gyöngébb fél lehet a munkás, de lehet — és arra vannak gyakorlati esetek — a tőkés is. Azonban a történelemből és tapasztalatból tudjuk, hogy az előbbi eset a gyakoribb. Ha a munkás ama helyzetben van, hogy másként is gondoskodhatik fentartásáról, ha például még elég uratlan terület áll rendelkezésre, akkor a munka jutalmazásának alsó határa megfelel azon jövedelemnek, melyet a munkás magának e föld művelésével biztosíthat. A hol azonban a munkás utalva van arra, hogy munkáját, illetőleg munkaerejét másnak eladja, ott a munka jutalma és a munka értéke közötti kapcsolat lazul, mert a munkás kénytelen a még nem is létező, csak virtualiter birt munkaerőt eladni és a munkakinálat többnyire sürgősebben fog fellépni, mint a munka utáni kereslet. A munkás csak addig ura és meghatározója a munka értékének, míg ő a munkaerő ura. Az itt feltett esetben azonban tulajdonképen a munkás nem is ura a munkaerőnek, mert nem képes azon élelmiszereket stb. előteremteni, melyek nélkül a munkaerőt elő nem állíthatni. Természetes, hogy ily kedvezőtlen helyzet mellett, melyben a munkás jóformán munkaerejéből kisajátított, a munkás többé nem rendelkezik a munka értéke fölött. A jövedelem körüli harcban neki talán annyi sem jut, a mennyi fentartására nélkülözhetetlen.

Azonban még oly állapot mellett is, a hol a munka és értéke közötti viszony teljesen elhomályosult, két eset képzelhető. Ha a munkás osztálynak társadalmi, műveltségi, történelmi, politikai okoknál fogva sikerült életmódjának színvonalát magasabbra helyezni és ha ahhoz erősen ragaszkodik, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedése is nagyobb lesz, feltéve, hogy a munka értéke ennek megfelel. Ha azonban ugyanilyen okoknál fogva a munkás osztály a szükségletkielégítés legszűkebb fokára süllyedt, akkor a nemzeti jövedelemben való részesedés ehhez képest esökkenni fog. Mert ne felejtjük el, hogy a gazdasági életben is erkölcsi erők működnek és abban a percben, a melyben a munkás nem az általa teljesített munka értékével rendelkezik, jövedelmének mérve rendszerint a szükséglet, mely általa kielégítettik. És ha szem előtt tartjuk azt, hogy a birtok nélküli egyén életmódja majdnem elemi szükségyszerűséggel hanyatlik, mivel csak egyszer be kell állni betegség vagy más szerencsétlenség alakjában gazdasági helyzetének valami rosszabbulása, és a hanyatlásnak nem lehet útját állani, akkor előre láthatni, hogy ez osztály jövedelme többnyire az elkerülhetlen szükségletek súlypontja felé gravitál. Azonban ez esetben is e szükségletek mérve természetesen nem áll a mindennapi fentartás által okozott költségekből,¹ hanem azon összegből, mely szükséges arra, hogy a munkás magát fentarthassa egész életén át, tehát akkor is, mikor vagy betegség, vagy gazdasági válságok miatt későbbben a munkaerő hanyatlása következtében kereseti képességétől részben vagy egészben megfosztatik. A fentartási költség továbbá közgazdaságilag megállapítva a családfentartás költségét is magában foglalja, oly családnak fentartását, mely feltéve a szülők számának megfelel. Ezt nevezzük *normalis munkáscsaládnak*. Ez szükséges azért, hogy a munkások száma ne változzék, mivel különben a munkakinálat változása folytán a munkabér ismét másképp alakulna. Tehát a fenntartási költségek észszerű mérve szükségesek, már azért is, mert ha a munkajövedelem elégtelen volna, nem maradna más hátra, mint hogy a társadalom segítőleg közbelépjen. Itt tehát csak a mód változik; a helyett, hogy a munkás mindenha annyit kapna bérében, hogy a kereseti képességét fenyegető minden esélylyel szembe szállhasson — a munkás az erre szükséges jövedelemnek csak egy részét kapja, a másik része pótoltatik akkor, mikor ő a társadalmat, községet, államot, stb. mint beteg, elaggott, stb. igénybe veszi. A mi tehát a munkás fentartásának teljes összegét képezi, azon megtaka-

¹ Jellemző az emberi munka jutalmazása szempontjából, hogy gyakran a házi állatok tartása költségesebb, mint a munkásoké.

ritás csak részben eszközölhető és csak ámitás, ha ez iránt más felfogás uralkodik.

3. A munka jövedelmének nagysága az előrebocsátottak szerint különbözőképen alakul különböző gazdasági rendszerek és helyzetek szerint. A hol a munka más termelési tényezőkre vagy általában nem szorul, vagy a hol a munkás maga rendelkezik a szükséges anyagokkal és eszközökkel, ott az övé lesz amaz egész érték, melyet a piacon munkatermékeként tulajdonítanak. Ott pedig, hol a munkás kénytelen más egyénnek eladni munkaerejét, mivel saját maga nem rendelkezik a többi termelési tényezőkkal, ott csak azon ritka esetben juthat a munkája által képviselt teljes értékhez, ha a gazdasági verseny viszonyai reá nézve nagyon kedvezők, a minek előfordulása épenséggel nincs kizárva. Különben pedig, a hol a gazdasági viszonyok a munkásra vonatkozólag ily kedvező alakulást nem mutatnak, ott a munka értéke nem képezi többé jutalmazásának zsinórmértékét, hanem azon összeg, melyért hajlandó munkaerejét átengedni és ez a birtoktalan osztálynál a fentartási költségeknek felel meg. Egyfelől a munka értéke, másfelől a munkás szükségletei képezik a munkabér zsinórmértékét. Felismerték ezt, mint láttuk, már régebben, mégis vannak még ma egyoldalú elméletek, melyek a munkabért kizárólag az egyik vagy másik tényezőre vezetik vissza; különösen azon nézetnek, miszerint a munkabér a munkás szükségleteitől függ, van számos híve. Minthogy ugyanis a munkás túlnyomóan a birtoktalanok osztályába tartozik, nem lehet esodálni, hogy a munkajövedelem és a munkatermék értéke közötti viszonyosság régebben nem is vétetett észre. Már Turgot azt mondja, mindennemű munkánál be kell következni annak, hogy a munkabér azon összegre csökken, melylyel a munkás magát fentarthatja.¹ Ezen felfogás csak visszatükrözteti az akkori szomorú állapotokat. E felfogás dióhéjban magában foglalja azon tant, mely rendesen Ricardo nevével hozatik kapcsolatba és mely akkép szól: a munka természetes ára azon ár, mely szükséges, hogy a munkások együttvéve képesek legyenek élni és fajukat fentartani, minden szaporodás és minden csökkenés nélkül.² Nagyobbára egyedül e tétel tekintetbe vételével ítélték meg Ricardo munkabér-elméletét és tartották azt annyira ridegnek és in-

¹ En tout genre de travail il doit arriver en effet que le salaire de l'ouvrier se borne à ce que lui est nécessaire pour lui procurer sa subsistance. (Formation et distribution des richesses. 10. lapon.)

² The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers, one with another, to subsist and to perpetuate their race without either increase or diminution. (Principles, chap. V. 50. l.)

humanusnak. Különben e tétel csak ugyanazt tartalmazza, mit nem esekélyebb ridegséggel már Smith tanított.¹ Azonban Ricardo arra nézve, mit tekint ő a munka fentartási költségének, igen messze menő engedményeket tett, azt mondván, hogy a munka természetes ára korántsem állandó és változatlan összeg, hanem függ a nép életmódjától és szokásaitól.² Sőt e fejtegetések folyamán azt mondja, hogy az emberbarátnak nem lehet nagyobb óhaja, mint az, hogy a munkás osztálynak legyen hajlama a magasabb életszükségletek kielégítésére és ne semmisítse meg helyzetének minden javulását az által, hogy szertelenül szaporodik, sőt minden törvényes eszközzel buzdíttassék e magasabb élettartás biztosítására.³ Ricardo tantételeit épen nem tartotta változhatlan törvénynek, a mit Malthushoz intézett levelei⁴ legjobban mutatnak. Csak azt képzelte, hogy a különböző tényezők közül mégis a fentartási költség a legtöbb esetben irányadó. És a fentartási költség alatt sem érti a létminimumot.⁵ Ezekből tehát korántsem következik az, hogy a munkás bére a létfenntartás legalacsonyabb foka körül gravitál, sem az, hogy ettől soha el nem távozhatik; ennél kisebb ugyanis nem lehet, különben nagyobb halandóság vagy betegedés a munkások számát csökkentené, a mi ismét a munkakinálat csökkenése következtében a bér emelkedéséhez vezetne, de nagyobb sem lehet, mivel akkor csakhamar a munkások száma szaporodnék, minek a nagyobbodó munkakinálat következtében béresökkenés volna következménye. Ricardo e tannak épen nem ad ridegebb alakot, mint a melyet az Smith⁶ által nyert. Ha az itt előadott felfogás lényegét vizsgáljuk, akkor a munkabér magassága tisztán kulturális kérdéssé válik: a kultúra feladata a munkások élettartását emelni, mi szükségképen a munkabér emelkedéséhez vezetne. Azonban a természetes munkabér emelkedését nem tekintve, Ricardo még arra is utal, hogy a munka

¹ Wealth of Nat. 33. l.

² It is not to be understood that the natural price of labour estimated even in food and necessaries, is absolutely fixed and constant. It essentially depends on the habits and customs of the people (52. l.).

³ The friends of humanity cannot but wish that in all countries the labouring class should have a taste for comforts and enjoyments and that they should be stimulated by all legal means in their exertions to procure them. — Ricardo tantételének magyarázatát illetőleg, lásd Pikler Ricardóját. 165. l.

⁴ Letters to Malthus (188. l.).

⁵ Lassalle is elismeri, hogy Ricardo nem állítja ridegen, az »eherne Lohn-gesetz«
uralmát; csak ő maga találta, hogy a mai társadalomban kérlelhetlenül uralkodik. (Antwortschreiben, 1863.)

⁶ Wealth of nations (book I. chap. VIII).

piaczi ára, bár mindig a természetes ár felé gravitál, attól sokáig, sőt „for an indefinite period“ térhet el, mivel a piaczi ára a munkának egészen a kereslet és kínálat viszonyaitól függ. A munkásokra nézve kedvező körülmények között a munkabér magas lesz, és ekkor a munkás osztály helyzete virágzó és szerencsés, ellenkező esetben helyzete szenvedő. Ricardo ez elmélete nem abban ki nem elégitő, mivel nem nyújt kilátást, hogy a munkások helyzete javuljon, mint azt neki szemére lobbantották, hanem főleg abban, hogy ő a munka sajátos természetét és a munkaszerződés sajátos viszonyait nem vette kellően tekintetbe, a munkabér szabályozását az általános ártörvénynek rendelte alá és a munka által előállított értéknek semmi befolyást nem tulajdonít a munkabérre.¹

Azon tannak, hogy a munkás szükségletei képezik a munkabér törvényét, van még ma is számos képviselője. Ilyen különösen Guntton is. Szerinte a munkabér törvénye a „standard of life“, az életmód, még pedig akkép, hogy a határ munkabér megfelel azon munkáscsalád fentartási költségének, melyre a kereslet kielégítése végett még szükség van.² Wundt szerint is a bér soha sem lehet egyenértéke a munka termelvényének, hanem csak kárpótlás a munka által előidézett szükségletekért. Azért a bér minden osztályban ezen szükségletek szerint alakul.³

4. Közvetítő álláspontot foglal el Thünen azon elméletével, melylyel a természetes munkabér törvényét az „elszigetelt állam“ viszonyaira vonatkozólag akarja megállapítani. E czélból a tőke és munka közötti különbséget nem tekintve, vizsgálat alá veszi a munka két irányát; azt, melynek czélja szükségleti tárgyak előállítása és azt, mely tőkék előállításával foglalkozik. Mind a két rendbeli munka jutalmazásának egyenlőnek kell lenni, különben az összes munkások azt a foglalkozást fogják választani, mely jövedelmezőbb. A természetes munkabér⁴ tehát az, hol a tőke-előállításra fordított munka jövedelme vagyis a tőke-járadék egyenlő azon munkának jövedelmével, mely közvetlenül a szükségleti tárgyak előállítására fordíttatik. Ez megtör-

¹ Letters to Malthus 97. l.

² The standard of living is the economic law of wages. — The chief determining influence in the general rate of wages in any country, class, or industry, is the standard of living of the most expensive families furnishing a necessary part of the supply of labor in that country, class or industry (Wealth and progress, 89. és 96. l.).

³ Ethik, 140. l.

⁴ Macculloch ezt arányos (t. i. a munka értékével) munkabérnek nevezi.

ténik akkor, ha a munkabér = \sqrt{ap} , hol a a munkások fentartási költségét, p a munka által előállított termékeket jelenti. E bér azon tulajdonsággal bír, hogy mellette úgy a tőkés járadéka, mint a munkás bére maximumát éri el. Érdekük tehát összeesik. Ez elmélet, mint látjuk, közvetíteni akar ama két elmélet között, melynek egyike, az orthodox angol, a fentartási költségeket tekinti a munkabér mérveül, a másik, a socialistikus, a munkatermék értékét. Együttal a tőke és a munka érdekeit is ki akarja egyenlíteni, a mennyiben a természetes munkabér az, a mely mellett a bér munka és a tőkemunka vagyis tőke-előállításra irányzott munka jövedelme egyenlő. Thüinen a fentebbi képletnek oly nagy értéket tulajdonított, hogy sirkövére vésette, azonban nem felejtette el, hogy a képletben kifejezett törvény nem a mai társadalmi és gazdasági rendszer mellett tekinthető természetes munkabérnek, hanem bizonyos föltételek között, melyekből az elszigetelt állam konstrukciójánál kiindult. Ennek világos kifejezést ad azon szavaiban, melyekben előadja azon átalakulást, mely szükséges volna, hogy a munkás csakugyan e munkabérhez jusson. A Thüinen-féle természetes munkabér tehát nem az, melyre a mai gazdasági állapotok mellett a munkás igényt tarthat. A Thüinen-féle elmélet újabban alapos kritika tárgyává tétetvén, úgy előzményeire és eredményeire, mint képleti kifejezésére nézve megtámadtatott. Ez Thüinen abbeli érdemeit nem kisebbiti, hogy ő mint első, tudományos úton óhajtotta a munkabér-törvényt fölfedezni. Ő volt az első egyike, a ki a tudományos irodalomban a munkabér és a munkabérnek értéke közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozta. Thüinnel szemben Schmidt¹ lehetetlennek tartja a magántulajdonjog fennállása mellett a természetes munkabér megállapítását; mert ha ez nem a munkások szükségleteinek mennyisége — pedig ne legyen az — akkor csak az előállított termék egy nagyobb hányada lehet, melynek meghatározására minden mérv hiányzik.

Toynbee² következőkép foglalja össze a munkabér elméletet: Hogy munkabérek fiztessenek, arra szükséges 1. kereslet a munka termelvényei után; 2. fentartási tőke, annyi élelmi szer, ruha stb., a mennyi a munkásnak szükséges; 3. vállalkozó, mely a tőkét adja és a munkát vezeti. Ha a munkás alkalmazást talál, munkabére a következőktől függ. A munkabér mindenekelőtt a termelés kérdése, függ a termelvények mennyiségétől, mely ismét a munka hatályosságának következménye. A munka hatályosságának emelkedésével a munkabér is

¹ Der naturgemässe Arbeitslohn 56. l.

² Indust. Revolution: Wages and Natural Law. 155. l.

emelkedhetik. A munka hatályossága függ a munkás testi erejétől, ügyességétől, a technikai ismeretektől stb. A munkabér függ továbbá a munka termelvényének eladási árától. Az árak felesigázása történhetik a termelés korlátozása által, azonban csak kivételesen. A termelvények ára felosztás alá kerül és a felosztási kulcs is a munkabér egyik tényezője. A munkabér magassága e tekintetben függ a munkások és vállalkozók versenyétől. Ezenkívül függ a munkabér a szokástól, a szegényügyi intézményektől, a közvéleménytől, a vállalkozók jellemétől, a nemzet egész történetétől stb.

5. Egyéb kísérleteket a normal munkabér megállapítására újabban George, Clark¹ és mások tettek. George szerint a munkabér megfelel azon munka eredményének, melyet a legkedvezőtlenebb viszonyok között képes a munkás, magának dolgozva, felmutatni. A munkabér ez elméletben a járadék függvénye, a mely pedig nem képezi az ár elemeit.²

6. Áttérünk a munka piaci árának kutatására. A munka piaci árának megállapítását Ricardo azon törvényre akarta visszavezetni, mely törvény szerint általában az árúk ára szabályozódik.³ Ez azért vezetett hibás eredményekhez, mert habár nem lehet tagadni, hogy a munka is általánosságban véve árúnak nevezhető, mégis olyan árú az, mely számos sajátserűséget mutat és azért különös szabálynak hódol. Hogy a munka csakugyan nem árú, azt már abból láthatni, hogy a munkánál mindenekelőtt nem lehet tulajdonképen oly értelemben termelésről szólni, mint az árúknál.⁴ Míg tehát az árúk termelésének előzménye a mindenkor létező viszony kereslet és kínálat között, addig a munkánál benső kapcsolatot egyfelől termelés, másfelől forgalom között nem észlelhetni. Tulajdonképen sem a munkaerő, mely a bérszerződés tárgya, sem az egyén mint a munkaerő tulajdonosa, nem

¹ Lásd Nemzetg. Szemle 1890. áprilisi füzet.

² What will be the terms at which one man can hire others to work for him? Evidently they will be fixed by what the men could make if labouring for themselves. — Wages depend upon the margins of production, or upon the produce which labor can obtain at the highest point of natural production open to it without the payment of rent (Property and progress, 150., és 156. l. stb.)

³ Még Roscher is azt mondja: Wie jeder Waarenpreis, so bestimmt sich auch der Lohn etc. (Grundlagen stb. III. Buch, 3. Kap., §. 160. 7. kiadás.) Hasonlóképen Rau és mások.

⁴ Meglepő e tekintetben Smith helytelen fejtegetésének ridegsége; azt mondja: It is in this manner, that the demand for men, like that for any other commodity, necessarily regulates the production of men; quickens it, when it goes on to slowly, and stop it, when it advances too fast (book I. chap. VIII.).

termeltetik; az egyén keletkezése nem gazdasági, hanem erkölcsi és élettani törvények eredménye. Nem is történhetik az gazdasági indokok alapján, mivel az ember életének legalább első tizedében munkaerőt nem is igen kínálhat. De nemcsak a termelés, hanem a forgalom szempontjából sem találjuk a munkánál ugyanazon körülményeket, mint az áruknál. Mivel a munka az embertől nem választható el, nem tárgyiasítható, a munkás sorsa a munka sorsával szoros kapcsolatban áll. A kereslet és kínálat helyi kiegyenlítése ennek következtében itt sokkal nehezebb, mint az áruknál. Már Smith mondta — a mit, fájdalom, a későbbi nemzetgazdák részben elfelejtettek — hogy a munka igen nehezen szállítható áru.¹ Még kevésbé áll, hogy a munkás a kevésbé jövedelmező foglalkozásból átmeny a jövedelmezőbbbe, mert ezt a munkamegosztás és annak folytonos fokozása megnehezíti.² Ha az ember munkaerejét egyik helyről a másikra viszi értékesítés végett, az, minthogy a munkás áthelyezését tételezi föl, igen sok körülménytől függ: politikai, nemzetiségi és nyelvi viszonyoktól, éghajlati és egészségi viszonyoktól, az út veszélyességétől, szokásoktól, társadalmi viszonyoktól, különösen pedig az idegen állapotok alapos ismeretétől (a bér magassága, a pénz értéke, a fogyasztás olesósága vagy drágasága iránt), attól, hogy van-e elég peculiuma, hogy az új helyen addig megélhessen, míg munkát talál — mind megannyi körülmény, a mely az árúk értékesítésénél nem jön tekintetbe. Egy további különbség munka és áru között abban van, hogy az árúnál egészen közömbös, kinek adom azt el pl. boromat, gyümölcsömet, a munkánál nem, mivel állandó személyi viszonyt teremt. A kedvezőbb bérájanlat daczára tehát a munkás nem áll szolgálatba egy kellemetlen, vagy nehezen fizető, vagy kevésbé ismert munkaadóhoz. A munka továbbá lényegesen különbözik más áruktól abban is, hogy föl nem halmozható, össze nem gyűjthető, mivel csak az izom-, illetőleg idegerő érvényesítése, mely ha elmulasztatik, a munkaerő gazdaságilag elvész. Minthogy pedig a munkás rendesen csak e fentartási alappal rendelkezik, kénytelen munkáját minden körülmények között áruba bocsátani. Ebből és az előbbi pontból pedig az következik, hogy a munkás sem az ugyan-

¹ It appears evidently from experience, that man is, of all sorts of luggage, the most difficult to be transported (book I, chap. VIII). — Bagehot is ugyanazon körülményre utal, mondván: This primary assumption (transferability of labour) of our Political Economy is not true everywhere and always, but only in a few places and a few times. The truth of it depends on the existence of conditions, which, taken together, are rarely satisfied. (Economic Studies, 23. 1.)

² Senior, Political Economy, 217. 1.

azon helyen mutatkozó, sem a más helyen mutatkozó változások felhasználásában olyan kedvező helyzetben, mint az árú termelője, nincsen. Nagyon nehéz különösen női és gyermek munkások vándorlása, kik erősebben vannak a családhoz kötve. Idegen országban a munkással rosszabbul bántanak; kevésbé számíthat méltányosságra, segélyre a munkás, ha idegen országban bajba keveredik. Tulajdonképen nem is beszélhetni munkapiacszról oly értelemben mint árúpiacszról. A munka piacza különben igen szűk körre szorítkozik és csak e szűk körön belül történik némileg a kereslet és kínálat kiegyenlítése; némileg, mert mint láttuk, a birtoktalan munkás kénytelen munkáját minden körülmények között kínálni, bármilyen legyen a kereset és kínálat viszonya. Azon jótékony hatás, mely a kereslet és kínálat folytonos kiegyenlítésére törekvő hullámzásból származik, a munkánál csak kis mérvben érvényesül, mivel itt csak tökéletlen verseny (imperfect competition) van és így kétséget nem szenvedhet, hogy a munka ára sajtyszerű feltételek alatt alakul. A munkabér többnyire helyi, egyéni stb. körülmények szerint alakul; általános piaczi árak itt ritkábbak. És az elmélet mindig a „kérlelhetetlen bértörvényre“ hivatkozik. Mindamellett bizonyos, hogy az itt jelzett akadályai a kereslet és kínálat szabad játékának részben eltávolíthatók, a mi mindenesetre a munkabér helyesebb megállapítását vonná maga után. Ez irányban működnek Angliában az úgynevezett Trades-unionok. Az által, hogy a munkapiacszot szervezik, pontos tájékozást szereznek az egyes iparágakban és a különböző helyeken létező munkaviszonyokról, az által, hogy a munkásoknak nem engedik olyan helyek fölkeresését, hol kedvezőtlen viszonyok vannak, továbbá a munkásoknak inkább segélyt nyújtanak, semhogy kedvezőtlen körülmények között a piaczi viszonyokat még rosszabbítsák, utazási költséget adnak, hogy oly helyekről távozzanak, hol aránylag sok munkás van stb., igen sokat tesznek a munkapiacsz szabályozására. Azonban mindezek daczára, a fent érintett körülmények hatását teljesen ellensúlyozni nem lehet. Ebből következik, hogy a munkabér megállapítása mindenesetre az áralakulás egy különleges esetét képezi és így a szabad verseny tökéletlen működéséből e téren csak az következik, hogy a munkabér méltányos megállapítása a versenytől nem mindig várható. Itt adott esetekben és bizonyos határig szükséges a méltányosság érdekében a társadalom ellenőrzése, esetleg beavatkozása. Hogy az lehetséges, azt mutatja a fizetések, az orvos díjának megállapítása stb.

7. Valamint nem lehet a munkáról, mint árúról beszélni, már azért sem, mivel az árúnak más rendeltetése nincs, mint a forgalom

útján való értékesítés, úgy a munkánál nem lehet szó előállítási költségekről oly értelemben, hogy ez határozott, változatlan mérve legyen a csereértéknek. A munkaerőnek nincs is tulajdonképen előállítási költsége,¹ mert az csak következménye az életerő fentartásának, mely a táplálkozás stb. tulajdonképeni célja. A fentartási költségek pedig, mint azt Ricardo is elismeri, a kultura stb. szerint nagyon változók és így korántsem képeznek oly határozott összeget, mint az árúk előállítási költsége. E felfogás csak szükségszerű következménye volt Ricardo álláspontjának, ki a vállalkozó, illetőleg tőkés szempontjából vizsgálta a termelési költségeket. E felfogás szerint a munkabér természetesen mint előállítási költség szerepel és magasságának mérve a munkaerő előállításával járó áldozat. Az, hogy a munkajövedelem bizonyos viszonyban áll a munkatermék értékével, e felfogás mellett nem talál tért.

Ha csak a termelési költségek volnának az irányadók, akkor a munkabér-kérdés könnyen volna megoldható; csak fel kellene emelni a béreket, a magasabb előállítási költségeket a fogyasztók a magasabb árakban kénytelenek megfizetni. A termelési költség csak egyik elem; mert az áralakulás kétszeres ellenőrzés alatt történik; a fogyasztó ellenőrzi a termelőt, hogy az előállítási költségnél nagyobb árakat ne követeljen, a termelő ellenőrzi a fogyasztót, hogy fizessen annyit, mint a mennyit ér neki a dolog. Nem is kapja a termelő mindig a termelési költséget. Különbözik a magasabb művészeti termelés, és éppen a szellemi termelés terén előállítási költségekről nem is lehet szó. Egy nagy része a munkáknak csak részben hozza az előállítási költséget, mert értéke csekély (pl. hordár, kiskereskedő). Tulajdonképen a munka előállítási költségének fogalmát újból kellene meghatározni. Mi az előállítási költség? Tulajdonképen munka. Mi a munka? Erőkifejtés. De ez nem kerül semmibe, sőt bizonyos fokig szükséges az ember egészségéhez. A két tény között csak annyi összefüggés van, hogy a munka miatt mi lehetővé tesszük minden egyesre nézve, hogy megélhessen. Tehát leplezett elismerése a megélhetési jognak. Mindenki, a ki dolgozik, követelheti a társadalomtól fentartását, bár nem azért fogyaszt, hogy dolgozhassék, hanem hogy élhessen; a munkások fentartási költsége szerepel mint előállítási költség.

A tapasztalat mutatja, hogy a munkás fentartási költségeiben nagy különbségek mutatkoznak. Változnak azok nemcsak éghajlat, kór, nem szerint, hanem foglalkozás szerint, a mennyiben pl. nehezebb mun-

¹ Azért használja Sidgwick a Quasi-Cost of Production kifejezést.

kát végző munkásnak több táplálék kell erejének helyreállítására; de különbség van még műveltség, nemzetiség,¹ sőt még felekezet szerint is.² Azonban másfelől a tények azt is bizonyítják, hogy a munkabérben mutatkozó számos különbséget lehetetlen a fentartási költségekben mutatkozó eltérésekre visszavezetni.³

A termelési költség tana gyakorlatilag nem kevesebb aggályt okoz, mint elméleti szempontból. Az ember termelési költségét megállapítani majdnem lehetetlen. Annyi tényező jön itt tekintetbe, hogy e kérdést jóformán megoldhatatlannak kell tartani, legalább a munkabér szabályozása szempontjából. Ezt az ez irányban tett kísérletek csekély eredménye is mutatja.⁴

¹ Igen érdekesek Wright adatai a különböző nemzetiségbeliek életmódja és fentartási költségeiről. köztük reánk nézve különösen a pennsylvaniai magyar munkásokra vonatkozó adatok érdekesek (Sixth annual report of the commissioner of labor, Cost of production, Washington).

² Az egyik felekezet pl. sokkal több áldozatot követel hiveitől mint a másik.

³ Igen jó bírálata a termelési költségek elméletének újabban Wieser, Der natürliche Werth című munkájában 174. l.

⁴ Az ember termelési költségei négy elemből állanak: 1. a befektetési költség a produktív korig; 2. a produktív korban a fentartási költség; 3. törlesztés vagy aggkorra való biztosítás stb.; 4. egyéb költség (temetkezési költség biztosítása stb.). Ha ezen tételeknek csak elsejét vesszük, már roppant nehézségekkel találkozunk. A produktív ember termelési költségének (»Kostenwerth des Menschen«) megállapításával többen foglalkoztak; különösen figyelmet érdemel Engel munkája: Der Werth des Menschen. I. Theil. Der Kostenwerth des Menschen (1883). Szerinte tesz

az elsőfokú műveltséggel bíró fiú termelési költsége a 15. élet-	
korig (mikor rendszeren önállóságra jut)	3738.16 márkát;
egy középfokú műveltséggel bíró fiú termelési költsége a 20. élet-	
korig (mikor önállóságra jut)	12.137.56
egy magas műveltségű fiatal ember termelési költsége a 25. élet-	
korig	27.550.23

Wittstein szerint (idézve Engelnél) egy kézműves termelési költsége a 15. életkorig 10.431 márka, egy tudományosan képzett fiatal emberé a 25. életkorban 45.339 márka.

A termelési költségek tételei Engelnél a következők: A) Költségek a születés előtt. B) Költségek a szülés alatt. C) Költségek a szülés után. Ezek ismét:

I. Tőkefogyasztás és pedig

a) egyénileg; 1. táplálék és pedig a korhoz képest különböző; 2. ruházat és fehérenemű, hasonlóképen különböző a kor szerint; 3. játékszerek; 4. tanszerek; 5. gyógyszerek stb.;

b) mint részes; 1. fűtés; 2. világítás; 3. vízfogyasztás.

II. Tőkeelhasználás.

Elhasználása a lakásnak, ágyneműnek, bútornak, szerszámoknak stb. (egyénileg és mint részes).

8. Míg Ricardo főleg a természetes munkabér tényezőivel foglalkozott, utódjai és ezek között különösen John Stuart Mill a tényleges, vagyis a kereslet és kínálat hullámzásai alatt alakuló munkabér elméletét tanulmányozták. E vizsgálódások eredménye az úgynevezett munkabér-alap (Wages-fund) elmélete,¹ mely a tudományban évtizedeken át mintegy dogmaként őriztetett. A munkabér-alap elméletét Mill következőképp adja elő:² Feltételeztetik, hogy egy bizonyos időpontban bizonyos része a vagyonnak feltétlenül munkabérek fizetésére fordítatik. Ez összeg nem úgy tekintetik, mint változatlan, mert gyarapodik takarékoság által, és a vagyon emelkedése által: azonban úgy tekintetik, mint bizonyos időpontban meghatározott összeg. Továbbá feltételeztetik, hogy ennél többet a bérből élő osztály között kiosztani nem lehet. Minthogy tehát a szétosztandó összeg meg van állapítva, mindegyiknek a bére csak az osztótól függ, a résztvevők számától. — Ez elmélet megértésére szükséges annak keletkezését szem előtt tartani. Tulajdonképen Malthus annak fölfedezője. Midőn ugyanis ez író a népességről szóló híres könyvét kidolgozta, több éven át rossz termések voltak és külföldről nehéz volt a hiányt pótolni. Az a képzet keletkezett ennek következtében, hogy szemben az élelmet keresők nagyobbodó számával az élelem mennyisége változatlan. A népesség gyorsabban szaporodott, mint az élelmiszer és az emelkedő pénzbeli bér nem vezethetett az élelmiszerek gyarapításához. Ebből Malthus azt a következtetést vonta, hogy az élelmiszerek mennyisége állandó: ezért tehát a bér, ha csak a népesség nem fogy, csökkenni fog, miután beáll a szükség rosszabb minőségű területek művelés alá vételére. De a korszak, melyet szem előtt tartott, kivételes volt, az elmélet igaznak csak az 1795—1815-dik évig terjedő időre bizonyult be Angliában. De azon állításban, hogy a munkabérek a munkások és az élelmi szerek közötti

III. Tőkekamat.

A gazdaság alaptőkéjének (lakás, bútor stb.) kamatja (mint részes).

A fentartási, nevelési, oktatási tőke kamatja (egyéniileg).

IV. Tőkekockázat.

Biztosítási díj a nevelési tőke elveszése esetére halál következtében.

Biztosítási díj a nevelés sikertelensége esetére ;

a) fizikai okokból ;

b) erkölcsi, szellemi okokból.

V. személyi költségek, a mennyiben az eddigiekben figyelembe nem vettek (nevelés, tanítás, jogvédelem stb.).

¹ A munkabér-alap és különösen Cairnes elméletének birálatát lásd Pikler : Ricardo 173. l.

² Fortnightly Review. May. 1889.

aránytól függenek, könnyű volt az „élelem“ helyett „tőkét“ mondani és a tételt akként szövegezni, hogy a munkabérek a munkások és a tőke közötti aránytól függenek, vagyis pontosabban a forgótőke azon részétől, mely munkabérekre fordítatik. Midőn pedig egyszer feledékenységbe ment, hogy a tőke itt csak az élelmszer helyét foglalja el, ama nézet terjedt el, hogy egy adott pillanatban a tőkének bizonyos része fordítatik munkabérek fizetésére, melyet sem a tőkésék, sem a munkások nem változtathatnak. Itt is egy kérelhetetlen törvényt véltek fölfedezni, mely a munkabér magasságát nem engedi megváltoztatni. De ez már nem felelt meg Malthus felfogásának, ki azt állította, hogy a munkabér a munkatermék utáni kereslettől függ, sőt épen ezen tant állította szembe Ricardo tanával.¹

Ez elmélet az orthodox iskola egyik megingathatatlan hitagazatává vált. Az első, a ki ellene támadást mert intézni, Longe² volt; őt követte Thornton, a ki oly sikeres bírálat alá vette e dogmát, hogy végre Mill is a fentebb idézett czikkében visszavonta. Őt követték Walker, Cliffe Leslie, Bonamy Price, Jevons, Dillon, Syme, Rogers, Sidgwick, Toynbee, Beauregard, Leroy-Beaulieu stb. Rogers elég élesen azt mondja ez elméletről, hogy annak épen oly kevés alapja van a gazdaságban, mint a kör négyyszögítésének a matematikában.³ Újabban különösen George ismétli a támadást e már úgy is minden oldalról megzáfolt elmélet ellen, melynek alig akadt védője Cairnesen kívül, ki kísérletet tett annak módosított alakban megmentésére. Vizsgálván a beralap elemeit, annak összefüggését látja a nemzeti jövedelemmel, a fogyasztás irányával, és így a beralap elmélet jellege annyira változik, hogy az közelebb áll a tudomány jelenlegi, mint régi felfogásához.

Tényleg hibázik a munkaberalap-elmélet legtöbb feltevésében. Mindenekelőtt nem eléggé szabatos észlelet következménye az a nézet, hogy a munkabér a tőkéből fizettetik. A munkabér végleges kielégítése a fogyasztók jövedelméből történik; tehát a társadalom által előállított és bírt összes termelvények mennyiségétől, a nemzeti jövedelemtől függ azon rész is, mely a munkásoknak jut. Még a gyakorlati életben sem alakul a bérfizetés mindig akképen, hogy a tőke előlegezi a munkásnak a bért; akárhány esetben a tőkés a vevőtől már régebben megkapta a termelvény árát, midőn a bér kifizetésére kerül a sor.

¹ Toynbee Industrial Revolution, 118. l.

² Refutation of the wages fund of modern political economy 1866.

³ Work and Wages, 525. l.

Itt tehát nem is lehet szó arról, hogy a tőkéből történik; a mennyit a vevők neki juttatnak, annak arányában történhetik a bérfizetés. Akármelyik foglalkozást vesszük, erre példát találunk; a mezőgazda gyakran rég eladta a termést, mielőtt az betakarítottott, a gyáros akárhányszor rég eladta gyártmányait, mielőtt azok előállítottak, vagy legalább jelentékeny előleget vett fel és igen sok munkaágban, hol a termelvény előállítása, vagy a végzett munka csak órákat, vagy egy-két napot vesz igénybe, a vállalkozó ezek értékesítésével megkapja az összeget, melyből a hét végén, gyakran csak a hónap vagy évnegyed végén a munkásokat, segédeket stb. kielégíti. A cipész két-három nap alatt elkészítheti a megrendelt cipőt, tehát előbb is kapja az értékét, mint a hogy a munkást kifizeti. Sok vállalkozó kezd oly csekély tőkével, hogy kezdetben nem is képes a munkásokat másképp kielégíteni, mint munkájuk jövedelméből! És különösen számos kis iparos van azon helyzetben, hogy csak a munkatermék eladásából fizeti a munkásokat, lévén neki csak igen kevés tőkéje. Láthatni ebből, hogy a munka sem elégített ki a tőkéből szükségkép, hanem az érte fizetett összegekből, tehát saját értékéből.¹ Különben az egész kérdés inkább a fizetés időpontjának, nem pedig a fizetés mérvének a kérdése. Azért helyesen mondja Walker:² hogy mikor fizet a vállalkozó, az tisztán pénzügyi kérdés: hogy mit kell fizetnie, az igazán gazdasági kérdés, melylyel foglalkoznunk kell, ha a munkabérekről szólnunk. Ez pedig függ a munka hatályosságától az adott körülmények között. Találó példákkal mutatja, mily számos esetben történik a bérfizetés a termék vagy általában a munka értékesítése után, például a vasútnál, melyeknek bevételei naponként befolyznak, holott a bérfizetés a hét, hó végén történik. Igen helyes Greeley³ utalása azon tényre, hogy Californiában az arany felfedezésének első korszakában kevés volt a tőke, mindamellett nagy a kereslet a munka után és magas a jutalmazása, ellenben későbbben háromszor akkora tőke mellett a kereslet munka után csekélyebb, jutalmazása is csekélyebb lett. Ha csak a tőke

¹ I am myself unable to adopt the view, that wages are normally paid out of capital at all. . . . The employer purchases the result of a week's labour, which thereby becomes a part of his capital: and may be conceived to give the labourer in return some of the finished product of his industry (Sidgwick, Principles, 318. 1). — It is argued, capital must furnish the measure of wages. On the contrary. I hold that wages are, in a philosophical view of the subject, paid out of the product of present industry. (Walker, Wages Question 128. 1.)

² Wages Question 137. 1.

³ Political Economy 43. 1.

mennyiségétől függne a munkabér akkor nem volna érthető a magas munkabér Éjszakamerikában sem. hol a tőke aránylag gyér volt. Ha tehát előfordulnak is oly esetek, melyekben a tőkés tényleg a bért előlegezi, e jelenséget általánosnak épenséggel nem lehet tekinteni. De még azon esetben is, ha a tőkéből történik, nem áll az, hogy a bérekre fordított összeg állandó, változatlan alap. Minden vállalkozó abban a perczben több munkást fog alkalmazni, vagy az alkalmazott munkásoknak többet fog fizetni, ha kedvező üzleti konjunkturák állanak be, és a munkások egy részét el fogja bocsátani, vagy kevesebb bért fog fizetni, ha az üzleti viszonyok rosszabbúlnak. Itt tehát az állandóságnak semmi nyoma. Ha pedig az elmélet csak azt akarta kifejezni, hogy addig, míg a viszonyokban semmi változás nem áll be, bizonyos összeg változatlanúl fordítatik munkabérek fizetésére, ez oly közhely, melyet nem lehet a gazdasági természettörvény kategóriájába emelni. Különben még ez esetben sem lehet a képletet egyszerűen úgy felállítani, mintha a munkabér =

$$\frac{\text{munkabérialap}}{\text{munkások száma}}$$

mert hiszen akkor, ha a munkások száma = 1, akkor egy munkásnak kellene az egész munkabérialapot megkapni, a mi bizonyára soha sem fogna bekövetkezni. Természetes, hogy az ezen állítólagos törvényből levezetett következtetések sem bírnak nagy jelentőséggel, mert hogy a munkásoknak sikerülhet a munkabért emelni az alap állítólagos változatlansága daczára, az már abból következik, hogy ily béremelés a termelvények máskép történendő fölosztása, tehát a jövedelemmegoszlás módosítása által is elérhető.

A munkabérialapelmelet hibás volta mellett összedől azon különösen Millnél mindig visszatérő fölfogás, hogy a munkabér magassága a népesség számának és a tőke mennyiségének egyszerű következménye.¹ Mert ha igaz, hogy a munkás maga állítja elő azon értékeket, melyek jutalmazásának alapját képezik, akkor minden újonnan föllépő munkás új értékeket termel, a mi iránt semmi kétség sem foroghat fenn, ha egyszerű viszonyokat teszünk vizsgálatunk tárgyává. De még ekkor is a tévedés csak úgy érthető, ha szem előtt tartjuk azon föntebb érintett esetet, hogy a munkások föntartására csak bizonyos mennyiségű élelmiszer áll rendelkezésre, a mely nem szaporítható. De ha nem

¹ Wages depend on the proportion between population and capital (207. lapon.) — Wages depend on the proportions between the number of the labouring population and the capital, (211. lapon) stb. (P. E. people edition. XI. chap.)

stagnáló, megmerevedett, hanem haladó társadalom képét tekintjük, a munkások szaporodása a munkabérek elért magasságát nem veszélyezteti. Mert minden munkás új értékeket állít elő, a melyek egymásnak is eseretárgyul szolgálnak, sőt a jobb munkamegosztás és általában a termelékenység beálló fokozásával még a többi munkások jövedelmét is gyarapíthatja. Ha azonban azon esetből indulunk ki, hogy a társadalom fogyasztó képessége nem változik és hogy a jövedelem-eloszlási processus megváltoztatása által magában a munkások osztályában sem lehet új fogyasztókat toborzani, akkor új értékek előállítására nincs tér és akkor a népesség szaporodásával a munkások között egymás ellen indul meg a versenyfutás, mely azok helyzetét szükségképen rosszabbítani fogja. Azonban nem valószínű, hogy hosszabb időn át a népesség szaporodása és a nemzeti vagyonosodás fejlődése között ellentétes áramlat mutatkozzék. A túlnépesség bajai igen gyakran nem a népesség abszolút, hanem csak viszonylagos nagy számának a következményei voltak, mint az például e század elején Angliában mutatkozott.

9. A társadalmi gazdaságtan által tanított munkabér-elméletnek merő ellentétét képezi a socialistikus iskola tanítása, mely minden értéket a munkára vezetvén vissza, a társadalmat olyképen akarja újjászervezni, hogy a munkás az állítólag csak általa előállított összes értékek birtokában maradjon és minden a vagyomból származó jövedelem megszűnjék. A socialisták szerint a mai társadalomban a tőke megfosztja a munkást munkájának termékeitől az által, hogy a termelési eszközök elsajátítása útján lehetetlenné teszi a munkásra nézve, hogy munkáját másképp érvényesítse, mint azon módon, hogy egész munkaerejét a tőkésnek eleve eladja a bérszerződésben; ez által pedig a tőkés a munka összes termékeinek birtokába jut. E viszony következménye az érték-többlet (plus-value, Mehrwerth), mely a socialistikus elmélet sarkpontját képezi; a tőke keletkezését és szaporodását erre vezetik vissza. A tőke a munka értékének csak egy részét téríti meg a munkásnak (Hall szerint egy nyolczadát), a többi képezi az ő nyereségét. A tőke tehát a munka kisajátításából keletkezik. Ez a socialistikus munkabér-elmélet, melyet legelőször angol írók (Godwin, Hall, Thompson) tanítottak,¹ későbbben különösen német írók (Marx, Rodbertus) különböző módon tudományosan kifejtettek és mely a legeltérőbb javaslatokhoz vezetett a társadalom újjáalakítására. Nem tagadva azt, hogy a socialismus

¹ A socialistikus munkabér-elmélet irodalomtörténetére vonatkozólag lásd Anton Menger: Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag. (Stuttgart, 1886).

által keresztül vitt bírálata a létező gazdasági rendszernek sok ponton az igazságnak megfelel, még sem szenved kétséget, hogy az egész elmélet azon föltevésből indul ki, hogy a magán tulajdon nem jogosult és befolyása a nemzeti jövedelem eloszlására igazságtalan. Mert csak a magán tulajdon tagadása után juthat el a socialismus azon állításhoz, hogy minden érték munkára vezetendő vissza és csak is ez érték-elmélet alapján állíthatja tovább azt, hogy a cserében mindig egyenlő munkát képviselő termékeket kell adni, a mi jelenleg nem történik, mivel a tőkés a munkának nem ad a bérben ugyanannyi értéket, a mennyit a munkás által teljesített munka képvisel. A socialismus fölfogását tehát röviden a következő képlet fejezi ki:

munka-érték = munkatermék

munka-bér = munkatermék — (földjáradék + tőkeamat).

A socialistikus iskola e fölfogással túlzásba esett. Mert föltéve, hogy a munka nem nyeri azon egész értéket a jövedelem-eloszlási műfolyamat alapján, melyet maga előállított, ebből még nem következik az, hogy minden érték csak munkából áll, hogy csak a munka képes értéket előállítani és hogy az egész jövedelem annak átengedendő. Tagadja e fölfogás a termelésnél szereplő vagyonerőknek, különösen pedig a tőkeerőknek termékeny voltát. E fölfogás nem jogosult, mivel lehetetlen tagadni azon szolgálatot, melyet a vagyonerők, a mennyiben termelésre fordíttatnak, tesznek. Ha a régi elmélet abban tévedt, hogy a munkás viszonyát csak az előállítási költségnek ehremitistikus és bourgeois színezetű fölfogásából ítélte meg, másfelől a socialistikus elmélet abban téved, hogy a munkán kívül más termelési erőket nem akar elismerni. Pedig minden tárgyilagoss észlelet azt mutatja, hogy a vagyonosodás tényezői közé tartozik a vállalkozó leleményessége, energiája, fáradhatatlan kitartása, valamint a tőkés nagyfontosságú functiója. Hány foglalkozás van, melyben a munka egészen alárendelt szerepet játszik, a főszerep pedig a tőkének és a vállalkozónak jut. A vállalkozó az eszme, mely a termelés szunnyadozó erőit mozgásba hozza, a tőkésé a vagyon, melylyel a termelés költséges apparatusa létesítetik. Ezek nélkül a termelés kezdetleges állapotba esik vissza; ha eltávolíttatnak, vagy újból keletkeznének vagy pedig a gazdasági élet pusztulását vonnák maguk után. Tehát nem is arról lehet szó, hogy e fontos functionariusok eltöröltessenek, — mint ezt például Rodbertus nem is követeli — hanem hogy az állam, a közület azokat teljesítse és pedig ingyen, azaz a nélkül, hogy a vagyon, mely tehát tovább maradna a termelés tényezője, egyúttal tényezője legyen a jövedelem-eloszlásnak, jögezim a nemzeti jövedelem bizonyos meghatározott ré-

szére. Azonban e fölfogás is jórészt utopistikus és a vagyon által teljesített functiók ingyenessé-tétele nem kisebb problema, mint a bűlések kövének föltalálása. Nem is tudtak egyes socialistikus írók kitérni azon következmény elől, hogy a munka eredményének egy része a tőkésének és földbirtokosoknak szükségképen átengedendő, csak azt kívánják, hogy az a szükségesnél több ne legyen.¹

A socialistikus elmélet egyik hamis abstractiója rejlik abban is, hogy mindig úgy szól a munkásokról, mintha azok teljesen egyforma elemeket képeznének és mintha azok egészen egyenlő viszonyokba helyeztethetnének. Pedig ezzel a tények homlokegyenest ellenkeznek. A socialistikus elméletek munkása többnyire csak azon munkás, a ki a mai nagyiparban a gépekkel dolgozó termelési processusnál van alkalmazva. E munkások viszonyai, gazdasági és egyéb létföltételei lényegesen különböznek a mezőgazdasági munkásokétól,² a cselédekétől, lényegesen különböznek továbbá az inkább szellemi munkát végezők százezreitől, sőt többnyire még a kisipar mellett dolgozó munkások viszonyaitól stb. is. Azon javaslatok, melyek a nagyipari munkás úgynevezett emancipatiójához vezetnének, nem alkalmazhatók a munkából élők többi csoportjaira.

A socialistikus munkabérelmélet tehát nem tekinti a bérmunkaviszony minden nemét. De még a nagyipari munkás szerepének megítélésénél sem a tényleges, létező társadalom strukturájából indul ki, hanem egy képzeleti társadalom fogalmából, melyet saját jogbűléseleti fölfogása szerint konstruál. Egészen más intézmények létezéséből indul ki, mint a melyekre a mai társadalmi szervezet és annak jövedelemeloszlási műfolyamata alapítva van. A socialismus munkabérelmélete tehát oly társadalmi állapotra vonatkozik, mely a ma létezőnek jóformán ellentétét képezi. De a socialismus ez álláspontja leplezve igen veszedelmes engedményt foglal magában, azt tudniillik, hogy a munkásoknak a létező társadalmakban jutó jövedelme az e társadalmakban fönnálló intézmények mellett tényleg a természetes, a szükségszerű, a melylyel a munkásnak tehát meg is kell elégedni, addig, míg e társadalmakban és intézményeiben elég életerő van, hogy magukat föntarthassák. Ebből pedig következik először, hogy a socialismus munkabérelmélete a mai társadalom jövedelemeloszlási proces-

¹ Lásd Thompsont, idézve Mengernél, Recht auf den Arbeitsertrag 52. lapon.

² An artizan may rise to be master, mechanic to be an engineer, a factory operative to be a capitalist. But no English agricultural labourer in his most sanguine dreams, has the vista of occupying, still less of possessing land. (Rogers History of agriculture and prices, I. 693. l.)

susát nem fejtí meg, másodsor, hogy a socialismus a mai társadalmi szervezet mellett a munkás-osztály sorsán javítani nem tud.

Különben a socialistikus munkabérelméletről csak általánosságban lehet szólni. Majdnem annyi itt a különböző elmélet, a mennyi az író; egyértelműségről szó sincs. Némelyek a munkabért csak a földjáradék által látják megrövidítve, mások különösen a tőkejövedelem által stb.; csak egyben egyeznek meg, hogy a mai társadalom lényeges átalakítását tartják szükségesnek, hogy a socialistikus munkabérelmélet megvalósítható legyen.

10. Az orthodox és a socialistikus elmélet ugyanazon pontból indulnak ki, hogy eredetileg a munkáé az egész általa előállított termék. Azonban az orthodox elmélet elismeri azon tényt, hogy az idő folyamában a termelési eszközök magántulajdonba kerültek, melynek használatát a munkások csak a munkaérték bizonyos részének átengedésével tudják megszerezni; a socialismus ellenben ez alakulást el nem ismeri, igazságtalannak tartja és bizonyos történeti alakulásokra vezeti vissza, melyek örök elismerést nem igényelhetnek. A socialismus által kigondolt állapot gazdasági jellegére nézve némileg ellentétét képezi azon állapotnak, mely a rabszolgaság mellett létezett. A rabszolgaság mellett a munkának nem volt semmi joga az általa előállított javakra; a socialismus mellett a tőkének nem volna semmi joga azon javakra, melyek előállításához hozzájárult. A rabszolgaság mellett a tulajdonosnak jutott az egész érték, melyet a munkás előállított; a socialismus mellett a munkásnak jutna az az érték is mely más tényezőkre vezetendő vissza. Ez mai fölfogásunk szerint észszerűleg csak úgy képzelhető, ha e két functió: a munka és a tőke functiója, egy személyben egyesül. Az orthodox elmélet továbbá a tényleges fejlődés alapján azt állította, hogy a munkabér a mai társadalmakban a munka föntartási költségeitől függ. Különösen abban az időben, midőn Angliában a rohamos átmenet a nagyiparra történt, a munkabér föntartási költségei felé gravitált. Az orthodox elmélet tehát inkább egyezett meg a tényekkel, de másfelől persze kevésbé foglalkozott azzal, milyennek kellene a munkabérnek lenni. A socialismus ellenben a tényekkel nem sokat törődött és inkább az igazságos jövedelemeloszlás biztosítékait kereste. Az orthodox iskola azt mondja: je ne dispose, je ne propose, j'expose; a socialismus ellenben: je n'expose, je propose et je dispose. Egy pontban különben a socialismus is elfogadhatja az orthodox elmélet tanítását. Föltéve ugyanis oly állapotot, melyben csak munkajövedelem létezik, a javak esereértéke a termelési költségek szerint fogna alakulni és a termelvények,

miután a tőke- és földjáraadék czímén semmi levonás nem történik, a reájok fordított munka, illetőleg annak költségei arányában ki fognak cseréltetni. Az e szabály ellen tett ellenvetések ugyanis csak a mai viszonyok között bírnak értelemmel, mivel most munkával szerzett javak munka nélkül szerzett javakkal cseréltetnek ki.

Nem szabad elfelejteni, hogy a munkabérvizony, úgy mint az a nagyipar mellett fejlődik, épen olyan új, mint a nagyipar maga. A mi azelőtt létezett, jelentékenyen különbözött e lényegileg modern viszonytól. A régi viszony, habár bérszerződésen alapúlt, jobbadán családias jellegű volt és átmeneti szerepet játszott. Oly munkásosztály, melynek tagjait az őket alkalmazó munkaadókhoz más kapocs nem fűzi, mint a merően gazdasági, minden egyéb ethikai háttér nélkül, oly munkásosztály továbbá, melynek tagjai kevés kivétellel állandóan a bérvizonyban maradnak és önállóságra nem tesznek szert, csak a termelés modern átalakulásával keletkezett. Természetes, hogy e viszony az első időben egészen empirikusan és az itt érdekelt osztályok egyszerű hatalmi aránya szerint szabályoztatott. E kezdetleges állapotban, mely esetleg az igazságosság és a kultura legegyszerűbb követelményeit sérti, a munkaviszony nem maradhat. Az első föladat, e viszony észszerű alakulását és továbbfejlését biztosítani olyképen, hogy az igazságosság és kultura sérelmet ne szenvedjenek. Hogy ez a bérmunkaviszony mellett teljesen lehetetlen, azt még eddig a legfanatikusabb socialista sem bizonyította. E viszony szabályozása képezi az első föladatot. De tudjuk, hogy az élet sokkal gazdagabb, semhogy egy bizonyos alakulat vagy szervezet annak gazdagságát kimerítené. A bérmunkaviszony mellett keletkezni fognak tehát más szervezetek, melyek a maguk sphaerájában még jobban biztosítják az egyéni és társadalmi érdekeket a nélkül, hogy az egyéni felelősség, mely az emberi tevékenység egyik fő rugója, fölládoztatnék. Ez alakulatok közül egyik-másik már is alkalmazásban van; mások még csak homályosan emelkednek ki mai társadalmi állapotaink chaosából; a végleges győzelem azon szervezeté lesz, mely a legtökéletesebb. Mint-hogy azonban a tökéletes mindig csak viszonylagos, valószínű, hogy különböző alakzatok fognak a termelési tényezők egyesítésére alkalmaztatni.¹

Addig, míg munkaadók és munkavevők egymással szemben állanak, a munkás helyzete csak úgy javulhat, ha nagyobb ellentállási erővel rendelkezik. A meddig a munkás anyagilag és így erkölcsileg

¹ Lásd Clark, Phil. of wealth 174. 1.

is, nagyobb ellentállási képességgel nem bír, a munkabér minimalis lesz, mert a munkás-osztály egyik hátránya éppen abban rejlik, hogy gyorsabban merül ki a küzdelemben, gyorsabban szorítható megadásra; oly peres félhez hasonlít, mint Walker mondja, kinek ügye igazságos, de a ki nem rendelkezik elég pénzzel, hogy minden nyomatékmal ügyét vihesse. A munkabér emelkedése nem egyszerű gazdasági, hanem jó-részt ethikai problema. Magasabb műveltség, jobb gazdálkodás, különösen pedig a társulás által biztosított jobb kilátás betegség, aggkor, balesetek előfordultával stb. nem csak emelni fogják a nemzeti jövedelemnek a munkások javára eső részét, hanem közel juttatják ahhoz, a mi mindenkor a munkabér észszerű mértékét képezi,¹ sőt a munka ez értékét is gyarapíthatják, mivel a munkás-osztály gazdasági és erkölcsi emelkedése a munka termelékenységét is fokozni fogja. A munkások erkölcsi és szellemi emelése azért is fontos, mert csak ez esetben áll az a tétel, hogy a vállalkozó saját érdekében áll, hogy a munkás megfelelő jutalmazásban részesüljön, mert csak a jól táplált, általában jó helyzetű munkás fog jó munkát végezni. Addig míg a vállalkozó nem tudja, nem fogja-e a munkás a magasabb bért esetleg helytelenül felhasználni, több szeszes italt fogyasztani stb., addig a fentebbi érdek nem eléggé érvényesül.² Két elemből alakul a munkabér; egyfelől a munka értékéből, másfelől a munkás áldozataiból. Minden elmélet, mely e két tényezőt szétszakítja, egyoldalú. A munkabér e két tényező közös kinyomatát képezi, a mint hogy hosszabb időre nem is képzelhető, hogy e két elem ne ugyanazon összeget képviselje. Ép úgy mint az áralkulásnál szükséges, hogy a kereslet és a kínálat ellentétes érdekei egy és ugyanazon ponton találkozzanak, különben nem jutnak ármegállapításhoz, úgy itt is ugyanaz történik. Ha a munka értéke magas, a munkás igényei pedig alacsonyak, a munkabér magas vagy alacsony lehet, azonban valószínűbb, hogy alacsony lesz; ha a munka értéke alacsony, a munkás igénye magasabb, a munkabér nem lehet hosszabb időre magas, de ez még sines egészen kizárva; csak ott, hol a munkás értéke és igényei egyformán magasak, a munkabér okvetlenül magas lesz, míg viszont ott, hol a munka értéke és a munkás igénye egyformán alacsony, a munkabér is okvetlenül alacsony lesz. A munka magasabb értékének tehát oda kell vezetni, hogy a munkás-osztályban több szükségletek fejlődjenek, míg viszont, ha a munka értéke alacsony, a munkás kény-

¹ What remains after subtracting the aggregate price paid for the use of capital is obvious the share of labour (Sidgwick, Principles, 322. l.).

² Lásd erről helyes megjegyzéseket Sidgwick, Principles (311. l.)

telen lesz standardját leszállítani. A munkabér alapja egyfelől a munka termelékenysége, másfelől a munkás életszükségletének mennyisége; mérve függ a munka és tőke közötti aránytól. A munkabérrendszer helyesen és észszerűen kivive nem kell, hogy a munkásokra nézve káros legyen. Lényeges különbség az önmunkás és bérmunkás között csak abban rejlik, hogy az egyik munkájának sikerét közvetlenül kapja, a másiknak az a munka bérlőjétől előre biztosítatik, mely utóbbi esetben a munkás szabadul azon kockázat alól, mely a vállalkozó ügyetlenségéből stb. háramolnék reá, ha jutalma az elért eredmény alapján állapíttatnék meg. De mind a két esetben a tényleg élvezett jövedelem nagysága ugyanaz lehet, a bérlő csak az elvállalt kockázatért fog fedezetet keresni, mivel ő a bér kifizetését elvállalja, akár sikerül a munkatermékek értéke-ítése, akár nem. Daczára a munkabérrendszer eddigi tökéletlenségének, még mindig azt mutatja a történelem, hogy a munkások a bérvizony alatt jelentékeny haladást tehetnek.¹

A bérrendszer különben számos javítást enged meg, melyek mindinkább alkalmazást találnak. Mill azon nézetnek adott kifejezést, hogy a bérrendszer a jövőben mindinkább háttérbe fog szorúlni. Azonban nem valószínű, hogy ez egyhamar feltűnő arányban bekövetkezzék.²

11. A munkabérelmélet mindig a munkabérvizony általános feltételeiből indul ki. Az ez úton megállapított munkabér *elvont munkabér*. Az elvont munkabértől azonban lényeges eltérést mutat az *alkalmazott, positiv munkabér*; eltérést foglalkozások, vidékek, korszakok szerint, úgyszintén a munkások neme, kora, szükségletei szerint stb. Azon tan, hogy a munkabér egyenlő minden foglalkozásban, egy és ugyanazon országban, csak az elvont munkabérré vonatkozólag áll, de nem a positiv munkabérré vonatkozólag. A foglalkozások szempontjából különbséget főleg a következő körülmények³ okoznak: a) a munka nehézsége; oly munkák, melyek nagyobb testi vagy szellemi erőt igényelnek, rendesen nagyobb bért is nyújtanak. Ugyanez áll akkor, ha

¹ Lásd Gunton, Wealth and progress. 358. l.

² A bérrendszer előnyeiről lásd Leroy-Beaulieu, Répartition des richesses, 361. lap.

³ Smith, ki ez érdekes kérdéssel mint első behatóbban foglalkozott, következő okokat sorol fel: First, the agreeableness or disagreeableness of employment themselves; secondly, the easiness and cheapness, or the difficulty and expense of learning them; thirdly the constancy or inconstancy of employment in them; fourthly the small or great trust which must be reposed in those, who exercise them; and fifthly, the probability or improbability of success in them (41. l.)

az illető munka csak szorgos tanulás, vagy hosszú gyakorlat, tapasztalat útján megszerezhető képességeket tételez föl; *b*) a foglalkozással járó veszély. Az életet veszélyeztető vagy azt gyorsan pusztító foglalkozásokban a bérnek magasabbnak kell lenni; azonban ily bizonyos veszélylyel járó foglalkozások gyakran romantikus hajlamok kielégítésére felkeresetnek akkor is, ha az anyagi jutalom nem megfelelő; *c*) a tisztelet és kellemesség, mely a foglalkozással össze van kötve. Oly foglalkozások, melyek igen kellemetlenek, vagy a társadalomban tiszteletben nem részesülnek, nagyobb munkabért tételeznek föl, hogy arra vállalkozzanak; ellenben igen kellemes és külső tisztelettel járó foglalkozások esetleg ingyen is vállaltatnak el;¹ *d*) a foglalkozás állandósága. Oly foglalkozásoknak, melyek csak télen folytathatók (például tüzelőfa eladása, jégszállítás), vagy olyanoknak, melyek csak nyáron folytathatók (uszodák), annyit kell rendszeren jövedelmezniök, hogy a nyári illetőleg téli szükséglet egy része is fedeztessék. Ugyanaz áll oly foglalkozásokról, melyekben gyakran üzleti szünetelések állanak be. Ezen szabály alól az esetben van kivétel, ha a szünet nem okoz nagy gondot az újbóli alkalmazás iránt, valamint akkor is, ha a szünet nem hosszú és esetleg a munka nehéz természete miatt kívánatos;² *e*) a foglalkozás bizalmas természete. Oly foglalkozások, melyek nagyobb bizalmat tételeznek föl, aránylag nagyobb jutalmazással szoktak járni. Az említett körülmények rendszeren a munkabér alakulására befolyással lesznek. Természetes, hogy sok kivételre is akadunk, mert a foglalkozás választásánál nemcsak a pénzbeli jövedelem jön tekintetbe, hanem esetleg egyéb előnyök, továbbá az egyéni hajlamok, képességek stb.³ A nem megfelelően fizetett foglalkozásokat mégis gyakran kénytelenek azok felkeresni, kik másokra nem alkalmasak, vagy jobbakat nem találnak.

Figyelmet érdemel még azon különbség is, melyet a férfi- és nőmunkások bére között találunk kevés kivétellel, a hol nagyobb ügyesség vagy a nem előnye szerepel. A nő kevesebb munkabért kap, mint a férfi. A nők csekélyebb értékű munkájának szabálya visszahat még oly iparágakra, melyekben ép úgy helyén vannak, mint a férfiak. Az alacsonyabb munkabér következménye, hogy a férfiak, kik azzal meg nem akarnak elégedni, az ilyen foglalkozásokat elhagyják és

¹ Smith: Honour makes a great part of the reward of all honourable professions (42. l.)

² Marshall, Principles 588. l.

³ Marshall, Principles 589. l.

átmennek olyanokra, hol a női munka kevésbé alkalmas. Ilyen iparág igen sok van, nemcsak azért, mert a férfi nagyobb testi ereje tekintetbe jön, hanem mert a férfimunkának sok előnye van gyakran a női munka felett: a nők a munka bizonyos részét nem bírják végezni, kisebb állhatatosságuknál fogva kisebb gyakorlottságra tesznek szert, stb. De a nő alacsonyabb munkabére abban is találja magyarázatát, hogy akár mint anya, akár mint családtag, fentartását rendszeren nem csak keresményéből fedezi, hanem a családban talál részben támogatást. A nő kevesebb szükséglete, kisebb függetlensége és nagyobb helyhez-kötöttsége, a választható életmódok csekély száma, összetartás hiánya és végre szokás, előítélet is szerepelnek, főleg pedig azon ismeretes tény, hogy igen sok esetben csak a legnagyobb szükség viszi a nőt az önálló keresetre. A legtöbb leány, ki a gyárba belép, teszi azt azért, hogy fiatalabb fivéreit vagy nővéreit lehessen nevelni, vagy öreg szüleinek fentartására, vagy hogy valamivel jobban élhessenek: a férjzett nő többnyire egy rokkant, gyakran mértéktelen és renyhe férj vagy egy nagyszámú család fentartása végett; az özvegy nő is azért, hogy másoknak ne legyen terhére.¹

Az elmélet azon pontja, hogy a munkabérek ugyanazon országban egyenlők, már ezen tényezők befolyása alatt módosul. Azonban ezektől eltekintve is, igen sok a különbség. Gaevernitz említi, hogy néha két szomszéd utczában 50 %-nyi különbség mutatkozik a munkabérben.² A francia iparstatisztika adatai alapján azt találjuk,³ hogy különböző iparágak között ugyanazon megyében a munkabér jelentékeny (42.7 %-nyi) különbségeket mutat; az ugyanazon iparágban különböző helyen fizetett bérek közötti különbség épen 182 százalékra emelkedik; a különbség a vidék és a főváros között 88%. A hegyi lakók átlagos munkabére csekélyebb a lapályon fizetett munkabéreknél, a sűrűbben lakott vidékek munkabére magasabb a gyéren lakottakénál stb. Látni ebből, hogy főleg a csekély mozgékonyasága a munkásoknak egyik főoka a munkabérben mutatkozó különbségeknek. A mellett a hagyománynak, szokásnak stb. is nagy a befolyása. A tapasztalat általában azt tanúsítja, hogy a munkabér igen nagy állandóságot mutat, néha éveken át megmarad a piac változó viszonyai daczára, sőt még az élelmi szerek árváltozásaival szemben nem eléggé érzékeny.⁴

¹ Report on the statistics of labor, 1887. Boston.

² Zum socialen Frieden. II. 467. I.

³ «Über den Arbeitslohn u. die Vertheilung des Ertrages gewerblicher Thätigkeit» stb. (Preussische statistische Zeitschrift 1876.)

⁴ Lásd «Der Einfluss der Getreidepreise auf den Arbeitslohn» című dolgozatot (Statistische Monatschrift. 1880.).

A ki a béresek tarkaságáról akar meggyőződést szerezni, annak csak le kell menni a Dunaparra. Ott könnyen láthat, még pedig egymás mellett, néhány hajót, melyeken az árúk kihordása a legkülönbözőbb bérrendszerek szerint történik. Az egyik hajónál alkalmazva vannak napszamosok, kik óránként fizettetnek és pedig 8 krajczárral, azok tehát napjában legjobb esetben 1 forintot keresnek. Mellette áll egy hajó, mely búzával van megrakva; itt a napszamosok minden száz zsák után 40 krajczárt kapnak és napjában 3—4 forintot kereshetnek. Egy harmadik és negyedik hajón téglák vannak; az egyikken a napszamosok, nagyobbára nők, napszám mellett és pedig hatvan krajczárral vannak alkalmazva, míg a negyediken ezer darab után 60 krajczárt fizetnek; kiszámítottam, hogy körülbelül negyven darabnak kihordása taligával tíz perczet vesz igénybe, ezernek kihordása tehát hat óra tíz percz, úgy hogy valószínűleg az itt dolgozók tizenkét órai munkanapot felvéve — ha ugyan elég munka van egy egész napra — körülbelül 1 forint 20 krajczárt szerezhetnek. Itt ismét láttam oly munkást, ki feleségével dolgozott, miáltal a férfi keresete is bizonyára kedvezőbben alakulhatott. E néhány, egymás mellett lefolyó munkabér-jelenségek magyarázata is szükségkép követeli a munkabér-viszonyok részletesebb vizsgálatát.

12. A munkabér megállapításának különösen két módja van. A munkabér ugyanis megállapítatik a munka tartama alapján, tehát idő szerint, vagy a végzett munka mennyisége szerint. Az első eljárás vezet az *időbér*-, a másik a *darabbér*-rendszerhez¹ („day-work“, „piece-work“). Az idő- és darab-bérrendszernek egy vegyülete azon eljárás, midőn a bér idő szerint állapítatik meg, de kimondatik, hogy a munkásnak ezen idő alatt egy bizonyos minimalis eredményt kell felmutatni („task-work“). Elvi különbség ezen különböző bérrendszerek között természetesen nincs. Mindegyiknél a bér ugyanazon körülményektől függ, csak a kiszámítás módja eltér; épúgy mint nincs különbség, ha pl. a gyümölcsöt úrmérték vagy súly szerint eladják; a vevő ugyanazon pénzösszegért mindig csak ugyanazon mennyiséget kapja. A darab-díjazásnál is tulajdonképp az idő, illetőleg az idő szerinti díjazásnál a végzett munka számítottatik. A darab szerinti díjazás is, bár különösen újabban a nagyipar mellett terjed, igen régi rendszer; a mezőgazda-

¹ A darab-bérrendszer lényege abban áll, hogy a munkamennyiség képezi az alapot, mely többnyire darabok szerint becsültetik; azonban lehet annak esetleg más mértéke is, pl. terület stb.; ez történik az úgynevezett *szakmány-munkánál*. Egy másik alakja a darabbérnek az akkordmunka, mely abban áll, hogy bizonyos munkának elvégzését megállapított áron elvállalják a munkások.

ságban már régen talál alkalmazást másutt, nálunk is.¹ A darab szerinti díjazás előnyének tekintik különösen azt, hogy abban nagyobb ösztön rejlik a szorgalomra, mert itt a buzgóbb munkás nagyobb jövedelemre tehet szert, mint a lusta, ki ellenben az idő szerinti díjazás mellett jobban jár, mert nem jön tekintetbe, mennyit végzett ezen idő alatt. Azonban ez okoskodás nem áll egészen, mert az idő szerinti díjazás mellett is azt a munkást, ki nem fejt ki elég szorgalmat, nem fogják megtartani. Azonban egészen nem tagadható, hogy a darab-bérnek mégis jó hatása lesz a munkások ügybuzgalmára. Tekintetbe jön csak az, hogy a darabbér legezlszerűbben alkalmazható oly munkáknál, melyek minőségileg nem követelnek nagy gondosságot, mivel a darabbér mindenestre azt fogja eredményezni, hogy a munkás gyorsan, sietve fog dolgozni, hogy mentől több darabot állítson elő. Azért kényesebb munkákra az időbér jobban lesz alkalmazható, mert itt a jövedelem független az előállított darabok számától és a munkás gondal fog dolgozni. Az időbérnek továbbá az az előnye, hogy a munkás biztosabban tudja a jövedelmet, mint a darabbér mellett; ellenben a darabbér mellett nagyobb a munkás függetlensége, mert nem köti magát időhöz. A darabbérnek olykor az a kedvezőtlen hatása volt, hogy annak alkalmazásával a munkások nagyobb szorgalma folytán a termelvények mennyisége jelentékenyen szaporodott, mi a változatlan kereslet mellett az árak esökkenését idézte elő, ez pedig a munkabér leszállítását; tehát a munkások nagyobb szorgalma nemcsak nem eredményezett nagyobb, hanem ellenkezőleg kisebb jövedelmet. Ennek tulajdonítandó, hogy a munkások, kik egy időben nagyon pártolták a darab-bérrendszert, később ellenséges állást foglaltak el vele szemben.² Azonban egyéb hátrányai is vannak a darab-bérrendszernek. Rendtelenségre szoktatja a munkást, a mennyiben az nyakra-főre dolgozik a hét néhány napján, a többi napon henyel. Sokszor surlódást idéz elő a munkás és munkaadó között. Nagyon nehéz számos czikknél a darabdíj megállapítása; számos czikk a divat folytán folyvást változásnak van alávetve, a munkás tehát előre nem tudja, hogy egy-egy darabért mennyit kell követelni. A munkaadók a darabdíj megállapításánál gyakran a legügyesebb munkások munkaképességét veszik alapul. A darabmunka folytán végzett nagyobb munka által a munkás

¹ Rogers szerint már a középkorban. Nálunk lásd Galgóczy, Mezőgazdasági statisztikáját, 203. l.; a halászatban darabbér, lásd «A bélyei uradalom» (1883.); lásd még Somogyi, «A hajógyári munkásokról» írt értekezését.

² Lásd a legujabb parlamenti ankétet (Royal Commission on labour VIII. l. »We condemn piece-work«.

másokat megfoszt a keresettől. Mindezek daczára a nagyipar terén a darab-bérrendszer nagyon elterjedt.¹

A bér megállapításának egyik újabban terjedő módja az úgynevezett *bérskála*. A bérskála által a bér közelebbi összefüggésbe hozatik a termelvények árával illetőleg a vállalkozó nyereségével. A bér t. i. ezen rendszer mellett bizonyos fokozatokban emelkedik a munkások által előállított jószág árának emelkedésével, csökken ennek esökkenésével. Ez által a munkás részt vesz az ipar kedvező helyzetéből származó előnyökben, azonban természetesen a kedvezőtlen helyzetből származó hátrányokban is. A bér ezáltal elveszti állandóságát, mely különben amúgy is kétes. Néha a bérskála akkép van megállapítva, hogy egy minimalis és maximalis bért is szab, melyen alól a bér nem esökkenhet és melyen felül nem emelkedhetik. Ezen bérskálák többnyire a streikok megelőzésére munkások és gyárosok által közösen állapíttatnak meg. Újabban a munkások a bérskálák iránt is bizalmatlanok és inkább hajlandók esetről esetre a méltányos bérért küzdeni.

Igen fontos az újabban mindinkább terjedő helyfoglalása a hivatalos bérjegyzékeknek. Különösen Angliában találkozunk ezzel. Lényege abban rejlik, hogy minden vállalkozó, kit a hatóság foglalkoztat, tartozik munkásainak azon bért fizetni, mely a hatóság részéről főleg a munkásegyletek által szerkesztett bérjegyzékek alapján megállapított. Ezen elv nagyon messze menő kiterjesztést enged és a munkások méltányos bérré irányuló törekvéseit hathatósan előmozdíthatja.

13. A munkajövedelem emelésére szolgáló intézmények között kiváló fontossággal bír a munkások részesítése a vállalat nyereségében, a *munkás-osztalékrendszer*. (participation aux bénéfices, Industrial partnership, profit-sharing). Az angolok által Profitsharingnak nevezett ezen rendszer, melyet legjobban munkásosztalék-rendszernek nevezhetünk² (a nyerhányad, vagy nyerrészes rendszer nem igen jó hangzásúak), újabban ismét nagyobb figyelem tárgya. Eredetileg Franciaországban lett először alkalmazva Leclair által, kinek szobafestő és díszítő vállalata volt, mely még jelenleg is létezik. A munkás-osztalékrendszer kétféleképp alkalmazható; ha egészen a vállalkozó tetszésétől függ, akkor ez pusztá ajándék és mint ilyen a bérrendszer helyesebb kiépítésére nem alkalmas. A tulajdonképeni munkás-osztalékrendszer az,

¹ A Trades-unionok álláspontját a darabbér-rendszerrel szemben lásd e munka második kötetében.

² Így nevezik is azon gyárban, mely e rendszert nagy gonddal kiépítette, a delfti szesz- és élesztő-gyárban. Az angolok is a munkásnak jutó részt «bonus»-nak nevezik.

mely mellett a vállalkozó munkásaival oly szerződést köt, melynek értelmében a munkások egy előre meghatározott, önkénytől nem függő részét a nyereségnek kapják rendes munkabéreiken felül. Itt tehát a munkások osztaléka előre van megállapítva és tőlük el nem vonható, tehát jogigényök van annak kifizetésére.

A munkásosztalék előnye mindenekelőtt természetesen abban áll, hogy a munkásoknak kilátásuk van nagyobb jövedelemre. Azonkívül pedig előnyét képezi az, hogy a munkások és munkaadók közötti viszonyt javítja, a mennyiben e rendszer az érdekek egyetemlegességét jobban hozza kifejezésre. Azonban e rendszer alkalmazásának vannak több rendbeli nehézségei, a melyek között legnagyobb az, hogy a nyereségben való osztozkodás majdnem szükségkép maga után vonja az üzlet vezetésébe való beavatkozást. Ezt a vállalkozó csak kivételes esetekben fogja megengedni és ha megengedi, akkor is természetesen csak bizonyos korlátok között és csak a munkások aristokracziájának, azaz a legjobb elemeknek. Minthogy a munkásosztalék csak ott gyakorolhat bizonyos befolyást a nyereségre, hol az a munkások magatartásától függ, nem igen fog e rendszer elterjedni olyan üzletekben, melyekben a munkások viselkedése igen csekély befolyással van az üzlet eredményeire. El van ismervé, hogy a munkásosztalék nem egyszerű ajándék a vállalkozó zsebéből, hanem azon többlet-nyereségből fizettetik, mely a munkások nagyobb buzgalmára, szorgalmára vezetendő vissza. Mutatkozik pedig ezek hatása a munka jóságában, az anyag takarékosabb felhasználásában, a felügyeleti költség csökkenésében, a személyzet csekélyebb változásában és azon sokféle hasznos útmutatásban, melyet az érdekelt munkások nyújtanak. A munkásosztalék forrása tehát nem az eddigi nyereség, hanem az ezen rendszer mellett elért nyereségi többlet és ezért természetesen ki nem elégítheti azokat, kik a munkabérek divó rendszerét helytelennek tartják. Különben is tényleg a munkásosztalék nem szünteti meg a két fél közötti antagonizmust, csak más pontra helyezi át, t. i. az osztalék megállapítására és itt mindenestre attól kell tartani, hogy a munkások az osztalék folytonos felemelésére fognak törekedni.

A munkásosztalék-rendszer okvetlenül gondos keresztülvitelt követel, mint ezt a tapasztalat mutatja. Ezen rendszer lassan terjed és sok esetben meghiúsult, mert nem volt kellő alapokra fektetve. Csak újabban akadtak egyesek, ezek között első sorban Godin, kik gondosan kidolgozták azon elveket, melyek helyes alkalmazása biztosíthatja a sikert. Delftben is igen nagy körültekintéssel gondoskodtak a

rendszer helyes működéséről. Különbön sok helyen a munkások ellenségei ezen rendszernek.

A munkásoknak adott osztalék részint készpénzben fizettetik ki, részint arra használtatik, hogy az üzlet részvényeinek egy részét megvegyék és így a vállalat részvényesei legyenek; másutt különböző alapok (betegsegélyző stb.) és intézmények (olvasó termek stb.) létesítésére fordítatik.

14. Smith azt tanítja, hogy a munka bőséges jutalmazása épügy a nemzeti gazdagság következménye, mint egyik természetes tünete.¹ Ricardo azt mondja, hogy a társadalom minden haladása, és a tőke minden szaporodása a munka piaci árát emeli; de ez emelkedés tartósága attól függ, vajjon a munka természetes ára is emelkedik, a mi ismét függ azon árú természetes áráról, melyekre a munkabérek elköltetnek.² Gävernitz³ a munkabér emelkedését állítja és azt főleg azon körülménynek tulajdonítja, hogy ma a munkás nagyobb szellemi munkát végez, a gép nagy figyelmet követel és a termelvények nagyobb része van egy-egy munkásra bízva, tehát nagyobb a felelőssége. A munkabér emelkedése a gazdasági haladás egyik jellemző jelensége. Csak a socialisták tesznek kísérletet ezen jelenség tagadására. Rodbertus azt panaszolja, hogy a termelékenység emelkedésével a munkások része nem emelkedik megfelelően. Mások a haladás eredményét abban látják, hogy a javak mennyisége folyvást szaporodik, de a munkás minden erőlködése daczára, mindig csak ugyanazon kedvezőtlen helyzetben marad.⁴ Vannak azonban higgadt és részrehajlatlan nemzetgazdák is, kik a vagyonosodás haladásával nem sok eredményt várnak a munkások javára. Cairnes szerint⁵ a munkás addig, míg csak munkás, jelentékeny emelkedését a jövedelemnek nem remélheti, csak annyiban, a mennyiben az általa használt javak olcsóbbak lesznek. Azonban még ennek is megvan a határa, mert a munkások által használt árú nagyobb része olyan, melynek előállítási költsége a termelő nagyobb mennyiséggel emelkedik. Azért hibáztatja a tradesunionokat és mindazokat, kik azt hiszik, hogy a munkás mint munkás nagy haladást tehet és szigorú elkülönítését kívánják a munka és tőke szerepének, míg ő csak a kooperációban látja a munkások kedvezőbb jövőjét. Úgy a tőkének, mint a munkának minimalis jutalom kell; ez

¹ Book I. chap. VIII.

² Works, 52. l.

³ Grossbetrieb, 165. l.

⁴ «Sysiphisme» nevezi ezt Leroy Beaulieu.

⁵ Some leading principles 338. l.

változhatlan. A mi ezenfelül a nemzeti jövedelem fölöslegét teszi, csak annak felosztására irányulhat minden törekvés. Szerinte ez majdnem egészen a munkásoknak jut, de az említett okokból ezen fölösleg szaporodási képessége igen csekély. Azért szerinte a fennálló rendszer mellett az egyenlőtlenség csak nagyobbodni fog.¹

A munkabéreknek ezen század folyamán bekövetkezett emelkedését kétségbe vonni nem lehet. Álljon itt e tekintetben néhány adat. Angliában Erzsébet királynő ideje óta a munkabér — búzában kifejezve — háromszorosára emelkedett. Rogers szerint kétségtelen, hogy a munkás sorsa a különböző századokban lényegesen változott. Egyik legboldogabb korszak a munkásokra nézve a XVIII. század közepe volt; attól kezdve azonban helyzete rosszabbult; legnyomasztóbb volt a XIX. század elején, épp azon időben, melyben az uralkodó munkabérelmélet keletkezett. Azóta folytonosan javul. Az utolsó ötven év alatt Giffen szerint a munkabér jelentékenyen emelkedett. Minimumban 20 %-ot tesz az emelkedés, maximumban a 100 %-ot is meghaladja. A munkások szükségleti cikkeinek áremelkedése sokkal kisebb volt. Marshall egyik dolgozata szerint² a munkás tényleges jóléte a század elején egy harmadát sem teszi annak, mit jelenleg élvez. L. Beaulieu szerint a munkabér Franciaországban a XVII. század óta háromszorosára, 1819 óta 20—80⁰/₀-al emelkedett. A munkások kiadásai csak 25—33⁰/₀-al emelkedtek.³ Foville szerint egy mezőgazdasági munkáscsalád jövedelme tett 1788-ban 200, 1872-ben 800 frankot. Legérdekesebbek Levasseur adatai. Ezek szerint a munkabér tett 1701—50-ig 5'30, 1751—1800-ig 5'90, 1890-ben 12'50 liter búzát. Azonban voltak a jelenleginél kedvezőbb korszakok. Majdnem az egész középkoron át a XII. századtól kezdve magasabb volt a munkabér, mint jelenleg; 1201—1225-ig 14'20 liter búzát tett, 1376—1400-ig 16'80-at, 1451—1475-ig 18'40-et stb.⁴ Az olasz statisztikai hivatal szerint egy métermázsza buza és tengeri megvételeire 1862-ben 364 órát kellett dolgozni, 1885-ben 163 órát. Hazánkban számításaim szerint egy métermázsza buza megvételeire 1850-ben 15 napszám volt szükséges, 1880-ben mintegy 9. Nem bocsátkozhatunk további részletekbe, melyek természetesen egy teljesen kimerítő tájékoztatás céljából szükségesek, mert kétségtelen, hogy a munkabérek újabb alakulása jelentékeny különbséget mutat, ha külön vesszük az

¹ Some leading principles 341. l.

² Idézve Wolfnál: Kapitalismus und kapit. Gesellschaftsordnung 196. l.

³ Gide: La hausse graduelle des salaires, surtout depuis un demi siècle es un fait indiscutable (Principles, 538. l.).

⁴ Les prix. Aperçu de l'histoire économique (1893), 72. l.

egyes foglalkozásokat, külön a mezőgazdasági és gyári munkásokat, külön a férfi- és női munkásokat stb.

A munkabérek emelkedését azonban még egy szempontból kell vizsgálat alá venni. Legfontosabb t. i. azon kérdés: emelkedett-e a munkások jövedelme azon arányban, a melyben a nemzeti jövedelem emelkedett, avagy ennél nagyobb vagy kisebb arányban? E kérdésre megfelelő pontos adatok hiányában bizonyára nehéz egész szabatos feleletet adni. Azonban tekintettel azon adatokra, melyeket a statisztika a nemzeti jövedelemnek gyors emelkedéséről nyújt, azon eredményhez kell jutnunk, hogy a munkások jövedelmének emelkedése nem tartott lépést a nemzeti jövedelem emelkedésével, holott még ma jogos törekvésnek tekinthetni azt, hogy a munkás jövedelme a nemzeti jövedelem emelkedésénél nagyobb arányban fokozódjék. Azonban ez alkalmasint csak a jövőben fog bekövetkezni és a jövedelemeloszlási processzus több tünete erre biztosan enged következtetni.

Legnagyobb befolyással a munkabérek alakulására napjainkban kétségtelenül a gép volt. A gép közvetlen hatása a munkabérekre ott, hol a munka a gép versenyének ki van téve, az, hogy a munkabér magasabb nem lehet, mint a gép által végzett munkának költsége. Ebből azonban még nem következik, hogy a munkabérnek mindenütt esökkenni kellett, mert sok helyen a munkabér oly alacsony volt, hogy a munkát sem állattal, sem géppel olcsóbban végezni nem lehetett. Azonban a hol a munkabér magasabb volt, és mindenesetre ezen esetekben érvényesült legerősebben a törekvés a munkát gépekkel végeztetni, ott a munkabér a gépbér pontjáig csökkent. Azonban itt egy eddig nem kellően méltatott körülményt kell még szem előtt tartani. A gépek beszerzése nagyobb költséggel jár és e költség emelkedik a gép szerkezetének finomságával. Igen sok esetben emberi munka használtatik csak azért, mert a gép beszerzésére szükséges költség hiányzik. Roppant sok emberi munka válnék fölöslegessé, ha mindenütt, a hol arra alkalom van, gépek használtatnának. Mennyi emberi munka válnék fölöslegessé, ha minden háztartás varrógéppel, mosógéppel, távbeszélővel, minden hivatal írógéppel volna ellátva! Addig, míg ez nem történik, a munkabér tulajdonképen magasabban áll, mintha minden téren az alkalmas gépek versenyének ki volna téve. Ha tehát a gépek beszerzése kis részletfizetések avagy olcsó hitelnyújtás által megkönnyítették, akkor a gép versenye a munkával még erősebben érvényesülne. A gép azáltal is csökkentőleg hat a munkabérekre, hogy olcsóbb munkaerők versenyeznek; így gyermekek, nők, elaggottak, kik sok könnyebb munkát végezhetnek, míg a nehezebb

részt a gép vállalja át. Másfelől azonban ellenáramlatok is érvényesülnek. Említettük már, hogy a terhesebb, physikai munka átvétele folytán, több ember szentelheti magát nagyobb képesítést követelő munkának és így kedvezőbb helyzetbe juthat. A gép által okozott jelentékeny emelkedése a termelésnek is nagyobb keresletet okozhat munka után és ezzel emelkedést a munkabérben. A gép továbbá jelentékenyen leszállítván a termelési költséget, a munkát termelékenyebbé teszi; végül, mint Gävernitz nyomán említettük, a gép sokkal magasabb fokú munkát követel, mely jobban díjaztatik.

Összefoglalván azokat a tényezőket, melyek a tényleges munkabér emelkedését leginkább előmozdítják, ezek különösen a következők: *a)* a munka termelékenységének emelkedése; *b)* az egész termelés termelékenységének emelkedése; *c)* a tőke szaporodása; *d)* a munkások értelmiségének emelkedése; *e)* a munkások szükségleteinek szaporodása; *f)* a jövedelemeloszlás módosulása. Napjainkban az összes említett tényezők nagy mértékben érvényesültek, még az utolsó is, mi különösen a Trades-Unionok fellépésének tulajdonítandó; e tényezők összeműködésére vezetendő vissza a munkabér esetelt emelkedése, mely bizonyára még nem érte el legmagasabb pontját.

A munkásokra nézve természetesen nemesak a munkabér pénzbeli magassága bir fontossággal; tekintetbe jön a mellett még a munkaidő hossza, a munka terhessége, a munkás helyzetének egyéb irányban való javulása, és főleg a munkabér állandósága. Azért a munkások újabban ép az állandó jövedelem biztosítására törekednek, melyet az újkori termelés erős hullámozása veszélyeztet. Különösen a Trades-Unionok törekednek állandóbb jövedelem biztosítására.¹ Nálunk is, különösen a mezőgazdaság körében, mindig igen nagy volt a munkabérek hullámozása.²

15. Az elmélet sokat foglalkozott a munkabérnek a többi jövedelmi ágakkal való összefüggésével. Majd ellentétbe helyezték a földjáradékkal, majd a tőkekamattal, majd a vállalkozói nyereséggel. Ezen tanból csak annyi igaz, hogy az a jövedelem, mely emezek társzójába folyik, az a munkásé nem lehet; ha tehát az osztandó összeg nem változik, a többi jövedelmek bármelyikének emelkedése vagy csökkenése visszahathat a munkás jövedelmére is.

De e visszahatást ismét számos körülmény ellensúlyozhatja. Ha pl. a tőkekamat csökkenését a munkabérre nézve előnyösnek tartják, ez

¹ Erről bővebben e munka II. kötetében értekezünk.

² Galgóczy. Mezőgazdasági statisztika, 203. l.

csak akkor valósul, ha a tőke termelékenysége ugyanaz marad; ha ellenben a tőkekamat csökkenése következménye a termelékenység csökkenésének, akkor ez a munkásra nézve nem előny, sőt hátrány lehet.

Azonban egyes jövedelmek változása ritkán fog visszahatás nélkül maradni, tehát idővel a termelés útján állandó változást idéz elő az összes nemzeti jövedelemben. A munkásokra nézve a többi jövedelmek csökkenése csak akkor kívánatos, ha ezek tényleg a nemzeti jövedelem egy nagyobb részét vették igénybe, mint a mely azokat helyesen megilleti és mely lehetővé teszi, hogy a munkás jutalmához jusson. Különbözik pedig minden termelési tényezőre nézve kívánatos, hogy minden tagja a termelésnek megfelelő jövedelemhez jusson. Legkevésbé kívánatos pedig a munkásra nézve, hogy akár a tőkés, akár különösen a vállalkozó, oly csekély jövedelemben részesüljenek, mely azoknak a termelés érdekében kifejtendő buzgalmát csökkentheti. Helyesen mondja Gävernitz,¹ egy magasan álló munkás osztálynak arra kell törekednie, hogy magas értelmiségű egyének álljanak a termelés élén, és azokat jól kell fizetni.

¹ Grossbetrieb 223. l.

III. FEJEZET.

A tőkekamat.

1. A *tőkekamat* a nemzeti jövedelem azon része, mely a tőke termelési szerepének jutalma. Az első, ki a tőkekamat tudományos magyarázatával foglalkozott, Turgot volt, visszavezetvén azt arra, hogy tőkével földet lehet venni, mely gyümölcsöt hoz. Smith behatóbban nem foglalkozik vele, azonban számos megjegyzést tesz, mely jóformán az összes későbbi elméletek magvát magában hordja. Szerinte eredetileg csak munkajövedelem létezik, de a tőke fellépésével a jövedelem egy része a tőkésnek jut. Ennek okát főleg abban találja, hogy kamat nélkül a tőkésnek nem volna érdeke tőkét vállalatba fektetni. Ricardo igen behatóan foglalkozik a kamattal összefüggő kérdésekkel, de okát nem igen keresi; azt mondja, hogy különben nem volna tőkegyűjtés. A kamatláb magassága függ a munkabér magasságától. Say a kamatot a tőke termelő erejére vezeti vissza. Lauderdale szerint a tőke munkát pótol és a tőkekamat keletkezik megtakarított munkabérekéből. Senior visszavezeti a tőke keletkezésére, a mennyiben az takarékoság és lemondás eredménye („abstinence“), ennek jutalmát veszi a tőkés a tőkekamatban. Hermann a tőke külön használatára vezeti vissza. James Mill azon munka jutalmazását látja benne, melylyel a tőkejóságok előállíttatnak. Schäffle egy közgazdasági kiadás jutalmának tekinti. Böhm-Bawerk a tőkekamatot a jövőbeli javak érték-növedékének tulajdonítja, ha jelenlegi javakká válnak. A socialisták végre a munkabér megrövidítéséből származtatják. Látjuk ebből, hogy az elméletek száma elég nagy és mindannyit két csoportra vezethetni vissza. Az elméletek egy része a tőke közgazdasági funkcióját nézi, a másik nézi annak keletkezését. A tőke funkcióját választják kiindulási pontul azok, kik annak közreműködését a termelésnél vizsgálják; ezen elméleteket azért a termelékenységi elméleteknek nevezik. A tőke keletkezési okát vizsgáló elméleteket ismét következő csoport-

tokra oszthatni: a lemondási elmélet, a munkaelmélet, és a kisajátítási elmélet.¹ Azonban mindezen elméleteknek ismét számos árnyalata van, úgy hogy Böhm-Bawerk, ki a jelentékenyebb elméletek fölött szemlét tart, körülbelül huszonkét nevezetesebb elméletet sorol fel és azok mellőzésével egy huszonharmadikat teremt. A kamatelméletek által egyszerű viszonyok részben körmönfont okoskodás által érthetlenné tettek. A kérdés súlypontja a tőke által előállítható érték-többletben fekszik. A tőkejóság mindig csak tekintettel azon jószágra bír értékkel, melynek előállítására fordítatik. Ennek tehát mindenestre nagyobb értéke van, mint a tőkejóságnak. Ezen többletértéket egyoldalúan a munkára visszavezetni nem lehet, mert a tőke is érték és minden érték a termelésnél csak a többletérték végett használtatik. A tőke önálló forrása az értéknek. A termelésnél még talán homályos az, vajon hozzájárul-e a többlet előállításához, de egészen világos a használatra odaadott tőkénél. Ha valakinek egy évre odakölesönzöm az órát, hogy akkor az ellenszolgáltatás nem állhat egyszerűen az óra visszaadásából, az kétséget nem szenved, mert ezen év alatt az óra használatát nélkülöztem, és átengedtem másnak. De épen úgy áll az a termelésre fordított tőkéről, melynek használata szintén az átengedés ideje alatt a kölesönadóra nézve fel van függesztve. Azon esetben is világos a dolog, ha nem másnak a közbelépése szerepel. Ha valaki pl. kocsiját, melyet eddig saját kényelmére és élvezetére használt, üzletének engedi át, azt is csak akkor teszi, ha ez neki a nagyobb üzleti hozadékban megjutalmaztatik; ha kiadása a régi maradna, azaz nem esőkkenne, bevétele is a régi maradna, azaz nem emelkednék, akkor a kocsit tovább eddigi céljára fogja használni. Mert különben az előbbinél rosszabb volna a helyzete. Azelőtt bizonyos üzleti nyeresége volt és még a koci élvezete, most is csak ugyanennyit tenne az üzleti nyeresége, bár a koci élvezetéről lemondott. A tőkekamat alapja az, hogy a tőke termelési tényező és korlátolt mennyiségű, mely utóbbi tulajdonságánál fogva a tőke értéket és vagyonerőt képvisel; az ezen vagyonerővel járó közvetlen előnyökről való lemondásban rejlő áldozat díját képezi a tőkejáradék. Csak a tudomány sivárságát bizonyítja, hogy ezt magyarázni szükséges. A tőkekamat szükségszerűsége következik a tőke tulajdonbavételéből egyfelől, annak a termelésnél való nélkülözhetlenségéből másfelől, és azon értékkülönbségből, mely a ma rendelkezésünkre álló javak és a csak később rendelkezésünkre álló javak között mutatkozik.

¹ Lásd különösen Böhm-Bawerk, Das Kapital. I. rész (1884).

2. A tőkekamat a tőke gyümölcse és e gyümölcsök nagyságától függ. A tőkekamat alakulására hat tehát a gyümölcsözési alkalom, melyet mezőgazdaság, ipar, kereskedelem nyújtanak. Az ezekben elért eredmény képezi a tiszta tőkekamat legmagasabb határát; alsó határát pedig képezi a tőkében rejlő gazdasági áldozat. Ezen határok között ingadozik a tőkekamat, a kereslet és kínálat befolyása alatt. A kereslet és kínálat bizonyos adott állapota mellett pedig a tőkekamat függ azon tőkének a gyümölcsétől, mely a legkedvezőtlenebb felhasználási módokra van szorítva. A tőke szaporodásával a tőkekamat csökken, mert minden új tőke a még eddig érdemesnek nem talált, tehát kevésbé jövedelmező célokra használtatik fel. A tőkekamat e szerint bizonyos áldozatokért járó jutalom. A tőkekamat körül megkülönböztetjük *a) a közvetlen (eredeti) és közvetett (kikötött) kamatot*; közvetlen ott, hol a tőkés maga értékesíti, közvetett (kikötött, szerződéses) ott, hol a tőkés a tőke kikölesönzése útján szerzi; *b) a tényleges (brutto) és tiszta (netto) tőkekamatot*; a tényleges tőkekamat a tőkésnek járó összes ellenszolgáltatások; a tiszta tőkekamat az, mely a mellékkörülmények leszámítása után a tőke használatának értéke illetőleg jutalma. A tényleges tőkekamatban különböző tényezők jutnak kifejezésre. Ezek közé tartozik: 1) a tőke értéke akár a termelés, akár a fogyasztás szempontjából, azaz hasznossága, szükségessége az azt használó szempontjából; 2) a tőkeelhelyezés biztossága, melynek veszélyeztetésével a tőkekamat emelkedik, ellenkező esetben pedig csökken; 3) a tőke elhasználási koefficiense, a mennyiben elhasználásnak, értékesökkenésnek kitett tőkék kamatjában a tőke törlesztési hányada is szerepel (pl. rövid használat után értékvesztéget szenvedő tárgyaknál, mint könyveknél kölesönkönyvtárakban stb.) 4) Egyéb veszélyek vagy hátrányok, melyek a tőkét érinthetik, pl. a kölesönadott pénztőkének esetleg egy rosszabb pénzemben való visszafizetése, értékpapiroknál árfolyam-vesztések, konverzió stb.; 5) a tőke megkötöttsége, a mennyiben annak tartósabb megkötése a rendelkezési képességet csökkenti, mi szintén a kamatban kifejezésre jut; 6) a tőke értéke a tulajdonos részéről, mérve részint a tőkegyűjtés áldozatain, részint a tőke egyéb felhasználásából várható előnyökön; 7) a tőke felhasználásával járó fáradság, gond, stb. Ha a tényleges kamatlábból leszámítjuk mindazon körülmények ellensúlyozására szolgáló díjazást, mely egyfelől a tőke használmányán, másfelől a tőke előállításával járó áldozatain kívül a kamatra befolyást gyakorol, akkor nyerjük a tiszta vagy tulajdonképeni kamatot, azaz a tőke használa-

tának értékét. Ha a tényleges kamatlábat x -el jelöljük, akkor a tiszta kamatláb

$$x_1 = x - b,$$

mely b ismét $= b_1 + b_2 + b_3 \dots + b_n$.

A tiszta tőkekamat meghatározása tehát csak két tényezőtől függ: a) a tőke használatával járó előnytől; b) a tőkegyűjtéssel és a tőke a fogyasztástól elvonásával járó áldozattól.

Azon tényezők közé, melyek a kamatláb alakulását befolyásolhatják, tartozik a pénz mennyisége is, a mennyiben a pénz mennyiségének szaporítása a kamatlábat lenyomhatja, a pénz mennyiségének csökkenése azt felszöktheti. Azonban ez nem annak tulajdonítandó, mintha a pénz mennyisége a kamatláb lényeges és közvetlen tényezői közé tartoznék; hanem ennek okát a következőkben kell keresni. Először abban, hogy a pénzforgalom változása többnyire egyenlőnek tartatik a tőkeforgalom változásával, mivel pénzzel rendszerint lehetséges tőkéket előteremteni. Ha pedig a pénzforgalom változása a tőkepiacot érintetlenül hagyja, akkor a kamatláb is változatlanul marad. A pénz mennyiségének szaporítása e szerint maradandólag csak úgy nyomhatja le a kamatlábat, ha egyúttal a tőkék is szaporodnak és megfordítva. A pénzben való kereslet és kínálat akkor is hathat a kamatlábra, ha a pénz maga magáért kerestetik, mi pl. fizetések vagy egyéb kötelezettségek végett történik, a midőn a pénzkamatláb egészen saját-szerű tényezői visszahatnak a többi kölcsönpénzek és a tőkének ára.

3. A kamatláb ugyanazon piacon bizonyos fokig egyenlő színvonalra iparkodik vagy pedig oly arányokban állapodik meg, hogy minden előny, mely egyik foglalkozásban mutatkozik egy másikhoz képest, egy hátrány által kiegyenlítettik. Azonban itt is bizonyos akadályok fordulnak elő, melyek a kiegyenlítést zavarják és a tőkekamatban helyről helyre, országról országra, foglalkozásról foglalkozásra kisebb-nagyobb különbségeket idéznek elő; a rendelkezésre álló tőkék mennyisége illetőleg felosztása, azok felhasználási módjai, biztossága, elértéktelenedés veszélye, alkalmazásuk tartóssága, folyosíthatása okoz lényeges különbségeket. Különösen különböző országok között jelentékeny különbségek mutatkoznak, bizonyítékául annak, hogy a tőkék átvitele is nehézséggel jár. Még legkönnyebben történik ez átvitel hitelben adott árúk alakjában és részvénytársulatoknál, valamint államkölcsönök-nél való részesülésnél; nagyon nehéz az már fiókintézetek, illetőleg vállalatok felállításánál, legnehezebb pedig a tőkések átvándorlásánál. Nagyon nehéz a kamatláb-kiegyenlítés álló tőkékénél is. De ugyanazon piacon is a kamatláb gyakran nagyobb ingadozásoknak van kitéve.

A gazdasági tevékenység emelkedése vagy csökkenése idézhet elő jelentősebb hullámzásokat. Rendes körülmények között a kamatláb a gazdaság haladásával csökken, mivel a tőkék szaporodnak, a hitelviszonyok javulnak, a veszély kisebb. Azonban a kamatláb ezen csökkenése gyakran feltartóztatik; már maga a kamatláb csökkenése visszahatást gyakorol, a mennyiben most a tőke lassabban fog szaporodni. Kedvező események a gazdasági tevékenység terén új lendületet hozhatnak. Másrészt bizonyos körülmények következtében a kamatláb nagyon felszökkenhet. Ez különösen állami kölcsönök által történhetik, főleg ha fogyasztási célokra vagy általában improductiv célokra (háborúk) vétetnek fel. A kamatláb ilyenkor két okból emelkedik. Egyrészt azért, mivel most számos tőke megsemmisítettik, másrészt mivel ilyen kölcsönöknél igen gyakran a kamatláb megállapításánál nem olyan szigorúak. De mindamellett nem lehet feltétlenül állítani, hogy ilyen kölcsönök a kamatlábat mindig emelik. Számos tényezők azt ellensúlyozhatják. Tőkék, melyek azelőtt csekélyebb kamatláb mellett elhasználtattak, most a magasabb kamatláb által buzdítva, a piacot felkeresik. A mellett a tőke gyorsabban szaporodik, stb.

A tőkekamat emelkedése vagy csökkenése kedvező, de kedvezőtlen jel lehet a gazdaságra nézve. A tőkekamat emelkedése kedvező ott, hol az a termelés nagy haladása, új találmányok, javítások stb. következtében áll be; kedvezőtlen ott, hol a tőkeszegénység annak oka és ennek folytán a termelés nem fejlődhetik. Az alacsony kamatláb pedig ott tekinthető kedvező jelnek, hol az a tőkebőségnek következménye, nem pedig akkor, ha a gazdasági pangás szülőoka. Igen magas kamatlábnak rossz hatása az, hogy a nép gazdaságának fejlődése lassú, de ösztönöz arra, hogy tőke gyűjtessék.

4. A tőkekamat csökkenésének következményeivel az írók gyakrabban foglalkoztak. Álláspontjuk különböző. Turgot a kamatláb csökkenését nagyon előnyösnek tartja; Ricardo hátrányosnak tartja; Mill középállást foglal el. Szerinte az alacsony kamatláb egy stacionár állapothoz vezet. Az újabb írók közül Leroy-Beaulieu beható vizsgálódások után azon eredményhez jut, hogy a kamatláb csökkenése előnyös, de nem minden hátrány nélkül („pas un bien sans mélange“). Vizsgáljuk az alacsony kamatlábbal járó jelenségeket közelebbről, hogy annak jelentősége iránt tisztába jöjjünk. Az alacsony kamatlábnak hatása mindenekelőtt az, hogy lehetővé teszi a termelés kiterjesztését, kevésbé termékeny intézmények létesítését, kevésbé termékeny vidékek ellátását a magasabb gazdasági élet igényeivel; a gazdasági kultúra általánossá válik; vasutak, gyárak, bankok stb. létesülnek olyan vidékeken

is, melyek eddig kezdetleges gazdasági állapotokban sinlődtek, és most gyors haladásnak indulnak. Az alacsony kamatláb következménye továbbá az, hogy kevesebben élhetnek meg tétlenül, munkátlanul a tőke jövedelméből; a munka általánosabbá válik és azzal a társadalom gazdaságilag, kulturailag is emelkedik. A tőke szaporodása és a vele összefüggő alacsony kamatláb a munkások utáni keresletet emeli, tehát a munkás osztály helyzetét javítja, és az osztálykülönbségeket mérsékli, mert a társadalom felsőbb osztályai egy fokkal süllyednek, a munkás osztály egy fokkal emelkedik. Azonban az alacsony kamatláb számos hátránnyal is járhat. Minthogy a tőkét eddig fel nem használt termelési alkalmak felkeresésére ösztönzi, rendeltetés nélküli tőke könnyen bocsátkozik könnyelmű, szédelgési vállalkozásokba, mi válságokhoz, tőkék megsemmisítéséhez stb. vezet. A híres tulipánszédelgésnek Németalföldön egyik főoka a nagy tőkebőség volt. A tőke egy másik része, mely a csekély jövedelemben nem talál kielégítést, fényűzésre fog fordíttatni, mi ismét végeredményben tőkék megsemmisítéséhez vezet. Alacsony kamatláb mellett nem is fog a tőke gyorsan szaporodni, mert a tőkegyűjtési hajlam csökkenni fog és a kisebb jövedelem mellett a szaporodás lassúbb. Nem alap nélküli Wolf azon megjegyzése, hogy nincs kizárva az az eset, hogy a társadalom kevesebbet takarít meg a kisebb kamatlábban, mint az mennyit veszít a tőke lassú gyarapodásában. A munkások szempontjából azon körülmény is tekintetbe veendő, hogy a tőkejövedelem csökkenésével többen és többen, kik eddig egészen vagy túlnyomóan tőkejövedelemből éltek, most munkából kénytelenek élni és a munkakínálatot nagyobbítják; esetleg ezek, minthogy szükségleteiket részben tőkéből fedezik, olcsóbban hajlandók dolgozni, tehát a munkabért lenyomják. Társadalmi szempontból tekintetbe veendő, hogy a kamatláb csökkenése a kisebb vagyonok erejét gyengíti, mivel csak nagy vagyonok nyújtanak most megfelelő gazdasági és társadalmi hatalmat, mi a társadalom plutokratikus jellegét élesíti. Kulturalis szempontból a tőkeerő csökkenésével sok erély és áldozatképesség megy veszendőbe; mert a tőke helyes szereplés mellett sok nagyszabású vállalatot létesített, tudományra és művészetre is áldozatképes volt. Látjuk mindezekből, hogy az alacsony kamatlábnak sokszoros következményei vannak; a tudomány csak a különböző lehetőségeket sorolhatja fel, a végeredményt nem állapíthatja meg pontossággal. Minthogy azonban a természet feletti erőnek és a haladásnak egyik tünete ép az, hogy az ember kevés áldozattal képes gazdasági céljait elérni, minden tényezőnek, tehát a tőkének is, olcsóvá tétele a gazdasági kultúra szempontjából vívmány. Megjegyzendő csak

az, hogy az itt rajzolt következményei az alacsony kamatlábnak főleg az átmeneti időben éreztetik magukat; helyesen nem is kellene az alacsony, hanem a csökkenő kamatláb következményeiről szólni.

A tőke szaporodásával, az elhelyezés biztosságával, a jövedelmezőbb és termelékenyebb termelési alkalmak kiaknázásával, a tőkekamatnak szükségkép csökkenni kell. Mill szerint főleg a francia háborúknak e század elején tulajdonítandó, hogy nem mutatkozott már előbb is egy nagyon alacsony kamatláb. A gazdasági élet jelenlegi korszakában azonban kétségtelen, hogy a kamatláb jelentékeny csökkenése előtt állunk. E tekintetben egyetértenek mindazon írók, kik e kérdéssel foglalkoztak (Leroy-Beaulieu, D'Aulnis, Wolf, stb.). Leroy-Beaulieu szerint a kamatláb a közeli jövőben 2—3% között fog ingadozni; sőt mások az állampapírok jövő típusának az 1%-nyi papírt tekintik. Ezen fejlődést megakaszthatja a tőkének esetleges nagy mérvben pusztítása, pl. egy nagy háború, de egyéb körülmények alig állhatják útját. A tőke a legközelebbi jövőben a termelési tevékenység folytán gyorsan szaporodik és kénytelen mindinkább kevésbé jövedelmező értékesítési módokkal megelégedni. Nagy találmányok sem igen várhatók, melyek a termelésnek egészen új lendületet adhatnának, annál kevésbé, mivel, mint d'Aulnis helyesen megjegyzi, a jelenlegi termelési eljárások oly nagymérvű álló tőkét vesznek igénybe, hogy az új találmányoknak roppant nagy előnyökkel kellene kecségtetni, hogy amazok értékét az emberek feláldozzák. Arra pedig a termelés különben is előrehaladt állapota mellett nem igen számíthatni. Tényleg mutatja a tapasztalat, hogy az új találmányok, nem úgy mint gondolták, tönkre teszik a régi vállalatokat, hanem kénytelenek azok mellett esetleg új működési tért keresni. Így pl. sokan azt hitték, hogy a villamosság ki fogja szorítani egészen a légszuszvilágítást, a villamos vasut a lóvasutat; mindez be nem következett, nem is fog egyhamar bekövetkezni, az említett körülmény miatt. A tőke szenvedélyesen és aggódva keresi az alkalmazási helyeket; kivándorol gyarmatokba, kevésbé művelt területeken ajánlkozik államnak, községnek, azonban aligha lesz képes eddigi jövedelmeit továbbra is magának biztosítani. Ha tehát nem is csatlakozunk azokhoz, kik a tőkekamat majdnem megszűnését megközelítő csökkenését várják, de nagyon valószínűnek tartjuk, hogy még nem érte el legalacsonyabb pontját. Milyen nagy változás állott be napjainkig, azt azon egy tény eléggé bizonyítja, hogy míg nálunk a 70-es években a legbiztosabb papírokból elhelyezett tőke mintegy 10%-nyi kamatot hozott, addig jelenleg már a részvények is a tőkeértéknek csak 4—5%-át hozzák.

5. A tőkeamat történeti alakulásának felismerése nagy nehézségekkel jár; többnyire ott találunk bizonyos támpontot, a hol törvényekkel akarták annak szabályozására hatni; de itt is a tényleges és a törvényes kamat között többnyire nagy különbség volt.

A zsidó törvények tiltották a kamatvételt zsidókkal szemben. Azért törvényeik nem is tesznek a kamatlábról említést. A kevés előforduló esetek alapján valószínű, hogy az 30 %-ig is emelkedett.¹ Görögországban 12 % igen alacsony kamatlábnak tekintetett, 18 % egész közönséges volt, sőt 24 % mellett is, úgy látszik, mindig lehetett pénzt elhelyezni; 36 % azonban már magasnak tekintetett.² Salmasius szerint Athenben 16 $\frac{2}{3}$ %-nyi volt a rendes kamatláb; Boeckh szerint 12—18 %; Rodbertus szerint az egyedüli törvényes kamatláb Attikában, midőn a férfi a nő hozományát nem mindjárt az elválás után vissza adta, 18 % volt.³ Rómában a tizenkét táblás törvény egy százalékra állapítja meg havonként a kamatot (centesimae usurae). Később az uncialis kamatláb felére szállíttatott le. Tiberius császár ismét visszaállítja az unciarius kamatlábat. Konstantin idejében 12 %-nyi kamat uszorának tekintetett. Azonban mindamellett mindig előfordultak magas kamatok, melyekből különösen az előkelő nemesség gazdagodott; Pompejus 70 %-ot vett, még a „becsületes“ Brutus is 48 %-ot. Sőt midőn 32. Kr. e. egy pénzválság kitört, mely a kormányt beavatkozásra kényszerítette, az egész senatus nagy izgatottságban volt, mert nem volt senator, ki nem foglalkozott volna uszorával.

A wisigothok törvénye szerint 12 $\frac{1}{2}$ %-nyi kamat volt megengedve pénznél, árúknál 50 %. Franciaországban a XIII. században a zsidók és lombardok 20 %-ot vesznek. Levasseur-Avenel⁴ szerint a kamatláb

1100—1475	10 %	1551—1575	7.14 %
1476—1550	8.33 „	1575—1600	6.25 „

Cibrario munkája szerint 1228-ban Veronában a kamatláb 12 %-ra tétetett, Modenában 1270-ben 20 %-ra. A XIV. században 25—35 %-ig is emelkedett.⁵ Németországban Rodbertus szerint már a XV. században a rendes kamatláb 5 %. Angliában Anna királynő alatt a törvényes kamatláb 5 %; Hollandiában XIV. Lajos korában már lement 2 %-ra; oly nehéz volt a tőke értékesítése, hogy — a mint mond-

¹ Herzfeld. *Handelsgeschichte der Juden* (1879).

² Büchschütz, *Besitz u. Erwerb im griechischen Alterthum* 497. l.

³ Ein Versuch, die Höhe des antiken Zinsfusses zu erklären (Jahrb. f. Nö. Stat. Neue Folge. VIII. Bd. 513. l.).

⁴ Levasseur, *Les prix* (1893.)

⁵ *Economia politica del medio evo* II. 241. l.

ják — a hitelezők sirtak, ha az adósok adósságaikat visszafizették. A hollandi nagy pénzbőség jele az is, hogy németalföldi tőkepénzesek Rákóczynak pénzt kínáltak a Tisza szabályozására. 1737-ben a 3%-os angol konsol árfolyama 107.¹ Németországban Roscher szerint a XVIII. században a rendes kamatláb 3%. 1790—1820-ig és 1848—1866-ig szintén igen alacsony volt; 1866 után emelkedett és csak újabban tart ismét lefelé. Az osztrák-magyar bank kamatlába (helyi váltóknál) 1818—1870-ig 4—5½, 1870—75-ig 4½—6½, 1875—85-ig 4—5%. Ausztráliában még az ötvenes években 15—20%, és keleten 40—50% a legbiztosabb elhelyezéseknél.

6. A tőkekamat alakulását törvényes intézkedések által akarták szabályozni. Ezen törekvések vagy azon felfogásból indultak ki, hogy a kölcsönadott pénzek után követelt kamat általában jogosulatlan, vagy azon enyhébb felfogásnak hódoltak, hogy jogosult, ha mérsékelt arányok között marad. Ezen felfogásra vezet vissza az uzsora fogalma, mely mindazon kölcsönügyleteket foglalja össze, melyekben a törvényvel meg nem egyező kikötések tétettek a kamatra vonatkozólag. A hol a törvény általában minden kamatvételt tilt, ott minden kamatvétel uzsora, míg törvényesen megállapított kamatláb mellett az ennél magasabb követelés képezi az uzsorát. Tulajdonképen az uzsora jelensége nem szorítkozik csak a pénzkölcsönökre. Ha mélyebben keressük okát, akkor az uzsora ismertető jelét abban találjuk, hogy szerződéseknél az egyik fél túlságosan terhes, és reá nézve esetleg veszedelmes ellenszolgáltatásokra köteleztetik. Az pedig előfordulhat bérleteknél, hasznóbérleteknél és főleg munkabér (cseléd, stb.) szerződéseknél is. Heylesen mondja Menger,² hogy ez utóbbi szerződéseknél az uzsorát azért nem vették észre, mert nehezebben ismerhető fel, mivel szolgáltatás és ellenszolgáltatás különböző jóságokban történik, míg a kölcsönöknél mindkettő ugyanazon, tehát könnyen összehasonlítható, jóságban fejeződik ki. Ennek tulajdonítja egyúttal azt, hogy a pénzkölcsönökkel összefüggő uzsora ellen az állam és egyház igen korán tettek intézkedéseket, az uzsora többi alakjai ellen csak az újabb időben. Ha az uzsora általános jellegét keressük, azt a következőkben találjuk. Ellenétbe helyezi magát első sorban gazdasági életünkkel, mely a munkamegosztáson alapul és azon feltevésből indul ki, hogy minden jóság és szolgálat az okozott munka arányában osztatik fel a gazdaság egyes tagjai között. Ha igen gyakran fordulna elő az eset, hogy egyesek a

¹ D'Aulnis, Der Zinsfuß (Jahrb. f. Nö. u. Stat. Neue Folge. 18. Bd. 377. l.).

² Recht auf den Arbeitsertrag 124. l.

munkamegosztás alapján szervezett társadalomban munkájukat nem fáradságukhoz képest, hanem értéke szerint (pl. az orvos tanácsát értéke szerint a halállal vívódó szempontjából) akarnák maguknak megfizettetni, a munkamegosztás alkalmasint romba dőlne. Az uzsorás erre az álláspontra helyezkedik, a mennyiben a kölcsönnek teljes értékét fizetteti meg magának. Ez képezi az uzsora lényegét és ezt lehet az uzsora társadalomgazdasági fogalmának nevezni.¹

Leghatározottabban foglalt állást az uzsora ellen a római egyház. Az egyház dogmája inkább a közvéleményre és egyes theologusok nyomására vezetendő vissza, mint a törvényhozókra. Legelőször a tilalom csak a papokra vonatkozott és csak később terjesztetett ki és szigorított, midőn a római jog feléledésével ennek ellenkező tanításai az egyház emberbaráti törekvéseit veszélyeztették. Az egyház is azon elvet vallotta: pecunia non parit. Hogy a kölcsönző kezében több lesz, ahhoz az egyházi írók szerint a kölcsönzőnek semmi köze, mert ez nem az ő érdeme. Az, a mit adott, olyan természetű, hogy magától nem gyarapszik. A pénz átadásával annak használati joga egyszerűen átmegy a kölcsönvevőre, a hitelező minden igényről lemondott. Az egyház különben főleg Krisztus szavaira támaszkodott: Mutuum date, nihil inde sperantes. Azonban ez természetesen nem jogi elv volt, hanem csak erkölcsi elv. Mutatja ezt legjobban Origines, ki egyfelől szintén tiltja a kamatvételt, másfelől azonban a kölcsönvevőnek azt a tanácsot adja, hogy kétszeresét adja vissza. A viennei zsinaton (1311) a kamatláb eretnekségnek minősítették. Az egyháznak ezen beavatkozása első sorban emberbaráti elvek következménye, részben azonban talán arra is vezethető vissza, hogy mentől több ügyet akart hatáskörébe vonni. Különben az egyház sem volt képes, szigorúan keresztül vinni a tilalmat. Ugy is természetesen ki voltak véve a nem keresztények és bizonyára nem törődtek vele sokat azok sem, kik vallási dolgokban szabadabban gondolkoztak. Az egyház tilalmának fentartása végett kénytelen volt zálogházakat (monti di pietà) felállítani és akkor rövid

¹ Érdekes Sonnenfels fejtegetése, ki a «politikai», azaz közgazdaságilag káros uzsora fogalmát állítja fel. («Über Wucher» és «Was ist Wucher»?; mindkét dolgozat megjelent 1789-ben.) Ez azon állapot, midőn a pénz többet jövedelmez, mint a mezőgazdaság, ipar vagy kereskedelem; az uzsora oly mértéktelen követelés, mely a kölcsönvevőtől minden hasznot elvon, mely őt a termelésnél való közreműködése arányában megilleti. A politikai uzsora külső ismertető jelei a gyakori birtokárverések, melyeknél nem akad vevő, az ipar hanyatlása, az ipar és kereskedelem terén bukások, a munkásság csökkenése és főleg gyors vagyonosodás. Hiressé vált Sonnenfels mondása: «A nagyok uzsorások, az uzsorások nagyok lesznek».

idő alatt tapasztalni, hogy ő is kénytelen a kezelési költségek, veszteségek stb. fedezésére bizonyos ellenszolgáltatást követelni, mit esetleg nem neveztek kamatnak, de a mely nem egyszer magasabb volt a rendesen fizetett kamatnál. Annyiban is kénytelen volt az egyház merev álláspontján tágitani, a mennyiben ugyan szigorúan tiltotta a kamatvételt, de azon kár ellen engedte a hitelezőt védelmezni, mely a fizetés nem teljesítéséből származott az id quod interest alapján és innen a különbség uzsora és interesse között (Interesse non debetur nisi ex mora!). Különben maga a római szentszék is nem egyszer volt kénytelen kölcsönöket igen súlyos feltételek alatt felvenni, sőt uzsorás hitelezőit mindenféle kitüntetésekben részesíteni. Angliában éppen a pápai jövedelmek beszedői honosították meg az uzsoraügyleteket és midőn Roger, londoni püspök, az uzsorásokat Londonból kiltotta, hol „addig ez a pestis“ ismeretlen volt, az illetők Rómában befolyásukkal kieszközölték, hogy a püspököt visszavonásra kényszerítették.¹ Ezzel szemben nem esodálkozunk, hogy már igen korán az egyház tanai elvesztették jelentőségüket. Már a tizenharmadik században keletkezik a kamatszimek elmélete, mely szerint ugyan a kölcsön kamattalan volt, de azért a hitelező mégis kárpótlást követelhetett, ha azt bizonyos körülmények indokolták pl. ha a kölcsön által kárt szenvedett, vagy valamely haszontól elesett, vagy a kölcsön odaadása által pénze veszélyeztetve volt. Azonkívül fejlődtek egyéb hitelezési módok, melyekkel a kamattilalom kijátszatott; így a zálogeladás visszavételi joggal (Satzung), mely nagyon súlyos volt, későbbben a járadékvétel (Rent- vagy Gültkauf), melynél a kamat a jószágon maradt addig, míg az adós az árát kifizette. A jezsuiták már a kamatvétel mellett foglaltak állást. Századunkban végül a római kuria is, elismerte a kamatvétel jogosultságát (1830. aug. 18).

Az elsők, kik a kamatvételt igazolták, Calvin és Molinaeus voltak, utánuk Camerarius, Bornitz, Besold stb. A XVII. század végén ez irány már győzött. Grotius még ingadozik; Salmasius határozottan az új irány képviselője. Az ő álláspontján marad a tan Turgot-ig illetőleg Smithig. Turgot visszavezeti a kamatot: 1) a tulajdonos jogára dolgával tetszés szerint bánni; 2) arra, hogy az idő különbséget okoz az értékekben; egy 1000 franknyi összeg pl. nem lehet egyenlő értékű egy ezer frankra szóló igérettel.²

¹ Ashley. English economic history, 198. l.

² Egyike az elsőknek, kik a kamatvételi tilalmat eltörölték és az országos kamatlábat behozták, VIII. Henrik volt Angliában (1545). Nálunk 1647-ben a törvény 6%-ra állapítja meg a kamatot. A protestáns egyház is ismételten

Az érvek, melyek az uzoratorvények ellen felhozattak, különösen a következők: *a)* a hitel termelési célra vétetik igénybe, tehát az adós által ígért kamat mindig arányban áll a tőkével elért haszonnal; ha a kölcsönvevő 25 %-ot ígér, akkor bizonyos, hogy ennél többet nyer, mert egyéb ok nem vezeti a kölcsönügylet megkötésére, mint a nyereség; *b)* a tőkések közötti verseny a legalacsonyabb tételre szorítja le a kamatlábat; *c)* az állam a kamatláb megállapítása által mesterségesen emeli a kamatot, mert az országos kamatláb inkább valamivel magasabban fog megállapíttatni, mint a mennyi a tőke piaci ára; *d)* az uzoratorvények könnyen kijátszhatók azáltal, hogy más ügyletek mögé rejtőzködnek (adás-vevés, a zálog használatának átengedése, vagy az adós ugyancsak a törvényes kamatot fizeti, de az adóssági levelet nagyobb összegről állítja ki); *e)* a tőke szaporodásával a kamatláb amúgy is szükségképen csökken. Ezen érvekkel küzdve, végre sikerült századunkban a legtöbb államban az uzoratorvények eltörlése.

Az uzoratorvények eltörlése azon felfogással függ össze, hogy minden kamatláb-megállapítás a felforgó gazdasági körülményeknek megfelel, tehát okszerű. Azonban ezen okoskodás igen fontos tényezőket figyelmen kívül hagyott. Már azon feltevés, hogy a hitel termelési célokra vétetik fel, a hol pedig senki több kamatot nem fog ígérni, mint a mennyit a tőkével elérhető előny, nyereség képvisel, helytelen; mert tényleg még ma is nagy szerepet játszik a fogyasztási hitel. A fogyasztási hitel pedig még megfelelő szervezettel nem bír. Ennek következménye az, hogy e téren a szabad verseny működésére nem lehet számítani. Hozzájárul, hogy a fogyasztási hitellel foglalkozás a társadalom által sohasem tekintetik nemes foglalkozásnak, minek következménye az, hogy az tényleg becsületökre kevésbé érzékeny, kevésbé lelkiismeretes egyének kezébe kerül. Ezek már azért is, mivel foglalkozásuk a társadalom részéről megvetés tárgyát képezi, foglalkozásuk anyagi előnyeiben keresnek kárpótlást, mi a kamatlábat emeli. Tékintetbe veendő továbbá, hogy a fogyasztási hitelt keresők rendszeren arra törekednek, hogy ezen kedvezőtlen helyzetök titokban maradjon, és azért hajlandók kevésbé ismert üzletekhez fordulni, mi a verseny hiánya folytán ismét emelőleg hat a kamatra. A fogyasztási hitel ezen és egyéb hasontermészetű okok miatt elég drága lesz mindaddig, míg

szigorúan eltiltotta papjait az uzorától. De állami és egyházi tilalmak daczára a baj fenyegető mérveket öltött többször; így a gubernium 1676. jul. 3-án semmisenek volt kénytelen nyilvánítani az uzorás kötvényeket (Acsády).

arról önszegélyzés útján, testületileg nem történik gondoskodás. Azonban még a termelés terére vonatkozólag sem áll az, hogy az ott megállapított kamatláb mindig okszerű. Igaz, hogy szabály szerint senki, ki csak üzleti célból, tehát nyereszkeskedés végett, vesz kölcsönt, több kamatot nem fog igényelni, mint a mennyi kamatot a tőkével kereshet. Azonban itt is szabálytalanságok fordulhatnak elő. Így pl. kedvezőtlen időkben valaki kénytelen nagyobb kamatot fizetni, mint a mennyit a tőkével szerez, mivel kedvezőbb időkre számít, tehát üzletét folytatni akarja; ez különösen az eset, ha egyes termelési ágak válságos helyzetbe jutottak. Avagy lehetséges az, hogy az illető vállalat, melynek érdekében a kölcsön felvételik, ugyan nem nyújt a kamatnak megfelelő hasznot, de összeköttetésben áll más vállalattal, mely jövedelmező, és a melyet nem lehet folytatni, ha amaz abbahagyatik.

Az újabb tapasztalatok tényleg oda vezettek, hogy egyes államokban ismét intézkedéseket tettek az uzsora ellen. Azonban az eljárás lényegesen más, mint régebben. Az új uzsoratörvények a kölcsön-szerzés körülményeit vizsgálják és ezek alapján, nem pedig a kamatláb magassága szerint, döntenek el az uzsora kérdését. Uzsorának tekintik különösen azon kölcsönügyleteket, melyeknél a kölcsönvevő tudatlansága, könnyelműsége, szorultsága, felhasználják arra, hogy a hitelező magának rendkívüli előnyöket biztosítson, oly előnyöket, melyek szolgáltatásával arányban nincsenek, oly előnyöket, melyek esetleg alkalmasak arra, hogy az adós anyagi romlását előidézék: Ez az újabb fogalma az uzsorának, mely jobban engedi a kölcsönszerződés feltételeit tekintetbe venni, másfelől azonban természetesen nagyon megnehezíti az uzsora kényes kérdésének igazságos eldöntését. Különben nem is ezen esz-közzel lehet sikeresen az uzsora ellen küzdeni, hanem főleg a hitel szervezésével, a nép felvilágosításával, a peres eljárás tökéletesbítésével, a gazdasági viszonyok javításával.

IV. FEJEZET.

A vállalkozói nyereség.

1. Az úgynevezett klasszikai iskola egyik, következményeiben leg-sajnosabb, hibája abban rejlik, hogy a vállalkozó közgazdasági funkcióját kellő szabotossággal nem irta körül. Többnyire különbséget sem tesz a vállalkozó és a tőkés jövedelme között. Ezen hibát az elmélet lassanként jóvá teszi, bár többnyire még nem eléggé határozottan és nem egész teljességben méltányolja a vállalkozó szerepét. Ehhez vezet a következő vizsgálódás.

A termelő erők és általában a termelési tényezők bizonyos czélra bizonyos arányban egyesítendőek, hogy tényleg termeléshez vezessenek. A munka és tőke tulajdonosai kénytelenek tehát bizonyos termelési tevékenységre vállalkozni, különben önnön erejüket nem érvényesíthetik. Ily körülmények között tehát nem okvetlenül szükséges, hogy még egy külön jutalom, jövedelem által buzdíttassanak tevékenységre. Egy nagy része a munkának és tőkének tényleg így keres és talál értékesítést és megelégszik, mint még közelebbről látni fogjuk, olyan jövedelemmel, mely a munkabérnek illetőleg tőkekamatnak megfelel. Ha az összes munka és az összes tőke csak mások által érvényesíttetnék, valószínűleg oly mérvben emelkednék azok kínálata, hogy a tőkekamat- és munkabér jelentékeny esökkenést mutatna. A tényleges viszonyok a következők. Igen gyakran találjuk azt, hogy a munkásban és a tőkésben hiányzik a gazdasági élet kellő ismerete, hiányzik az erély, az ügyesség arra, hogy valamely termelési tevékenységet másnak vezetése nélkül végezzen. Itt tehát vezetőre van szükség és ezen vezető szerep sajátzerű, többé-kevésbé ritka tulajdonságoktól függ. Ezek a vezérek indítják meg a termelést, mely nélkülök vagy egyáltalában nem, vagy csak tőkéletlenül szerveztetnék. És valamint egy Moltke magasabban áll egy közkatonánál, úgy a vállalkozó szerepe is magasabb, mint az egyszerű munkásé. Tulajdon-

képen ő jelöli ki a gazdasági küzdelem terén azon helyet, hol győzni lehet, és viszi az általa vezetett csapatokat gazdasági győzelemhez.¹

A vállalkozó feladata a termelési tényezőket a legmegfelelőbb arányokban és módon a legmegfelelőbb tevékenységre egyesíteni; a termelékenysége e tényezőknek egészen ezen szervezkedés helyességétől függ. Csak ha e funkció helyesen teljesítetik, és ezt a jelenlegi társadalomban majdnem kivétel nélkül a vállalkozó végzi, biztosítva lesz, hogy termelés és fogyasztás kellő egyensúlyban legyenek. Az egész gazdasági tevékenység a vállalkozó vezetése alatt áll.² Szerencsétől függ a vállalat helyes választása, gondosságától annak vezetése, leleményességétől, kitartásától, üzleti szellemétől és tapasztalatától a siker. De gyakran ennél magasabb is a szerepe. A gazdasági haladás egyik legtermékenyebb neme új értékforrások fölfedezése. A termelési erők is csak úgy tudnak érvényesülni, ha megfelelő értékforrásokra fordítatnak. Már kiaknázott értékforrások további művelése soha sem kecsegtethet annyi eredménnyel, mint új értékforrások felfedezése. Főleg ebben áll a kiváló vállalkozó szerepe, és ezen irányban egész korszakok és nemzetek gazdasági életének új lökést adhat. Az egész termelés függ a vállalkozási kedvtől és a vállalkozási képességtől. Ezen tulajdonságok birtokában a vállalkozó ép oly magasan emelkedik a munkások felé, mint Watt az általa összeállított gőzgép felé. A vállalkozó Marshall szerint a pénzesinalás művésze, a ki a gazdasági élet azon pontjait ismeri fel, hol kellő tevékenység nagy eredményekhez vezet. Ezen tehetség többnyire természeti adomány, vérmérséklet, stb. mit nem lehet egyszerűen megszerezni. Az e célra szükséges, kiváló tulajdonságok teszik a vállalkozó nyereség alapját.

2. A *vállalkozói nyereség* tehát azon jövedelem, amelyre a vállalkozó azért és akkor tesz szert, ha ő a termelési tényezőkkel azok átlagos termelékenységénél többet tud előállítani. Tehát az részben földjára, részben tőkekamat, részben munkabér, azonban mégis ezek élvezőinek nincs joguk arra, mivel a nagyobb termelékenység a vállalkozó érdeme. A vállalkozói nyereséget tehát röviden átengedett föld-

¹ A vállalkozó — mondja Schanz — az ipar feje, lelke; tapintata nélkül minden elhervad; arravalóságától függ első sorban az ipar boldogulása. A tömeg, legyen az bármily szorgalmas, képtelen a haladás élén maradni és piacokat felkeresni. Inség és nyomor a sorsa, ha a vállalkozó visszavonul. — A vállalkozó — mondja Clark — egy társadalmi szervezet agyveleje; tervez, mozgásba hozza az izmokat és ellenőrzi azok működését.

² Újabbban mindinkább elismerik a vállalkozó szerepének fontosságát; az újabb írók közül különösen Walker, Bagehot, Marshall, Toynbee, Leroy-Beaulieu, Wolf, Clark kellően méltányolják jelentőségét.

járadék-, munkabér- és tőkekamat-többletnek lehet nevezni. A vállalkozói nyereség ekkép vissza van vezetve a vállalkozó termelő szerepére, mert természetes, hogy semmi sem lehet szabályszerint ártényező, vagy eloszlási tényező, a mi nem egyuttal termelési tényező. A vállalkozói nyereségben egyuttal megtérítését találják azon kockázatnak, melyet a vállalkozó magára vesz azzal, hogy a tőkésnek és munkásnak határozott jövedelmet biztosít, midőn pedig a vállalat sikere kétes. Azonban ezen felfogás ellen szól az, hogy a kockázat az előállítási költségekhez tartozik. A jövedelemből fedezni kell a kockázatot is, illetőleg annak biztosítását. Csak a mi ezen felül marad, abból jut a vállalkozónak. A vállalkozó tulajdonképen egy külön járadékra van utalva, a mennyiben csak akkor tesz szert jövedelemre, ha kedvező körülmények mellett a munkabér- és tőkekamat kielégítése után jövedelem marad. A vállalkozó nyereségben három elemet lehet megkülönböztetni: 1. munkajutalmat; 2. járadékot; 3. az áralakulás következményeit.

A vállalkozói nyereségnek igen különböző értelmezést adtak. Némelyek a vállalkozói nyereséget a vállalkozó saját tőkéje utáni jövedelemnek tekintették, mint Turgot, Smith, Say ellenben egy magasabb munkabérnek tekinti a vállalkozó üzleti képességeiért. Mataja az árképződési processus következményének tartja, míg a socialisták csak a jelenlegi jövedelem-megoszlási processus eredményét látják benne. Walker szerint ügyességi járadék („rent of ability“); Mill szerint a felügyeletért, Marshall szerint a vezetésért járó jutalom. Clark¹ szerint három elemből áll: 1. a vezetés béréből (wage of directive labor); 2. kereskedelmi bérből (mercantile wage), mert a vállalkozó vesz árukat, elad árukat, tehát nyereszkedik; 3. a tulajdonjog járulékából, mely annak jut, ki a termelés érdekében tulajdonát kockára teszi.²

Mínthogy a vállalkozó tulajdonképeni vállalkozói tevékenységén kívül egyébként is munkával, tőkével, földbirtokkal járulhat a vállalat működéséhez, igen gyakran a vállalkozó munkabérre, tőkekamatra és földjára tesz szert, melyeknek elválasztása a vállalkozói nyereségtől bizonyos nehézségeket okoz. Azért meg kell különböztetni a vállalkozói nyereséget vagy tiszta vállalkozói nyereséget a vállalkozó nyereségétől vagy vállalkozói jövedelemtől, melyben a vállalkozó összes jövedelme

¹ Clark and Gidding. The modern distributive process (1888.)

² Eredeti egy újabb író felfogása, ki azt mondja, hogy számos üzletben a vállalkozói nyereség már nem egyéb, mint egy boszankodási jutalom («Aergerprämie»), mely a vállalkozónak adandó azért, mivel a socialistikus tévtanok által félrevezetett munkásokkal vesződik és magát ezek részéről mindenféle kellemetlen ségeknek és veszélyeknek kitesz. (Preuss. Jahrbücher 1893. márczius).

össze van foglalva, tehát a vállalkozói nyereség, a munkabér, a kamat és a földjáradék. Azonban azon eset is képzelhető, hogy a vállalkozói nyereség elmarad azon összeztől, melyet az illető munkájával keresne; ennek magyarázatát abban találjuk, hogy sokan az önálló független tevékenységnek kiváló értéket tulajdonítanak, és inkább a munkabérenél kisebb vállalkozói nyereséggel elégszenek meg, esak hogy másoknak szolgálni ne kényszeritessenek; gyakran nincs is erre alkalom. Ellenben mindig nagyobbnak kell lenni a vállalkozói nyereségnek az illető tőke kölesön útján való értékesítésével elérhető jövedelemnél, mivel a vállalkozó a kockázatot magára veszi.

A tiszta vagy tulajdonképi vállalkozói nyereség azonban független a tőkével vagy munkával szerzett jövedelemtől. A vállalkozói nyereség magasságát elméletileg és előre megállapítani, mint a tőke- és munkajövedelmet, nem lehet. Igaz, hogy a munka és tőke jövedelmét sem lehet előre megállapítani, a hol a munkás illetőleg tőkés maga értékesíti és nem adja bérbé; de a munkánál és tőkénél az majdnem szabálynak tekinthető, a vállalkozó tevékenységénél kivételnek. A vállalkozói nyereség magassága igen változik és azon többletből áll, mely a termékek árából a reáfordított költségek levonása után fenmarad. Nem is kell mindig ily fölöslegnek maradnia. Ennek következtében a vállalkozói nyereség igen nagy ingadozásokat mutat és a mint egyes esetekben nagyon emelkedhetik, más esetekben a vállalkozónak nemcsak nyeresége nincs, sőt jelentékeny vesztesége lehet. A vállalkozás tehát leginkább forrása a meggazdagodásnak, de igen gyakran az elszegényedésnek is. Különben a vállalkozói nyereségre vonatkozólag is minden országban egy átlag képződik, melytől eltérések csak ugyanazon okokból fordulnak elő, mint a munkabérenél, t. i. kiváló képességek, nagy veszély, csekélyebb tisztelet stb. miatt. Az ezen átlagnál nagyobb jövedelem tulajdonképen járadékot képez. Gyakorlatilag nehéz a vállalkozó nyereségét annak járadékától megkülönböztetni. A vállalkozói nyereségnek a jövedelem azon részét vehetni, mely megfelel azon jövedelemnek, a melyet hasonló tulajdonságokkal és hasonló körülmények között más foglalkozásban kereshetni. Bár a vállalkozó nyereségére nézve tehát oly szabályokat nem lehet megállapítani, mint a munkabérré és tőkekamatra vonatkozólag, mégis annak tényezői közelebbről megjelölhetők. A vállalkozói nyereség ugyanis függ: *a*) azon tőkék kinalatától, melyeket a tulajdonosok maguk alkalmazni nem akarnak; mentől nagyobb ezen tőkék kinalata, annál nagyobb rész juthat a vállalkozóknak, sőt gyakran azon eset állhat be, hogy a vállalkozói nyereség a kamat egy részét is magához vonja; *b*) a vál-

lalkozói nyereség függ továbbá az illető vállalat által igényelt képességtől; mentől kiválóbb, mentől ritkább ez, annál nagyobb lesz a vállalkozói nyereség; innét van, hogy nagyobb vállalatokban, melyeknek vezetése nagyobb képességet követel, rendszerint nagyobb a vállalkozói nyereség, mint kis vállalatokban; c) a vállalkozói nyereség emelkedni fog az illető vállalat veszélyességéhez képest. Ezen vállalatokban a nagyobb veszélynek megfelelő többletnyereség azonban nem tekinthető valóban jövedelemnek; inkább tartalékot képez, és olyannak kezelendő, azon évek hiányának fedezésére, a midőn veszteségek állanak be. Minthogy pedig minden vállalatnál ilyen veszélyek fenforognak, a tartalékalapok alakítása minden jól vezetett vállalatnál szükséges; d) a vállalkozói nyereség nagyobb olyan vállalatokban, melyekben aránylag nagy a forgó tőke, mert annak helyes felhasználása nehezebb, mint a nagyobb állandóságot mutató álló tőke; e) végül az üzlet forgalmától is függ a vállalkozói nyereség.¹

A vállalkozói nyereség gyakran a tőkék termelékenységével emelkedik, ha ugyanis az illető foglalkozásokban a vállalkozók versenye azonnal nem érvényesül; ennek bekövetkeztével azonban az egész előnyt a tőkések fogják a magasabb kamatlábban élvezni. Azonban a verseny által való kiegyenlítés gyakran soká késik, mert a vállalkozói nyereség magassága nem annyira ismeretes dolog, mint pl. a tőkekamat vagy munkabér.² Ha ellenben a tőkék termelékenysége csökken, a vállalkozók azt a tőkésekre áthárítják, ha e tekintetben akadályok fenn nem forognak.

3. A vállalkozói nyereség a gazdaság haladásával csökken, mivel a vállalatokkal járó veszély rendszeren alábbszáll és a vállalkozói képességek nagyobb körben fellelhetők. Egyes esetekben ez ellensúlyoztathatik a vállalatok központosítása, roppant kiterjesztése által, mely jelenségek az újabbkori gazdaság számos terén található; az egyes vállalatok által szolgáltatott nyereség továbbá emelkedhetik kedvező konjunkturák által; az által, hogy az illető vállalatok gazdasági monopoliumot szereznek, vagy hogy a befektetett tőke teljesen törlesztve lévén, a nyereségi osztalék emelkedik stb. A vállalkozói nyereség annál nagyobb, mennél ritkábbak a vállalat vezetéséhez szükséges tulajdonságok. A műveltség általánosításával és a vállalatok szaporodásával a vállalkozói nyereségnek csökkenni kell. Abban az arányban csökken a vállalkozói nyereség már magától is, a melyben arra kevesebb szükség van, a mi részben már is bekövetkezett.³

¹ Marshall, Principles, 647. l.

² Marshall, Principles 645. l.

³ Hartmann, Vertheilung des Arbeitsertrages (Preuss. Jahrbücher, 1893. márczius).

A földjáradék.

1. A múlt század végén a bánsági kincstári puszták után holdanként fizetett haszonbér $17\frac{1}{2}$ krt tett. A Harucker Jánosnak 1719-ben adott rengeteg birtokon a haszonbér igen csekély volt, 1796-ban már kerek egy milliót jövedelmezett, most bizonyára tizszer annyit. A pécskai uradalomhoz tartozó pusztákért a század elején holdanként 22—48 krt fizettek, 10 évvel későbbben már egy forintot, jelenleg átlag 13 frtot.¹

Angliában a XVII. században mutatkozik a haszonbér rendkívüli emelkedése. A földbirtokosok a nemzeti jövedelem jelentékeny részét foglalják le; a többi osztályok, a munkások, a haszonbérlők különösen, kedvezőtlen helyzetbe jutnak. Alig keresnek annyit, a mennyi fenntartásukat biztosíthatja. Ezen tényekből sajátságos következtetéseket vezettek le. A földbirtokos a természet erőinek előnyét élvezzi; a munkásoknak csak annyi juthat, a mennyi fenntartásukra nélkülözhetlen; a nemzeti jövedelmet nem szaporítják; sőt King szerint esökkentik a nemzeti jövedelmet. Davenant az állam terhének tekinti őket, mivel a kisebbség kénytelen fenntartásukról gondoskodni. A földbirtokosok jövedelmének emelkedése e jelenség okainak fürkészésére kényszerített. King és Davenant a tényeknél állapodtak meg, ezeket sem tüntették fel egész helyesen. De a tudomány kereste a tények magyarázatát.

2. Mielőtt azonban a földjáradék elméletével foglalkoznánk, meg kell ismerkednünk azon jelenséggel, melynek magyarázatára szolgál. A tény az, hogy a tapasztalat szerint ott, hol bizonyos természeti erők közreműködnek, különösen tehát az őstermelésnél, a termelés eredménye nagyobb, mint a mennyi a termelési költségek fedezésére szükséges. Ezen fölösleg képezi a járadékot. A járadék tehát a jövedelem

¹ Érkövy. Telepítés 176. és 190. l.

azon része, mely a termelésre fordított összes költségek levonása után még fennmarad. Ezen felüliségek legvilágosabban jutnak kifejezésre ott, hol a természeti tényezők, illetőleg pl. a föld, bérlet útján engedtetik át a földtulajdonostól azoknak, kik azt művelik. A ki ilyen földet bérel, az bizonyos bért fizet, mert ő maga részére a termelésből csak annyit vehet igénybe, a mennyi költségének fedezésére szükséges; a jövedelem fennmaradó részére igényt nem tarthat, azt tehát bizonyos körülmények között kénytelen a földbirtokosnak átengedni. Innét van, hogy főleg az ilyen szerződésen alapuló kikötött bérek neveztetnek járadéknak és a földre vonatkozólag földjáradéknak (illetőleg házjáradéknak).

Ismervén a tényt, áttérhetünk annak magyarázatára. Az elsők, kik a földjáradék magyarázatát keresték, a physiokraták voltak. A physiokraták a földjáradék okát abban találták, hogy a mezőgazdaságban a természet ingyenes közreműködése mellett az ember tényleg többet képes termelni, mint a mennyit a termelés céljából feláldoz, míg az ipar és kereskedelem terén újat nem termelnek és így csak a termelési költségek fedezése érhető el. Azonban ezen elmélet a földjáradék jelenségének magyarázatára nem elégséges; mert épen azt nem magyarázza, miként lehet az ingyenes erők működése befolyással az árra, mely mindig a termelési költségeknek felel meg; ha tehát a természeti erők nem szerepelnek a költségek között, akkor nem is szerepelhetnek az ártényezők között és akkor nem keletkezhetik felüliség. Ezen felfogás továbbá azon állítást is foglalja magában, hogy mindenütt, a hol a természet erői közreműködnek, ott ilyféle felüliség is van, a mi a tényekkel ellenkezik. Smith lényegében a physiokraták álláspontjára helyezkedik: ő is a földjáradékot a természet közreműködésének tulajdonítja. Egy ponton előreviszi az elméletet a nélkül, hogy céljához vitte volna. Smith ugyanis arra utal, hogy a kereslet élelmi cikkek után mindig akkora, hogy azok ára úgy alakul, miszerint a termelési költségek levonása után még marad egy többlet, mely a földjáradékot képezi. Azonban itt hiányzik a magyarázata annak, miért nem idéz elő a nagyobb kereslet megfelelő kínálatot, a nélkül, hogy az árak emelkedjenek, mint az sok más árúnál bekövetkezik? Ezen kérdésre Smith nem tud felelni, ezt csak Ricardo fejtette meg, és azok, kik vele ugyanazon elvi álláspontot foglalják el, mint Anderson, Malthus és West.

3. Azon elmélet, mely a földjáradékot a termelési költségekből magyarázza, tulajdonképen Andersontól származik, ki azt először fejezte ki a múlt században. Azonban ezen elmélet is csak akkor vonta ma-

gára a figyelmet, midőn nehéz megélhetési viszonyok miatt gyakorlati jelentőséget nyert. Ez történt a század elején Angliában, midőn háború, rossz termések, ipar pangása az alsóbb osztályok sorsát rosszabbította. Majdnem ugyanazon időben fejtik ki az elméletet West és Malthus, kiknek elsőbbségét Ricardo elismerte, azután az utóbbi. Hogy a földjáraadékelmélet Ricardo nevéhez fűződik, az főleg annak tulajdonítandó, hogy ő azt az egész jövedelmi processus alapjául teszi és az általános értékelmélettel szoros kapcsolatba hozza. Sokkal későbbben foglalkozott Thünen a földjáraadékkal, sokkal tudományosabban és több oldalról megvilágítva azt, mint Ricardo. Különösen a szállítási költségek, a munkások számának és bérének stb. befolyását vizsgálta. Ricardo következőképp adja elő a földjáraadék elméletét: A földjáraadék azon része a föld termelvényének, melyet a földbirtokosnak a föld eredeti és pusztíthatlan erőiért adnak. Valamely ország első elfoglalásánál, midőn még nagy bőség van gazdag és termékeny területekben, melyeknek csak csekély részét szükséges művelni a létező népesség fentartására vagy művelhető a népesség rendelkezésére levő tőkével, nem lesz járaadék, mert senki sem fog a föld használatáért fizetni, midőn még nagy mennyisége van a birtokba nem vettnek és bárki által elfoglalható területnek, ki azt művelni hajlandó. A kereslet és kínálat egyszerű elvei szerint, ily területért nem fizetnek járaadékot ugyanazon okból, a miért nem fizetnek a víz vagy levegő használatáért, vagy egyéb természeti adományokért, melyek határtalan mennyiségben léteznek. Ha minden terület ugyanazon tulajdonságokkal bírna, ha korlátlan volna mennyiségben és egyforma minőségben, semmi illeték nem követelhető a használatáért, kivéve, ha fekvésének különös előnyei vannak. Csak mivel a terület nem korlátlan mennyiségű és egyforma minőségű, és mivel a népesség szaporodásával csekélyebb minőségű vagy rosszabb fekvésű föld vétetik művelés alá, fizettetik járaadék a föld használatáért. Ha a társadalom haladásával másodrendű termékenységű terület vétetik művelés alá, azonnal keletkezik a járaadék az első rendű földön és összege függ a két terület minősége közti különbségtől. Ha harmadrendű föld vétetik művelés alá, azonnal keletkezik járaadék másodrendű telken stb. A népesség haladásának minden lépésével, mely az országot rosszabb minőségű földeket is igénybe venni kényszeríti élelmi cikkekben való szükségletének kielégítésére, a járaadék minden jobb minőségű területen keletkezni illetőleg emelkedni fog.¹

Hogy pedig akkor, midőn a szükség következtében oly területek

¹ Principles 34. l.

vétetnek művelés alá, melyeken a termelés nagyobb termelési költségeket okoz, földjáradék keletkezik, annak oka azon törvényben rejlik, miszerint minden árúnak ára egyazon piacon azon legmagasabb költségek szerint alakul, melyek a legkedvezőtlenebb termelési területen felmerülnek, de a mely területnek művelése még szükséges arra, hogy az egész kereslet kielégíthetessék. A földjáradék magyarázata nem a természet ingyenes erőinek közreműködésében, hanem az ártörvényben rejlik, mert az magyarázza azt a sajátos jelenséget, melynél fogva bizonyos körülmények között a legmagasabb termelési költségek irányadóak az áralakulásnál, melynél fogva azután azon termelők, kik kedvezőbb körülmények mellett, tehát alacsonyabb termelési költségekkel termelnek, felülnyereséget, illetőleg jövedelmet érnek el. Az ártörvény, a kereslet és kínálat működésének, illetőleg a termelési költségek törvényének hatása a járadék. A földjáradék e szerint nem szükségszerűen mutatkozik mindenütt, hol a természet közreműködik, hanem csak ott, hol a közreműködés különbségeket mutat.

Azért a földjáradék *különbözeti járadéknak* nevezetik. Hogy pedig különböző termelési költségek mellett foly a termelés, az a termelő tényezők különböző termelékenységének tulajdonítandó, mely különösen a természeti erőknél a csökkenő termelékenység törvényének (law of diminishing return)¹ folyománya, azaz annak, hogy egy bizonyos ponton túl a természet által nyújtott hozadék nem emelkedik azon arányban, mint az annak elérésére fordított költség. Minthogy pedig a földjáradék következménye az áremelkedésnek, mely főleg a népesség szaporodásával az élelmi cikkek után érvényesült nagyobb kereslettel összefügg, Ricardo azon fontos kijelentést teszi, hogy a földjáradék következménye az áralakulásnak, nem pedig megfordítva az áralakulás következménye a földjáradéknak.² De a földjáradék nemcsak nem képezi az áralakulás tényezőjét, hanem a termelését sem; az csak a jövedelemeloszlás egy sajátos jelensége. A földjáradék-elmélet egyik következménye végül az, hogy a legutoljára művelés alá vett területen földjáradék nincs. Ez képezi egyuttal a termelés határát („margin of cultivation“, „final limit to production“), tekintettel a tényleges árakra.

4. Ez Ricardo földjáradék-elméletének lényege. Az írók vele szemben igen különböző álláspontra helyezkedtek. Say, Sismondi meg-

¹ Tagadják ezt Rodbertus, George, Schmidt és mások.

² Némely esetekben ugyan ez lehetséges, mint azt Rogers kimutatja (Econom. Interpretation of history, 164. l.).

czáfolják Smith szellemében; Jones kimutatja egyoldalúságát; Bernhardi bizonyítja, hogy a sorrend nem helyes, hogy a föld termelékenysége mindig emelkedik és hogy a földjáradék a tőke és munka eredménye; Bastiat, Fonteney szerint a földjáradék a munka eredménye, Rodbertus szerint nem a terméketlenség, hanem a termékenység oka a földjáradéknak, a mennyiben a munkások a fokozódó termelékenységből reájok eső résztől megfosztatnak. Toynebe az elmélet alapját elfogadja, de tagadja a társadalmi fejlődés helyes feltüntetését, valamint azt, mintha az újabb korban a terméketlenebb földre való átmenetel okozta volna a földjáradék emelkedését. Schütz tagadja, hogy a termékenyebb területen kezdődött a művelés, hogy a később felhasznált tőke kevesebbet hoz és utal arra, hogy, ha távolabbi területek műveltetnek, másfelől a közlekedés javulhat, az élelmiszerek feldolgozva szállíthatnak, ama föld termékenyebb lehet stb. A viszonylagos része a földjáradéknak a kultúra haladásával csökken, míg alacsony fokon a járadék a legmagasabb. Az értékek mai tőkésítése mellett a földjáradék is kamatjövedelemnek tekinthető. Wolf is inkább tőkejövedelemnek tekinti a földjáradékot „gyenge járadék lehelettel“ (mit leichtem Rentenflug). Igen erős támadást intézett Carey Ricardo ellen és a történetből ép az ellenkező lefolyását a letelepedésnek akarta bebizonyítani, azonban nem vette észre, hogy a mennyiben e bizonyítás sikerült, Ricardo hamis történeti konstrukcióját megcáfolta, de nem czáfolta meg elméletének lényegét, mely abban rejlik, hogy a földek különböző minősége különbözőeti jövedelmeket szül. Dühring egyesíti a Ricardo- és Rodbertus-féle elméletet. Az első járadék keletkezik az emberek feletti uralommal, feltétele a föld feletti uralomnak. Az első a munkások kifosztásán alapul, a másik a népesség szaporodásán. Tagadja, hogy csak ott keletkezik járadék, hol különbség van a termelési költségekben, mert az már a birtok egyenlőtlenségének a következménye. Bagehot azt mondja, hogy az elmélet kiindul abból, hogy a föld mennyiségben korlátolt és minőségben különböző, de új területeken inkább az ellenkező igaz. Rogers szerint a földjáradék absurd elmélete, melyet az idősebb Mill „hátiratolt“ és fia szent buzgósággal elfogadott, semmi történeti alappal nem bír. Ez elmélet szerinte egyike a legtévesebb és legveszedelmesebb elméleteknek.

Míg az említett írók a negatív bírálat álláspontján maradtak, addig mások az elmélet továbbfejlesztésére törekedtek; ezek között különösen Cairnes.¹ Cairnes vizsgálódása kiváló fontossággal bír. Szi-

¹ Logical method of pol. econ. 182. l.

gorúan fenntartja Ricardo elméletét, de elismeri, hogy vannak még egyéb esetei a járadék létezésének, melyeket ezen elmélet nem magyaráz. De ebből nem következik, hogy a Ricardo-féle elmélet nem igaz, hanem az, hogy vannak még mellékjelenségek, melyek magyarázata más okokban keresendő. Ilyen eset pl. az, hogy néha még a legrosszabb földön is van járadék, továbbá hogy új gyarmatokban, hol egyenlő minőségű területek műveltetnek, szintén van járadék stb. Ennek oka részint a föld monopol helyzete, részint a törekvés földet művelni, illetőleg bírni, nem gazdasági, hanem más okból és czállal (pl. vadászatra bérelt terület); lehet továbbá, hogy a rossz föld után fizetett járadék csak látszat, a mennyiben együtt van megállapítva jó és rossz föld hasznobére egy általános összegben. Igen gyakran a járadék oka az egyedárúsági helyzet. De azért még nem lehet a járadékot csak az egyedárúságra visszavezetni, mert ha nem volna a csökkenő termékenység, akkor a járadékjelenségek máskép alakulnának. Tehát nem is szükséges föltétele a járadéknak, hogy a föld másé legyen, mint a művelőé; mert addig, míg a termékenységben különbség van, a mezőgazdasági termelés bizonyos sférájában nagyobb jövedelemre lehet szert tenni, mint iparban és kereskedelemben. A termékenység különbségéből származó járadék akkor is mutatkoznék, ha a föld nem képezne magántulajdon tárgyát. A földjáradék között különbség van, a szerint, a mint következménye a csökkenő termékenységnek vagy egyedárúságnak; ott a járadék ugyanis következménye, itt oka a magas áraknak; amaz függ a föld termékenységétől és az árak magasságától, emez pedig kereslettől és kínálattól. A Ricardo-féle járadék a mezőgazdasági járadéokra vonatkozólag áll és a kifejezést csak arra kellene Cairnes szerint használni; az egyedárúsági helyzetből származó járadék inkább az adóztatás jellegével bír.

Az osztrák iskola képviselői sem fogadják el a Ricardo-féle elméletet. Menger szerint a telkek értéke is ugyanazon törvény szerint alakul, mint más javak értéke; különösen kifogásolja, hogy Ricardo földjáradéka szerint nem képzelhető, hogy minden telken legyen járadék; továbbá nemcsak a termékenység és fekvés képezik okát. Wieser is főleg az általános földjáradék magyarázatának hiányát említi. Böhm-Bawerk sem találja kielégítőnek — bár az ellene intézett támadások jelentékeny részét is elhibázottnak tartja — és a megoldást azon törvényben találja, melyet ő a tartós tőkejavak kamatjára vonatkozólag felállított.

A hazai irodalom is a földjáradék jelenségével foglalkozott, sőt van újabban önálló monografiánk is, mely e kérdéssel behatóbban fog-

lalkozik.¹ E monografia azon nézethez csatlakozik, mely a járadék-jelenséget általánosítja. Sikerült azon szövegezés, miszerint a termelési költség megtakarításának a telekhez való kötöttségében rejlik a természet által adott földjáradék kútforrása. Ezzel nehezen összeegyeztethető és nem is fogadható el az a felfogás (15. l.), hogy a földtulajdonos a vállalkozó felesleg-nyereségét teszi zsebre és nem a természetes jutalékát. Egy másik értekezés² ellenben erősebb támadást intéz Ricardo tana ellen: nem áll — azt mondja — hogy a legrosszabb művelt föld szabná meg az összes termés árát; nem áll, hogy a népesség szaporodásával hovatovább nagyobb tőkével rosszabb földekre fordulna a termelés. Nem áll végül, hogy a földjáradék emelkedése a kultúra és előhaladás bizonyítéka volna. Pikler is Ricardoról írt munkájában foglalkozik a földjáradék kérdésével, melynek bár Ricardo által szövegezett alakját több irányban kifogásolja, lényegében azonban szintén fentartja; ellenben nem csatlakozik ezen tan általánosításához. Rendszeres munkáink közül különösen Kautz foglalkozik Ricardo elméletével, melyet elfogad. Matlekovits a tan általánosítóival egyetért. Láng egészben elfogadja Ricardo tanát, de nem tartja elégségesnek a gazdasági tünemények magyarázatára, és Cairnes tanához csatlakozik.

Ricardo földjáradék-tana nemesak elméleti, hanem gyakorlati jelentőséggel bír. A földjáradékban látta okát annak, hogy a többi jövedelmi ágak a népesség szaporodásával a nemzeti jövedelem mindig kisebbedő részére vannak utalva. És ha a földbirtokos osztályok már jóformán a természet sajátyszerűsége folytán ily kedvező helyzetben vannak, épenséggel nem találhatta helyesnek, hogy az angol és néhány más állam törvényhozása azon osztálynak a magas gabonavámok által külön kiváltságot és egyedárúságot biztosított. A gabonavámok megdöntése volt a gyakorlati feladata a földjáradék-elméletnek.

Ha e tan elméleti helyességét vizsgáljuk, azt a felállított feltételek alatt általánosságban el kell ismerni. Kétségtelen, hogy bizonyos esetekben, mint azt az árelmélet mutatja, az ár a legmagasabb termelési költségek szerint alakul; kétségtelen továbbá az, hogy ott, hol ez történik, a termelési költségekben mutatkozó különbségek alapján egyeseknek jövedelme az átlagnál vagy rendesen nagyobb lesz. Ellenben kétes mindaz, a mi az elmélet gyakorlati és történeti alakulására vonatkozólag állítatott. Hogy történeti feltevése nem felel meg egészen annak, mit a történelem mutat, attól eltekintünk, végre is nem lényeges pontja

¹ Ráth, A földjáradék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében (1887).

² Békésy, Nemzetgazd. Szemle (1888).

az elméletnek, mely ezen feltevés nélkül is megállhatna. Különben is az első letelepedésnél igen gyakran nem gazdasági, hanem védelmi szempontok irányadók. De bármiképp legyen, mindenesetre az először lefoglalt terület csakugyan az illető népre nézve a legelőnyösebb és a később művelés alatt vett rendszerint már kevésbé előnyös; ha tehát termékenyebb is, esetleg mégis több előállítási költséget okozhat, mivel vagy távolabb van a központtól, vagy erdőborított, víz által fenyegetett vidék, tehát nagyobb munkát, nagyobb befektetést igényel. Az elmélet második feltevése, a munka és tőke termelékenységeinek esőkkenése, sem tekinthető általános gyakorlati ténynek. A legújabb bírálója ezen elméletnek — Cannan — is azt mondja, hogy az a Ricardo idejében tapasztalt tényleges viszonyokból vett „elhamarkodott“ következtetés, „mert kevés történeti tényt lehet könnyebben bebizonyítani, mint azt, hogy a népesség és vagyonosság szaporodásával korunkban a nyerstermények előállítására szükséges munka a népesség folytonosan esőkkenő része által végeztetett“.¹ Számos esetben tehát a processus másképp alakul. A népesség szaporodása összeesik a gazdagság emelkedésével, a tőke szaporodása lenyomja a kamatot és a földművelésre fordított tőke kevesebb kamattal fog megelégedni. A gabona ára tehát nem emelkedik és így a földjáradék sem. Figyelembe veendő továbbá, hogy minden emelkedése a járadéknak a tőkék átözönlését idézi elő, miáltal ismét kiegyenlítés jön létre. Tőkekamat és földjáradék között soká nem is lehet nagy különbség, mivel mindkettő csak különböző alakja a vagyonnak. Az sem valószínű, mint azt már kimutattuk,² hogy pl. a szükségletnek 1%-al való emelkedése, az árú 99%-nak árát is emeli. Mi történik ilyenkor? A többletköltség áthárítatik az eddigi termelőkre, kik talán az 1%-nyi többletet is előállítják, vagy pedig azon fogyasztók fizetik csak drágábban a gabonát, kik utoljára ellátják magukat. Az emelkedés csak akkor következik be biztosan, ha egy nagyobb része a szükségletnek nehezebben állítatik elő. A rideg és elszigetelt földjáradéktan ellen még a következők szólnak: A járadék jelenség, mint láttuk, nem is csak a föld sajátsága, hanem előfordul más termelési tényezőknél is. A termelékenység esőkkenése sem képezi csak a föld tulajdonságát, hanem azt is találhatni más termelési tényezőknél. Úgy a munka, mint a tőke egy bizonyos ponton túl nem nyújtanak nagyobb, hanem esőkkenő hozadékokat. A földjáradék emelkedése ellensúlyozható jobb termelési

¹ Economic Journal. 1892, 68. l.

² Lásd a III. rész. 3. fejezetét.

módok, olcsóbb közlekedés, takarékosabb fogyasztás által. Azonkívül előrelátható időn belül még mindig új területek vehetők művelés alá, ha a földjáradék túlságos emelkedése fenyegetődnék. Tehát a földjáradék tan csak korlátolt területen bír igazsággal. Számos esetben nincs is földjáradék és a föld csak sanyarú eszköz a munkaerő érvényesítésére. A földjáradék a telepítés, gyarmatosítás, művelés alá vétel és befektetések áldozatteljes processusának részbeni következménye. Mily kevés ember veszi magára a fáradságot és kockázatot, mely egy új terület betelepítésével jár, azt mindennap tapasztalhatjuk. A népesség szaporodása, mint oka a földjáradéknak, sem szabályszerű, hanem igen gyakran csak kivételes esemény és egyuttal olyan, mely csak következménye a nagyobb termelésnek, avagy legfeljebb azzal összeesik. Tekintetbe veendő továbbá az, hogy a földbirtok polgárisult államokban sehol sincs az első művelők kezében, tehát a földjáradékot a birtokosok a vételárban megfizették. Továbbá a mi földjáradéknak látszik, gyakran befektetések jutalma, tehát tőkekamat részben vagy egészben. Végre épen a jelenkor tanúsítja, hogy Angliában ¹ a földjáradék számos helyen teljesen megszűnt. De egyéb körülmények is csökkenthetik itt-ott a földjáradékot. A Balaton mellett azelőtt egy hold szőlő értéke 2000 forint volt és több, most a phylloxera következtében mint rossz szántó föld talán 50 forintot ér. Mindezeket szem előtt tartva, lehetetlen többé a földjáradék öconomocentrikus helyét, mely múlt jelenségek elméleti következménye volt, fenntartani; ez ezentúl a munkabért illeti meg.

5. A földjáradék mélyebb tanulmányozása mutatja, hogy annak több neme van, melynek alakulása lényeges eltéréseket mutat. A földjáradék kimerítő magyarázata csak úgy sikerülhet, ha a földjáradék különböző alakjait az elmélet elkülönítve fogja a vizsgálat tárgyává tenni. A földjáradék *a*) termelési vagy birtokjáradék, a mennyiben vagy a termelési költségek különbségeiben vagy a birtok által adott egyed-árúságban gyökeredzik; *b*) mezőgazdasági vagy városi földjáradék, a szerint, a mint mezőgazdasági vagy beépített telkekből származik; *c*) tulajdonképeni vagy látszólagos járadék, a szerint, a mint tényleg a föld használatára vezetendő vissza vagy az arra fordított tőkebefektetésekre; *d*) tőkésített vagy szabad járadék; amaz a birtok vagyont-értékébe van beszámítva, emez még nem; *e*) közvetlen vagy közvetett

¹ Marlborough: The land of England to day pays no rent whatever; the rent that is still paid does not pay interest on the fixed capital the landlord has expended for the use of his tenant (Forintghtly Review, 1885, Jul. 85. 1.).

járadék; amazt élvezi az a földbirtokos, ki maga műveli a birtokát, emezt az, ki bérbe adja. Némelyek megkülönböztetik még a tárgyi és személyi földjáradékot, értvén amaz alatt azt, mely a földművelő képességétől stb. független, míg emez a földművelő különös tulajdonságaira vezetendő vissza. Azonban ezen úgynevezett személyi földjáradék nem is földjáradék, hanem vállalkozói jövedelem.

A földjáradék a földdel összekötött termelési előnyöknek eredménye. Azonban téves volna e termelési előnyöket csak a föld termékenységében keresni. Ha elemezzük a földdel összekötött termelési előnyöket, akkor ez előnyök különösen a következők: *a)* a külső, környező természet viszonyai, hőmérséklet, esőzési viszonyok, szárazság, áradás stb.; *b)* a talaj belső tulajdonságai a termelés szempontjából, tehát termőképessége, alkalmassága különböző termelvények előállítására stb.; *c)* a terület fekvése, lapályban, hegyen, közelsége városokhoz vagy egyéb lakott helyekhez; *d)* a terület gazdagsága ásványokban, fémekben, avagy egyéb értékes javakban (pl. vadakban); *e)* a terület különös közlekedési előnyei; *f)* a terület természeti szépségei (pl. egy háztelek Tátra-Füreden); *g)* beépítendő területeknél különösen azok fekvése, nagysága; *h)* a terület biztonsága, védhetősége és általában kulturalis környéke. Látjuk ebből, hogy az, a ki csak a terület termékenységből akarná a földjáradék alakulását megérteni, az minduntalan megmagyarázhatlan jelenségekre akadna, eltekintve attól, hogy még a felsorolt körülmények sem merítik ki mindazon tényezőket, melyek valamely telek jövedelmezőségére befolyással vannak, mert itt sok olyan körülmény érvényesül, mely egyes esetekben nagy fontossággal bír, de az általános törvények sorában nem foglalhat helyet, mert mérésre nem alkalmas.

6. Mint minden jövedelmi ágnek, úgy a földjáradéknak vannak fejlődési törvényei, melyek természetesen nem azt jelentik, hogy az azokban kifejezett iránynak szükségkép érvényesülnie kell, hanem azt, hogy bizonyos tényező kizárólagos működése mellett minek kell bekövetkeznie. A földjáradék tehát rendszerint a gazdasági élet haladásával párhuzamosan emelkedik, a gazdaság hanyatlásával pedig csökken. Míg azonban a tőkekamat és munkabér hullámlásának felső határa szélesebb, mert nehezebben lehet a tőke és munka mennyiségét szaporítani, addig a földjáradék hullámlásának felső határa szűkebb, mert a földjáradék emelkedésének korlátot szab az, hogy az azt okozó termelési költségek emelkedésével mindinkább bevonatnak a termelés körébe olyan területek, melyek alacsonyabb előállítási költséggel bírnak. Viszont a tőkekamat és munkabér alsóbb határa szűkebb, mert egy

bizonyos minimumon túl úgy a tőke mint a munka megtagadja a szolgáltatását, míg a földművelést folytatják esetleg akkor is, ha a földjáradék egészen elenyészik. A földjáradék hullámozása általános, azaz az egész gazdaságot, vagy különleges, csak a földet érintő okokból származhatik. Ha általános okok a gazdaság termelékenységét fokozzák, tehát a termelvények mennyisége szaporodik, akkor az összes jövedelmi ágak javúlhatnak, és pedig akár egyenlő, akár különböző arányban; ha különböző arányban, akkor is a földjáradék esetleg viszonylagosan csökkenhet, a nélkül, hogy abszolút mennyiségben csökkennie kellene. Ha különös okokból változik a földjáradék, akkor emelkedése csökkenti, csökkenése emeli a többi jövedelmi ágak viszonylagos mennyiségét. A földjáradék emelkedése különösen a munkás osztályra gyakorol nagyon nyomasztó befolyást, mivel a munkások csak lassan alkalmazkodnak; ha pedig a földjáradék csökken, az a munkások megélhetését könnyebbíti. Nem szükséges figyelmeztetni, hogy ezen következmények tulajdonképpen nem a földjáradékra vezetendők vissza, mely csak egy mellékjelenség, hanem azon okokra, melyek az előállítási költségek emelésével a földjáradék keletkezését, illetőleg emelkedését előidézik. A földjáradék elszigetelt emelkedése természetesen előnyére van a földbirtokos osztálynak, mely a nemzeti jövedelem nagyobbodó részével rendelkezik; a földjáradék elszigetelt csökkenése viszont ugyanez osztály életmódját zavarja, esetleg kiszorítja azt birtokából, ha nem elég erős azt védeni. Ez ugyan mint bármely fontos társadalmi osztály létérdekének megtámadása, sajnálandó, de a mennyiben a termelő erők sikeresebb felhasználásának következménye és a fogyasztás olcsóbb kielégítésének föltétele, a gazdasági haladás egyik kedvező mozzanata.

7. A földjáradék történeti alakulásának megítélése nagy nehézségekbe ütközik, a mennyiben különböző tényezők jelentőségét kellene elkülönítve vizsgálhatni, a mi többnyire lehetetlen. Általánosságban annyit mondhatni, hogy a földjáradék néha évszázadokon át nem változik, mint azt Rogers kimutatja; hogy a földjáradék emelkedésére gyakran oly korszakok következnek, melyekben ismét csökken; így Caird szerint (idézve Wolfnál) az angol földbirtokosok járadék-jövedelme 1887/80—1890-ig évi 250 millió frankkal csökkent. Egy további tapasztalat az, hogy a földjáradék hullámozása igen különböző arányokat mutat; így Sering szerint újonnan telepített gyarmatokban évi 10—15 %-al emelkedik a föld értéke; Wolf példákat hoz fel, melyekben a földjáradék a múlt század végétől kezdve a hetvenes évek elejéig 100-ról 2000-ra emelkedett Angliában; Foville sze-

rint tett Franciaország összes földjára 1790-ben 1440, 1874-ben 3959 millió frankot; a XV. század második fele óta pedig a földjára mintegy tízszeresére emelkedett.¹ Hazánkra vonatkozólag e fejezet elején említettünk néhány adatot. Megjegyzendő, hogy a földjára emelkedése nem párhuzamosan halad a gabonaárakkal; igen sokszor az emelkedése a gabonaárak által indokoltnál sokkal magasabb. Szem előtt tartandó végül, hogy a földjára emelkedése gyakran a föld változó termékenységére, a gazdasági haladással emelkedő termékenységére, a tőkebefektetések mennyiségére és a tőkekamat alakulására vezetendő vissza.²

8. A földjára tanulmányozásánál többnyire csak a termelésre fordított föld viszonyait kutatták. Városokban és a nagyvárosok fejlődése korában azonban a házépítésre fordított telkek jára ára is kiváló figyelmet érdemel. A városi telkek jára árának tulajdonságai különösen a következők: *a*) a városi földjára emelkedése kedvező körülmények között sokkal nagyobb arányokat mutat, mint a mezei földjára; *b*) ezen emelkedés rend szerint sokkal súlyosabban hat az alsóbb osztályokra, annál is inkább, mert a lakásszükséglet kielégítésénél oly nagy választék nincs, mint az élelmi szereknél, és mert rossz lakásviszonyok sokkal károsabban és gyorsabban hatnak az alsóbb osztályok egészségügyi, gazdasági és erkölcsi állapotára, mint az élelmezés megdrágulása; *c*) a városi földjára terén sokkal nagyobb mérvű lehet az üzérkedés, mint a mezei telkeknél, mert sokkal nehezebb a háztelek értékének megállapítása, a mennyiben részben monopolisztikus természetű, részben sok imponderabilitól függ; továbbá nagyobb az üzérkedés, mert kisebb vagyon szükséges hozzá, kevesebb szakismeret stb. Mekkora arányban emelkedett a városi földjára, arra nehéz megbízható, általános feleletet adni, mert nagyon sok különleges körülmény van befolyással.³ Meg kell különböztetni mindenekelőtt az általános emelkedést, mely valamely város népességi, gazdasági fejlődésével összefügg, a részlegestől, mely bizonyos különleges vagy rendkívüli körülmények eredménye. Így pl. Budapesten mint természetesen minden nagy városban, jelentékenyen emelkedett azon telkek ára, melyek a szabályozási vonalba estek, melyek az újonnan épített főútvonalakhoz tartoztak, melyek valamely közlekedési vonal

¹ Levasseur, Les prix (1893).

² Sok érdekes adatot a földjára történeti alakulásáról lásd Wolf, Rogers, Roscher műveiben.

³ Levasseur-Avenel szerint Párisban egy hektárnyi terület szent Lajos király idejében 652 frankot ért, jelenleg 1.300,000 frankot ér. (Les prix, 1893).

vagy újonnan emelendő középületek (parlement) közelében vannak. Van akárhány olyan háztelek, melynek értéke az utolsó néhány év alatt akár tizszeresére is emelkedett.¹ A kamatláb alakulása is nagy befolyással van. Az újonnan bekövetkezett kamatleszállítás nagyban emelte a városi telkek árát. Másfelől természetesen vannak emelkedő városokban is városrészek, hol a járadék csekély emelkedést mutat. Londonban a házak járadéka 1801-ben 3·7 millió fontot tett, 1870-ben 22-t, 1886-ban 37-et. Párisban Leroy-Beaulieu szerint 1870-ben tett fejenként a házbér 90 frankot 1880-ban 180—190-et. A házjáradék csökkenése főleg a közlekedési eszközök tökéletesbítése által érhető el. Mennél magasabb a házjáradék, annál nagyobb részét veszi igénybe a jövedelemnek. Engel² szerint Londonban a lakásra fordított kiadás a jövedelemnek $\frac{1}{18}$ -ad részét teszi, a szárazföldi fővárosokban $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ részét.

9. Egy része azon íróknak, kik a földjáradék létezését elismerték, annak megszüntetését követelték. A földjáradék a társadalmi haladás és különösen a népesség szaporodásának következménye lévén, e felfogás szerint nem képezheti egyesek jutalmát, kiknél az nem érdemelt jövedelmet („unearned increment“) képez, hanem a társadalomnak adandó. Ezt részint a földjáradék megadóztatásával, részint a föld államosításával akarják elérni.

Újabban különösen George támadta meg a földjáradéktan alapján a földbirtok jogosultságát. Szerinte minden embernek gazdasági tevékenysége érdekében kell, hogy joga legyen a termelés természeti tényezőire, a melyek közé a föld tartozik. Ebből nem következik, hogy minden embernek legyen egy darabja az anyaföldből, hanem csak az, hogy azok, kik a földet művelik, a jövedelem

¹ Némi tájékoztatást az utolsó években a fővárosi háztelek árában bekövetkezett emelkedésről a következő adatok nyújtanak, melyeket Lechner Lajos építészeti igazgató szíveségének köszönünk:

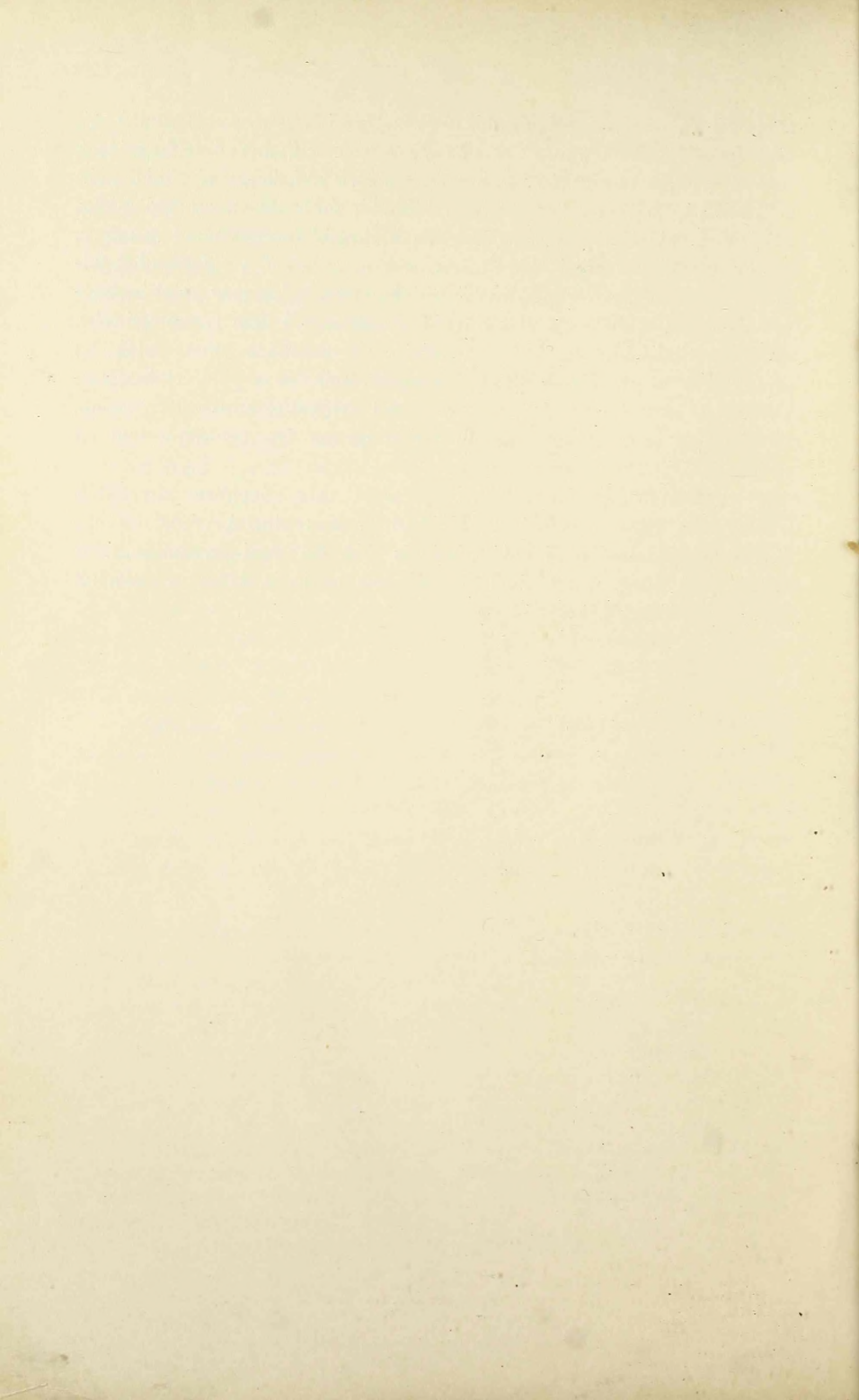
A) telek ára □-ölenként	1870.	120 korona	1893	500 korona
B) « « «	1881.	24—30 «	«	120—160 «
C) « « «	1880.	60 «	«	200—240 «
D) « « «	1888.	120 «	«	500 «
E) « « «	1868.	5.20 «	«	90 «
F) « « «	1882.	4 «	«	30 «

Érdekesek a következő adatok is: az egyetemi fűvészkert területe 1847-ben □-ölenként mintegy 60 krért vásároltatott, jelenleg azon a vidéken már 100 frtért is adattak el telkek □-ölenként. Egy másik az egyetem tulajdonában volt terület nem rég 600 frtért adatott el □-ölenként.

² Idézve Leroy-Beaulieunél Répartition des richesses, 212. l.

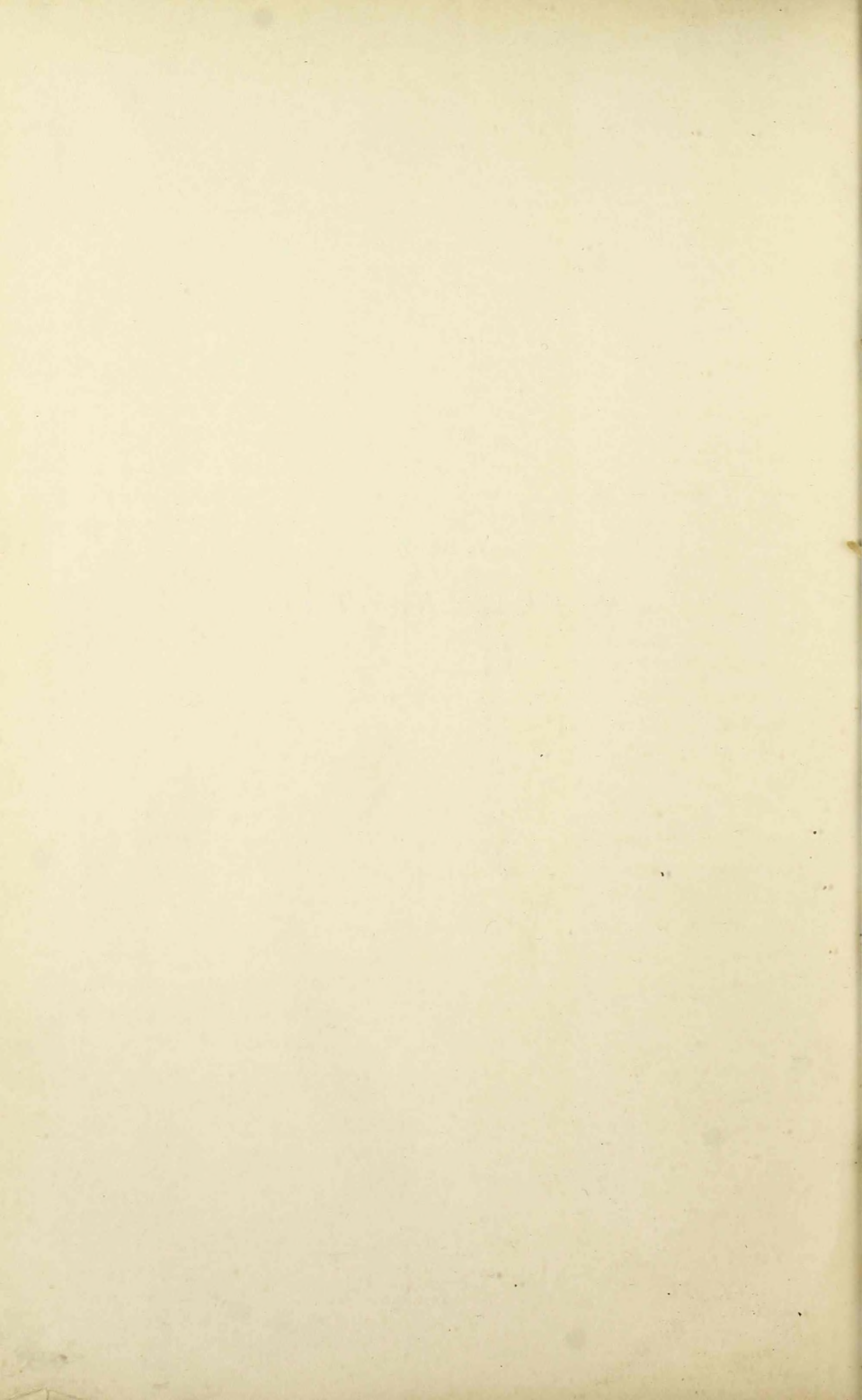
azon részét, mely a földjáradékra vezetendő vissza, az államnak átengedjék. Ez nem okozná a mai viszonyok nagymérvű felforgatását, hanem George szerint úgy volna keresztülviendő, hogy a többi adók fokozatos eltörlésével az állam a földadót fokozatosan emelné addig, míg az a földjáradék egész összegének megfelelője. Ha ez el van érve, akkor a földnek többé eladási ára nem lesz, mivel a földjáradék teljesen az államé, a földadó pedig tényleg nem volna más, mint haszonbér és ennél többet a földet művelő jövedelméből nem venne igénybe. Ezáltal eltűnnének az összes a tőkére és munkára vetett adók, az állam igen nagy jövedelmekkel rendelkezne és a földbirtok-monopolium megszűnése által a munka szabad értékesítése biztosítva volna, minthogy a föld értékét az adó lefoglalja és így senkinek sem áll érdekében birtokot szerezni.

A földbirtok államosítását különben már régebben követelték James Mill, Gossen és mások, újabban Walras stb. A városi telkeknek a magántulajdonból való vétele is több író által javasoltatott. A földjáradék megszüntetésével foglalkozott Loria is, ki azt a kisbirtok által véli elérhetőnek.

V. RÉSZ.

A FOGYASZTÁS.

A fogyasztás általános elmélete.

1. A javak rendeltetése a szükségletek kielégítése. *Fogyasztás* alatt a javaknak rendeltetésükre való felhasználását, tágabb értelemben, értékek megsemmisülését értjük. A fogyasztás jelenségeinek ép úgy, mint a termelésének, van technikai és gazdasági oldala. Technikai szempontból a fogyasztás azon változásokat jelenti, melyek a javakban felhasználásuk következtében beállanak. A társadalmi gazdaságtan a fogyasztás ezen oldalát nem vizsgálja. Tárgyát csak a gazdasági oldala a fogyasztásnak képezi; tehát az, melyek a fogyasztás különböző nemei, milyen viszonyban állanak ezek egymáshoz, mikép történik a leggazdaságosabb módon a különböző szükségletek kielégítése különböző helyen, időben, a társadalom különböző rétegeiben stb.

A fogyasztásra vonatkozó tanok fontosságát kellően csak most kezdik az írók méltányolni. Talán lehet a tudomány fejlődésében egy következetes haladást észrevenni. Smith és kortársai a termelésre fordították a figyelmet; Ricardo és Mill a jövedelemeloszlásra; Jevons és más írók a fogyasztás tanainak helyes ismeretétől várják a gazdasági jelenségek alaposabb magyarázatát. Természetes, hogy mindezen álláspontok egyoldalúak; csak az összes jelenségek alapos ismerete nyújthat tájékozást a gazdasági élet szövevényes jelenségei iránt. De kétségtelen, hogy a fogyasztás jelenségeit nem szabad elhanyagolni. A fogyasztás szab irányt és mértéket a termelésnek; a fogyasztás határozza meg a javak értékét és árát; a fogyasztás nagysága mértéke a jövedelemnek. A fogyasztás az, mely legerősebben ösztökéli az embert szorgalomra, takarékosagra, vagyongyűjtésre, előrelátásra, a foglalkozás helyes választására stb. A fogyasztás módja hat a gazdasági viszonyokra, de hat a társadalmi, kulturális és történeti jelenségek alakulására, sőt megváltoztatja egyének és egész fajok testi

és szellemi jellegét. A fogyasztás hat a nép testi és erkölcsi egészségére is, és ezért fontos társadalmi érdekekkel függ össze.

A fogyasztás részben természeti, részben társadalmi, kulturális, mindenképp pedig történeti jelenség. Mindezen tényezők átalakítólag hatnak a fogyasztásra.

A fogyasztás alaptanát a szükségletek tana képezi: azonban ezzel e helyen nem kell foglalkoznunk, minthogy azt más pontnál tárgyaltuk.¹

A fogyasztás társadalomgazdasági határa a vele járó áldozat nagysága; mihelyt az áldozat nagyobb a fogyasztással járó kielégítésnél, a fogyasztás elmarad. Az áldozat és élvezet aránya (Á : É.) a fogyasztás szabályozója. Azonkívül a fogyasztás határát találja a fogyasztási képességben. Ha a fogyasztási képesség teljesen ki van merítve, ha a fogyasztás semmi hasznot, kielégítést, semmi élvezetet nem nyújt, akkor a fogyasztás elérte végső határát.

2. A fogyasztás tekintetében mindenekelőtt megkülönböztetjük *a)* a *gazdaságos, hasznos, és nem gazdaságos, káros* fogyasztást. A gazdaságos fogyasztás az, melynél a jószág rendeltetésének megfelelően használtatik fel; a nem gazdaságos fogyasztás az, midőn a nélkül szünik meg értéke; így pl. gazdaságos fogyasztás, ha a liszt kenyérsütésre használtatik fel, nem gazdaságos, ha romlik és ezáltal hasznavetetlené válik. A gazdaságos fogyasztásnál ismét a fogyasztás vagy cél vagy eszköz; az elsőt *tulajdonképeni* fogyasztásnak is lehet nevezni; az utóbbi az, mit *produktív, termelékeny* fogyasztásnak szoktak nevezni. A produktív fogyasztásnál a jószág az egyik fokon megsemmisül, hogy a magasabb fokon mint új érték ismét feltámadjon. A tulajdonképeni és termelékeny fogyasztás határát nem mindig könnyű megállapítani. A tulajdonképeni fogyasztás is minden termelő egyénnél részben produktív, a mennyiben a fogyasztó hanyatló erejét pótolja; viszont a produktív fogyasztás gyakran destruktív fogyasztássá válik, ha a termelés nem ér célzt. Csak a produktív fogyasztás célhoz nem jutása esetére lehet *improductív* fogyasztásról szólni; hibás azonban az egész tulajdonképeni fogyasztást az improductív fogyasztás elnevezése alá vonni. *b)* Megkülönböztetjük továbbá a *magán és nyilvános* fogyasztást. A magán fogyasztás az egyéni szükségletek kielégítésére szolgál, a nyilvános fogyasztás a közszükségletek kielégítésére. Azonban a magán és nyilvános fogyasztás határát nehéz szabatosan megállapítani. A társadalmi élet fejlődésével az egyéni szükségletek folyton

¹ Lásd az első rész X. fejezetét.

növekedő része a nyilvános fogyasztás útján elégittetik ki. c) A fogyasztás tervszerű, vagy tervszerűtlen, előrelátó vagy gondatlan stb. d) A fogyasztás mérvére nézve megkülönböztetjük a *pazar*, *takarékos*, *fukar* fogyasztást. A pazar fogyasztás az, mely a javak könnyelmű megsemmisítését, esetleg a javak teljes felhasználása nélkül és a vagyoni helyzet veszélyeztetésével, idézi elő; a takarékos fogyasztás az, mely a javak czélszerű felhasználásával jár, és mely a vagyon kimelését, sőt gyarapodását engedi; a fukar fogyasztás a javaknak a nélkülözésnél nagyobb jelentőséget tulajdonít és nem engedi a szükségletek észszerű kielégítését.

Közelebről tekintvén a takarékoságot, kitűnik, hogy az magán-gazdaságilag és közgazdaságilag fontos, mivel a tőkeképződésnek és a szükségletek állandó kielégítésének egyik föltétele. A takarékoság által egyesek és nemzetek javítják anyagi helyzetüket, biztosítják jövőjüket és kiterjesztik e szerint a fogyasztást is. A takarékoságnak észszerű határa csak ott van, hol annak nagyobb érdekeket, a műveltség, az egészség stb. érdekeit áldozatul hozzuk. Megvonni gyermekeitől s magától a műveltség eszközeit, az egészség biztosítékait, az államtól a függetlenségre szükséges eszközöket, csak hogy takarékoskodjunk, ily eljárást a társadalomgazdaságtan sem helyeselhet. A takarékoság arra vezet, hogy a jövedelemnek egy része visszatartassék, összegyűjtessék és a fogyasztásnál lehetőleg csak amnyi használtassék fel javakból, a mi szükséges, és oly javak, melyek ugyanazon vagy kevesebb költség mellett a szükségletet kielégíteni képesek. A takarékoság ilyformán leszállítja az improductiv fogyasztást; előmozdítja a gazdaság tervszerű vezetését, mivel a jövő számára biztosabb alapot készít elő. A takarékoság legelőnyösebb akkor, ha tőkegyűjtésre használtatik föl, mivel ezáltal a nép gazdasági forrásai állandóan szaporodnak. A munkával együtt a takarékoság tekinthető a gazdasági haladás fő mozgatójának. A takarékoság a műveltség és jobb gazdasági ismeretek terjedésével szintén terjedni szokott. A takarékoság kihat az egyén és a nép egész gazdasági jellegére, fokozza megbízhatóságát, hitelét, pontosságát stb. A takarékosági hajlam úgy egyeseknél mint népeknél mindig különösen elismerendő.¹ Gyakran a takarékoság veszélyeire is szoktak figyelmeztetni, a mennyiben ugyanis a takarékoság által javak és értékek a fogyasztástól elvonatván, a termelés nem nyer tápot, különösen, ha ezen javak minden haszon nélkül halmozottnak

¹ Stendhal azt mondja, hogy Genuában csak az tehet szert becsülésre, ki jövedelmének csak egy negyedét elkölti. (Promenades dans Rome, I. 99. l.)

föl. Ezen félelem azonban nem jogosult; ilyenmő takarékoság csak igen ritkán fordul elő; a takarékoság majdnem kizárólag a tőkegyűjtés eszköze és az általa szerzett összegek ismét a termelésnek adnak lendületet, igaz, lassabban, mintha a jövedelmek azonnal felhasználhatnának, de biztosabban, állandóbban.

Socialistikus oldalról a takarékoság helytelenítettik; Rodbertus szerint ¹ azon esetre, hogy a munkások is takarékoskodnának, az egész nemzet lemondana felhasználásáról azon jövedelemnek, mely rendelkezésre áll, mi oda vezetne, hogy a nemzeti termelés igen szűk határok között mozogna. Egy helyes nemzetgazdasági ösztön, mondja Rodbertus, visszatartja a munkásokat a takarékoskodástól. A socialistikus államokban a takarékoság feleslegessé válik, mivel a föld- és tőketulajdon elesik. Csak a mai társadalom teszi a takarékoságot szükségessé.

Ellenkező álláspontot kell a pazarlással szemben elfoglalni. Ez a gazdaságra nézve mindig káros, habár ideiglenesen nagyobb lendületet ad a termelésnek. De ezen mulandó előnnyel szemben áll azon hátrány, hogy tőkék elpusztíthatnak. Ilyformán egy nagy áradás, egy nagy tűzvész is egyszer munkát adhat számos embernek, de nagy értékek elpusztulása árán. A termelés későbbben ismét csökken, gyakran helytelen irányba tereltetik és a fogyasztás másoknak is megdrágítatik. Azon gyakran fölvetett kérdés, vajjon a fősვნység vagy a pazarlás veszélyesebb-e, mindenesetre gazdasági szempontból az első javára döntendő el. A legnagyobb fukarság mellett a lét nincs veszélyeztetve; pazarlás mellett tönkre kell menni. Erkölcsileg azonban a fősვნység szigorúbban ítélendő el, mert a javak rendeltetésének félreismerésén és a pénz túlbecsülésén alapszik. ²

A fogyasztás tekintetében legnagyobb fontossággal bír azon körülmény, képes-e az ember és mily mérvben a jövőre gondolni és arról gondoskodni? Ezen szempontból megkülönböztetjük az ösztönszerű és az előrelátó fogyasztást; amazt csak az ösztönök vezérlik („impulsive“), emez az előrelátás alapján kellő időben előzetesen biztosítja a jövőbeli szükségletkielégítést. Már más helyen fejtegettük, hogy a jövőbe tekintő fogyasztás, illetőleg fogyasztásbiztosítás, jóformán kezdete a gazdasági haladásnak. A jövő tudata, a képesség áldozatokat hozni, melyeknek jutalma csak a jövőben várható, az első feltétel tervszerű gazdasági tevékenységhez; de e tényezőket a míveltség alacsony fokán nem ta-

¹ Kozak, Rodbertus Ansichten, 147. l.

² L'avarice est plus opposée à l'économie que la libéralité (Laroche-foucauld).

láljuk.¹ Az ösztönszerű fogyasztás mellett az ember hiány és bőség között hanyattatik, képtelen tehát a lét magasabb fokára emelkedni; ellenben az előrelátó fogyasztás biztos alapját veti meg az ember testi és szellemi létének és így összes törekvéseinek.

A fogyasztás észszerű vezetése képezi a *háztartás feladatát*. A háztartásban egy sora a gazdasági tulajdonságoknak jut érvényre, melyek az anyagi jólét szempontjából nagy fontossággal bírnak. Rendszeresen csak a takarékoságot szokták hangsúlyozni; ennek is igen nagy szerepe van, de nem egyedül tőle függ a háztartás észszerű vezetése. A takarékoság csak annyiban érdemel különös figyelmet, a mennyiben a háztartás száz meg száz, többnyire apró kiadásainál annak jelentősége nem jut annyira öntudatra. A többi tulajdonságok közül említjük a fogyasztás helyes beosztását, a kellő időben való beszerzését a szükséges cikkeknek, a javaknak legjobb és legtökéletesebb értékesítése, hogy bizonyos kiadással a lehető legnagyobb élvezet éressék el, és végre a romlás elleni folytonos éber küzdelem.² Minél míveltebb az ember, annál jobban őrködik a javak felett és megóvja a romlástól, minél miveletlenebb, annál kevésbé. Vad népek elhanyagolják a háztisztántartását és ha egyszer annyira piszkos, hogy nem lehet ott lakni, akkor lerombolják és építenek újat.³

3. A fogyasztás alakulása bizonyos *törvényeket* enged felismerni, melyek kutatásával azonban a társadalmi gazdaságtan eléggé nem foglalkozott. Egy néhány szempontra röviden a következőkben utalunk. A fogyasztás által nyújtott élvezet legnagyobb a kielégítés pillanatában; azonban a kielégítésre törekvő vágy legerősebben nyilvánul a kielégítést megelőző időpontban. Sok esetben, különösen a fényűzésnél, a jószág már a megszerzés pillanatában elveszti vonzerejének nagy részét a fogyasztóra nézve, bizonyos idő múlva talán egész értékét. Az élvezet ezen csökkenéséből következik a gazdaságosság és önuralom nagy fontossága, melyek olyan fogyasztástól megóvnak, melynek értéke múló.

A fogyasztási képesség a jövedelem, illetőleg vagyon emelkedésével progressiv arányban emelkedik. Ha valaki középszerű jövedelemmel rendelkezik, csak takarékosággal képes minden észszerű szükségletet kellően kielégíteni. E jövedelemnek csak néhány százalékkal való emelkedése lényegesen megváltoztatja az illető helyzetét, mert azzal

¹ Lippert, Kulturgeschichte, I. 37 l.

² Lásd erről különösen Stein, Die Frau auf dem Gebiete der Nationalökonomie (1875).

³ Lippert, Kulturgeschichte, I. 43. l.

már igen sok kényelmet, egy további szerény emelkedéssel már sok élvezetet biztosíthat magának.

A fogyasztás kielégítésének biztonsága emelkedik a gazdasági élet haladásával. Csak azon szükségletek kielégítésére lehet biztosan számítani, melyek tömegesen nyilvánulnak, mivel csak ilyenek képezik a termelés és előrelátás tárgyát. A többi szükségletek kielégítése kevésbé biztos. A fogyasztás terjedelmével emelkedik a kielégítés biztonsága és olesósága.

A fogyasztás okszerű berendezésének egyik fontos elve a társulás. A társadalmi gazdaságtan a társulást rendszeren csak a termelés szempontjából veszi figyelembe és a termelésre gyakorolt nagy hatását hangsúlyozza. Azonban kérdés, vajon nem feltünőbb-e a társulás haszna a fogyasztás szempontjából. A társulás e téren azonkívül azért is érdemes nagy figyelmet, mert itt még nagy tere van és sokat tehet az anyagi jólét előmozdítására. Egy kis körültekintés a gyakorlati életben mutatja, mennyi élvezetet képes az ember csekély áldozattal magának szerezni ott, hol a fogyasztás kielégítésére másokkal társul; a legszegényebb képes olyan élvezetekhez jutni, melyekhez gyakran fejedelmi vagyonnal sem juthatni, ha a társulás hiányzik. A fényes pályaudvarban álló gyorsvonat néhány fillérért elviszi a legszegényebb embert; a legnagyobb vagyon sem volna képes elszigetelve ezt magának megszerezni. Avagy mily tökéletes és költséges ma egy operai előadás; egy fejedelem is alig volna képes csak maga számára ily költséges intézményt fenntartani; a társulás útján igen csekély összeggel elérhető ez élvezet. Mindenki tudja, hogy egy előkelő vendéglőben az, ki a table d'hôte-ban részt vesz, csekély áldozattal oly ellátásban részesül, melyért különben akár ötszörösét is kellene fizetni. A társulás eszméje ezen nagy előnyök mellett tényleg tért hódít. A vasúttal és az azzal járó együttes utazással indult meg; a vasutat követte a helyi közlekedés a társas kocsiival, utána jött a helyi vasút (legyen az gőz vagy villamos). A légszuszvilágítás, vízvezeték is részben a társulási eszme hódításait képezik. Különböző egyesületek, különösen fogyasztási egyesületek is, a társulás útján gondoskodnak a fogyasztás észszerűbb kielégítéséről. Azonban még nagy tere van a társulásnak és nem lehetetlen, hogy sok magánháztartás szervezetét is idővel felbontja, különösen ha a eselődügy, mint az a legtöbb nagyvárosban többé-kevésbé mutatkozik, mindinkább elmérgesedik.

4. A fogyasztás célja a szükségletek kielégítése. A hol a fogyasztandó javak nélkülötletnek, ott beáll a hiány. Ha a hiány az elsőrendű szükségleteknél mutatkozik, akkor abszolút hiány; ha csak

a magasabb életmód egyes igényeinek kielégítését teszi lehetetlenné, a hiány *viszonylagos*. A hiány továbbá *teljes*, ha valaki minden fenntartási eszközöktől ki van vetkőztetve, avagy *részleges*, ha nem képes az összes szükségletek kielégítésére. Nagyon fontos megkülönböztetni a *valóságos* és *képzelt* hiányt; ez utóbbi főleg a felsőbb társadalmi rétegekben kísért. A hiány okai *a*) physikai vagy egyéb tehetetlenség, fiatal kor stb.; *b*) munkahiány vagy munkakerülés; *c*) túlságos nagy szükségletek (nagy család, nagy igények, betegség stb.); *d*) társadalmi bajok; *e*) elemi csapások stb. A hiány szüli az anyagi gondokat, terhes eladósodást és ha az elsőrendű szükségletek kielégítését hosszabb időre lehetetlenné teszi, sorvadást, testi és elmebetegséget, a jellem pusztulását, büntettet, halált, szóval testi, gazdasági, szellemi és erkölcsi hanyatlást. Másfelől azonban a hiánytól való félelem és a hiány maga a legerősebb rúgók egyéni és társadalmi szempontból a hiány okainak eltávolítására, a hol az pedig nem lehetséges, a hiány enyhítésére. Itt a felebaráti szeretet és az állami tevékenység kiegészítik az egyéni törekvés elégtelenségét.¹

5. A társadalmi gazdaságtan kétségkívül mulasztást követett el, midőn a *károk*, a destructiv fogyasztás, gazdasági befolyását kellően nem vizsgálta. Nemesak, hogy lépten-nyomon útunkat állják, számításainkat meghiusítják, hanem kétségkívül a gazdasági tevékenység jelentékeny részét is igénybe veszik. E károk a legkülönbözőbb alakban lépnek föl, és eltávolításukra, pótlásukra, megelőzésükre a legkülönbözőbb eszközöket igénylik. Ugy a természet, mint a társadalom helyes ismerete e károk ismerete nélkül lehetetlen; mert habár úgy a természetben, mint a társadalomban az emberi boldogság kiapadhatlan két forrását kell látunk, úgy másrészt az sem szenvedhet kétséget, hogy a rossznak is számos magva van elhelve e két téren. Így biztosítva van a haladás, de a küzdelem is. Gazdasági károk, gazdasági hátrányok, és gazdasági előnyök elmulasztása számtalan módon fordulnak elő.

Óriási károkat okoz évente a víz, mely nagy területeket, virágzó városokat borított el. Az átlagos tűzkárt Európában és Amerikában évi 500 millió koronára becsülik. A chicagói tűzvész, a világtörténelem egyik legnagyobb tűzvésze, 1000 millió koronát semmisített meg. Budapesten is egyes években a tűzkár milliőkat meghalad. Óriási károkat okoznak földrengések, égő légnemek bányákban, homok, szárazság, fagy, jég, korhadás stb. A híres vasúti technikus,

¹ A kérdés gyakorlati részét a II. kötetben a szegényügy alkalmával tárgyaljuk.

Weber, kiszámította, hogy már az ő idejében a korhadás évenként 20 millió vasúti talpfát tett tönkre, melynek termeléséhez egy 660.000 holdat borító erdőterület szükséges. A forró éghajlat alatt mindenféle nagyobb és kisebb állatok, nagy hangyák, molyok stb. okoznak óriási károkat. A vándorhangyák pusztításai már több ízben oly nagyok voltak, hogy nagy városok lakosai kényszerültek kivándorolni. A hajóbogár (teredo navalis) 1731-ben majdnem Hollandia elsüllyedését okozta, miután a gátak egy részét átfurta. A sáska gyakran egész országokat tesz tönkre, éhséget, döghalált hagyván maga után. A patkányok által okozott kárt Angliában évenként több millió fontra teszik. Milyen pusztításokat okozott újabban a phylloxera, az apácza stb. azt mindenki tudja. A növények között különösen a gyomok, gombák, rozsda okoznak óriási károkat. Még nagyobbak a pusztítások, melyeket az ember okoz, melyek helytelen gazdasági eljárásaival, válságok, rossz pénzrendszerek, háborúk, stb. következtében beállanak.

6. A fogyasztás a gazdaság többi jelenségeivel, mint az eddigiekből is láttuk, szoros összefüggésben és kölcsönhatásban van. A termelés minden emelkedése a fogyasztás emelkedésétől függ, melyet azonban maga a termelés is ébreszthet, jobb és olcsóbb cikkek szolgáltatása által. A műveltség haladásával a szükségletek is szaporodhatnak és változnak, minek következtében a fogyasztás emelkedése bizonyos árúban egyenesen a műveltség mérvének tekintetik. A fogyasztás ezen emelkedése visszavezethető a fogyasztás terjedékenységére, mely jóformán csak az egyének és népek gazdagságában találja határát. A termelés érdekében áll a fogyasztás rendes menete és annak lehetőleg gyors emelkedése. De másrészt, a termelés is hat a fogyasztásra és annak fokozatos fejlődését előmozdíthatja. Rendesen a termelés haladása előzi meg a szükségletek fejlődését, mint ez különösen a legújabb időben a termelés roppant haladása folytán beállott. A termelés haladása mennyiségileg és minőségileg is átalakítja a fogyasztást. Az útatás és szállítás olcsóságával megváltozott egész fogyasztásunk. A kulturtörténet igen érdekes része volna oly kutatás, mely az egyes cikkek olcsóságának következményeit a fogyasztásra és azon túl kutatná. Így pl. a cukor olcsóságával lehetővé válik oly gyümölcsök és élelmi szerek használata, tehát termelése is, melyek sok cukrot kívánnak.¹ Minden változás, mely a fogyasztás terén beáll, visszahatását gyakorolja a termelésre is, mely ahhoz szorosan alkalmazkodik. Ez áll nemcsak a fogyasztás mennyiségére, hanem a minőség minden módosítá-

¹ Patten, Consumption of wealth, 20. l.

sára nézve is, a mennyiben a termelés mindezen változásokat követi. Különösen tekintetbe jönnek itt a következő esetek: ha előbb oly tárgyak kerestettek, melyek kiválóan álló tőkékkel állítottak elő, míg a későbbben kerestettek forgó tőkét igényelnek, avagy megfordítva; továbbá ha külföldi czikkek helyett belföldiek fogyasztatnak, vagy megfordítva stb.

Termelésnek és fogyasztásnak egyensúlyban kell állaniok; minden szükségletet, mely nem talál kielégítést, nyomasztólag érezünk, minden termelvény, mely nem kerestetik, veszteséget okoz. Minden eltérés ezen szabálytól veszélylyel jár. Különösen káros következményű a termelésnek jelentékeny túlterjedése, mely időről-időre mutatkozik és válságokban tör ki, mely kérdésre még visszatérünk.

Az egyes szükségletek terjedelme, tartama, gyakorisága egyúttal az egyes termelési ágak terjedelmét határozza meg; tehát a fogyasztás körvonalaitól függ a termelés szervezése. A mindennap ismétlődő és mindenkinél felmerülő szükségletek kielégítésével több termelő foglalkozik, mint azon szükségletek kielégítésével, melyek ritkábban, kevesebb egyén által, elégítetnek ki. A társadalom foglalkozási rendszere függ a fogyasztástól. Azért pl. minden államban legnagyobb azon termelők száma, kik az élelelről gondoskodnak, már kevesebb azoké, kik a ruházat előállításával foglalkoznak, még kevesebb a lakszükségletről gondoskodók száma stb. A fogyasztás szerint tehát az egyes termelési ágak számára következő képleteket találunk:

Az egész népesség (n) napi szükséglete, tehát a megfelelő termelés, ha a szükséglet naponként mutatkozik (élelem), és fejenként a ,

$$\frac{a \times n}{1}$$

ha a szükséglet negyedévenként mutatkozik (új ruha), és fejenként b ,

$$\frac{b \times n}{91}$$

ha a szükséglet évenként mutatkozik (adó), és fejenként c ,

$$\frac{c \times n}{365}$$

ha a szükséglet tíz évenként mutatkozik (új bútor), és fejenként d ,

$$\frac{d \times n}{365 \times 10}$$

ha a szükséglet az életben egyszer mutatkozik (zsebóra), és fejenként e ,

$$\frac{e \times n}{365 \times x}$$

Ez lévén a napi szükségletek aránya, egyúttal az illető foglalkozások aránya is egymáshoz.

A fogyasztás továbbá függ a többi gazdasági jelenségektől, valamint ezek viszont a fogyasztástól. A fogyasztás kielégítése föltételezi a szervezett forgalmat; a forgalom szervezése pedig csak ott lehetséges, hol a fogyasztás már nagyobb mérvben kifejlődött. A jövedelemeloszlással is szoros összefüggésben áll a fogyasztás. Rendszerint ez összefüggés csak azon részét tartják szem előtt, mely szerint a jövedelem nagyságától függ a fogyasztás. Pedig a dolog másik oldala is érdemel figyelmet. Mentől észszerűbb a fogyasztás, annál kevesebb jövedelemmel lehet czélt érni. Igen gyakran hiány és nélkülözés nem a jövedelem csekélységének, hanem helytelen felhasználásának, a fogyasztás észszerűtlen vezetésének, beosztásának következménye. A ki nem tud okosan fogyasztani, annak tehát több jövedelem kell, tehát többet is kell termelni, dolgozni.

7. A fogyasztás képezi a termelés iránytűjét, mint azt más pontnál már érintettük. A termelésnek a fogyasztási képességen túl a termelő képesség határáig való kiterjesztése előidézti a túltermelést. Ujabbán a túltermelés állapotát fogyasztáshiánynak („Underconsumption“) szeretik nevezni, ezzel azon eszmének óhajtván kifejezést adni, hogy tulajdonképen oly társadalomban, melyben a nagy tömege a népnek legegyszerűbb szükségleteit sem képes kielégíteni, túltermelésről nem lehet szó. Az igaz is volna, ha a túltermelés alatt általános túltermelés értetnék, azaz többnek termelése, mint a mennyit emberek fogyasztani képesek. A túltermelés ép a fizetési képesség arányában való túltermelés, tehát viszonylagos túltermelés. Különbösen is megjegyzendő, hogy egyetemes túltermelésről nem is lehet szó, csak részlegesről; mert minden termelés fogyasztással jár; a túltermelés tehát csak annyit jelent, hogy bizonyos árúban aránylag nagy, másokban kicsiny a termelés, bizonyos árúban a fogyasztás nagyobb, mint más árúban. Túltermelés mellett több árút termelnek, mint a mennyit a termelt és fizetett munka képes megvenni; minthogy nem fogyasztanak elég munkát, a munkás nem képes árúkat fogyasztani. Tehát a termelés egyik terén több, mint a termelés egy másik terén és azért hiányzik fogyasztó; a fogyasztás bizonyos árúból nagyobb, mint az más árúban. A fogyasztás oly munkában, mely a túltermelésben tengődő ág czikkeinek előállítására fordíttatik, nagy, ellenben kicsi oly munkában, melynek keresetével az illető árúkat meg lehetne venni. Az, a mit túltermelésnek neveznek, nem a termelés és fogyasztás aránytalansága, hanem a termelés egyes ágainak aránytalansága, más termelési ágakkal szem-

ben, épúgy mint a fogyasztás egyes részeinek aránytalanságà más részeivel szemben. Vegyük pl., hogy egy városban túltermelés van kávéházi vállalatokban; elmehetünk a nap bármely részében egyes kávéházak előtt; mindig üresen állanak. Túltermelés-e ez? Avagy ép mint azt egyesek szeretik nevezni, fogyasztáshiány? Nincs elég ember, kinek jövedelme megengedi, idejét a kávéházban ölni? Egyik magyarázatot sem fogadhatni el. Fogyasztáshiányról nem lehet szó, mert nem a termelés a fogyasztás irányítója, hanem megfordítva. Túltermelésről nem lehet szó, mert a sok kávéház egyúttal túlfogyasztás is, t. i. túlfogyasztás nagy helyiségekben, túlfogyasztás pinczerekben, túlfogyasztás légszeszben, túlfogyasztás nem használt tekeasztalokban, nem használt, de elkészült italokban stb. A hol túltermelés van, ott tehát mindig túlfogyasztás is van, esakhogy a túltermelés más téren mutatkozik, a túlfogyasztás is más téren és ép az az oka, hogy bizonyos téren ismét a termelés nem találkozik fogyasztással, mert egymás mellett elhaladnak.

Az említett okokból tehát az „Underconsumption“ elméletének jelentőséget nem lehet tulajdonítani. Az állítólagos fogyasztáshiányon akkor sem volna segítve, ha a munkások fizetési képessége emelkednék; mert ha a munkások jövedelme a jelenleginél kétszer akkora volna, de egyes termelési ágakban a termelést, erre számítva, még jobban fokoznák, akkor ismét a túltermelés jelensége előtt állanánk. Még az is nagy kérdés, vajjon akkor nagyobb lenne-e a fogyasztás. Mert igaz, hogy a munkás jövedelme emelkednék, tehát többet fogyaszthatna, de a jövedelem egyrésze vagyongyűjtésre fordítandó; ellenben a gazdagoknál ugyan a vagyon emelkedésével nem emelkednék arányosan a fogyasztó képesség, de másfelől sokkal kisebb a vagyongyűjtési szükség.

A fogyasztáshiánynak nem tulajdoníthatni e szerint a termelés mai helyzetét; hiszen még ötven év előtt a fogyasztási képesség még kisebb volt, azért nem panaszkodtak túltermelésről. Ilyen értelmezés szerint fogyasztáshiány volt az is, midőn az angol iparosok a szárazföldi zárlat megszűnésének hatására számítva, sokkal nagyobb mennyiségű árukat termeltek, mint a mennyit a kontinens fogyasztani képes volt; fogyasztáshiány ily értelemben az is volt, midőn a délamerikai államokkal kötött kereskedelmi szerződésre támaszkodva, az angol iparosok oda olyan árukat vittek, melyekre ott soha szükség nem volt, pl. koresolyákat, hol soha jeget nem láttak; fogyasztáshiány ily értelemben volna az is, hogy nem mindenki vehet drága gyémántokat, képeket elsőrangú mesterektől stb. Lehet-e ezen segíteni? Gyakor-

lati értelemben tehát csak oly esetben lehet szó fogyasztási hiányról: 1. ha a fogyasztás nem felel meg az emberileg szükségesnek, de egészen függetlenül attól, vajjon a megfelelő árúk csekély vagy nagy mennyiségben állítatnak elő; 2. ha a megszokott fogyasztási színvonal hanyatlik; 3. betegségben; 4. lemondás esetére; végre 5. bizonyos szempontból, valamely magasabb fejlettségi fokról megítélve, szólhatni egy kevésbé fejlett nép fogyasztáshiányáról.

II. FEJEZET.

A fogyasztás rendszere és az életmód (Standard of life).

1. A fogyasztás jelenségeit csak úgy értjük meg, ha azoknak főbb csoportjait közelebbről vizsgáljuk. Ismernünk kell közelebbről a fogyasztás főbb irányait és azoknak jelentőségét úgy élettani, mint kulturális szempontból. A mi különösen az egyes szükségletek élettani arányait illeti, mindenekelőtt az élelmezéssel foglalkozunk, melynek törvényeit legjobban ismerjük.¹ A müncheni élettani iskola szerint a mindennapi étel legkisebb mértéke kell, hogy a légenyből, zsírból és szénhidratokból, az élelmezéshez szükséges e három anyagból, következő mennyiségeket tartalmazzon:

	légeny	zsír	szénhidrat
felőtt férfiak számára rendes munka mellett	118	56	500
" nők " " " "	92	44	400

Ez arányok természetesen a munka minősége és az egyes egyéniségek szerint elég eltérést mutatnak. Tekintetbe veendő továbbá az, hogy az említett arányok csak vegyes táplálkozásra vonatkoznak; tisztán növényi tápanyagok használata mellett több légeny szükséges, minthogy a növényekben tartalmazott légeny egy kisebb része emésztetik. Szabály szerint kívánatos, hogy a napi élelmezésben a szükséges légeny egyharmad része állati tápanyagokban nyujtassék. Voit egy felőtt ember napi táplálkozásához 230 gramm húst kíván, és abban 21 gramm zsírt és 191 gramm tiszta húst. Mily nagy különbség van az élelmiszerek légenytartalma között, azt abból látjuk, hogy König szerint a szükséges 118—150 gramm fehérnye beszerzéséhez következő mennyiségeket kell fogyasztani: sajtból 270, húsból 550, borsó-

¹ König, Prozentische Zusammensetzung u. Nährgeldwerth der menschlichen Nahrungsmittel (1883). — Keleti, Magyarország élelmezési statisztikája (1887). — Inchiesta sulle condizioni igieniche stb. (1886).

ból 500, buzalisztból 900, rozsból 2000, burgonyából 5000 grammot. Ugyanannyi tápanyag van körülbelül: 100 gramm nyers húsban, 300 gramm kenyérben, 250 gramm tejben, 100 gramm hüvelyesben, 180 gramm burgonyában stb.

Gazdasági szempontból természetesen legfontosabb az, mennyi költségbe kerül ugyanazon mennyiségű tápanyagnak bizonyos élelmszerekben való beszerzése. Mert habár e kérdés a gazdagokra nézve közömbös, de igen fontos a munkásosztályra, a tömeges ellátásra nézve intézetekben, a hol egy kielégítő és olcsó ellátás elsőrangú kérdés. Erre vonatkozólag König a következő eredményekhez jutott. Egy márkáért kapható:

kövér marhahúsban	979	táplálási egység,
kövér borjúhúsban	703	” ”
kövér disznóhúsban	1201	” ”
csibehúsban	466	” ”
vadhúsban	361	” ”
tüdőben	1700	” ”
májban	1244	” ”
lazaczbán	249	” ”
heringben	1422	” ”
szalonnában	1710	” ”
kaviárban	205	” ”
tojásban	580	” ”
sovány tejben	2438	” ”
sovány sajtban	2044	” ”
közönséges buzakenyérben	4250	” ”
rozskenyérben	4433	” ”
burgonyában	4740	” ”
lencsében	4687	” ”
borsóban	4805	” ”
babban	4847	” ”

A rozskenyér, burgonya, hüvelyesek képezik tehát a legolcsóbb élelmi szereket és így szükségkép az alsóbb osztályok fő élelmi szereiként szerepelnek.

Keleti szerint hazánkban 100 gramm fehérnye átlagban 20 krajczárba kerül; de az egyes tápanyagok szerint következő különbségeket talált: 100 gramm fehérnye kerül

gyümölcsben	200	fillérbe
szalonnában	108	”
vadhúsban	76	”

marhahúsban	58 fillérbe
burgonyában	28 „
borsó, lencse, babban	8 „

Az átlagos élelmezési költség pedig tesz nálunk férfinál 49·6 fillért, nőnél 37·2 fillért.

Nálunk átlagban a felnőtt férfinépeség napi táplálékában 128 gramm fehérsye tartalmaztatik; a fehérsyetartalom 28·14%-a származik az állatvilágból, 71·86% a növényvilágból. Azonban egyes vidékek szerint itt jelentékeny különbségek mutatkoznak; így Árva-, Trencsénmegyében az átlagos évi fogyasztás fejenként 700 kilogrammon felül van, de ebben a fehérsyetartalom csak 82 gramm naponta; ellenben Csongrád-, Csanád-, Pestmegyékben az átlagos fogyasztás alig 650 kilogramm, de ebben a fehérsye 107 gramm naponta. Azonban más államokban ennél rosszabb viszonyokat is találunk. Olaszország egyes vidékein a napszámos naponta 900 gramm szénhydratot fogyaszt, és az állatanyagból fogyasztott fehérsye csak 17%.

Az élelmezési szükséglet tudvalevőleg a fogyasztás legerősebb tétele; az alsóbb osztályokban a jövedelem legalább felét, gyakran két harmadát, sőt háromnegyedét veszi igénybe, míg a jómódú középosztályban rendszeren egy harmadot vagy ennél nem sokkal többet. Minden megdrágítása az élelemnek tehát az alsó osztályokban nagyon érezhetően érvényesül, mert azon csekély tartalékot támadja meg, melyből az összes egyéb szükségletek kielégíttetnek. Mennél alacsonyabb a kultúra, annál nagyobb az élelmezés nyomása. Érdekesen fejtegeti Patten az élelmezési szükséglet alakulását.¹ A vadembernek óriási az étvágya; szükséges is, hogy így legyen, mert a táplálkozás bizonytalansága mellett fontos, hogy sokat egyék, mikor van és várhaszon, míg ismét jut tápanyagokhoz. Ezen nagy étvágy azért is szükséges, hogy ne legyen válogatós, mert primitív állapotok mellett bizony nem igen jut inyencz ételekhez. Az erős táplálkozás által egyúttal az ilyen állapotok mellett még tökéletlen ruházat van pótolva. Mihelyt azonban ruházat, lakás, fűtés jobb, az élelmezési szükséglet kisebb, az étvágy csökken.

2. Az emberi test hőfoka körülbelül ugyanaz, mint a vér hőfoka, a mely rendes állapotban mintegy 36—37 fok (Celsius) között ingadozik. Az egészség követelménye, hogy a test hőfoka egy foknál nagyobb mértékben ne változzék. A külső hőmérséklet ezzel szemben nagy ingadozásokat mutat, sőt a különböző éghajlatok átlagos hőmérsékletét

¹ Consumption of wealth (1889).

tekintve, a különbség 80—90 fok között ingadozik. De ugyanazon helyen is a tél és nyár hőfoka között 50 és ennél nagyobb különbségek előfordulhatnak. Sőt ugyanazon napon ugyanazon helyen 20—30 foknyi különbségek mutatkozhatnak. A test szükséges hőfokának fentartásáról gondoskodunk táplálkozás, mozgás, megfelelő lakás, fűtés, és főleg megfelelő ruházat által; a test hőfokának leszállításáról pedig szintén megfelelő könnyebb ruhák, legyezők, fürdők, hűsítők által. A test hőfokának fentartása, illetve szabályozása tehát főképp a ruházat feladata, mely egyúttal a csinosítás, diszítés rendeltetésével bír. Ruházatunk — mondja Pettenkoffer¹ — fegyver, melylyel a mívelt ember a levegő ellen küzd, a mennyiben az neki ellensége. Védi magát a hőség elveszése ellen, mely három módon megy végbe, sugárzás, párolgás és vezetés által. A ruházatnak e hármas célra megfelelőnek kell lenni és e tekintetben nagy különbség van a ruházatkodásra szolgáló anyagok között. Van e tekintetben az anyagok súlyának, színének is befolyása, de leginkább a térfogatnak, sűrűségnek, mert főleg ezáltal mozdítható elő azon cél, hogy a test melege a velünk közvetlenül érintkező levegőt melegítse, mi legtökéletesebben szőrmék által történik. Igen fontosak a ruházat higroszkopikus tulajdonságai, mivel nagyon higroszkopikus anyagok sok meleget lekötnek; ezek a test melegének megtartására nem alkalmasak, de igenis arra, hogy a testet alacsonyabb hőfokon tartsák. Fontos végül az, hogy a ruhák ne akadályozzák a levegő érintkezését testünkkel, mert ezt csak szabályozni, de nem akadályozni a céljuk. Ruháinkban² még a szabadban, sőt az éjszaken is, a délvidék levegőjét viszzük magunkkal. Ruháinkban úgy érezzük magunkat, mintha egy 24—30 foknyi szélesendes, szabad levegőjű paradicsomban volnánk.

3. Az első rendű szükségletek közé tartozik a lakás is. A lakás lényegileg azon feladatot teljesíti, mint a ruha; szabályozza az érintkezést a minket környező levegővel és véd minket az időjárás és az elemek támadásai ellen. A lakási szükséglet helyes kielégítése a kultúra emelkedésével fokozatosan emelkedik, mivel az igények emelkednek és a népesség nagyobb sűrűsége következtében, különösen nagy városokban, rossz lakásviszonyok önálló okává válnak kedvezőtlen egészségügyi viszonyoknak. Minthogy a lakásnak, mint a családi élet gyúponjtjának, nagy erkölcsi szerep jut, kedvezőtlen lakásviszonyok a társadalom erkölcsi állapotára is rosszul hatnak. A jó lakás főkéllékei a következők: 1.

¹ Beziehungen der Luft zu Kleidung, Wohnung u. Boden (1872).

² Pettenkofer id. h.

elegendő levegő; 2. elegendő világosság; 3. elegendő hőség; 4. szárazság; ezek a physikai feltételek; mint gazdaság-erkölcsi feltételek pedig: 5. elegendő nagyság; 6. tisztaság; 7. a lakviszony állandósága. A lakási szükséglet kielégítése történik családházakban vagy bérházakban. A családház a lakási szükséglet kielégítésének eszménye.¹

4. A fogyasztás egyik nevezetes tétele a *szesz ital*. A szesz italok használata számos országban aggasztó mérvet ölt. Franciaországban például a nők és gyermekek között is veszedelmes arányban elterjedt az alkoholizmus. A francia hadseregben is nagyon elterjedt.² A francziák vereségét az utolsó háborúban főleg az iszákosságra és annak demoralizáló hatására vezetik vissza. Németalföldön nem létezik ünnepegy erős ivás nélkül és a holtrészeg emberről a hollandi azt mondja, hogy boldog (zalig). A gátakon dolgozó munkások bére ennyi meg ennyi liter „gin“-ben állapítatik meg. Nálunk is veszélyes mérvben pusztít az alkoholizmus. „A jobbmódú bodrogházi ember — mondja Ballagi — odahaza hordóban tartja a pálinkát, melyre apraja, nagyja a nap, sőt az éjszaka minden órájában rájár; de azért ép oly jól esik neki a koresmában is egy-két „porezió“ ital, mint a felvidék lakójának, ki koresményének tekintélyes részét a koresmában költi el.“³

Az okok, melyek az alkoholizmus terjedését előidézik, igen különbözők. Szoros összefüggésben áll az alsóbb osztályok hiányos táplálkozásával; a hiányos táplálkozás mellett az emésztő szervek tevékenységét izgató szerekkel kell előmozdítani. Ily izgató szerek akkor is szükségesek, midőn a test által végzett munkáért a táplálék nem nyújt elég kárpótlást. Ilyenkor a munkaképesség sokszor oly anyagok felvételétől függ, melyek a kivánt élénkséget és a jólét és jóllakottság érzetét idézik elő. Ezt teszik az alkoholtartalmú anyagok. Ritka eset Liebig szerint az, hogy egy jól táplált ember alkoholistává válik. Az alkoholizmus káros hatása általánosan el van ismerve. Egy angol statisztikus kiszámította, hogy az 1830—1880-ig a szesz italokra fordított kiadás 13,000 millió font sterling tőkének felel meg. Az évi kiadás pedig kétszer annyit tesz, mint az államadósság-évi terhe és ugyancsak kétszer annyi, mint az összes évi haszonbér. Hozzájárul az erkölcsi veszteség, a mennyiben a bűneseteknek nyolcz tizede iszákos-

¹ A lakásügygyel összefüggő kérdéseket behatóbban a II. kötetben tárgyaljuk.

² Páris ostromlásánál a nemzeti gárdának feleségeik számára adott napi 75 centimet ezeknek kellett kifizetni, különben menthetetlenül a korcsmába vándorolt volna.

³ Közgazdasági és közigazgatási Szemle, 1893: Zemplén vármegye közigazdasági és közművelődési állapota. 178. l.

ságra vezethető vissza, továbbá az általa okozott betegedési és halálozási szám, mely szintén igen jelentékeny. Franciaország évi veszteségét Rochard pénzben kifejezve 1138 millió frankra becsüli. Magyarországon a szeszes italok fogyasztása Keleti szerint évenként közel 200 millió koronát tesz, az összes ételmezési költség közel 10% -át; maga a pálinka-fogyasztás 131.2 millió koronával szerepel. A dunabalszéli és erdélyi megyék némelyikében a fejenkénti fogyasztás 24 koronára emelkedik.¹

5. A fizikai szükségletek után vizsgáljuk a gazdaságiakat. A gazdasági szükségletek közé tartozik első sorban a foglalkozáshoz szükséges eszközök, anyagok beszerzése. Ezen szükségletek különböző foglalkozásokban igen különbözők. Aránylag nagy oly foglalkozásokban, melyek nagyobb berendezéseket követelnek. Így pl. a lakatosnak sokkal nagyobb kiadásai vannak a szükséges szerszámok beszerzésére, mint a szabónak. Általában emelkedik ezen szükséglet a termelés mesterségesebb eljárásával. Ide tartoznak továbbá az állampolgárok pénzbeli szolgáltatásai az állam irányában. Ezek a viszonyokhoz képest a kiadások esetleg elég jelentékeny százalékát teszik és terheesebbek különösen azért, illetőleg akkor, ha e szolgáltatások teljesítése bizonyos időpontban kötelező. Vannak ezen kívül egyéb a gazdasági viszonyokból származó szükségletek, melyek hely, idő, stb. szerint nagy változatosságot mutatnak. Így pl. nagy városokban a közlekedés képez olyan szükségletet, mely jelentékeny tétellel szerepel még a munkás költségvetésében is.

6. Különösen említjük még a szellemi szükségleteket, továbbá különböző gazdaság-társadalmi szükségleteket. Ezen szellemi szükségletek közé tartoznak a fiatalabb években a nevelés és képzés, ezek befejezése után az önművelődés; továbbá minden korosztályban a szellemi szórakozás és élvezet. Nagyrészt a szellemi szükségletek körébe tartoznak azok, melyek kielégítésére az állam van hivatva, mint pl. az igazságszolgáltatás. Ide tartozik továbbá a fogyasztás azon része, mely erkölcsi és vallási szükségletek kielégítésére szolgál. Ezen fogyasztás aránya különösen a felsőbb osztályokban és a szellemi foglalkozást folytatók körében igen nagy. A szellemi és erkölcsi szükségletek mivolta, iránya, kielégítéseinek módjai nem képezik tudományunk tárgyát; főleg azon okból, mert ép úgy, mint meg nem érthetni a szel-

¹ Milyen szerepet játszik némely vidéken a pálinkafogyasztás, azt a következőkből láthatni. Kozma Székelyföldje szerint egy napszámos ételmezése következőképen alakul: reggel pálinka kenyérral, 12 órákor délebed, vastagétel pálinkával, estefelé oszonnára pálinka, kenyér, néha egy kis túró, este pálinka, kenyér, stb.

lemi termelést, úgy a szellemi fogyasztást sem érthetni meg a gazdasági törvények segítségével. És jó, hogy ez így van, mert ezzel a szellemi fogyasztásnak az anyagi eszközöktől való nagyobb függetlensége biztosítva van.

7. A fogyasztás alakulása, mint már említettük, különböző körülményektől függ. Első sorban áll itt az éghajlat; a hideg éghajlat alatt ruházat, lakás, fűtés, szeszes italok a kiadások jelentékeny részét teszik; a forró égöv alatt ezen szükségletek foka sokkal kisebb: ellenben sokat fogyasztanak különböző narkotikumokból. Peschel szerint Keletindiában a ruházati szükséglet egy évben hat pence-vel kielégíthető; ellenben a narkotikus szerek a házi budget második tételét teszik. Nagy különbséget okoz a fogyasztás terén nem, kor stb. Így pl. a nő ruházatra sokkal többet költ, mint a férfi. A Washingtoni munka-statisztikai hivatal adatai szerint a munkásnők jövedelmök egy negyedét, néha egy harmadát költik ruhára és piperére. Le Play szerint keleten a közönséges munkásnak van saját háza, vagy legalább haszonélvezője az általa lakott háznak. Nagy különbségeket találunk számos kiadási tételnél hullámzó és állandó népességnél. Így a hullámzó népességnél a bútorra fordított költség igen csekély, úgyszintén a ruhára költött összeg. Ellenben állandó népességnél e szükségletek nagyobb mérvben szerepelnek; egyúttal ilyen népességnél nagyobb a ragaszkodás a régihez, ruhában és bútortatban. A társas élet, a kultúra fejlődésével nagy a bútorra fordított költség, sőt esetleg aránytalanul növekedik. A világítás tekintetében is nagy különbségek mutatkoznak, mi részint a földrajzi fekvéssel, részint a foglalkozással stb. összefügg. Ez a szükséglet is emelkedik a társas élet fejlődésével, és általában a kulturával. Érdekes e szükséglet kielégítésére vonatkozólag az, hogy itt is, mint a ruhánál, nagy a ragaszkodás a régihez, annyira, hogy a fajrokonságot is gyakran ezeknek segítségével lehet megállapítani.¹ A szórakozás is különböző alakot mutat; éjszak felé inkább a házon belül, délfelé inkább a házon kívül, utczán, keres kielégítést.

8. A szükségletek különböző neveivel és különböző jelentőségével szemben fontos, hogy a fogyasztás tervszerű legyen. A fogyasztás tervszerűsége követeli, hogy minden ember a kielégítendő szükségletek mennyisége és minősége tekintetében válaszson. A szükségletkielégítés okszerű alapra fektetendő, mi különösen az egyes szükségletek kiválasztá-

¹ Guérin, de la méthode des monographies de famille (Bulletin international de statistique. III. köt., 1. füz., 143. l.)

sában és az azok kielégítésére fordított áldozatok nagyságában jut kifejezésre. A szükségletkielégítés, vagyis a fogyasztás jellege képezi azt, a mit *életmódnak* („Standard of life“) nevezünk. Az életmód helyes megállapítása igen fontos feladat, és helyes vagy helytelen megoldásának nemcsak gazdasági, hanem társadalmi, erkölcsi, politikai következményei is vannak. Az életmód nagy különbségeket mutat természeti körülmények, műveltség, vagyon, foglalkozás, állás, osztályok, társadalmi törekvések stb. szerint. A szükségleteknek megfelelő kielégítése, azok jelentősége szerint, képezi az életmód megállapításának czélját; azért az életmód lehet okszerű, és okszerűtlen. Az életmód, tekintettel a szükségletek és élvezetek megengedhető mennyiségére, lehet fényes, kielégítő, szegényes vagy inséges. A gazdasági viszonyok gyakran idéznek elő változást az életmódban. A jövedelem emelkedésével lehetővé válik az életmód emelése. Azonban itt két esetet kell megkülönböztetni. Ha a jövedelem emelkedése inkább múltó körülmények következménye, az ritkán fog az általános életmód emelésére felhasználható, sőt ez nem is kívánatos. Innét van, hogy gyakran tapasztalni, miszerint az ilyen többletjövedelem könnyelműen használatik fel, múltó élvezetek szerzésére. Különösen a munkásoknak tesznek gyakran ily értelmű szemrehányást, mely ellen azonban Lange őket védelmezte, utalván arra, hogy múltó javulása a helyzetnek nem vezethet az életmód emeléséhez. Ha ellenben valószínű, hogy a jövedelem emelkedése tartós jellegű, akkor ismét több mint valószínű, hogy annak egy része legalább az általános életmód javítására fog fordíthatni, jobb élelmezésre, lakásra, oktatásra stb. Ellenkező következményei vannak természetesen a jövedelem csökkenésének. Az életmódnak adott alkalommal emelése azért bir fontossággal, mert a magasabb életmód egy hatalmas fegyver a társadalmi küzdelemben, mely az egyént addig, míg csak lehet, ellentállásra és a legnagyobb erőkifejtésre serkenti, nehogy kénytelen legyen a megszokott életmódról lemondani.¹ Az életmód ilykép erkölcsi tényezővé válik. Az életmód társadalmi jelentősége abban jut legjobban kifejezésre, hogy a jövedelem hanyatlásánál az életmód külsőleg még fentartatik, míg a külsőleg észre nem vehető szükségletek kielégítése már igen hiányos. Hányszor oszt egy tönkrejutott nagyúr még nagyszerű borralalókat, mikor nagyobb szüksége volna arra, hogy a vacsoráját fizesse. Az

¹ Az angol nép szerencséje, mondja Rogers (Work and Wages, 415. l.), hogy létének legkedvezőtlenebb körülményei között is mindig kiváló minőségű és nagy mennyiségű élelmi szereket fogyasztott.

életmód egyik leghatalmasabb fegyvere a társadalmi küzdelemnek; hódító fegyver az emelkedés útján, védő fegyver a hanyatlás útján.¹ Az életmód még a fajokat is megváltoztatja; kedvezőbb életmód mellett a faj nemesbül, rossz életmód mellett elsatnyúl.

Az életmód annál tökéletesebb, mennél több észszerű szükséglet elégitetik ki. A szükségletek szaporodása a kulturális fejlődés eredménye. Főleg pedig a következő körülményektől függ: a) hogy az elsőrendű szükségletek ne követeljenek túlságos áldozatokat, mint pl. fejetlen népeknél a táplálkozás. A táplálkozás rendszerességével csökken ezen szükséglet ereje és így egyéb szükségletek kielégítése is lehetségessé válik. b) ha különböző szükségletek válnak kielégíthetőkké, akkor annál változatosabb lesz a fogyasztás, mennél több jószág van, mely hasonló áldozatok mellett egyenlő hasznossággal jár. Így pl. az, hogy Irhonban a burgonyának előállítására sokkal olcsóbb, mint minden egyéb élelem, egyik főoka számos bajnak.²

9. A gazdasági kutatások igen nagy támaszát képezik azon vizsgálódások,³ a melyek újabban különböző országokban a fogyasztás alakulása iránt folytatottak. Ezen még csak a kezdet stadiumában levő adatok még nem tekinthetők véglegeseknek; nagyon beható, egyfelől nagy körökre kiterjedő, másfelől kellően részletezett anyag szükséges, mert a fogyasztás különbözőképen alakul éghajlat, nem, kor, foglalkozás, társadalmi állás szerint stb.

Hazánkra vonatkozólag a következő adatok állanak rendelkezésre. A budapesti hajógyár azon munkáscsaládainál, melyek a legkedvezőbb anyagi helyzetnek örvendenek, a következő megközelítő adatok nyújtanak a fogyasztási viszonyok iránt felvilágosítást: A jövedelem

¹ Lásd e kérdéstről Langé: Die Arbeiterfrage (1875).

² Patten, Consumption of wealth, 46. l.

³ A legnevezetesebb kutatások e tekintetben Leplayéi, melyek a legújabb időkig is folytatottak; továbbá a washingtoni munkásstatisztikai hivatal hatodik évi jelentése (Cost of production, 1891), mely 800 lapon foglalkozik a legrészletesebben a munkáscsaládok háztartási statisztikájával; Keleti, Magyarország élelmezési statisztikája (1887); Denis, sur les indices de la prospérité et spécialement sur les budgets ouvriers (Bulletin de l'Institut International de statistique IV. 2. füzet, 76. l.); Gruber, Die Haushaltung der arbeitenden Klassen (1887); Returns of expenditure by working men (1889). — Az első feltétel arra, hogy a fogyasztási viszonyok iránt kellő tájékozást szerezzünk, pontos háztartási könyvek vezetése. Ezek vezetésének elterjedése igen hasznos szokást alkotna. Sok igazság rejlik Ihering szavaiban, hogy bizonyos körülmények között valakinek a háztartási könyve sokkal többet mond nekünk igazi jelleméről, mint naplója.

50 % -át veszi az élelem igénybe,
 14—15 „ a ruházat,
 9 „ a lakás,
 3¹/₂ „ a fűtés és világítás,
 6 „ a szeszes italok,
 3 „ a dohány stb.¹

Engel szerint jut

	300—400	600—800	100—1500
	talléryi jövedelemnél		
élelmezésre	62 %	55 %	50 %
ruházatra	16 „	18 „	18 „
lakásra	12 „	12 „	12 „
fűtésre, világításra	5 „	5 „	5 „
nevelésre, tanításra, vallási czélokra	2 „	3.5 „	5.5 „
egészségügyre	1 „	2 „	3 „
kényelemre, szórakozásra	1 „	2.5 „	3.5 „ stb.

A belga munkásoknál tett a kiadás

	Duspétiaux szerint 1854	Denis újabb adatai szerint antwerpeni ipari munkásoknál
élelmezésre	50.70 %	56—76.6 %
lakásra	11.40 „	6.1— 9.1 „
ruházatra	23.90 „	10.9—12.8 „
fűtésre, világításra	8.20 „	4.1— 6.8 „
nevelésre	0.90 „	?
egészségre	1.00 „	?
fényűzésre stb.	3.90 „	?

Amerikai munkásköltségvetések szerint jut

	75 dollár alóli	75—100	100—125	125—150	150—175
	dollár jövedelem mellett				
élelmezésre	64.17 %	62.45 %	56.72 %	52.87 %	48.78 %
ruházatra	10.10 „	12.34 „	14.81 „	15.58 „	16.95 „
lakásra	15.87 „	14.78 „	16.51 „	18.02 „	19.30 „
fűtésre	5.45 „	6.03 „	6.13 „	5.91 „	5.72 „
egészségügyre	—	0.07 „	0.42 „	0.75 „	0.68 „
vallási czélokra	—	0.19 „	0.75 „	0.93 „	1.63 „
könyvekre és ujsá- gokra	—	0.33 „	0.93 „	1.29 „	1.29 „
az összes kiadásokból esik az anyagi szük- ségletekre	95.95 „	95.67 „	94.59 „	93.13 „	91.43 „

¹ Somogyi, az óbudai hajógyár munkásainak helyzete. (1888).

Ha különösen egyes szükségletek alakulását vizsgáljuk, úgy Marshall szerint jut a munkás keresetéből élelemre

Nagybritanniában	45 %	Európában általában	55 %
Franciaországban	57 „	Egyesült-Államokban	33 „
Németországban	62 „	Ausztráliában	30 „

A lakás Engel szerint rendes körülmények között a jövedelem 16 % -át teszi; azonban a jövedelem csökkenésével emelkedik; így

3000 tallér jövedelem mellett	17·40 % -ot tesz.
2000 „ „ „	20·56 „
1000 „ „ „	27·50 „
500 „ „ „	22·11 „
300 „ „ „	24·10 „

A legérdekesebb adatok azok, melyeket ujabbban Cheysson a Leplay-féle monografiák alapján összeállított.¹ Ezen adatok 100 család (munkás, kisiparos, paraszt) költségvetését állítják össze; ezek közül 51 vonatkozik Franciaországra, a többi más államokra (Anglia, Svájc, Németország, Belgium, Németalföld, Ausztria, Magyarország), sőt még Európán kívüli államok is szerepelnek. Ezen adatok fontos eredményeit következőkben foglalhatjuk össze: az élelmezésre fordított költség az eseteknek közel kétharmadában a kiadásoknak 50 % -át meghaladja; a lakás (beleértve butorozást, fűtést, világítást) 2·7 és 26·5 % között ingadozik; az átlag körülbelül 10—15 %; még nagyobbak az eltérések a ruházatnál; 2·2 % a legalacsonyabb, 34·7 % a legmagasabb arány; a szellemi szükségletek (hozzászámítva egészségügyi költséget és szórakozást) némely esetben a kiadások 35 % -át teszik, rendszeren azonban 5 % -on alúl maradnak; megtakarítás történt 56 háztartásban; némely esetben a megtakarítás a kiadások több mint kétharmadát tette és általában sok esetben a kereset legalább egy ötödét.

¹ Bulletin de l'Institut International de Statistique V. kötet.

III. FEJEZET.

A f é n y ű z é s.

1. Kevés fogalom annyira ismeretes és közforgalmú, mint a fényűzés fogalma és mégis alig van a társadalmi gazdaságban egy, melynek meghatározásában inkább eltérnek; sőt sokan lemondtak annak meghatározásáról azon magyarázattal, hogy a fényűzés történetileg nagyon változó tüneményt jelent. Azonban ez áll nemcsak a fényűzésről, hanem a jószágról, az értékről és sok más gazdasági tényről, melynek meghatározására mindamellet a tudomány mindig komolyan törekedett, habár esetleg lemond, mint azt bátran teheti, azon szórszálhasogató subtilitásról, mit Mill „nicety of definition“-nak nevez, mire amúgy is sok esetben hiába törekszünk.

Nézzük csak, mikép szokták a fényűzést értelmezni. Sokan a fényűzés lényegét abban találták, hogy az a szükségest meghaladó élvezeteket képezi (Roscher, Lexis stb.). Ezen felfogás nem meríti ki a fényűzés lényegét; csak azért is, mert ha a fényűzés alatt a szükségletkielégítés oly mérvét értik, mely gazdasági és erkölesi szempontból aggályokat kelt, ezeket az élethez feltétlenül szükséges javakon túlterjedő fogyasztás nem indokolja. Mások a fényűzés alatt értik azon szükségleteket, melyeknek kielégítése fölösleges és költséges (Laveleye, Gide stb.). E meghatározás is kifogásolható, főleg második részében; mert a fényűzésnek nem kell mindig költségesnek lenni.¹ E kifogás teendő azon definíciókkal szemben is, melyek a fényűzés kielégítésére nagy vagyonokat tartanak szükségesnek. Az ismertebb definícióktól eltérő Condillac meghatározása, ki a fényűzés alatt mindent ért, mit a nagy többség nem képes magának megszerezni, míg megszűnünk fényűzés lenni, mihelyt a szegényebbek is megvehetik. A fényűzéshez számítja azon árakat is, melyek messze földről hozatnak.

¹ Ha valaki ruhakészletében összegyűjt száz számra nyakkravalót, vagy néhány tuczat bali cipőt, az mindenesetre fényűzés, de éppen nem költséges.

Tisztán morális szempontból is iparkodtak e fogalmat meghatározni, a fényűzést az olyan fogyasztásban keresvén, mely az erkölcsi elvet sérti, a mi azonban a fényűzés csak egyik részére vonatkoztatható, arra tudniillik, mely physikai élvezeteket keres. A fényűzés általános értelemben gazdasági javak felhasználása a szabad élvezetre, ellentétben a kényszerítő szükséggel.

A társadalmi politika céljára használható fogalomhoz azonban csak úgy juthatunk el, ha a fogalmat nem szabjuk nagyon szűkre. Azért nem tekintjük mindazt már fényűzésnek, a mi felesleges. A feleslegesre is van szükségünk, sőt Voltaire szerint nincs szükségesebb dolog, mint a felesleges. A természet is kívánja a felesleget.¹ Csak a feleslegesnek túlhajtása, mértéktelen volta képezheti a gazdaságilag és politikailag aggályos alakját a fényűzésnek. Azért legzezszerűbb, ha tekintettel arra, hogy a fényűzés alatt egyfelől egy bizonyos mértékét a fogyasztásnak értik, mely nem aggályos, másfelől azon egy aggályos jelenséget a fogyasztásnak értik, különbséget teszünk jogosult és jogosulatlan fényűzés között.² Egy szerény mérve a feleslegesnek még nem képez jogosulatlan fényűzést. Senki sem fog ama pap álláspontjára helyezkedni, ki, nehogy élvezzen, behúnyt szemmel fordult mindig ablaka felé, honnan gyönyörű kilátást élvezhetett volna; sem Sallust álláspontjára, ki a római fényűzéstől undorodva, még egy szép képen való gyönyörködést is oly bűnnek tartott, mint akár a kicsapongást vagy iszákosságot. A jogosulatlan fényűzés ott kezdődik, hol észszerűleg az áldozat és élvezet között nincs helyes arány. Azonkívül jogosulatlan fényűzés 1. az, mely az érzékiség, 2. az, mely a hiúság esztelen kielégítésében, végül 3. az, mely csak a vele összekötött esztelen pazarlásnál és hóbortnál fogva nyújt élvezetet. Jogosult fényűzés pedig főleg mindaz, mi a kultúra haladásával a magasabb életmód szükség-szerű követelményévé válik és különösen a szellemi és aesthetikai élvezeteknek, továbbá az egészség, a munkakedv fenntartásának szolgál. A fényűzés nem alkalmaztatik mindig általános jelentőségű foga-

¹ A természet is követel bizonyos fényűzést, mondja Pettenkofer. Nem elég ép annyi táplálékot magához venni, a mennyit az éhség csillapítása követel, egészséges és erőteljes élethez bizonyos fölösleg szükséges. Legjobban mutatja azt a só használata, melyet nem nélkülözhetni, daczára annak, hogy a természetes élelmi szerek a szükséges sémennyiséget tartalmazzák (Vorlesungen II. füzet, 54. l.)

² Helyesen mondja Hume, ki különben a fényűzés szószólója, hogy e téren is erény és bűn nehezen elválasztható (Essays, On luxury). — Condillac: Depuis qu'on écrit sur le luxe, les uns en font l'apologie, les autres en font la satire et on ne prouve rien (Le commerce et le gouvernement, Mélanges économiques I. 350. l.)

lomként; gyakran viszonylagos értelme van. A fényűzés fogalma e tekintetben változik korszakok, osztályok, éghajlat, nem, kor, stb. szerint. Viszonylagos értelemben véve fényűzés pl. az, a mi az illető korban feleslegesnek tekintetik. Így pl. a cipő még ma sokaknál osztályuk szükségleti színvonala szerint fényűzés; volt idő, midőn a zsebkendő használata még egy királynőnél is fényűzés volt.

A jogosult fényűzés szükségszerű következménye a gazdasági haladásnak és műveltségnek, ép úgy, mint a jogosulatlan fényűzés a hanyatló korszakok jellemző tüneténye. A jogosult fényűzés nemesak következménye, hanem oka is, habár természetesen nem egyedüli oka, a gazdasági haladásnak.¹ Ép a magasabb jóléttel megközelíthető élvezetek képezik a gazdasági tevékenység egyik legerősebb rugóját és ha annak működése szünetelne, a gazdasági tevékenység is a minimumra esökkenne. A jogosult fényűzés továbbá egy fontos tényező a jószágok legtökéletesebb, művészies előállítására.² Végül a fényűzés, mint azt Hermann helyesen kifejti, fontos társadalompolitikai tényező, egy hatalmas erő az egyes osztályok küzdelmében, melylyel a fölfelé törekvők maguknak elismerést szereznek, a magasban lévők helyeiket védik. A jogosulatlan fényűzés aláássa a gazdaságot, pusztítja a termelő erőket és vagyonokat, megmértelyezi, puhítja az erkölcsöket, csökkenti a népesség szaporodását és rontja annak egészségét.

Addig, míg a fényűzés a szépre, nemesre, jóra, czélszerűre, kényelemre irányul, megfelelő vagyon és jövedelem mellett, közigazdaságilag helyes; azontúl legfeljebb művészeti szempontból előnyös, de közigazdaságilag sem indokolható. A társadalomgazdasági igényeknek a fényűzés akkor nem felel meg, ha a termelés általa nem oly módon támogatatik, mint az kívánatos volna, és azon szükségleti tár-

¹ Kevés dolog van, mondja Lecky, melynek megítélése nehezebb, mint a fényűzés ama kitéréseinek megítélése, melyekkel időről időre a történelemben találkozunk, és a melyek, valahányszor fellépnek, egy szellemi vagy politikai átalakulás előzményeinek bizonyultak. Egy elfogulatlan méltatása hatásainak ép annyira távol fogja magát tartani ama spártai, stoikus vagy szerzetesies szavaltoktól, melyeknek utolsó nagy képviselője Rousseau volt, mint a fényűzés feltétlen dicséretétől, melyet Voltaire és egyes kortársai nyilvánítottak. . . . A fényűzés meghonosítása a polgári-sodás tulajdonképeni jele és mértéke; és még ha egész általános és kevésbé határozott értelmében vesszük, fejlődése gyakran egy alsóbb fokról egy magasabbra való emelkedést jelent. (Geschichte der Aufklärung II. 227. l.) — A római birodalomban, mely a rabszolgaságon alapúlt, a fényűzés dologtalanságot okozott. A tizenegyedik században ösztönözte az ipart (231. l.)

² A fényűzés és finomodás korszakai Hume szerint a legboldogabbak és legerkölcsösebbek.

gyak előállításá csekély, melyek az alsóbb osztályok helyzetét javítanák. Igen gyakran a fényűzés visszatart hasznosabb kiadásoktól az egészség, a hivatás érdekében, adósságcsináláshoz vezet és aláassa a gazdasági élet alapjait. Politikailag is károsan hathat, a mennyiben a jellemeket rontja, a megvesztegethetőséget beviszi a politikai testületekbe. De a fényűzés olyan alakban is léphet föl, hogy a szükségletkielégítés sem javul, csak a nagyobb költekezés, a fitogtatás, a kiemelkedés és föltűnés képezvén ezélját; ez nemesak közgazdaságilag, de társadalmilag sem helyeselhető. A fényűzés végre oktan lehet, ha a szükségletek helyes rendje fölforgattatik és föltétlen szükségletek a fényűzésnek feláldoztatnak; egészségtelen lehet, ha következményeiben, túlsapongásában a test egyensúlyát és egészségét aláassa, a mi minden túlságos élvezetnek következménye; erkölestelen lehet, ha kicsapongáshoz vezet. A gazdagság édes méreg gyanánt hat, melyet a fényűzés a társadalmi test bevezet, a hol könnyen feloszlast idéz elő.

A fényűzés különböző alakot mutat. A fényűzés más természetű fejletlen és fejlett népeknél; különböző aristokratikus és demokratikus társadalmakban, monarchiákban és köztársaságokban. A fényűzés változik a vagyon keletkezése szerint; másnemű a háborúban, a tőzsdén, a játékban, a munkával szerzett vagyonoknál. A fényűzés fejletlen korszakokban a vallási szükségletek és a védelem eszközei körül mutatkozik; későbben a testi és legkésőbben a szellemi szükségletek terén. Condillac háromféle fényűzést különböztet meg: *a)* a fényűzést értékes tárgyakkal, drágakövekkel, nemesérczekkel; ez legkevésbé ártalmas szerinte, mert csak kevesek által gyakorolható és mert az illető árúk mindig nagy értékkel bírnak; *b)* a fényűzést különböző jószágokban, ruhákban stb.; ez már veszélyesebb, mert gyorsan terjed a társadalom különböző rétegeiben és mert az illető árucikkek hamar elértéktelenednek; *c)* a frivol fényűzést, mely a legveszedelmesebb. Megkülönböztethetjük a fényűzést azon szempontból, hogy mire irányul tulajdonképen? E szerint a fényűzés keresi *a)* a ritkaságot, *b)* a változatosságot, *c)* a sokaságot, *d)* a kényelmességet, *e)* a finomságot, *f)* a művésziességet, *g)* a teljességet, *h)* a tartósságot, *i)* az egészséget stb. A fényűzés ezen különböző alakjai különböző jelleggel bírnak. Különösen a változatosság fényűzésére vonatkozólag meg kell jegyezni, hogy ez a gazdag korszakokban a fényűzés egyik leggyakoribb és legköltségesebb alakja; gyakori változtatása a divatnak ruhákban, butorokban, gyakori változtatása a tartózkodásnak stb.; különösen a fényűzés ezen alakja merev ellentétben áll az egyszerű korszakok

nagy állandóságával, midőn butorok, sőt még ruhák is, átörököltek nemzedékről nemzedékre.

A mi különösen a fejletlen és haladó társadalmak fényűzését illeti, erre nézve a következőket jegyezzük meg. Fejletlen korszakokban, midőn az emberek csak kevés szükségletet ismernek, a fényűzés az egyszerű szükségletek pazar kielégítésében mutatkozik, tehát nagy ünnepélyek, ebédek¹, dorbézolások rendezésében. Hozzájárul e korszakban a fényűzés egyes ritka darabok előállításában: ékszerek, fegyverek, aranynyomatú vagy iratú könyvek stb. „Falun ritka az oly nemesi ház is — mondja egyik történetírónk,² — mely nem fából épült; üvegablak a városban is ritkaság, azonban óriási a eselés, meg nem szünő a vendégeskedés, aranytól és drágakövektől fénylő a ruházat. Ürményi József beiktatásakor a bihari főispáni hivatalba gróf Károlyi Antal 100,000 frt értékű ruhában jelent meg.“ A második korszakban a fényűzés már helyesebb irányban halad, a vagyonosság élvezetét különösen a szükségletek jobb kielégítésében és külső kifejezésében keresik műtárgyak használata által; nem a mennyiség, hanem a minőség dönt. A műveltség terjedésével a fényűzés is legszebb alakját veszi föl; első sorban a szükségleti tárgyak jobb előállítására és művészeti izléssel való kiállítására irányul: egészségesebb, terjedelmesebb lakás, tartósabb és külcsin tekintetében szebb ruhák, jól tápláló élelmiszerek, a természet, a tudomány és művészet kincseinek élvezete (utazások, nyáron zöldben lakás), minden tekintetben tehát igazi és magasabb szükségletek kielégítése; a szellemi és művészeti élvezetek szaporodnak, ellenben az elsőrendű szükségletek szerényebb arányban szerepelnek; ez jellemzi a fényűzést művelt társadalmakban. De a hanyatló korszakoknak is megvan saját fényűzésük, mely többnyire a közgazdaság, a közérkölesiség és a közegészségügy követelményeit lábbal tapossa. Oktalan élvezetek, pazarlás, természetellenesség, bizarrság, az életrend teljes felforgatása, túlfinozottság és keresettség, valóságos szörnyszüleményei az örültségnek,

¹ Gróf Károlyi Ferencz temetése alkalmából (1759) rendezett tornál, melyre több ezer ember, urak és nép, összegyűlt, következő mennyiségek fogyasztattak különböző élelmi czikkekből: vágómarha 33, borjú 12, juh (a laczikonyhára) 16, bárány 46, baromfi 1496, tojás 3000, keesege 164, pisztráng 500, fehérhal 100, csuka 100, ponty 300, malacz 24, őz 14, nyúl 48, rak 3000, csiga 3000 darab, liszt 229 cub., írósvaj 200, só 2399, szalonna 441 font, eczet 5, káposzta 4 hordó, bor 48 hordóval 117 cseber 58 itcze (a méltóságos urak asztalánál 15 hordó — 21 cseber 20 itcze — hegyaljai ó- és újbor), ser 33 hordóval 55 cseber 44 itcze stb. (Károlyi levéltár egy kiadatlan okmánya szerint, Ehle úr szives közlése).

² Marczali, II. József kora, 108. l.

— mint ezt Róma a császárság idejében klasszikai példában mutatja — ez képezi a hanyatló korszakok fényűzésének jellemét. Nehány példa fogalmat nyújt nekünk a fényűzés ily örületes fejlődéséről.

2. Rómában az ételek és étkezések a gazdagság emelkedésével mindinkább a legkeresettebb fényűzés tárgyává lettek. Ritka állatok és növények kerestettek és roppant összegekért vétettek. Különösen tengeri halak voltak a római inyenczek kedvelt ételei és mennél drágábbak voltak, habár izök rossz volt, annál több volt a kedvelője. Rómában külön vonatok voltak, hogy a halak gyorsan a városba hozathassanak. A válogatás annyira ment, hogy végre a halakat más-kép nem ették, mintha élve hozattak az asztalra és a rómaiak híres konyhaművésze, Apicius, oly leves föltalálása által lett híres, mely legjobban mutatta azon gyönyörű színjátékot, melyet a mullus a leforrázás alatt mutat. A mullus, mely ritkán nyomott többet, mint 2 fontot, 4000—5000 sesterebe került. Lucull egy vacsorán, melyet legfényesebb tricliniumában, az Apoll-teremben rendezett, 120,000 sestercet költött. Apicius csak az ebéd örömeire 66₅ millió sestercet költött. Tigellius, egy énekes, 5 nap alatt 6₆ millió sestercet költött. Caligulanak vacsorája rendszeren 6 $\frac{1}{2}$ millió sesterebe került, Vitelliusnak pedig az ebéd évenként 665 millió sesterebe. Sok étel csak megtekintésre hozatott. Aesopus egy tálban hozatott vendégeinek beszélésre és éneklésre tanított madarakat, melyek 600 sesterebe kerültek. Cleopatra és Caligula gyöngyöket olvasztottak a borban, csak hogy drágább legyen. Caligula aranyból készült kenyeret és étkeket hozatott vendégeinek. Nagy fényűzéssel építették és rendezték házaikat. Nero arany házat építtetett, hogy „emberségesen“ lakják. Oszlopcsarnoka 1000 láb hosszú volt; mindenütt aranyozás és drágakő; magassága olyan volt, hogy a ruhatárban Nero 120 lábnyi magas kolossusa állhatott; a palota belsejében egy nagy tó, körülötte épületek, melyek különböző városokat jelentettek, buzaföldek, szőlőültvények, legelők, erdők, vad- és szelidített állatok stb. Nagyszerűek voltak különben Tiberius, Caligula, Domitian, Septimius Severus épületei is, melyeknek romjai is bámulatra ragadnak. Voltak szobák mozgatható mennyezettel, mely minden étel után más megfelelő képet mutatott. Voltak szobák, melyekben víz folyt, hogy természetes barlangokhoz hasonlítsanak. Sőt, hogy a csalódás még teljesebb legyen, a csatornák és medenczék rögtön vízzel megtöltettek és ismét reá kiürítették. A házak berendezéséről, butorzásáról ugyanazt kell mondanunk. Horác nagy tükkörtáblákkal kirakott hálószobája, a kárpittal bevont falak, a festmények, a legfinomabb mozaik-munkával kirakott padozat, a cedrus-

vagy therebinthfa, sőt arany és ezüsből készült lábai a lektusnak, az elefántesontból készült ágylábak, a márványból készült vagy drágakövekkel kirakott asztalok (Cicero 1 millió sestercéért vett egy asztalt), a fényesen esiszolt kristályüvegek, az arany- és ezüstedények és szerek nagy mennyisége ezt eléggé bizonyítják. Ruházat és pipere anyagban és alakban kiesapongó fényűzést mutatnak. A ruhák egy nap alatt többször is váltottak. A női ruhák olyképp voltak szabva, hogy a test azon részét mutatták, melyet a természet legtöbb kecsesel ellátott. A seri ruhák használatának terjedésével a test elfedése amúgy is csak látszólagos volt. Agrippina egy nagy hajóharcz előadása alkalmával egészen aranyból szőtt felöltönyt viselt. De még férfiak sem vetették meg a ruházattal való pompázást. Cäsar is metszett drágakövekkel rakatta ki czipóit; Marcus Brutus anyjának 6 millió sestercéért éő gyöngyöt vett. Maecenas egész ruháját gemmákkal függesztette tele. A piperénél szolgáló szerszámok nagy száma említetik, melynek használatát sem ismerjük. Nemcsak ajkak, arcz és haj festettek, hanem még szemek is; fogak, mell és csipő ügyesen potoltattak. A nyilvános fényűzés is óriási mérveket öltött. A diadalünnepély alkalmával, melyet Cäsar Róma polgárainak adott, 22.000 asztal (triclinium) volt terítve, melyen 198.000 polgár foglalt helyet. Igen válogatott ételek, falerni és chiosi bor, szolgáltatottak. Nero az állam ezeréves fennállásának ünneplése alkalmával nagyszerű vendégléseken kívül a nép közt még jegyeket is osztogatott, melyekkel butorokat, gabnajegyeket, ruhákat, aranyat, ezüstöt, gyöngyöket, drágaköveket stb. lehetett nyerni. A nagy előadásokra és játékokra épült szinkörök a világ remek építményei közé tartoztak. A kolosseum a világ legnagyobb színháza, 87.000 emberre volt számítva. Megnyitását 100 napon át ünnepelték, mely alkalommal 5000 vadállatot öltek le. A Circus maximus, melynek építését még a királyok (?) kezdték meg, Plinius idejében 260.000 nézőt, későbbi nagyobbítások után 385.000 nézőt foglalhatott magába.

A játékok roppant nagy pénzösszegeket nyeltek el; a római játékok kerültek évenként 760.000 sesterebe, a plebeji játékok 600.000 s., az apollinári 380.000 s., az augustali 10.000 s., összesen 1.750.000 s.

A fényűzés sajátos alakjai közt említendő a nyers korszakok utánzása. Díszebédek után a kezét szép rabszolgák haján törölték le; utánózták a földművelők ártatlan mulatságait, mint Messalina szüretünnepélyén. Színésznők meztelenül jelentek meg a közönség előtt, Caligula szeszélyből a koldus szerepét játszása és újévkor maga áll ki

palotájának előudvarába és gyűjti az elhozott ajándékokat. Nem ritkán történt, hogy ugyane császár az istállóban hált kocsisai közt.

A fényűzés végül a pénzimádáshoz vezet. Caligula, felhalmozott aranytömegek közt mezitláb sétált, vagy meztelen testtel az aranyon hentergett.

Javitani, felforgatni kezdték a természet rendjét. Hoc est — mondja Seneca — luxuriae propositum gaudere perversis. Bárányokat biborszínre festettek, az oroszlánok sörényét aranyozták, az öszvérek arany patkót kaptak. Caligula aranyozta szakállát. Tornyokra raktak kerteket, háztetőkre erdőket, a tengerben meleg fürdőket készítettek, hajókon márványból készült éttermek fölött szőlőket és gyümölcsfákat ültettek, télen jeges vízzel, nyáron meleg vízzel éltek, nappal aludtak, csak hogy a természettől itt, a közönséges néptömegetől ott, eltérjenek. Az izlés annyira eltompult, hogy a rút, a törpe, a ferde szép és tetszetős lett, a buta emberek és törpék roppant áron keltek; sőt Rómában a szörnyszülötteknek külön piacza volt. „Luxuria saevior armis incubuit.“

A középkorban a gazdagodás haladása és a keresztes háborúk alatt a kelet élvezeteivel való ismerkedés ismét új fényűzés kifejlődéséhez vezetett. Első sorban a ruhákkal való fényűzés mutatkozik, mely számos fényűzési törvényekhez vezetett. A XIII. század végén Szép Fülöp a legszigorúbb pontossággal megállapítja a ruhák számát és minőségét, mely az egyes osztályokhoz tartozóknak meg volt engedve.¹

Hazai történetünkéből is merithetünk példákat a fényűzés nyilvánulásairól. Rendkívüli fényűzést fejtett ki nálunk Mátyás király, ki külső fellépés pompájában valamennyi kortársait fölülmulta. Ünnepelei oly fényesek voltak, hogy a történetiró² szerint az azokkal járó költekezés még egy Medici Lőrinczet is tönkre tette volna. Említsük csak fényes budai palotáját, függő kertjeivel, márványkutjával, melyből nagyobb ünnepek alkalmával fehér és vörös bor omlott. Az esztergomi érsekség számadási könyveiben olvassuk, hogy 1487. szeptember—decemberig a konyhakiadások 668 dukatát és 16 denárt tettek, a mostani arány szerint 14,500 frankot. II. Lajos király a megszorult pénzügyi viszonyok daczára egy jól betanitott sólyoméért 40,000 aranyat áldozott. Nálunk általában mindig nagy hajlam mutatkozott a fényűzésre. A tatárjárás előtti időben is nagy mértékben mutatkozik. Bornemisza a XVI. században a következőképen panaszkodik a fényűzésről: „Régen egy vármegyében két nyest subát hallottam, míg békességben és bő-

¹ Lecky, Geschichte der Aufklärung II. 226.

² Csánki, I. Mátyás udvara (1884).

ségben élt Magyar Ország. Most nem nemes az, a kinek nints nyest subája és feleségének bársony kosuczkája.⁴ Fessler is panaszkodik a nagy fényűzés miatt.

Vajon ma nagyobb vagy kisebb a fényűzés, mint más előbbi korszakokban, ezt igen nehéz eldönteni. Ha visszatekintünk elmúlt századokba, végignézzük azok nagyszerű ünnepélyességeit, akkor hátafóztan azon eredményhez jutunk, hogy a fényűzés ezen alakja ma nem létezik, illetőleg jelentékenyen mérsékeltebb. Az emberek ma abban nem találnak örömet: még fejedelmi lakodalmak is merő próza az előbbi századok szemkápráztató fényéhez és pazarlásához. A fényűzés napjainkban praktikusabb lett, prózaiabb, polgáriasabb. A ritka, de féktelen pazarlás és fényűzés helyébe, mérsékeltébb, de gyakoribb a fényűzés kifejtése az életmódban, családban és társadalomban. A szükségletek egyenletesebben elégítetnek ki; minden osztályára a szükségleteknek jut. Az élet szertartásias jellegének hanyatlása is sokban előmozdította a régi fényűzés kihalását. Ennek következménye már az, hogy a vagyon kisebb része fordítatik fogyasztási, fényűzési tárgyakra, drága ékszerekre, fegyverekre, ruházatokra. Mindez természetesen nem zárja ki, hogy napjainkban is elég gyakran lássuk a fényűzés esztelen hivalkodását; de társadalmi jellege lényegesen módosult.

3. A fényűzés mindig eltérő elbírálásban részesült. Catotól Rousseauig akadtak minden korban ellenesei; de voltak barátjai, sőt rajongói is, mint azt Valeriusától Filangieri-ig az írók hosszú sora mutatja. A fényűzést bizonyos fokig szükségyszerű fejleménynek kell tekinteni, mely ellen hiába küzdünk oly intézkedésekkel, melyek csak a tüneteket érintik, de nem a működő okokat. Jól mondja Riehl, hogy nem igen volt eset arra, hogy valamely nép önkényt elhagyta volna fényűző életmódját. Ha elfajul a fényűzés, akkor nehéz attól a néptől egy nagy erkölcsi forradalom nélkül visszatérést az egyszerűbb életmódhoz remélni. A fényűzésnek legbiztosabb, bár lassan ható ellenszere, bizonyos esetekben maga a fényűzés, mivel idővel okvetlenül érzéketlenséget idéz elő, mely gyakran az undorig fokozódik. Fényűző korszakok azért rendszerint rövid ideig tartanak és életképes nemzetek hamar helyesebb útra térnek. A fényűzés ellen alkalmazott gyógyszerek között legnagyobb értékkel bírnak azok, melyek azt megelőzni, visszatartani akarják, melyek az erkölcsökre akarnak hatni.¹ Ezek között kiváló fontossággal bír a felsőbb osztályok példája.² Láttuk, hogy a fényűzés

¹ «Vanae sine moribus leges».

² Igen helyes Montesquieu következő megjegyzése is: Il y a des moyens

egyik czélja, a társadalmi emelkedés, a hol azonban a magasabb osztályok egyszerűségben élnek, ott a fényűzés ezen fontos czélja elesik. Ezért a nevelésnek is rendkívül nagy jelentősége van, különösen a nő helyes nevelésének. Minthogy pedig a nagy és régi vagyonok ritkábban hajlanak nagy fényűzésre, mint az új, könnyen és gyorsan (pl. tőzsdén) szerzett vagyonok, ezeket nem szabad meg nem érdemlett társadalmi kitüntetésben részesíteni. Haszna lesz továbbá észszerűbb szükségletek és élvezetek terjesztésének és kielégítésök megkönnyítésének, a jövedelem egészségesebb megosztásának, a takarékosági szellem, az igazi műveltség terjesztésének. Igen kevés haszna lesz a fényűzés megadóztatásának, progressiv és örökösödési adóknak. Legkevesebbet érnek, főleg gazdaságilag érett népeknél, tiltó szabályok, melyek a szükséglet-kielégítés módját szabályozni akarják büntetések által.¹ Pedig többnyire ilyen törvényekkel, úgy nevezett fényűzési törvényekkel, akartak e bajon segíteni.² Különösen érdekes a római fényűzési törvények (leges sumptuariae) története.

Az első római törvények, melyek némileg fényűzés-politikai jelentőséggel bírnak, a királyok korszakából említetnek, a midőn ugyanis a temetéseknél kifejtett pompa korlátolása elrendeltetett. A puni háborúk idejében találkozunk csak újabb intézkedésekkel a fényűzés ellen. 538-ban hoztatott a lex Oppia de cultu mulierum, mely különösen az ékszerek használatát megszorítja és beszolgáltatását parancsolja, megtiltja a nőknek a kocsi használatát, stb. Ezen törvény ellen azonban 557-ben a nők részéről roppant agitáció folytattatott, mi végre a törvény visszavonását eredményezte. Az 580-ban hoztatott lex Orchia megszabja, hogy ebédeknél a háznépén kívül csak 3, vasárnapon 5 vendéget szabad látni, a mi azonban havonként csak háromszor történhetik. Az ebédre pedig 2½ drachmánál többet nem szabad fordítani. Kilencz évvel reá megjelent a lex Fannia, mely azt rendeli, hogy a magaleusi játékok alkalmával szokásos vendégségeknél 120 assnál többet nem szabad egy ebédre költeni, csak belföldi bort szabad inni és 100 font ezüst edénynél többet nem szabad használni. A saturnali ünnepe-

pour empêcher les crimes ; ce sont les peines ; il y a pour faire changer les manières ; ce sont les exemples (Esprit des lois 280. l.)

¹ «Acribus, ut ferme talia, initiis, incurioso fine» (Tacitus). — The use of morality on this subject is not to limit men to any particular species of lodging, diet, or cloths, but to prevent their considering these conveniences as the principal object of human life (Ferguson, hist. of civil society 374. l.)

² Fényűzési szabályzatokról hazánkban lásd Acsády «Magyarország Budavár visszafoglalása korában» című munkáját, az Óváry-féle okmánygyűjteményt stb.

ken és a ludis circensibus meg legyen engedve, 100 ass-t és 10 bizonyos napon az évben 300 ass-t költeni, ezenkívül pedig naponként csak 10 ass-t. Ezen törvény 18 évvel reá a lex Didia által egész Olaszországra kiterjesztetett. 666-ban pedig következett a lex Licinia hasonló tartalommal; 673-ban u. e. a lex Cornelia Sullától stb.

A jogosulatlan fényűzés, a fényűzés túlzásai a gazdagsággal nem hozhatók okozati összefüggésbe. A fékét vesztett fényűzés inkább egy erkölcsi betegség következménye, mert a javak felhasználása fölött erkölcsi elvek döntenek; a helytelen felhasználás helytelen erkölcsi nézetekre vezetendő vissza. Az ilyen fényűzés betegsége ellen csak helyesebb erkölcsi elvek segítségével lehet küzdeni. Így tehát itt is meggyőződünk arról, hogy a társadalmi gazdaság legnehezebb problémái tulajdonképen erkölcsi problémák.

TÁRGYMUTATÓ. ¹

- Alakíthatóság 251.
 Alaptőke 210.
 Alkalmazott érték 148.
 Államregények 45.
 Állami beavatkozás 72.
 Állami vagyon 128.
 Állami vállalat 226.
 Állandó jövedelem 313.
 Allmend 110.
 Álló tőke 206.
 Általános érték 149.
 Általános fizetési képesség 280.
 Altruizmus 65.
 Anarchizmus 39.
 Ár 266.
 Árdepressió 304.
 Árelmélet 268.
 Árfolyam 268.
 Artel 227.
 Ártényezők 283.
 Árú 236.
 Árverési árak 301.
 Átlagos ár 268.
 Átlagos jövedelem 313.
 Bérmunkás 354.
 Beszerzési ár 268.
 Bevétel 123.
 Bizonytalan jövedelem 314.
 Biztos jövedelem 314.
 Bruttoár 268.
 Commensualismus 313.
 Családi jövedelem 314.
 Csere 239.
 Csereérték 143.
 Csereeszköz 245.
 Cseregazdaság 239.
 Csökkenő termékenység törvénye 287.
 Deduktív módszer 48.
 Definíciók 61.
 Dessa 110.
 Dologbeli munkabér 331.
 Egyedárúsági árak 297.
 Egyéni jövedelem 313.
 Egyéni vállalat 222.
 Egyenes kereslet 272.
 Egyenlőség 79.
 Egyszerű jövedelem 314.
 Egyszerű kereslet 272.
 Élelmezés 413.
 Életmód 413. 420.
 Előállítási ár 268.
 Előszereteti ár 268.
 Élő tőke. 206.
 Elvont érték 149.
 Emelkedő hozadék törvénye 287.
 Emésztő tőke 206.
 Eredeti jövedelem 313.
 Érték 137.
 Értékállandóság 246, 249.
 Értékegyenlőség 249.
 Értékgyűjtő 247.
 Értékmérő 245.
 Ethikai elv 67.
 Ethikai iskola 31.
 Évad ár 268.
 Évi jövedelem 313.
 Exakt módszer 56.
 Faji érték 237.
 Fancy standard 257.
 Feldolgozási tőke 206.
 Fentartási tőke 206.
 Fényűzés 424.
 Fényűzési törvények 433.
 Fizetés 315.
 Fizetési eszköz 247.
 Foglalkozás nélküliek «(Unemployed)» 194.
 Fogyasztás 401.
 Fogyasztás hiány 410.
 Forgalom 235.
 Forgalmképesség 236.
 Forgótőke 206.
 Földjáradék 315.
 Föltételes kereslet 272.
 Föltétlen kereslet 272.
 Gazdagság 131.
 Gazdálkodás 118.
 Gazdaság 119.
 Gazdasági fölív 118.
 Gazdasági javak 125.
 Gazdasági jövedelem 313.
 Gazdasági munka 164.
 Gazdasági szabadság 70.
 Gazdaságos fogyasztás 402.
 Gazdaságosság 118.
 Gazdaságtan 7.
 Gép 211.
 Gresham-féle törvény 261.
 Gyökösített jövedelem 314.

¹ Tekintettel a fontosabb fogalmakra illetőleg tárgyakra.

Használati érték 143.
 Használhatóság 138.
 Hatályos kereslet 281.
 Határár 268.
 Határérték 140.
 Határértékely 290.
 Határ haszon 282.
 Határ munka 171.
 Határnövedék 282
 Háztartás 405.
 Háztelekjáradék 395.
 Hiány 406.
 Hitelgazdaság 239.
 Holttőke 206.
 Hozadékérték 148.
 Improduktív fogyasztás 402.
 Impulsív fogyasztás 404.
 Induktív módszer 48.
 Inség 136.
 Investment trust 230.
 Ipar 162.
 Járadék 314.
 Javak 124.
 Jobbágyság 190.
 Jogosulatlan szerzemény
 («Unearned increment»)
 396.
 Jólét 135.
 Jóságforrás 124.
 Jótékonyági (karitatív) elv
 122.
 Jövedelem 312.
 Jövedelemalakulás 321.
 Jövedelemeloszlás 322.
 Jövedelmi politika 329.
 Kapitalizmus 199.
 Károk 407.
 Kartell 227.
 Kedvelési ár 268.
 Kedvezményi ár 268.
 Kényszerár 268.
 Kereskedelem 162.
 Kereslet 271.
 Keresztény szocializmus
 44.
 Kézpénzár 268.

Kiadás 123.
 Kicsinybeni ár 268.
 Kikerekítés 301.
 Kinálat 271.
 Kisforgalombani árak 299.
 Kis vállalat 218.
 Kommunizmus 35.
 Kölcsönös kereslet 271.
 Köötött kereslet 272.
 Köötött tőke 206.
 Középes ár 268.
 Köztulajdon 108.
 Közvetett jövedelem 314.
 Közvetett kereslet 272.
 Közvetlen jövedelem 314.
 Különbözeti járadék 387.
 Különlegesség 251.
 Lakás 416.
 Lappangó érték 148.
 Lappangó jövedelem 314.
 Látszólagos jövedelem 314.
 Leszállított ár 268.
 Létminimum 314.
 Magángazdaság 119.
 Magánjövedelem 314.
 Magántulajdon 108.
 Margin of cultivation 286,
 387.
 Matematikai módszer 58.
 Maximális ár 268.
 Mellékjövedelem 314.
 Merkantilizmus 18.
 Mérleg 123.
 Minimális ár 268.
 Mir 110.
 Multiple standard 257.
 Munka 169.
 Munkabér 315, 330.
 Munkabéralap 344.
 Munkaegyesítés 186.
 Munkajövedelem 314, 331.
 Munkamegosztás 179.
 Munkás 171.
 Munkaszabadság 191.
 Munkatőke 206.
 Munkavesztés 194.

Nagybani ár 268.
 Nagyvállalat 218.
 Nemesérczek 251.
 Nemzetgazdaság 120.
 Nemzeti jövedelem 313.
 Nemzeti vagyon 128.
 Népszerűségi törvény 94.
 Nettoár 268.
 Névleges ár 267.
 Normal ár 267.
 Normaljóság 247.
 Normalmunka 171.
 Nyílt jövedelem 314.
 Nyilvános jövedelem 314.
 Nyomor 136.
 Osztálymozgalom 325.
 Oszthatóság 250.
 Önérdék 64.
 Önmunkás 354.
 Östermelés 162.
 Összjövedelem 314.
 Összekötött kereslet 272.
 Összekötött kínálat 272.
 Összetett jövedelem 314.
 Összetett kereslet 272.
 Összetett kínálat 272.
 Parasitizmus 314.
 Pazarlás 404.
 Pénz 240.
 Pénzbeli munkabér 331.
 Pénzgazdaság 239.
 Physiolatizmus 20.
 Piacz 272.
 Piaczi munkabér. 331.
 Rendes ár 268.
 Rendes jövedelem 314.
 Rendkívüli jövedelem 314.
 Részvénytársulat 223.
 Ruházat 416.
 Segédőke 206.
 Socialdemokratia 44.
 Socializmus 35.
 Standard of life 413, 420.
 Sisyphisme 361.

- Szabad javak 125.
Szabad jövedelem 314.
Szabad kereslet 272.
Szabad munka 170.
Szabad tőke 206.
Származékos jövedelem 313.
Szegénység 136.
Szellemi munka 170.
Személyes szolgálatok 125, 162.
Szeszes ital 417.
Szerződési ár 268.
Szövetkezet 226.
Szükségár 268.
Szükségletek 114.
Szükséglettelítési törvény 281.
- Takarékosság 403.
Tanult munka 170.
Tárgyi ár 267.
Társadalomgazdaság 120.
Társadalomgazdaságtan 7.
Társasvállalat 222.
Tényleges ár 267.
Termelékenység 158.
- Termelés 153.
Termelési ágak 162.
Termelési erők (tényezők) 165.
Termelési határ 286.
Termelési költségek 155, 283.
Termelési költségelv 290.
Természet 81.
Természetes ár 267.
Természeti munkabér 331.
Természettudományi módszer 59.
Testi munka 170.
Tiszteletdíj 315.
Tőke 196.
Tőkegazdaság 199.
Tőkekamat 315.
Tőkeképződés 203.
Tömeg nyomor 136.
Történeti iskola 31.
Törvények 62.
Tőzsdei ár 268.
Trust 229.
Tulajdonjog 102.
Tulajdonképeni járadék 318.
Túlmunka 174.
- Underconsumtion 410.
Unearned increment 396.
Üzleti együtttható 157.
Üzleti tőke 210.
- Vagyon 127.
Vagyonjövedelem 314.
Vállalat 214.
Vállalat helye 230.
Vállalat ideje 232.
Vállalkozó 379.
Vállalkozói jövedelem 381.
Vállalkozói nyereség 316, 380.
Változatlan hozadék törvénye 287.
Változó jövedelem 313.
Városi földjáradék 395.
Vegyes vállalat 226.
Vételár 268.
Verseny 269.
Vesztegető ár 268.
Világgazdaság 120.
Viszonylagos érték 149.
Viszonylagos fizetési képesség 280.
Viszonyok 124.

NÉVMUTATÓ.

- Ácsády 135, 303, 304.
 377, 433.
 Adams 33.
 Ahrens 105.
 Anderson 386.
 Apor 243.
 Aquinói Tamás 18.
 Arendt 33.
 Aristoteles 9, 16, 70, 263,
 326.
 Arnd 59.
 Ashley 376.
 Atkinson 33, 68.
 D' Aulnis 372, 374.
 Aveling 36.

 Babeuf 35, 36.
 Baco 45, 48.
 Bagehot 26, 29, 52, 175, 204,
 340, 380, 388.
 Bakunin 39.
 Ballagi 417.
 Bastiat 28, 73, 388.
 Batbie 33.
 Baudeau 23.
 Baudrillart 33, 111.
 Baumstarck 33.
 Bax 36, 47.
 Baxter 129.
 Bazard 36.
 Beauregard 345.
 Bebel 36.
 Becker 36, 129.
 Békésy 390.
 Bellamy 45.
 Bentham 26, 106.
 Beöthy 34.
 Bernáth 34.

 Bernhardi 33, 319, 388.
 Bernraither 33.
 Berzeviczy 33, 162.
 Besold 376.
 Bianchini 8, 33.
 Blanc 35, 36, 37, 43.
 Blanqui 36.
 Block 33.
 Bluntschli 99, 111.
 Boccardo 33.
 Bodio 129.
 Boeckh 373.
 Böhm-Bawerk 33, 143, 145,
 146, 147, 197, 274, 275,
 281, 290, 366, 367, 389.
 Böhmert 33.
 Boisguillebert 22.
 Bolles 256, 261.
 Bonar 33.
 Bonnet 33.
 Bornemisza 431.
 Bornitz 376.
 Bowen 33.
 Brassey 176, 177.
 Brentano 31.
 Broca 174.
 Brousse 202.
 Buckle 82.
 Bushnell 85.
 Büchschenschütz 373.

 Cabet 35, 45.
 Caird 394.
 Cairnes 29, 52, 53, 61, 73,
 157, 156, 271, 273, 284,
 285, 287, 294, 320, 344,
 345, 361, 388, 389, 390.
 Calvin 376.

 Camerarius 376.
 Campanella 35, 45.
 Campbell 311.
 Cannan 391.
 Cantillon 24.
 Carey 32, 388.
 Carlyle 30.
 Cauwès 33, 207.
 Cernuschi 33.
 Cherbuliez 33.
 Chevalier 8, 33, 255.
 Cheysson 423.
 Child 20.
 Cibrario 373.
 Cicero 255, 327.
 Clark 31, 52, 68, 77, 79,
 114, 116, 310, 320, 329,
 338, 352, 380, 381.
 Cliffe-Leslie 30, 345.
 Cognetti de Martiis 33, 119.
 Cohn 33, 117, 196, 263.
 Colbert 20.
 Comte A. 36, 34, 56.
 Comte K. 106, 188.
 Condillac 57, 424, 425.
 Condorcet 29.
 Conrad 33.
 Considérant 36.
 Constant 73.
 Coquelin 9.
 Cossa 8, 31.
 Courcelle-Seneuil 33.
 Cournot 58, 257.
 Crump 33, 181, 296, 297,
 304, 305.
 Csánki 431.
 Culpeper 20.
 Cunningham 33.
 Cusumano 33.

- Dante 248.
 Darwin 60, 77, 94.
 Davenant 20, 384.
 Deák Farkas 34.
 Deák Ferencz 74.
 Defoe 45.
 Delacourt 24.
 Denis 421, 422.
 Desmoulins 202.
 Dessewffy 33.
 Dietzel 33.
 Dillon 345.
 Diogenes Laertes 144.
 Dobner 34.
 Droz 33.
 Dubois-Reymond 60.
 Ducpetiaux 422.
 Dühring 33, 143, 149, 388.
 Dumesnil-Marigny 33.
 Dunbar 33.
 Dunoyer 33.
 Dupont 22, 23.

 Eccarius 36.
 Ecseri 34.
 Edgeworth 33, 58.
 Ellis 292.
 Ely 33.
 Infantin 36.
 Engel 212, 343, 422, 423.
 Engels 36.
 Enyedi 34.
 Érkövy 34, 125, 384.
 Espinas 314.

 Falk 34.
 Fawcett 32, 204.
 Fejérpataky 295.
 Fénelon 45.
 Fenyvessy 34.
 Ferguson 24, 182, 433.
 Ferrara 33.
 Ferraris 33.
 Fessler 432.
 Fichte 35, 40.
 Filangieri 432.
 Flürscheim 45.

 Fonteney 388.
 Forbonnais 20.
 Fourier 35, 37.
 Foville 33.
 Frankl 265.
 Friedländer 137, 144.
 Fullarton 34.
 Fuoco 58.
 Fustel de Coulanges 112.

 Gaál 34.
 Galgóczy 358, 364.
 Galiani 73.
 Galilei 53.
 Ganilh 319.
 Garnier 33.
 Gauss 59, 118.
 Gee 20.
 Genovesi 20.
 George 202, 387, 396, 397.
 Gerber 47.
 Gide 31, 75, 196, 362, 424.
 Gidding 170, 381.
 Gierke 111, 112.
 Giffen 33, 129, 261, 304, 362.
 Gioja 33.
 Godwin 44.
 Goethe 79, 115.
 Goschen 33.
 Gossen 58.
 Gournay 23, 25.
 Gray 29.
 Greeley 33, 346.
 Gresham 261.
 Gross 33, 214.
 Grote 132.
 Grotius 376.
 Gruber 421.
 Guérin 419.
 Gunton 33, 309, 325, 337, 354.
 Guth 312.
 Guyot 33.
 Gyöngyössi 263.
 György 34.

 Häckel 59, 60.
 Hadley 33, 228.
 Halász 34.
 Hall 45, 348.
 Haller 31.
 Hanauer 256.
 Hansen 135, 316.
 Hanssen 33.
 Harrington 45.
 Harris 263, 284.
 Hartmann 383.
 Hasbach 33.
 Haupt 260.
 Hearn 9, 33.
 Hegedűs 34.
 Heine 77.
 Heinse 45.
 Held 33, 211.
 Helfferich 33.
 Heltai 34.
 Helvetius 73.
 Hermann 33, 68, 137, 144, 270, 312, 366, 426.
 Herrmann 33.
 Herschel 53.
 Hertzka 33, 45.
 Herzfeld 273.
 Hildebrand 31.
 Hildebrand R. 295.
 Hippodamos 325.
 Hobbes 24, 106, 111, 263.
 Hoffmann 104.
 Horatius 263.
 Horn 34.
 Horneck 20.
 Horton 33.
 Horváth 34.
 Houghton 116.
 Huet 44.
 Hufeland 28.
 Hughes 30.
 Humboldt 78, 237.
 Hume 21, 24, 258, 262, 295, 425, 426.
 Hunfalvy 14.
 Hutcheson 24.

- Ihering 65, 68, 105, 112, 293, 421.
 Inama-Sternegg 33.
 Ingram 31.
 Ipolyi 34.

 Jacini 33.
 Jakob 28, 319.
 Jenks 33.
 Jevons 29, 33, 58, 119, 140, 146, 243, 257, 259, 262, 274, 281, 290, 345, 401.
 Jones 388.
 Juglar 33.
 Justi 20.

 Kant 105.
 Karvasy 33.
 Kautz 8, 33, 137, 196, 214, 312, 390.
 Keleti 34, 175, 413, 414, 418, 421.
 Kempis 116.
 Kerékgyártó 259.
 Kerkápoli 34.
 Keynes 56.
 King 298, 384.
 Kingsley 30.
 Kleinwächter 33, 214.
 Klock 20.
 Knapp 33.
 Knies 31.
 Kohl 82.
 Kohn 34.
 Kopernikus 263.
 Korizmicz 34.
 Kossuth 33.
 Kovács 34.
 Kozak 404.
 Kozma 418.
 König 413, 414
 Körösi 34.
 Krapotkin 39.
 Kraus 28.
 Kummer 93.

 Lafargue 35.
 Lamennais 36.
 Lampertico 33.
 Láng 34, 204, 390.
 Lange 420, 421.
 Lanskoronski 172.
 Larochefoucauld 404.
 Lassalle 36, 43, 44, 71, 294, 336.
 Laspeyres 33, 83, 111.
 Lauderdale 32, 68, 182, 319.
 Laveleye 33, 424.
 Lavergne 33.
 Lavergne-Peguilhaen 59.
 Lecky 426, 431.
 Lebr 33.
 Lemontey 79, 182.
 Leplay 33, 419, 421.
 Leroux 36.
 Leroy-Beaulieu 33, 320, 345, 354, 361, 362, 370, 372, 380, 396.
 Leser 33, 132.
 Letourneau 99, 110.
 Levasseur 33, 362, 373, 395.
 Levi 33.
 Lexis 33, 258, 424.
 Liebig 149, 417.
 Liebknecht 36.
 Lilienfeld 59.
 Lippert 11, 82, 405.
 List 31.
 Liverpool 33.
 Locke 21, 24, 106, 262, 270, 332.
 Longe 345.
 Lónyay 33.
 Loria 31, 33, 397.
 Losch 129.
 Lothian Bell 158.
 Lotz 28, 143, 159.
 Lotze 11, 82.
 Lüder 319.
 Ludlow 30.
 Lukács 34.
 Luzzati 33.

 Mably 45, 73.
 Macculloch 28, 337.
 Macaulay 86.
 Macleod 8, 33, 58, 291.
 Majorana 33.
 Malthus 27, 28, 32, 48, 60, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 270, 271, 280, 312, 336, 344, 345, 385, 386.
 Mandello Gy. 34.
 Mandello K. 34.
 Mandeville 24.
 Mangoldt 8, 33, 214.
 Marczali 304, 428.
 Mariska 34.
 Marlborough 392.
 Marlo 35, 36.
 Marshall 5, 31, 59, 137, 164, 183, 185, 196, 212, 213, 224, 270, 271, 272, 273, 281, 282, 284, 287, 289, 290, 309, 312, 318, 355, 362, 380, 381, 383.
 Martineau 29.
 Marx 36, 41, 43, 44, 180, 197, 202, 348.
 Mataja 33, 214, 381.
 Matlekovits 34, 390.
 Maupertuis 118.
 Maurice 30.
 Mélon 20.
 Menger A. 44, 47, 162, 348, 350, 374.
 Menger K. 8, 33, 56, 119, 127, 137, 143, 146, 197, 245, 274, 281, 389.
 Mengotti 327.
 Mercier 23.
 Messedaglia 33.
 Meyer 36, 312.
 Miaskowski 33.
 Mill (James) 28, 366, 388, 397.
 Mill J. St. 7, 29, 46, 48, 49, 50, 68, 73, 75, 79, 106, 137, 145, 196, 248, 262, 270, 271, 280, 284, 300, 302, 309, 311, 319, 344,

- 345, 347, 354, 370, 372, 401, 424.
 Milne Edwards 60
 Minghetti 33, 68.
 Mirabeau 23.
 Molechott 175.
 Molinaeus 376.
 Molinari 33.
 Mommsen 134.
 Montchrétien 9, 24.
 Montesquieu 106, 111, 191, 212, 432.
 Moreau de Jonnés 129.
 Morelli 45, 46.
 Morgenstern 82.
 Morris A. 45.
 Morris V. 45.
 Morus 35, 45, 263.
 Möser 112, 132, 182.
 Most 36.
 Mudrony 34.
 Mulhall 304.
 Müller 31.
 Nagy Pál 112.
 Nasse 33, 304.
 Nazzani 33.
 Necsajev 39.
 Neményi 34.
 Neumann 33, 143, 292, 312.
 Neumann-Spallart 33, 129, 253.
 Neurath 33.
 Neuwirth 33.
 Newmarch 33.
 Newton 53.
 Nicholson 33, 172.
 Njebuhr 112.
 North 24.
 Oresme 18, 263.
 Ortes 9.
 Ováry 433.
 Owen 35, 36, 39, 40, 44, ifj. Owen 45.
 Paasche 33.
 Pagnini 280.
 Pantaleoni 33.
 Passy 33.
 Patten 33, 408, 415, 421.
 Perin 33.
 Perry 33.
 Peschel 11, 82, 85, 125, 237, 254, 419.
 Pettenkofer 174, 416, 425.
 Petty 21, 24, 116, 284.
 Phaleas 325.
 Pikler 34, 143, 284, 336, 344, 390.
 Pisztory 34.
 Plato 16, 45, 325.
 Plener 33.
 Pólya 34.
 Pöhlmann 160.
 Price 33, 258, 345.
 Propertius 263.
 Proudhon 36, 38, 39.
 Puchta 112.
 Puffendorff 270.
 Quesnay 20, 21, 22, 25, 73, 112, 118.
 Quetelet 174.
 Rae 68.
 Ráth 34, 143, 390.
 Ratzel 81, 177.
 Rau 28, 339.
 Reclus 36.
 Regnier 174.
 Renan 112.
 Ricardo 26, 27, 29, 31, 48, 53, 73, 139, 145, 147, 196, 204, 207, 208, 209, 249, 270, 271, 284, 285, 286, 290, 291, 298, 299, 311, 335, 336, 337, 339, 345, 361, 366, 370, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 401.
 Riedel 319.
 Rochard 418.
 Rodbertus 36, 40, 43, 4, 180, 313, 348, 361, 373, 387, 388, 404.
 Rodriguez 36.
 Rogers 31, 79, 166, 243, 302, 311, 345, 350, 358, 362, 387, 388, 394, 395, 420.
 Roscher 31, 83, 112, 137, 181, 270, 339, 374, 395, 424.
 Rossi 28.
 Rössler 33, 196.
 Ruskin 31, 122, 131.
 Rümelin 129.
 Salmasius 373, 376.
 Sartorius 28.
 Sauerbeck 304.
 Savonarola 38.
 Sax 33, 147.
 Say (Jean Bapt) 7, 28, 68, 181, 209, 366, 381, 387.
 Say (Leon) 210, 256.
 Schäffle 8, 31, 59, 69, 214, 319, 366.
 Schanz 380.
 Scheel 33.
 Schiller 125, 263.
 Schmidt 338, 387.
 Schmoller 31, 68, 214, 227, 312, 319.
 Schönberg 8, 33.
 Schröder 215.
 Schulze-Delitzsch 42, 227.
 Schulze-Gävernitz 33, 221, 225, 356, 361, 365.
 Schütz 388.
 Scialoja 33.
 Seckendorf 20.
 Seneca 48, 431.
 Senior 32, 340, 366.
 Sering 394.
 Serra 20.
 Shadwell 33.
 Sidgwick 31, 196, 284, 297, 309, 320, 329, 342, 345, 353.
 Simmel 182.
 Sismondi 8, 29, 79, 319, 387.
 Skerletz 33.

- Smith 19, 24, 25, 26, 28, 31, 48, 73, 79, 106, 143, 145, 181, 182, 184, 196, 207, 211, 212, 257, 267, 270, 281, 312, 332, 336, 339, 340, 354, 355, 361, 366, 376, 381, 385, 388, 401.
- Smith (Peshine) 33.
- Soden 9, 155.
- Soetheer 33, 252.
- Somogyi 34, 358, 422.
- Sonnenfels 20, 375.
- Spencer 11, 59, 60, 73, 78, 118, 174.
- Spinoza 111.
- St. Simon 35, 36.
- Stein 31, 32, 68, 137, 405.
- Stendhal 403.
- Stewart 20, 270, 280.
- Stieda 33, 173.
- Stoppani 84.
- Storch 33, 280.
- Strabo 82.
- Suess 253.
- Sully 22.
- Sumner 33, 249.
- Supino 8.
- Syme 30, 31, 65, 66, 68, 79, 345.
- Széchenyi 33, 213.
- Szvetenay 34.
- Tacitus 433.
- Taine 38.
- Temple 116.
- Thales 325.
- Thiers 106.
- Thompson 40, 44, 348, 350.
- Thornton 33, 345.
- Thukydides 82.
- Thünen 29, 68, 201, 287, 337, 338, 386.
- Tisza István 34.
- Tocqueville 182.
- Tolsztoj 36.
- Tooke 33, 295, 302.
- Toynbee 31, 68, 79, 133, 338, 345, 380, 388.
- Tracy 68.
- Trendelenburg 125.
- Trefort 33.
- Tucker 24.
- Turgot 22, 23, 24, 68, 73, 107, 335, 366, 370, 376, 381.
- Überweg 60.
- Vacher 86.
- Vairasse 35, 45, 46.
- Varigny 135.
- Varro 17, 131.
- Vaubau 22.
- Verri 24.
- Villari 38.
- Voigt 275.
- Voltaire 425.
- Wagner 8, 31, 137, 143, 196.
- Waitz 14.
- Wakefield 186.
- Walker (Amasa) 33.
- Walker F. 31, 83, 175, 245, 331, 345, 346, 353, 380, 381.
- Walras 33, 58, 146, 249, 274, 397.
- Waltershausen 33.
- Wappäus 191.
- Ward 11.
- Warnkönig 105.
- Weber 408.
- Weitling 36.
- Wenczel 13, 34, 243.
- Weninger 34.
- West 385, 386.
- Whewell 53.
- Wickenburg 34.
- Wieser 33, 146, 274, 281, 291, 343, 389.
- Wirminghaus 214.
- Wirth 33.
- de Witt 116.
- Wittstein 343.
- Wolf 134, 170, 212, 362, 372, 380, 388, 394, 395.
- Wollemberg 285.
- Wolowski 33.
- Wright 175, 177, 343.
- Wundt 263, 337.
- Xenophon 16.
- Young 32.
- Zöllner 118.
- Zuckerkandl 271.

